

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის

მაცნე

ისტორიის
არქეოლოგიის
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

1. 1980

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე
ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ისტორიის, არქეოლოგიის,
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

СЕРИЯ
ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ,
ЭТНОГРАФИИ И
ИСТОРИИ ИСКУССТВА

თბილისი
ТБИЛИСИ

1. 1980

ჟურნალი გამოდის 3 თვეში ერთხელ
Журнал выходит раз в 3 месяца.

ს ა რ ე დ ა კ ტ ი ო კ ო ლ ე გ ი ა: ა. აფაქიძე, ვ. ბერიძე, ვ. გაბაშვილი,
ი. კაჭარავა (რედაქტორის მოადგილე), რ. კიკნაძე (რედაქტორის მოადგილე),
გ. მელიქიშვილი (რედაქტორი), გ. ჩიტაია, ლ. ჭილაშვილი

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: А. М. Апакидзе, В. В. Беридзе,
В. Н. Габашвили, Ю. М. Качарава (зам. редактора), Р. К. Кикнадзе (зам. редактора),
Г. А. Меликишвили (редактор), Г. С. Читая, Л. А. Чилашвили

პასუხისმგებელი მდივანი გ. ლორთქიფანიძე
Ответственный секретарь Г. Г. Лордкипанидзе

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19

Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

ტელეფონი 37-95-50 Телефон

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 25.IV.80; შეკვ. 412; ანაწყოების ზომა 7×12;
ქაღალდის ზომა 70×108¹/₁₆; ნაბეჭდი თაბახი 19,6; სააღრიცხვო-საგამომცემლო
თაბახი 18,2; უე 07335; ტირაჟი 1200;
ფასი 1 მან.

■

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

■

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

შ ი ნ ა ა რ ს ი

წერილები

ბ. შვანიძე, ვ. ი. ლენინი და საქართველო (ვ. ი. ლენინის დაბადების 110 წლისთავის გამო)	5
ნ. მიმინოშვილი, ფილიპე შახარაძე — საქართველოს ახალი ისტორიის მკვლევარი	16
ი. ტაბაღშაძე, რუსეთი და დასავლეთის სახელმწიფოები 1916 წ. პირველ ნახევარში	28
ნ. ბრეგვაძე, ბერძენობის ისტორიის შესწავლისათვის	43
ნ. ურუშაძე, ძველი ქართველი ტომების რიტუალურ-მაგიური გამომხატვლობითი საქმიანობის ამოსავალი ფორმების კვლევისათვის	66

ცნობები და შენიშვნები

ბ. ჯიქია, ლენინური „Правда“ ჟიურის მუშების 1913 წლის ზაფხულის გაფიცვის შესახებ	78
ლ. მიქიაშვილი, „ახალი ისტორიის“ ავტორის საკითხისათვის	85
მ. ჩხარტიშვილი, „წმ. ნინოს ცხოვრების“ მცირე და ვრცელი რედაქციები	96
ბ. სილაგაძე, ხაზართა ერთი ლაშქრობის შესახებ VIII საუკუნეში	107
მ. წოწელია, კიდევ ერთხელ პიტიაშ პაპაქის თაისის შესახებ	115
პ. ჯღამაია, სოფელ ლიას შუა საუკუნეების ნაცხოვარი	126
დ. სუმბაძე, „მოქცეული“	185

პუბლიკაცია

ბ. სილაგაძე, უარის ციხის ერთი ქართული წარწერა	161

დისკუსია და განხილვა

ი. კავთელაშვილი, ლესთავის მოხატულობის ქტიტორული პორტრეტები	175
ი. ანთელაშაძე, ნიკორწმინდის „დაწერილის“ დათარიღებისათვის	192
დ. მუსხელიშვილი, ძველი კავკასიის ისტორიული გეოგრაფიიდან	198

პრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

ალ. რობაქიძე, სვანეთი ძველად და ახლა	208
ბ. ლომინაძე, ტბეთის სულთა მატთანე	209
ი. სურგულაძე, დ. ს. რავეჯი, სკვითურ-საქსური ტომების იდუალოგის ნარკვევები	212

პროზა და ინფორმაცია

მ. ოგიაშვილი, ვ. ბარდაველიძის ხსოვნისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია	219
ნ. შენგელაია, ვ. ჩოჩიევი (ნეკროლოგი)	228

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Г. ЖВАНИЯ, В. И. Ленин и Грузия (К 110-летию со дня рождения В. И. Ленина)	5
И. МИМИНОШВИЛИ, Ф. Е. Махарадзе — исследователь новой истории Грузии	16
Н. ТАБАГУА, Россия и западные державы в первой половине 1916 г.	29
Н. БРЕГАДЗЕ, К изучению истории «берикаоба»	47
Н. УРУШАДЗЕ, К исследованию исходных форм ритуально-магической изобразительной деятельности древнегрузинских племен	66

СООБЩЕНИЯ И ЗАМЕТКИ

В. ДЖИКИЯ, Ленинская «Правда» о летней забастовке чиатурских рабочих в 1913 г.	78
Л. МИКИАШВИЛИ, К вопросу об авторе «Новой истории»	85
М. ЧХАRTИШВИЛИ, Малая и пространная редакции «Жития св. Нино»	96
Б. СИЛАГАДЗЕ, Об одном походе хазар в VIII в.	107
М. ЦОЦЕЛИЯ, Еще раз о чаше питнакша Папака	116
Д. ДЖГАМАЯ, Средневековая крепость в селе Лиа	126
Л. СУМБАДЗЕ, «Мокцеули» (К генезису дарбазного жилища)	136

ПУБЛИКАЦИЯ

В. СИЛОГАВА, Грузинская надпись Карсской крепости	161

ДИСКУССИИ И ОБСУЖДЕНИЯ

Е. КАВЛЕЛАШВИЛИ, Ктиторские портреты лехтагской росписи	175
И. АНТЕЛАВА, К датировке «Писанья Никорцминдели»	192
Д. МУСХЕЛИШВИЛИ, Из исторической географии древнего Кавказа	198

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

А.Л. РОБАКИДЗЕ, Сванети в прошлом и в настоящем	203
Б. ЛОМИНАДЗЕ, Тбетский синодик	209
И. СУРГУЛАДЗЕ, Д. С. Раевский. Очерки идеологии скифо-сакских племен	212

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Т. ОЧИАУРИ, Научная сессия, посвященная памяти В. В. Бардавелидзе	219
Н. ШЕНГЕЛИЯ, В. Г. Чочиев (некролог)	223

პრიგოლ შვანია

3. ი. ლენინი და საპარტიო (3. ი. ლენინის დაბადების 110 წლისთავის გამო)

22 აპრილს დაბადების 110 წელი უსრულდება ჩვენი ეპოქის უდიდეს მოაზროვნეს, საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის შემქმნელს, დიდი ოქტომბრის სულის ჩამდგმელს, მსოფლიოში პირველი მუშურ-გლეხური სახელმწიფოს ორგანიზატორს, იმპერიალიზმის წინააღმდეგ, ხალხთა განთავისუფლებისათვის, ბედნიერებისა და პროგრესისათვის მგზნებარე მებრძოლს, ყველა მშრომელთა მასწავლებელსა და მეგობარს ვლადიმერ ილიას ძე ლენინს.

3. ი. ლენინის მთელი მოღვაწეობის მწვერვალს წარმოადგენს მარქსისტული მოძღვრების გავრცელება და შემოქმედებითი განვითარება, კომუნიზმის მშენებლობის პრინციპების დამუშავება და მასების შემოქმედებაში მისი პირველად გამოყენება. ლენინიში წარმოადგენს მარქსიზმის განვითარების მაღალ ეტაპს, პარტიის საშინაო და საგარეო პოლიტიკის გენერალური კურსის ურყევ საფუძველს, მის სტრატეგიასა და ტაქტიკას, სოციალიზმისა და კომუნიზმის მშენებლობაში პარტიისა და ხალხის ყველა გამარჯვების დროშას. ლენინიზმი გამოასხივებს გარდამქმნელი იდეების წაკადს, რომელიც ჩაუქრობელი შუქით ანათებს კომუნიზმის დიდებული მწვერვალებისაკენ ჩვენი წინსვლის გზას.

„ლენინიზმის წარუვალ მიზნებზე, — ნათქვამია სკკპ ცენტრალური კომიტეტის დადგენილებაში ვლადიმერ ილიას ძე ლენინის დაბადების 110-ე წლისთავის შესახებ, — ის არის, რომ იგი ღრმად და ზუსტად გამოხატავს მუშათა კლასის, ყველა მშრომელის ინტერესებს, მსოფლიო სოციალური პროგრესის მოთხოვნილებებს, შესაძლებლობას გვაძლევს სწორი პასუხი გავცეთ თანამედროვეობის საჭიროებებზე, ცხოვრებისეულ საკითხებს, გვასწავლის მომწიფებული პრობლემების გახედვლად, შემოქმედებით გადაჭრას, გვავიარაღებს საზოგადოებრივი განვითარების პერსპექტივების მეცნიერული გაგებით. ლენინის უმდიდრესი იდეური მემკვიდრეობა, მისი მოძღვრების რევოლუციურ-კრიტიკული სულისკვეთება, თანამიმდევრულობა და სიმტკიცე ოპორტუნიზმის დამახინჯებისაგან მარქსიზმის ძირითადი პრინციპების დაცვაში, მთელი მისი სიცოცხლე რევოლუციური აზროვნებისა და რევოლუციური მოქმედების უშრეტო წყაროა თანამედროვე საერთაშორისო-კომუნისტური, მუშათა და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობისათვის“.

ასეა შეფასებული ამ ისტორიულ დოკუმენტში ლენინის თეორიული და რევოლუციურ-პოლიტიკური მოღვაწეობა.

3. ი. ლენინის მრავალმხრივ მოღვაწეობაში ერთ-ერთი საპატიო ადგილი ეკავა ამიერკავკასიის საკითხებს, ფანსაკუთრებით, საქართველოში სოციალ-დემოკრატიული მოძრაობის, მუშათა და გლეხთა რევოლუციური ბრძოლების საკითხებს.

ლენინი და საქართველო! ეს სიტყვები თითქმის 38 წლის წინათ შეერწყა ერთმანეთს და დიდი სიამაყითა და ჭიყვარულით წარმოითქმის ყოველი ქართველის მიერ. ეს შემთხვევითი როდია. საქართველო მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ლენინის საქმესთან, მის ცხოვრებასთან და მოღვაწეობასთან. სწორედ ვ. ი. ლენინის ყურადღებითა და მზრუნველობით აღფრთოვანებულმა ამიერკავკასიის ბოლშევიკურმა ორგანიზაციებმა გადადგეს პირველი ნაბიჯები ახალი ისტორიის გაუქვალავ ბილიკებზე. მისი ნათელი გენიით არის გაცისკროვნებული ამიერკავკასიის ბოლშევიკების მიერ განვლილი მთელი გზა და მთელი ის ღრმა სოციალურ-პოლიტიკური და ეკონომიკური გარდაქმნები, რომლებიც განხორციელდა ამ მხარის რესპუბლიკებში, ისევე როგორც სხვა მოკავშირე რესპუბლიკებში.

საქართველოსთან და ამიერკავკასიასთან ლენინის კავშირი მრავალი ფორმით პოულობდა თავის გამოხატულებას. ჯერ კიდევ 90-იანი წლების პირველ ნახევარში დაიწყო მან ამიერკავკასიის ეკონომიკის, სოციალური ცხოვრებისა და დემოკრატიული მოძრაობის შესწავლა, ხოლო უფრო გვიან, XX ს-ის დასაწყისიდან ლენინის მრავალმხრივ მოღვაწეობაში ერთ-ერთ საპატიო ადგილს იკავებს საქართველოსა და ამიერკავკასიაში რევოლუციური მოძრაობისა და ბოლშევიკური ორგანიზაციების მოღვაწეობის საკითხები, ხოლო შემდეგ კი ამიერკავკასიის რესპუბლიკებში სოციალიზმის მშენებლობის საკითხები. ამიერკავკასიასთან თავის კავშირს ლენინი თანმიმდევრულად ავითარებდა და აფართოებდა.

ვ. ი. ლენინი განსაკუთრებით დიდ მზრუნველობას და ყურადღებას იჩენდა ამიერკავკასიის ბოლშევიკური ორგანიზაციებისადმი, მას უშუალო კავშირი, მუდმივი მიწერ-მოწერა ჰქონდა კავკასიელ ლენინელებთან — ი. ბ. სტალინთან, მ. ცხაკაიასთან, ს. შაუმიანთან, ლ. კეცხოველთან, ფ. მახარაძესთან, ს. სპანდარიანთან, ს. ორჯონიკიძესთან, მ. დავითაშვილთან და მრავალ სხვა მოღვაწესთან. იგი რჩევასა და მითითებას აძლევდა მათ პარტიულ მუშაობასა და რევოლუციურ მოძრაობასთან დაკავშირებულ მრავალ საარსებო მნიშვნელობის საკითხზე. ისინი ლენინის მითითებიდან, პარტიის აგების ლენინური გეგმიდან გამოდრიოდ, როცა ჯერ კიდევ გასული საუკუნის 90-იანი წლების მეორე ნახევარში ქმნიდნენ მარქსისტულ წრეებსა და ჯგუფებს, ხოლო XX ს-ის დასაწყისში ლენინურ-ისტორიული მიმართულების თბილისის, ბათუმის, ბაქოს კომიტეტებსა და ჯგუფებს. ეს კომიტეტები და ჯგუფები მიეკუთვნებიან იმ კომიტეტებისა და ორგანიზაციების რიცხვს, რომელთა გაერთიანებამ უზრუნველყო ახალი ტიპის პროლეტარული პარტიის შექმნა. ამ კომიტეტთა წარმომადგენლები გვერდით ედგნენ ლენინს პარტიის ისტორიულ მეორე ყრილობაზე ბოლშევიზმის შექმნისათვის გაჩაღებულ ბრძოლაში. თითქმის 150-ჯერ არის ფიქსირებული ყრილობის ოქმებში კავკასიელ დელეგატთა სიტყვები, შენიშვნები და რეპლიკები. ყოველი მათი გამოსვლა ისახავდა მხოლოდ ერთ მიზანს — ლენინისათვის მხარდაჭერას. და ამან ცოტა როლი როდი ითამაშა ყრილობაზე ლენინის იდეების გამარჯვების უზრუნველყოფაში.

კავკასიელი ბოლშევიკები, ბოლშევიკური ორგანიზაციები წარმომადგენდნენ ლენინისათვის საიმედო დასაყრდენს. პარტიის მეორე ყრილობის შემდეგ ბოლშევიზმსა და მენშევიზმს შორის გაჩაღებულ ბრძოლაში, მენშევიკების ძირგამომხრელი საქმიანობის შედეგად პარტიაში შექმნილი ღრმა

კრიზისის ლიკვიდაციასათვის ბრძოლაში, პარტიის III ყრილობის მოწვევისათვის ბრძოლაში.

ამიტომ არ იყო შემთხვევითი, პარტიის III ყრილობამ და პირადად ლენინმა დიდი ინტერესი გამოიჩინეს ამიერკავკასიაში ბოლშევიკური ორგანიზაციების მოღვაწეობისადმი, ამიერკავკასიაში რევოლუციური ბრძოლის საკითხებისადმი. ეს ყრილობა ლენინის წინადადებით გახსნა კავკასიის კავშირის დელეგატმა მ. ცხაკაიამ. ყრილობამ მოისმინა აგრეთვე მისი მოხსენება გლეხთა საკითხზე და მიიღო ლენინის მიერ დაწერილი რეზოლუცია „კავკასიის ამბების გამო“. ეს ლენინური დოკუმენტი მთლიანად ასახავდა კავკასიაში პარტიული ორგანიზაციების მოღვაწეობასა და რევოლუციური ბრძოლის ხასიათს.

განსაზღვრავდა რა რუსეთის სოციალ-დემოკრატიულ პარტიაში ამიერკავკასიის ბოლშევიკური ორგანიზაციების აღგილსა და როლს, ვ. ი. ლენინი რეზოლუციაში „კავკასიის ამბების გამო“ წერდა: „კავკასიის სოციალურ-პოლიტიკური ცხოვრების განსაკუთრებულმა პირობებმა ხელი შეუწყვეს იქ ჩვენი პარტიის ყველაზე უფრო მებრძოლი ორგანიზაციების შექმნას“.

ვ. ი. ლენინის მიერ ამიერკავკასიის ბოლშევიკური ორგანიზაციების მოღვაწეობის ასეთი მაღალი შეფასება, რომელმაც საყოველთაო აღიარება და მოწონება პოვა ყრილობის მიერ და მასმასაღამე, მთელი პარტიის მიერ აღაფრთოვანებდა ამიერკავკასიის ბოლშევიკურ ორგანიზაციებს ახალი პრაქტიკული ნაბიჯებისათვის, ახალი, კიდევ უფრო მძიმე, ბრძოლებისათვის.

ამრიგად, ვ. ი. ლენინის მუდმივმა კავშირმა, მისმა დახმარებამ და წარმმართველმა ხელმძღვანელობამ, კავკასიელი ლენინელების მრავალმხრივმა მოღვაწეობამ განაპირობეს ის საპატიო როლი, რომელსაც ასრულებდნენ ამიერკავკასიის ბოლშევიკური ორგანიზაციები ლენინური პარტიის მთელ მოღვაწეობაში.

საქართველოსა და ამიერკავკასიის ბოლშევიკური ორგანიზაციების შემდეგი მთავარი მიმართულება, რომელიც ლენინის მხრივ მაღალ შეფასებასა და მოწონებას იმსახურებდა, იყო ბურჟუაზიის წინააღმდეგ ბრძოლისათვის მუშათა და გლეხთა მასების მობილიზაციისათვის გაჩაღებული მუშაობა.

საგულისხმოა, რომ მოყოლებული 1893 წლიდან, საქართველოში პირველი მარქსისტული ორგანიზაციის „მესამე დასის“ შექმნის დროიდან მუშათა მოძრაობა საქართველოსა და ამიერკავკასიაში წარიმართებოდა სოციალ-დემოკრატიული ორგანიზაციებისა და ჯგუფების ხელმძღვანელობით, 1901 წლიდან კი მუშათა და გლეხთა რევოლუციურ მოძრაობას ხელმძღვანელობდნენ ჯერ ლენინურ-ისკრული კომიტეტები, ხოლო შემდეგ 1903 წლიდან ბოლშევიკური ორგანიზაციები. ისინი თავიანთი რევოლუციური მოღვაწეობით ამაღლებდნენ მუშათა კლასობრივ შეგნებულობას, ზრდიდნენ მას სოლიდარობისა და შეუპოვრობის სულისკვეთებით, მოუწოდებდნენ მათ ევლოთ რუსეთის მუშათა კლასის ფეხდაფეხ, შეეთვისებინათ და გამოეყენებინათ პეტერბურგის, მოსკოვისა და რუსეთის სხვა მსხვილი ქალაქების მუშათა რევოლუციური ბრძოლების გამოცდილება. ბოლშევიკები იპყრობდნენ მერყევთა ახალ მასებს, ზრდიდნენ რევოლუციის მომხრეთა, პროლეტარიატის მოკავშირეთა რიგებს და, ამრიგად, მიჰყავდათ წინ რევოლუციის საქმე.

სწორედ ამით აიხსნება ის ფაქტი, რომ ამიერკავკასიაში ჯერ კიდევ რუსეთის პირველი რევოლუციის წინა პერიოდში ადგილი ჰქონდა რამდენიმე ათეულ გაფიცვას, პოლიტიკური ხასიათის დემონსტრაციას და აჯანყებას. 1905 წლის 9 იანვრის ამბების შემდეგ კი ახალი ძალით გაჩაღდა საგაფიცეო მოძრაობა თბილისში, ქიათურაში, ქუთაისში, სოხუმში, ფოთში და საქართველოს მთელ რიგ ქალაქებში. მთელი 1905 წლის განმავლობაში ყოველდღიურად, ყოველკვირა იზრდებოდა მუშათა მოძრაობა და იღებდა სულ უფრო და უფრო შეუპოვარ ხასიათს.

ამიერკავკასიის ბოლშევიკები ინტენსიურ მუშაობას ეწეოდნენ, აგრეთვე, გლეხებს შორის, სწორედ ამან განაპირობა ის ფაქტი, რომ როგორც რუსეთის პირველი რევოლუციის წინ, ისე რევოლუციის პერიოდში უაღრესად შეუპოვარი ხასიათი მიიღო გლეხთა მოძრაობამ ამიერკავკასიაში, განსაკუთრებით საქართველოში, კერძოდ კი გურიაში. საქართველოში რუსეთის პირველი რევოლუციის პერიოდში თითქმის არ იყო ისეთი კლასი, სადაც გლეხობას არ მიეღოს მონაწილეობა რევოლუციაში, ან არ გამოხმაურებოდეს მას. სწორედ ამიტომ მიიპყრო ლენინის, პარტიის ყურადღება ამიერკავკასიის გლეხთა რევოლუციურმა მოძრაობამ. სწორედ ამის გამო მოისმინა პარტიის III ყრილობამ ამიერკავკასიაში გლეხთა მოძრაობის საკითზე მოხსენება და მიიღო „კავკასიის ამბების გამო“ სპეციალური რეზოლუცია: „რევოლუციური მოძრაობა კავკასიის მოსახლეობის უმრავლესობაში როგორც ქალაქად, ისე სოფლად, უკვე მივიდა თვითმპყრობელობის წინააღმდეგ საყოველთაო სახალხო აჯანყებამდე, — წერდა ლენინი რეზოლუციაში, აფასებდა რა რევოლუციურ მოძრაობას — ამიერკავკასიაში. ამიერკავკასიაში რევოლუციური მოძრაობის ლენინური შეფასება მოიწონა III ყრილობამ, რომელიც რუსეთის შეგნებული პროლეტარიატის სახელით მხურვალედ მიესალმა კავკასიის გმირ პროლეტარიატსა და გლეხობას.

ეს იყო ლენინის მისალმებაც.

ამიერკავკასიის პროლეტარიატი და გლეხობა მომდევნო წლებშიც ამდიდრებდა თავის რევოლუციურ საქმეებს. ყოველთვის ინარჩუნებდა სარუსეთო ბრძოლაში საპატიო ადგილს.

ვ. ი. ლენინი დიდ ყურადღებას აქცევდა ამიერკავკასიის ბოლშევიკების საგამომცემლო მოღვაწეობას. რუსეთის პირველი რევოლუციის წინ და რევოლუციის პერიოდში საგამომცემლო მუშაობამ ამიერკავკასიაში მიიღო უაღრესად ფართო ხასიათი. აქ 1901—1907 წლებში გამოიცა ქართულ, რუსულ, სომხურ, აზერბაიჯანულ ენებზე დაახლოებით 30-მდე ჟაზეთი, ასეულობით პროკლამაცია, ფურცელი, მოწოდებები, სხვადასხვა სახელწოდების ნათარგმნი და ორიგინალური წიგნი თუ ბროშურა. ბოლშევიკური, ლენინური პრესა ამიერკავკასიაში წარმოადგენდა პროლეტარიატისა და ყველა მშრომელთა საბრძოლო დროშას.

ამრიგად, რევოლუციის საკითხებზე ვ. ი. ლენინის სახელმძღვანელო მითითებებმა, ბოლშევიკური ორგანიზაციების მასებს შორის გაწეულმა მუშაობამ, რუსეთის გმირი პროლეტარიატის გავლენამ განაპირობეს ამიერკავკასიის მუშათა და გლეხთა რევოლუციური მოძრაობის დიდი გაქანება და მათი საპატიო ადგილი ცარიზმისა და ბურჟუაზიის წინააღმდეგ სარუსეთო მასშტაბით გაჩაღებულ რევოლუციაში.

თავიდანვე ლენინის მაღალი შეფასება დაიმსახურა აგრეთვე იმ შეუპოვარმა და მრავალმხრივმა მუშაობამ, რომელსაც წარმოშობის პირველი დღეებიდანვე ეწეოდნენ ამიერკავკასიის ბოლშევიკური ორგანიზაციები პარტიის ეროვნული პროგრამის პროპაგანდისა და პრაქტიკულად განხორციელების დარგში. ბოლშევიკებმა მაღლა ასწიეს პროლეტარული ინტერნაციონალიზმის ლენინური დროშა. დარაზმეს მის ირგვლივ სხვადასხვა ეროვნებათა მუშები, შრომელები. შეუპოვარი ბრძოლა გამოუცხადეს თვითმპყრობელურ შოვინიზმს, ბურჟუაზიულ ნაციონალიზმს, სეპარატიზმს, რომელიც ფაქტიურად ესმარებოდა ცარიზმს მის ბრძოლაში რევოლუციის წინააღმდეგ. საქართველოსა და ამიერკავკასიის სხვადასხვა ეროვნების მშრომელთა ინტერნაციონალური შეკავშირების სურათი მკაფიოდ აღებეჭდა მეხსიერებაში დიდ რუს მწერალს ა. მ. გორკის, რომელიც შემდეგში იგონებდა: „კავკასიაში რომ ვიყავი ხოლმე, ყველგან ვხედავდი რა შეხმატკბილებულად და მშვიდობიანად მუშაობდნენ ერთმანეთის გვერდით, ქართველთ, თათარი და სომეხნი, რა ბავშვურად მხიარულად და უბრალოდ მღეროდნენ და იცინოდნენ ისინი...“

ხალხთა ეს მეგობრობა ღრმად იგრძნო მ. ი. კალინინმაც, როცა ის მეფის მთავრობამ 1900 წელს პეტერბურგიდან კავკასიაში გადმოასახლა. უფრო გვიან იგი წერდა „იმ შავხელ ღროს ჩემი ნების წინააღმდეგ თბილისში რომ აღმოვჩნდი, მაშინვე ვგრძენი, რომ ნაშობილურ წრეში მოვხვდი. ეს მთაბეჭდილება, ნათესაობის ეს გრძნობა მთელ სიცოცხლეში დამრჩა... ეს სავესებით ბუნებრივია, ვინაიდან მუშათა კლასის — საუკეთესო თვისებაა მეგობრობა, სოლიდარობა, ურთიერთშეშაობა“.

პროლეტარული ინტერნაციონალიზმის სულსკვეთებით მშრომელთა აღზრდისა და პარტიის ლენინური ეროვნული პროგრამის პროპაგანდის დარგში ამიერკავკასიის ბოლშევიკების მიერ გაწეული მუშაობისათვის არაერთხელ მიუძღოა მაღალი შეფასება ლენინს.

სტატიაში „თანამედროვე რუსეთი და მუშათა მოძრაობა“ ლენინი წერდა, რომ „ჩვენთვის ნიმუშს უნდა წარმოადგენდეს კავკასიის სოციალ-დემოკრატი, რომელიც პროპაგანდას ეწეოდა ერთ და იმავე ღროს ქართულ სომხურ, თათრულ და რუსულ ენებზე“. ლენინი შემდეგშიც მრავალჯერ მიუთითებდა იმ დიდ გამოცდილებაზე, რომელიც ამიერკავკასიის ბოლშევიკურ ორგანიზაციებს ჰქონდათ ეროვნული საკითხის გადაწყვეტის დარგში. იგი კვლავდაკვლავ აღნიშნავდა, რომ „მუშათა მოძრაობის ინტერესებსა და ამოცანებს შეეფერება ყველა ეროვნების ის სრული ერთიანობა (აღვილებზე, თავიდან ბოლომდე), რომელიც ასე დიდხანს და ასეთი წარმატებით ხორციელდებოდა კავკასიაში“. სიტყვებში — „ასე დიდხანს“ ლენინი გულ-სხმობდა 1898—1912 წლების მთელ პერიოდს — „...პარტიის ისტორიის მთელი 14 წლის განმავლობაში“. ახალი რევოლუციური აღმავლობის წლებში ლენინი გაძლიერებით განაგრძობს ეროვნული საკითხის დამუშავებას. იგი წერს: „თეზისებს ნაციონალურ საკითხზე“, გამოდის რეფერატებით, თეორიულად ასახულებს ეროვნებათა თვითგამორკვევის უფლებას, ქმნის „პროექტს კანონისა ერთა თანასწორუფლებიანობისა და ეროვნულ უმცირესობათა უფლებების დაცვის შესახებ“.. ამასთან ერთად ეროვნული საკითხის დამუშავებასა და გაშუქებაში აბამს პარტიის საუკეთესო პუბლიცისტურ ძალებს. იგი წინადადებს აძლევს ს. გ. შაუმიანს წეროს და მასვე ავალებს გაუგზავნოს მას „რაც შეიძლება მეტი

მასალა ეროვნულ საკითხზე კავკასიაში“. წერილს უკანასკნელ სტრიქონებში ლენინი მოაგონებს შაჰმიანს: „არ დაგავიწყდეთ, აგრეთვე, მოძებნოთ კავკასიელი ამხანაგები, რომლებსაც შეუძლიათ დაწერონ სტატიები ეროვნულ საკითხებზე კავკასიაში“.

1913 წლის თებერვლის მეორე ნახევარში ა. მ. გორკის სახელზე გამოგზავნილ ერთ-ერთ წერილში ლენინი წერს: „ნაციონალიზმის შესახებ ჰაესე-ბით გეთანხმებით, რომ ამას უფრო სერიოზულად მოვკიდოთ ხელი. ჩვენთან აქ ერთი შესანიშნავი ქართველი ჩაუჯდა და „პროსევეშჩენიესათვის“ წერს დიდ სტატიას, რისთვისაც შეკრიბა მთელი ავსტრიული და სხვა მასალები“ (ლაპარაკია ი. ბ. სტალინზე, — გ. ე.). ხოლო იმავე წლის ბოლოს ლენინმა თავის სტატიაში „რსდმპ ნაციონალურ პროგრამის შესახებ“ კმაყოფილებით აღნიშნა თეორიულ მარქსისტულ ლიტერატურაში არსებული ვითარება, რომ სოციალ-დემოკრატიის ნაციონალური პროგრამის საფუძვლები უკვე გაშუქებულია უკანასკნელ ხანებში და მიუთითა, რომ „აქ პირველ ადგილზეა სტალინის სტატია“. ამ შემთხვევაში ლენინს მხედველობაში ჰქონდა „მარქსიზმი და ნაციონალური საკითხი“.

ნაციონალური საკითხის დარგში ლენინის მუშაობას დიდი ყურადღებით ადევნებდა თვალს პარტიის ბევრი მოღვაწე, განსაკუთრებით ამიერკავკასიის ბოლშევიკებს მიწერ-მოწერა ჰქონდათ მასთან, უგზავნიდნენ მას ადგილობრივ მასალებს. როდესაც მ. ნ. დავითაშვილმა მიიღო ნ. კ. კრუპსკაიასგან ლენინური „პროექტი კანონისა და ერთა თანასწორუფლებიანობისა და ეროვნულ უმცირესობათა უფლებების დაცვის შესახებ“, რომლის შეტანა IV სახელმწიფო სათათბიროში განსახილველად გათვალისწინებული იყო ბოლშევიკური ფრაქციის მიერ, მან მაღლობა შეუთვალა ნადეჟდა კონსტანტინეს აულს აღნიშნული პროექტის გამოგზავნისათვის და აცნობა, რომ უკვე გადაწერა იგი თავისთვის და მალაქია ტოროშელიძისათვის და კიდევ უნდა გაუგზავნოს ფილიპე მახარაძეს. მართო ეს ფაქტიც ცხადად მიუთითებს იმაზე, თუ რა სწრაფად და როგორი ინტერესით ახდენდნენ რეაგირებას ამიერკავკასიის პარტიული მოღვაწენი ეროვნულ საკითხზე ლენინის ყოველ ახალ გამოსვლაზე.

ნაციონალური საკითხის თეორიული მარქსისტულ-ლენინური დამუშავება მიმდინარეობდა ყველა ჯურის ოპორტუნიტულ ელემენტებთან — ბუნდელებთან, ლიკვიდატორებთან, ნაროდნიკულ და „კულტურულ-ნაციონალისტურ ავტონომისტებთან“ შეუირიგებელ ბრძოლაში. ლენინი შეუწელებლად ადევნებდა თვალყურს ამიერკავკასიაში ნაციონალურ საკითხში ოპორტუნიზმის ყოველ გამოვლენას, განსაკუთრებით კი ნ. ჟორდანიას ყოველ ნაბიჯს. ლენინი იყო, ამიერკავკასიის ბოლშევიკების, პირველ რიგში ს. გ. შაჰმიანის, ნ. დ. კიკნაძის, ა. ს. ენუქიძის, მ. ნ. დავითაშვილის, მ. გ. ტოროშელიძის, ვ. მ. კასპაროვის დახმარებით ეროვნულ საკითხზე ადგილობრივი პრესის ფურცლებზე ყოველი გამოსვლის კურსში. ამასთან ერთად ლენინი თვალყურს ადევნებდა ბოლშევიკური ორგანიზაციების მიერ ეროვნულ საკითხში პარტიის პროგრამის განხორციელებას და მიუთითებდა, რომ „ნაციონალური საკითხი ყველა წევრებული მუშის მხრივ მოითხოვს ნათლად დაყენებას და გადწყვეტას“.

ამ მოთხოვნის განსაკუთრებული მნიშვნელობა მთელი სისრულით დამტკიცდა 1914 წელს დაწყებული პირველი მსოფლიო იმპერიალისტური ომის

აერიოდში, როცა პარტიამ ლენინის ხელმძღვანელობით გააჩაღა შეუპოვარი ბრძოლა სოციალ-შოვინიზმის სამხილებლად, რევოლუციისათვის პროლეტარული მასების, ყველა მშრომელისა და არმიის მოსამზადებლად.

მშრომელთა ინტერნაციონალური აღზრდის დარგში მთელი პარტიის და კერძოდ ამიერკავკასიის ბოლშევიკების მიერ გაწეული მთელი მუშაობის შეჯამებულ შეფასებად გაისმის ლენინის მიერ 1913 წელს ა. მ. გორკის სახელზე გაგზავნილი წერილის უკვედვი სტრიქონები: „ჩვენში და კავკასიაში ს. დ. +ქართველები+სომხები+თათრები, +რუსები ათ წელიწადზე მეტ ხანს მუშაობდნენ ერთად ერთიან ს. დ. ორგანიზაციაში ეს ფრაზა კი არ არის, არამედ ეროვნული საკითხის პროლეტარული გადაწყვეტაა, ერთადერთი გადაწყვეტა“.

ამრიგად, ამიერკავკასიის მშრომელთა ფართო მასების ინტერნაციონალური აღზრდა თავიდანვე ეყრდნობოდა პროლეტარული ინტერნაციონალიზმის, პროლეტარიატის კლასობრივი ბრძოლის მტკიცე მარქსისტულ-ლენინურ პრინციპებს. პროლეტარული ინტერნაციონალიზმის ლენინური პრინციპების განხორციელებისათვის ამიერკავკასიის ბოლშევიკების განუწყვეტლივ ბრძოლაში იქედნებოდა საარსებო ლოზუნგები, რომელთაგან ერთ-ერთი იყო ლოზუნგი: „გაუმარჯოს თანასწორუფლებიან ხალხთა ძმობას!“ რომელმაც ღრმად გამოხატა ამიერკავკასიის ხალხთა ოცნება და მისწრაფება რევოლუციის ყველა ეტაპზე და მათს საბრძოლო ღრმას წარმოადგენდა.

* * *

კიდევ უფრო გაიზარდა ლენინის ზრუნვა და დახმარება, პარტიის ცენტრალური კომიტეტის ხელმძღვანელობა საქართველოსა და ამიერკავკასიის ბოლშევიკებისადმი ოქტომბრის დიდი სოციალისტური რევოლუციის გამარჯვების შემდეგ. ასევე მრავალმხრივი იყო მათი დახმარება ამიერკავკასიის მშრომელებისადმი საბჭოთა ხელისუფლებისათვის ბრძოლაში. მაგრამ, როგორც ცნობილია, მთელი რიგი საშინაო და საგარეო მიზეზების გამო დიდი ოქტომბრის მზემ დაგვიანებთ, შემოანათა ამიერკავკასიის რესპუბლიკებში, კერძოდ საქართველოში. აქ საბჭოთა ხელისუფლებისათვის მშრომელთა ხანგრძლივი ბრძოლა დაგვირგვინდა გამარჯვებით ოქტომბრის რევოლუციიდან დაახლოებით სამნახევარი წლის შემდეგ, 1921 წლის 25 თებერვალს.

ამ ისტორიული დღიდან კიდევ უფრო შეერწყა ერთმანეთს სიტყვები: „ლენინი და საქართველო“.

საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვების მესამე დღეს, 27 თებერვალს პარტიის ცენტრალური კომიტეტი სახავს მნიშვნელოვან ღონისძიებას საბჭოთა საქართველოსათვის დახმარების გასაწევად. კერძოდ, ამ დღეს რკპ(ბ) ცკ-ის საორგანიზაციო ბიურო განიხილავს საკითხს საქართველოსათვის პარტიული და საბჭოთა კადრების დაუყოვნებლივ მობილიზაციის შესახებ. სტალინი წინადადებას იძლეოდა, რომ საქართველოში გაგზავნილიყვნენ ანხ. ლ. ლოლობერიძე, ბ. ლომინაძე, ბ. ნანეიშვილი და სვერდლოვის უნივერსიტეტის რამდენიმე კურსანტი. ცენტრალური კომიტეტის საორგანიზაციო ბიუროს მიერ ერთხმად იქნა მიღებული დადგენი-

ლება რკპ(ბ) X ყრილობის შემდეგ საქართველოში აღნიშნული პირების გაგზავნის შესახებ.

მეორე დღეს, 28 თებერვალს რკპ(ბ) ცკ-ის პოლიტბიურომ მოისმინა საგარეო საქმეთა სახალხო კომისარის გ. ჩიჩერინის ინფორმაცია საქართველოს ამბების შესახებ. იმავე დღეს ლენინმა პოლიტბიუროს დავალებით საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლებას დამყარების ფაქტი აცნობა მუშათა და გლეხთა დემუტატების მოსკოვის საბჭოს პლენუმს, სადაც იგი გამოვიდა სიტყვით საბჭოთა რესპუბლიკების საერთაშორისო და საშინაო მდგომარეობის შესახებ. პლენუმის მონაწილენი ამ სასიხარულო ცნობას ტაშის გრიალით შეხვდნენ. ლენინმა თავის სიტყვაში მოგვცა აგრეთვე ნაციონალისტური მთავრობების ბატონობის პერიოდში ამიერკავკასიის რესპუბლიკების, კერძოდ საქართველოს მძიმე საშინაო და საგარეო მდგომარეობის ღრმა დახასიათება. ამიერკავკასიის შესახებ თავმა სიტყვაში მან აღნიშნა: „ჩვენ ჩინებულად ვიცით, რომ ქართველი ბურჟუაზია და ქართველი მენშევიკები ეყრდნობიან არა მშრომელ მასებს, არამედ თავიანთი ქვეყნის კაპიტალისტებს. ეს კაპიტალისტები კი შარს ეძებენ, რათა საომარი მოქმედება დაიწყონ, მაგრამ ჩვენ სამი წელია ერთი ვარაუდით ვცხოვრობთ და უკანასკნელ ამოსუნთქვამდე გვექნება ეს ვარაუდი, — ესაა ვარაუდი მშრომელი მასებისა, თუნდაც ჩამორჩენილი და ჩაგრული ქვეყნის მშრომელი მასებისა“.

3 მარტს რკპ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის პოლიტბიურომ მიიღო დადგენილება საქართველოს საბჭოთა მთავრობისათვის დახმარების გასაწევად თბილისში ა. ენუქიძის მივლინების შესახებ. იგი მაშინ მუშაობდა სრულიად რუსეთის ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტის მდივნად. საქართველოში ენუქიძის მივლინების შესახებ პოლიტბიუროს დადგენილებასთან დაკავშირებით სრულიად რუსეთის ცენტრალურმა აღმასრულებელმა კომიტეტმა თხოვნით მიმართა ვ. ი. ლენინსა და ი. ბ. სტალინს მოსკოვში ა. ენუქიძის დატოვების შესახებ. ვ. ი. ლენინმა ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტის თხოვნის დაკმაყოფილება შეუძლებლად მიიჩნია მან ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტის მიმართვას წააწერა: „მე გამგზავრების მომხრე ვარ აბსოლუტურად საქროა საქართველოში მისი გამგზავრება. საქმე საერთაშორისო მნიშვნელობისაა. აქაურ საქმეებში ენუქიძის შეცვლა სავსებით შესაძლებელია თანამემყვებით“.

ცენტრალური აღმასრულებელი კომიტეტის მიმართვაზე გაკეთებული ეს პატარა რამდენიმე სტრეჩონისაგან შემდგარი წააწერა ერთხელ კიდევ მიუთითებს იმ დიდ ზრუნვასა და ყურადღებაზე, რომელსაც იჩენდა ლენინი საქართველოს მიმართ. იგი მიუთითებს, აგრეთვე იმაზეც, თუ რა დიდ მნიშვნელობას ანიბეჭდა იგი საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვებას.

ვ. ი. ლენინის ინიციატივით და უშუალო მონაწილეობით მომდევნო წლებშიც არაერთხელ განუხილავს რკპ(ბ) ცკ-ის პოლიტბიუროს, საორგანიზაციო ბიუროს და სამდივნოს საქართველოს ეკონომიკურ და პოლიტიკურ ცხოვრებასთან და პარტიული ორგანიზაციების მუშაობასთან დაკავშირებული მრავალი დიდმნიშვნელოვანი საკითხი.

ვ. ი. ლენინი მაშინაც არ იგეგმებდა საქართველოს მშრომელებს, მაშინაც არ აკლებდა ზრუნვასა და ხელმძღვანელობას, როცა მძიმე ავადმყოფობის გამო მის

ხელეbs არ ემორჩილებოდა კალამი, რათა ქალღმრთელად გადაეტანა ქართველი კომუნისტებისათვის საარსებო მნიშვნელობის თავისი ბრძნული მითითებები.

საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვებით საქართველოს მუშათა კლასმა, მშრომელმა გლეხობამ გააკეთეს დიდი ისტორიული საქმე. მაგრამ ქართველი ხალხის წინაშე იდგა კიდევ უფრო ძნელად გადასაჭრელი ამოცანები. მას პირველ რიგში უნდა მოეხდინა ცარიზმის კოლონიური რეჟიმისა და საბჭოთა ხელისუფლებისათვის ბრძოლის წლებში ნაციონალისტური მთავრობების ანტინალხური საშინაო და საგარეო პოლიტიკის უმძიმესი მემკვიდრეობის ლიკვიდაცია. ხოლო შემდეგ კი გაეჩაღებინა ბრძოლა ჩვენს ქვეყანაში სოციალიზმის აშენებისათვის.

აქეთი ისტორიული ამოცანების განხორციელებისათვის ბრძოლას გზაზე საქართველოს მშრომელებისათვის, ქართველი კომუნისტებისათვის ლენინის მრავალრიცხოვანი დოკუმენტებიდან განსაკუთრებით დიდი სახელმძღვანელო მნიშვნელობა ჰქონდა მის წერილს ს. ორჯონიკიძისადმი, რომელიც დაწერა მან საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვების მეექვსე დღეს, 1921 წლის 2 მარტს. ეს წერილი მიმართული იყო ქართველი კომუნისტებისადმი. წერილი იმავე დღეს პირდაპირი მავთულით გადაეცა სერგო ორჯონიკიძეს ბაქოში.

ვ. ი. ლენინის ეს წერილი ორჯონიკიძისადმი უაღრესად საინტერესო და უნიკალური დოკუმენტია. იგი შეიცავდა საბჭოთა საქართველოს პოლიტიკური, ეკონომიკური და იდეოლოგიური ცხოვრების ძირეული გარდაქმნის მეცნიერულად დასაბუთებულ პროგრამას. აღნიშნული წერილი იწყებოდა მისაღმებით: „გადავცით ქართველ კომუნისტებს და სპეციალურად საქართველოს რევკომის ყველა წევრს ჩემი მხურვალე სალაშქრო საბჭოთა საქართველოსადმი“. წერილი შეიცავდა მთელ რიგ რჩევებსა და სახელმძღვანელო მითითებებს.

პირველ რიგში ლენინი ქართველი კომუნისტებისაგან მოითხოვდა მუშებისა და უღარიბესი გლეხების დაუყოვნებლივ შეიარაღებას და ამნაირად საქართველოს მტკიცე წითელი არმიის შექმნას.

ლენინი აუცილებლად საჭიროდ თვლიდა ქართველი ინტელიგენციისა და წვრილი ვაჭრების მიმართ დათმობათა განსაკუთრებული პოლიტიკის გატარებას.

შემდეგ, ლენინი მოითხოვდა ქართველი კომუნისტებისაგან არარუსული შაბლონის გამოყენებას, არამედ თავისებური ტაქტიკის მოხერხებულ და მოქნილად შემუშავებას.

თავის წერილში ლენინი ქართველი კომუნისტების, საქართველოს რევკომისაგან განსაკუთრებით თხოულობდა, რომ ეცნობებინათ მისთვის — ეთანხმებინათ თუ არა ისინი მას წერილში დასმულ საკითხებში.

ს. ორჯონიკიძე წერილის მიღების დღესვე (2 მარტს საღამოს) დეპეშით უგზავნის საქართველოს კომუნისტების პასუხს ვ. ი. ლენინს წერილში დასმულ საკითხებზე: „თქვენს მიერ მითითებულ საკითხებზე შემოიღია გაცნობით,

რომ საქართველოს კომუნისტებში არსებობს სრული ერთსულოვნება თქვენთან“.

ამასთან ერთად ორჯონიკიძემ ლენინს გაუგზავნა საბჭოთა საქართველოს რევკომის დეპუტა: „გადმოვცემთ, აი ახლახან, საქართველოს რევკომისაგან მიღებულ პასუხს თქვენს მისალმებებზე:“ გადავცით ამხ. ლენინს ჩვენი აღფრთოვანებული მადლობა. მისალმებისათვის და ჩვენი ღრმა რწმენა, რომ იგი არც ერთ წუთს არ დაგვივიწყებს ჩვენ და მოგვცემს თავის ბრძნულ რჩევებს. ჩვენი საშინაო და საგარეო ვითარების პირობებში ამხ. ლენინის მითითებას შეუძლია გვიხსნას უაღრესად საშიში შეცდომებისაგან“.

ვ. ი. ლენინის აღნიშნულ წერილში ჩამოყალიბებულ ბევრ პროგრამულ დებულებას სახელმძღვანელო მნიშვნელობა ჰქონდა მთელი ამიერკავკასიის ბოლშევიკებისათვის. ამიტომ შემთხვევითი როდი იყო, რომ ზოგიერთმა მათგანმა შემდგომი კონკრეტიზაცია პოვა ლენინის ცნობილ წერილში „აზერბაიჯანის, საქართველოს, სომხეთის, დაღესტნის და მთიულეთის რესპუბლიკის ამჟინავ კომუნისტებს“, რომელიც დაიწერა 1921 წლის 14 აპრილს. ლენინის ეს წერილი ამიერკავკასიის ბოლშევიკებს ამომწურავ პასუხს აძლევდა იმაზე, თუ რით დაეწყოთ და როგორ მოეწყოთ ცხოვრება და მუშაობა, და როგორი სამეურნეო საშინაო და საგარეო პოლიტიკა განსხორციელებინათ. ამ წერილის დასაწყისში, მიესალმა რა კავკასიის საბჭოთა რესპუბლიკებს. ლენინმა რწმენა გამოთქვა, რომ მათი მჭიდრო კავშირი შექმნიდა ბურჟუაზიის დროს არნახული და ბურჟუაზიულ წყობილებაში შეუძლებელი ეროვნული მშვიდობიანობის ნიმუშს.

კავკასიელი ბოლშევიკებისათვის შეუდარებლად მნიშვნელოვან, ამასთან ერთად ძნელ, მაგრამ საესებით შესასრულებელ ამოცანად ლენინი თვლიდა საბჭოთა ხელისუფლების, როგორც სოციალიზმზე გარდამავალი საფეხურის შენარჩუნებასა და განვითარებას. ამ ამოცანის წარმატებით გადაწყვეტის ყველაზე უფრო მნიშვნელოვან პირობად ლენინს მიაჩნდა ის, რომ ამიერკავკასიის კომუნისტებს შეეგნოთ თავიანთი მდგომარეობის, თავიანთი რესპუბლიკების მდგომარეობის თავისებურება, რუსეთის სფს რესპუბლიკის მდგომარეობისა და პირობებისაგან განსხვავებით, შეეგნოთ მათ იმის აუცილებლობა, რომ ბრმად კი არ გადაიღონ რუსეთის კომუნისტების ტაქტიკა, არამედ მოფიქრებულად შეუფარდონ იგი კავკასიის კონკრეტულ პირობებს. „ბრმად კი არ უნდა გადაიღოთ ჩვენი ტაქტიკა. არამედ დამოუკიდებლად უნდა გაიაზროთ მისი თავისებურების მიზეზები, მისი პირობები და შედეგები, ადგილობრივ უნდა გამოიყენოთ 1917—1921 წლების გამოცდილების არა ანბან-სიტყვა, არამედ სული, აზრი, გაცვეთილები“, — წერდა ლენინი. იგი ამასთან ერთად მიუთითებდა მთელ რიგ მიზეზებზე, რომლებიც აუცილებელს ხდიდნენ კავკასიის კომუნისტებისათვის საკუთარი ტაქტიკის შემუშავებას.

ამ რიგად, ვ. ი. ლენინის აღნიშნული წერილები მთელი სიდიადით წარმოგვიდგენენ, თუ როგორ ღრმად სწვდებოდა იგი კავკასიის ყველა უმნიშვნელოვანეს სამეურნეო-პოლიტიკურ, სამხედრო და საერთაშორისო საკითხებში, როგორ კარგად იცოდა მან ამიერკავკასიის ხალხების ისტორია, ტრადიცია, ეროვნული თავი-

სებურებანი და როგორ გენიალურად განსაზღვრავდა იგი კავკასიის რესპუბლიკების აყვავებისა და წარმატებების გზებს ახალი, სოციალისტური წყობის ბაზაზე.

ლენინის ეს წერილები ამიერკავკასიის ბოლშევიკებისათვის ბელადის ანდერძის მნიშვნელობისაა.

* * *

მიდიოდა რა ლენინის მიერ ნაჩვენები გზით და ურყევად ასრულებდა მის ანდერძს, საბჭოთა საქართველომ, კომუნისტური პარტიის ხელმძღვანელობით, ბოლო მოუღო საუკუნეობრივ ჩაპორჩენილობას და განახორციელა უდიდესი გარდაქმნები ცხოვრების ყველა დარგში; საქართველო გადაიქცა მძლავრ ინდუსტრიულ რესპუბლიკად. შეიქმნა მსხვილი მექანიზებული სოციალისტური სოფლის მეურნეობა. უმაგალითოდმაველობას მიაღწია ფორმით ეროვნულმა, შანაარსით სოციალისტურმა კულტურამ. კიდევ უფრო გაღრმავდა ქართველი ხალხის ინტერნაციონალური სულისკვეთება, მილიონობით სასიცოცხლო ძაფებით დაუკავშირდა იგი დიდ რუს ხალხს, სსრ კავშირის ყველა ხალხებს, მათთან არის ყველა დიდ თუ პატარა საქმეებში, მათთან ერთად იბრძვის პარტიის XXV ყრილობის ისტორიულ გადაწყვეტილებათა განხორციელებისათვის, რომლებიც შეიცავენ ნათელ პერსპექტივებს ლენინური იმედებით განათებულ კომუნიზმის მშენებლობის გზაზე ძლევამოსილი წინსვლისათვის.

ლენინის გენიალური ნაანდერძევი ცოცხლობს საქართველოს კომუნისტების ყველა საქმეში, რესპუბლიკის მუშების, კოლმეურნე გლეხებისა და ინტელიგენციის ყოველდღიურ შემოქმედებით შრომაში. ლენინის ანდერძისადმი ერთგულებით ზოიბოვა ქართველმა ხალხმა მაღალი ჯილდოები, რომლებიც ამშვენებენ რესპუბლიკის ეროვნულ დროშას.

საქართველო იყო, არის და იქნება დიდი ლენინის ანდერძის ერთგული!

ფილიპე მახარაძე — საქართველოს ახალი ისტორიის მკვლევარი

საქართველოს ახალი ისტორიის მეცნიერული შესწავლა მარქსისტულ-ლენინური ისტორიოგრაფიის დამსახურებაა, რომელიც ჩვენში XIX საუკუნის დასასრულსა და XX ს.-ის დასაწყისში ჩაისახა.

ქართული მარქსისტულ-ლენინური ისტორიოგრაფიის ჩამოყალიბებაში დიდი როლი შეასრულა ვ. ი. ლენინის შრომების თარგმნამ და გავრცელებამ. ამ საქმეში უაღრესად დიდი ღვაწლი მიუძღვის საქართველოს ახალი ისტორიის პირველ მკვლევარს—ფილიპე მახარაძეს. იგი არა მარტო ვ. ი. ლენინის შრომების პირველი მთარგმნელი იყო ქართულ ენაზე, არამედ მან თავისი ნა-შრომებითაც დიდი წვლილი შეიტანა ქართული მარქსისტულ-ლენინური ისტორიოგრაფიის განვითარებაში. ფ. მახარაძის დიდი დამსახურება ისიც არის, რომ იგი ქართული ისტორიოგრაფიის ლენინური ეტაპის ერთ-ერთი ფუძემდებელია. ფ. მახარაძემ თავის გარშემო შემოიკრიბა ისტორიკოსთა, ეკონომისტთა, თუ ლიტერატურის მკვლევართა მთელი ჯგუფი. მათ დიდი მუშაობა გასწიეს XIX და XX საუკუნეთა ისტორიული ფაქტებისა და მოვლენების მარქსისტული გაშუქებისათვის. ფ. მახარაძე იყო პირველი მარქსისტი მეცნიერ-ისტორიკოსი, რომელმაც სცადა საქართველოს XIX საუკუნის ისტორიის მეცნიერული გაშუქება, რისთვისაც გამოიყენა მრავალი წყარო. მან პირველმა აღნიშნა საქართველოს რუსეთთან შეერთების რბივტურად პროგრესული მნაშენელობა, კერძოდ, საქართველოს რუსეთთან შეერთების დადებითი შედეგები. მისი აზრით, «Установление русской власти в Грузии, не было результатом решения одного человека, оно явилось исторической неизбежностью». აქედან გამომდინარე, იგი დაასკვნდა: «... для тогдашней Грузии иного пути, кроме присоединения к России, не существовало, без этого ее ожидало лишь физическое вырождение»...¹

ფ. მახარაძე დიდი ყურადღებით ეპყრობოდა ქართველი ერის ახლო წარსულის შესწავლას, საქართველოს ახალი ისტორიის მეცნიერული დამუშავების საკითხებს, კრიტიკულად განიხილავდა საქართველოს ისტორიის წყაროებს და კმაყოფილებით აღნიშნავდა, რომ XIX ს.-ის დასასრულს წყაროთმცოდნეობას პირველი სერიოზული მიღწევები აქვს და თანდათან უფრო მეტი მეცნიერულ საფუძველზე დგება. იგი წერდა: „საქართველოს წარსული ცხოვრებისა და მწერლობის შესწავლის საქმეს რამდენიმედ მხოლოდ XIX საუკუნის ბოლოს გაუღმა ბედა, ამ უკანასკნელ ხანებში მიაგნეს ხალხის ისტორიის და ლიტერატურის ნამდვილ წყაროებს, რითაც გადაღმეულ იქნა პირველი ნაბიჯი როგორც ერთის, ისე მეორეს შესასწავლად“².

¹ Ф. Махарадзе, Грузия в девятнадцатом столетии, Тифлиси, 1933, გვ. 7.

² „კვალი“, 1901 წ., № 24.

თავის წერილში — „ძველი ქართული მწერლობის გამო“ ფილიპე მახარაძე მიუთითებს, რომ საჭიროა ენერგიულად გაგრძელდეს მუშაობა ძველი მატერიალური ძეგლების შესწავლის დარგში. ეს წარმოდგენას მოგვცემს იმაზე თუ როგორ ცხოვრობდა და აზროვნებდა ქართველი ხალხი. „აქედან აიხსნება, — წერს იგი, — როგორც სამეცნიერო, ისე პრაქტიკული მნიშვნელობა ძველი მწერლობის წყაროების საფუძვლიანი შესწავლისა და გამორკვევისა“³.

ქართველი ერის კულტურის, მისი ისტორიული წარსულის მატერიალურ-ტურპოზიციებიდან შესწავლის საჭიროებაზე ფილიპე მახარაძე მიუთითებდა პირველ რიგში წერილში „გ. წერეთელი — როგორც ისტორიკოსი და არქეოლოგი“, აგრეთვე მრავალ სხვა სტატიაშიც. საქართველოს ისტორიის მარქსისტული შესწავლის საქმეში დიდი როლი შეასრულა ფ. მახარაძის შრომებმა: „მეცნიერება გაკოტრდა თუ მეტაფიზიკა“, „ხალხური პოეზია და ბ—ნ მელიტონ კელენჯერაძე“, „შინაური ვითარება საქართველოში XIX საუკუნეში“ და სხვ.

სტატიაში „მეცნიერება გაკოტრდა თუ მეტაფიზიკა“, რომელიც მიმართული იყო იდეალიზმისა და ზუტობის წინააღმდეგ, ავტორმა აღნიშნა, რომ უპირველესი პირობა მეცნიერული აზროვნებისა არის „განხილვა მოვლენათა ერთი-მეორისაგან დამოკიდებულებაში და ურთიერთობაში, ხოლო რადგან ეს ურთიერთობანი მუდამ იცვლება, ამიტომ ამ ცვლილებათა პირობების სისწორის განსაზღვრა შეადგენს იმ პირობას, ურომლისოდაც მეცნიერება შეუძლებელია“⁴. მეცნიერული აზროვნების ასეთი მიმართულების შედეგი იყო, რომ ფილიპე მახარაძის ლიტერატურული მოღვაწეობის სარბიელი თავიდანვე ფართო იყო; იგი წერდა დიალექტიკური და ისტორიული მატერიალიზმის შესახებ, გამოდიოდა როგორც ლიტერატურის კრიტიკოსი, ისტორიკოსი; დაუნდობლად ებრძოდა ყველას, ვინც იდეალიზმისაკენ იხრებოდა, ვინც უგულებელყოფდა ქართულ კულტურას, ეროვნულ ენას⁵.

მარქსიზმის ფილოსოფიური საფუძვლების დაცვას ჩვენში პირველად ისევე ფილიპე მახარაძემ ჩაუყარა საფუძველი სტატიით — „ისტორიული მატერიალიზმი“, რომელიც 1901 წელს იბეჭდებოდა „კვალში“. დიდა ფ. მახარაძის დამსახურება ეროვნული საკითხის ისტორიის შესწავლაში. იგი ასაბუთებდა, რომ საერთო ტერიტორიაზე ცხოვრება, სამეურნეო და პოლიტიკური ურთიერთობის პროცესში ადამიანთა მიერ შემუშავებული ენის, კულტურის, ზნე-ჩვეულების, ეკონომიკური ცხოვრების ერთობა წარმოადგენს ერს, რომლის დამახასიათებელი ნიშნების ჩამოყალიბება ერთსა და იმავე დროს არ ხდება; ეს ნიშნები ხალხთა ისტორიული განვითარების შედეგია. ერის ძირითადი ფუძემდებელი ნიშანი — ეკონომიური ბაზისი — ყველაზე მეტად გამოკვეთილი ფორმით ჩამოყალიბდა კაპიტალიზმის დროს⁶.

წერილში „ჩვენი პუბლიცისტიკა და ეროვნული საკითხი“, რომელიც 1902 წლის დასაწყისს დაიბეჭდა, ფ. მახარაძე მარქსიზმის კლასიკოსების სახელმძღვანელო მითითებებზე დაყრდნობით არკვევს ერის არსს, მისი წარ-

³ „კვალ“, 1901 წ. № 24.

⁴ ფ. მახარაძე, თხზულებანი, ტ. 1. თბ., 1924, გვ. 124.

⁵ ფ. მახარაძე, ფ. მახარაძე (ბიოგრაფიული ნარკვევი), თბ., 1958, გვ. 21.

⁶ გ. ზაქარიაძე, ქართული საზოგადოებრივ-პოლიტიკური აზრის განვითარების ლენინური ეტაპი, თბ., 1974, გვ. 244.

2. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1980, № 1

მოშობა-განვითარების პირობებს. „მიახლოებით XV საუკუნიდან იწყება ევროპაში კაპიტალისტური წარმოების ხანა. საგარეო და საშინაო აღებ-მიცემობის განვითარებამ აუცილებელი გახადა წარმოების უფრო ფართო ნიადაგზე დაყენება, ვინემ ამას ხელოსნურ-ამქრული სისტემა წარმოადგენდა. ყოველივე ეს ძირს უთხრიდა ფეოდალურ, ვიწრო კარჩაკეტილ საზოგადოებას და ნიადაგს უმზადებდა ფართო ეროვნულ ნიადაგზე გაერთიანებულ საზოგადოებად. აი, ის ნიადაგი, რომელზედაც აღმოცენდნენ და განვითარდნენ თანამედროვე ეროვნებანი“ — წერდა ფილიპე მახარაძე⁷.

ფ. მახარაძე სრულიად სამართლიანად ერს მიიჩნევს ისტორიულ კატეგორიად, რომლის ელემენტები „ძველმა ისტორიამ გვიანდერძა“.

ფ. მახარაძე ებრძოდა ნაციონალურ-კულტურული ავტონომიის მომხრეებს. თავის სტატიაში — „ორიოდე სიტყვა ნაციონალურ-კულტურული ავტონომიის შესახებ“, რომელიც გამოქვეყნდა გაზეთ „სიბართლის ხმაში“ 1914 წლის თებერვლის ნომერში, წერდა: „ნაციონალურ-კულტურული ავტონომიის მომხრე ვალდებულია ნაციის ყველა კლასების მჭიდრო კავშირის დამტოვება თანამშრომლობა იქადაგოს. უამისოდ ეს ავტონომია კარგავს ფეხქვეშ ყოველივე ნიადაგს. ამიტომ რა არის არსებითად ნაციონალურ-კულტურული ავტონომია, თუ არა ლიბერალურ-ბურჟუაზიული ნაციონალიზმი?“⁸

ფ. მახარაძეს არ აკამაყოფილებდა ქართული ეურნალ-გაზეთების იდეური შინაარსი, ამიტომ დაუნდობლად აკრიტიკებდა მათ. მას ისტორიულ აუცილებლობად მიაჩნდა მშრომელთა ინტერესების დამცველი პრესის დაარსება, სურდა პუბლიცისტიკა და მთლიანად მწერლობა ჩამდგარიყო მუშათა კლასის განთავისუფლებისათვის ბრძოლის სამსახურში. „კერძოდ, ეურნალ-გაზეთები, ე. ი. პუბლიცისტიკა აახლოვებს მკითხველს მთელ ქვეყნიერებასთან, ხდის მას წევრად ერთი მთელისას, რომელსაც კაცობრიობა ეწოდება“⁹ — წერდა იგი.

ფილიპე მახარაძემ 1895 წელს გაზეთ „კვალში“ გამოაქვეყნა სტატია „გაცვრით პასუხა“, რომელიც მისი პირველი ლიტერატურულ-პუბლიცისტური გამოსვლა იყო პრესაში. ამ დღიდან იგი თითქმის ნახევარი საუკუნის მანძილზე გულწრფელად ემსახურებოდა მარქსისტულ-ლენინური პუბლიცისტიკის კეთილშობილურ საქმეს. „კვალში“ 1895 წლიდან 1904 წლამდე (ე. ი. მის დახურვამდე) მან მოასწრო დაებეჭდა 100-ზე მეტი სტატია. მისი პუბლიცისტური წერილები ეხებოდა ეკონომიკის, პოლიტიკის, ისტორიის, ფილოსოფიის, ეროვნული ენისა და ლიტერატურის საკითხებს.

საკითხი საქართველოში კაპიტალიზმის განვითარების შესახებ, მარქსისტული მსოფლმხედველობის შექმნა — პირველად დაისვა ა. წულუკიძის და ფ. მახარაძის წერილებში, რომლებიც გამოქვეყნდა ქართულ პრესაში 90-იანი წლების მიწურულსა და 900-იანი წლების დასაწყისში, ხოლო საქართველოს სამრეწველო განვითარების ისტორიის გვეგმაზომიერ შესწავლას ქართულ საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში საფუძველი ჩაეყარა 30-იან წლებში ფ. მახარაძის ნაშრომებით¹⁰.

⁷ „კვალი“, 1902 წ., № 7.

⁸ ფ. მახარაძე, თხზულებანი, ტ. IV, 1924, გვ. 69.

⁹ „კვალი“, 1901 წ., № 7.

¹⁰ ე. ხოშტარია, მრეწველობის განვითარება და მუშათა კლასის ჩამოყალიბება XIX ს. საქართველოში, თბ., 1966, გვ. 5.

ფილიპე მახარაძე სწავლობდა საქართველოს XVIII ს-ის დასასრულის და XIX ს-ის დამდეგის ეკონომიკურ მდგომარეობას. იგი კარგად ახასიათებს თავის ნაშრომებში ოჯახურ მრეწველობას, ხელოსნურ წარმოებას. არ ავიწყდება, რომ ეს პერიოდი მაინც ნატურალური მეურნეობის ბატონობით აღინიშნება, ზოლო თბილისს, საქართველოს დედექალაქს, განიხილავს, როგორც ქვეყნის ხელოსნური წარმოების ცენტრს.

ფ. მახარაძე საქართველოში ნატურალური მეურნეობის რღვევასა და კაპიტალიზმის ჩასახვას, ქვეყანაში სოციალურ-ეკონომიკური ხასიათის ძვრებს, სასაქონლო მიმოქცევის განვითარებას მიაწერს საქართველოს რუსეთთან შეერთებას. საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების საკითხებს საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ პერიოდში იგი შეეხო შრომებში: «Грузия в девятнадцатом столетии». და «История развития рабочего движения в Грузии».

საქართველოში კაპიტალიზმის განვითარების ფაქტი და ამ ფაქტის პროგრესული მნიშვნელობა აღნიშნა ფ. მახარაძემ ჯერ კიდევ თავის ისტორიულ გამოკვლევაში „საქართველოს შინაური ცხოვრება XIX საუკუნეში“, რომელიც იბეჭდებოდა ჟურნალ „კვალს“ 1900 წლის იანვრის ნომერში. ეს წერილი პირველი მარქსისტულ-მეცნიერული გამოკვლევაა საქართველოს XIX ს-ის ისტორიის შესახებ. ამ ნაშრომში ფ. მახარაძემ განიხილა XIX ს-ის საქართველოს პოლიტიკური და ეკონომიკური ვითარება და სათანადო ფაქტობრივი მასალის მეცნიერული ანალიზის საფუძველზე დაასკვნა, რომ „რეალური წარმოება, აღებ-მიცემობა და ვაჭრობა გაძლიერდა, ჩაისახა ბურჟუაზიული ურთიერთობათა საფუძველი, მამასადამე თვით ცხოვრებამ უარყო ბატონყმობა, ამას მოჰყვა მისი გაუქმება კანონით, მოიძაო იურიდიულად“¹¹. ეს დებულება ფ. მახარაძემ 1904 წელს კიდევ უფრო დააზუსტა და აღნიშნა, რომ: „XIX საუკუნის დასაწყისშივე იწყება ჩვენში ნატურალური მეურნეობის დარღვევისა და ვაჭრობის ნელი პროცესი“.

კაპიტალისტური მრეწველობის განვითარება საქართველოში, ფ. მახარაძის აზრით, XIX ს-ის მეორე ნახევარში ხდება, თუმცა მას მხედველობიდან არ გამორჩენია არც XIX ს-ის პირველი ნახევრის კაპიტალისტური სამრეწველო წამოწყებები. იგი აღნიშნავდა, რომ მრეწველობის განვითარებისათვის იმ დროს, ე. ი. XIX ს-ის I ნახევარში, სათანადო წინამძღვრები, მართალია, საკმარისზე მეტი იყო, მაგრამ ისინი მაინც განწირული იყვნენ. მრეწველობის განვითარების შემადგერხებელ ფაქტორად, როგორც იმ დროისათვის, ასევე მომდევნო ხანებში, ფ. მახარაძე რუსეთის ცარიზმის კოლონიურ პოლიტიკას მიიჩნევდა.

საქართველოში კაპიტალიზმის განვითარების უმნიშვნელოვანეს პირობად ფ. მახარაძე მიიჩნევდა ბატონყმობის გაუქმებასა და რკინიგზების მშენებლობას. მას საკმარისად კარგად აქვს შესწავლილი ახალი დარგები — ნავთის ექსპორტთან დაკავშირებული ქარხნები ბათუმში, ჭიათურის მარგანეცისა და ტყიბულის ქვანახშირის მოპოვება. განხილული აქვს XIX საუკუნის მეორე ნახევარში არსებული კაპიტალისტური საწარმოები, მას უცდია მრეწველობის განვითარების ზოგადი სურათის დადგენა, საწარმოთა რაოდენობის

¹¹ ფ. მახარაძე, თხზულებანი, ტ. 1, თბ., 1924, გვ. 194.

დენობის, პროდუქციის მოცულობის, მუშათა რაოდენობის დადგენა 80-იანი და 90-იანი წლების მაჩვენებლების შედარების გზით.

ფ. მახარაძე მდიდარი ფაქტობრივი მასალის ანალიზის საფუძველზე ასახულებს, რომ XIX ს-ის მიწურულს საქართველოში წარმოება მნიშვნელოვნად გაიზარდა და მისი პროდუქცია ცნობილი გახდა შოთხლო ბაზარზე; მას მოჰყავს სათანადო ციფრობრივი მონაცემები მანგანუმის ექსპორტის მდგომარეობაზე 1880—1890 წლებში¹².

ფ. მახარაძე განსაკუთრებული ყურადღებით ჩერდება ხელოსნობის განვითარების საკითხებზე. აღნიშნული აქვს ამქრული ხელოსნობის დაშლის პროცესი და მისი მიზეზები — რომ ამქრობა უკვე აღარ შეესაბამებოდა ახალ ეკონომიკურ ვითარებას. იგი მრეწველობის განვითარების თავისებურებასაც ეხება. აღნიშნავს, რომ ბათუმის წარმოების გარდა, უპირატესად ვითარდებოდა მსუბუქი მრეწველობა.

ფ. მახარაძე დამაჯერებლად ამტკიცებს, რომ კაპიტალისტური მრეწველობა და სოფლის მეურნეობა თავიანთი საფუძვლებით ერთიპიურია, მათი ეკონომიკური საფუძველი წარმოების საშუალებებზე კერძო საკუთრებაა, ხოლო მიზანი — ადამიანის მიერ ადამიანის ექსპლუატაციის შედეგად გამდიდრება. ამიტომ მათი დაპირისპირება, როგორც ამას ქართველი ნაროდნიკები აკეთებენ, უმართებულოა. სოფელი ქალაქის მრეწველობის ბაზარი და ნედლეულის წყაროა, ხოლო თავის მხრივ, სოფლის მეურნეობის დონე დიდად არის დამოკიდებული მრეწველობის, განსაკუთრებით წარმოების საშუალებათა წარმოების განვითარებაზე.

ფ. მახარაძე სოფლად კაპიტალიზმის განვითარების გარდუვალობას ხედავდა და აკრიტიკებდა ნაროდნიკების ბ. ნადირაძის, გ. ლასხივილის, ვ. წერეთლის და სხვათა თვალსაზრისს. ისინი სოციალიზმის სახელით ბურჟუაზიული სისტემის განმტკიცებას ემსახურებოდნენ. ფ. მახარაძე კი ასახულებდა, რომ კაპიტალიზმის განვითარებას აუცილებლად მოჰყვება მისი მოსპობა და შეცვლა სოციალიზმით, ხოლო მაშინდელი ეკონომიკური ცხოვრებიდან სოფლის მეურნეობის იზოლაცია, სულ ერთია მაინც ვერ მოხერხდებოდა, კაპიტალიზმის რელსებზე შემდგარი სოფელი მაინც თავის გზით წავიდოდა, ხოლო ნაროდნიკების აზრი, კაპიტალიზმის პირობებში სოფლის მეურნეობაში სოციალიზმის დამყარებაზე — ფ. მახარაძეს ზეცნიერულად უსაფუძვლოდ მიაჩნდა. გასაგებია, რომ მან ქართველ ნაროდნიკებთან იდეურ ბრძოლაში დაიცვა მარქსისტულ-ლენინური დებულება კაპიტალიზმის პროგრესულობის შესახებ. დაასაბუთა, რომ 70-იანი წლებიდან საქართველოს სახალხო მეურნეობაში სწრაფი ტემპით ვითარდებოდა კაპიტალიზმი და არავითარ ძალას არ შეეძლო მისი შეჩერება. ფ. მახარაძემ დიდი როლი შეასრულა ქართველი ნაროდნიკების იდეურ დამარცხებასა და მარქსისტულ-ლენინური იდეოლოგიის დამკვიდრებაში.

ფ. მახარაძე, როგორც ვხედავთ, ამხელს მრეწველობისა და სოფლის მეურნეობის დაპირისპირებასა და სოფლის მეურნეობაში კაპიტალიზმის განვითარების შეუძლებლობის თეორიას. იგი საქართველოსა და ამიერკავკასიის მაგალითზე ამტკიცებს, რომ კაპიტალისტური წარმოების განვითარება სოფ-

¹² ფ. მ ა ხ ა რ ა ძ ე, თხზულებანი, ტ. VIII, თბ., 1930, გვ. 7.

ლის მეურნეობაშიც მიმდინარეობს: „ძირითადი შეცდომა იმათი, ვინც სოფლის მეურნეობის და მრეწველობის განვითარებაში სხვადასხვა გზას და მიზანს ხედავს, იმაში მდგომარეობს, რომ მათი წარმოდგენით, სოფლის მეურნეობა და მრეწველობა თანამედროვე საზოგადოებაში ერთმანეთისაგან სრულიად დახშული არიან, თითქოს მათ ერთმანეთთან არავითარი მეცნიერული საფუძველი არა აქვთ. ხალხის მთელი თანამედროვე ეკონომიკური ცხოვრება ერთ განუყოფელ მოვლენას, ერთ მთელ პროცესს წარმოადგენს. განა შეიძლება, რომ წარმოვიდგინოთ ხალხის საზოგადოებრივი ცხოვრება, როგორც ერთი მთელი პროცესი, ერთ და იმავე დროს სხვადასხვა გზით, სხვადასხვა მიმართულებით მიდიოდეს?¹³.

ფ. მახარაძის მიერ ქართულ მარქსისტულ-ისტორიოგრაფიაში მნიშვნელოვანი მუშაობაა გაწეული საქართველოში საგლეხო რეფორმის მომზადებისა და გატარების ისტორიის მეცნიერული შესწავლისათვის: აქ აღსანიშნავია მისი ისეთი შრომები, როგორიცაა: „გლეხკაცობის განთავისუფლება ბატონყმური დამოკიდებულებისაგან“ (თხზულებანი, ტ. 1, 1924 წ.), „საგლეხო რეფორმა“ (თხზულებანი, ტ. III, 1926) და სხვა მრავალი წერილი, რომლებიც გაზეთის ფურცლებზეა გამოქვეყნებული.

საქართველოს მუშათა კლასის ისტორიის საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში უკვე 20-იანი წლებიდან ექცევა საგანგებო ყურადღება. მუშათა კლასის ისტორიის პირველმა მკვლევარმა—ფ. მახარაძემ ეს საკითხები 20-იანი წლების მიწურულსა და 30-იანი წლების დასაწყისში გააშუქა თავის შრომებში: «Очерки революционного движения в Закавказье» (Тифлис, 1927); «История возникновения и развития рабочего движения в Грузии» (წიგნში—Ф. Махарадзе и Г. Хачапуридзе—«Очерки по истории рабочего и крестьянского движения в Грузии», М., 1932); «Грузия в девятнадцатом столетии» (Тиф., 1932) და „1905 წელი ამიერკავკასიაში“. მუშათა კლასის წარმოქმნას ფ. მახარაძე უკავშირებს იმ ძვრებს, რომელთაც 60-იან წლების მუახანებიდან ჰქონდათ ადგილი საქართველოში

მუშათა კლასის ფორმირების წყაროებად ფ. მახარაძეს წარმოდგენილი აქვს სოფლად რეფორმის შედეგად გაჩანაგებული გლეხობა და ქვეყნის სავაჭრო-სამრეწველო განვითარების შედეგად გაღატაკებული ხელოსნები. აღნიშნული პროცესის საწყისებს იგი ჯერ კდეც XX ს-ის I ნახევარში, ე. ი. ბატონყმობის წიაღში აპყენვდა. დაქირავებული მუშების კონტიგენტის წარმოქმნას იგი კაპიტალისტური მრეწველობის განვითარების ერთ-ერთ პირობად მიიჩნევს. ხელოსნებს, ქარგლებსა და შევირდებს ფ. მახარაძე განიხილავს როგორც მუშათა კლასის წინამორბედებს; მუშათა კლასის რიგების ზრდას გლეხების გარესამუშაოებზე გასვლაში და საერთოდ სოფლის მოსახლეობის ხარჯზე ქალაქის მოსახლეობის ზრდის პროცესშიც ხედავს.

ფ. მახარაძე ასხავევს მუშათა კლასის ჩამოყალიბების ორ ფაზას: პირველ ფაზაში კლასს ჯერ არ ჰქონდა კლასობრივი თვითშეგნება, არ ჰქონდა შეცნობილი თავისი კლასობრივი ამოცანები, ხოლო მეორე ფაზაში ხდება კლასის ჩამოყალიბება ამ სიტყვის ნამდვილი გაგებით: «Словом, рабочий класс стал оформляться в Закавказье только лишь в последние годы 19-го века; до этого времени он, как класс, не существовал; он не имел своих собственных традиций,

¹³ ფ. მახარაძე, თხზულებანი, ტ. VIII, 1930, გვ. 26.

не знал, что такое классовая борьба, не знаком был не только с рабочим движением Западной Европы, но положением рабочего класса в России»¹⁴

ფ. მახარაძეს საკმაოდ ფართოდ აქვს დახასიათებული მუშათა მდგომარეობა საქართველოში: ხელფასის სიმცირე, მძიმე სამუშაო და საბინაო პირობები, სამუშაო დროის ხანგრძლივობა, მუშათა კანონმდებლობის უქონლობა, მცირეწლოვანთა შრომის გამოყენება. ადმინისტრაციის თვითნებობა, უხეშობა და სხვ. ფართოდ ეხება იგი მუშათა რევოლუციურ მოძრაობასაც, მოაქვს კონკრეტული ფაქტები გაფიცვებისა და საპირველმართო დემონსტრაციების შესახებ.

ფ. მახარაძე მუშათა მოძრაობაშიც გამოჰყოფს ორ ეტაპს: პირველი, როდესაც მუშათა გამოსვლები სტიქიურ, წინასწარ მოუმზადებელ ხასიათს ატარებენ და მეორე, როდესაც მუშებში ვრცელდება მარქსისტული იდეები და მათი გამოსვლა პოლიტიკური, შეგნებული ბრძოლის იერს იღებს.

ფ. მახარაძე მუშათა მოძრაობის ისტორიის შესწავლის შედეგად ასკვნის, რომ საქართველოს მუშათა კლასი XIX ს-ის დასაწყისიდან გამოდის, როგორც სამოყალიბებული პოლიტიკური ძალა, რომელიც იწყებს ბრძოლას არსებული წყობილების დასამხობლად. იგი საქართველოს მუშათა კლასს განიხილავს, როგორც რუსეთის პროლეტარიატის ერთ-ერთ რაზმს, ხოლო მის გამოსვლებს, როგორც მუშათა საერთო მოძრაობის ნაწილს. მიუხედავად ზოგიერთი უზუსტობისა, ფ. მახარაძის შრომებში ვხვდებით საქართველოს მუშათა კლასის სამოყალიბებისა და მუშათა მოძრაობის ისტორიის ძირეული საკითხების პრინციპულად სწორ გადაწყვეტას¹⁵.

საქართველოს XIX ს-ის ისტორიის სხვა საკითხებთან ერთად, გვღებთა რევოლუციური მოძრაობის ისტორიის საკითხების შესწავლასაც ქართულ ისტორიოგრაფიაში პირველად საფუძველი ფ. მახარაძემ ჩაუყარა. იგი ამ საკითხების მეცნიერულ კვლევას იწყებს რეფორმის შემდეგდროინდელ საქართველოში აგრარული ურთიერთობის ისტორიის შესწავლით. შემდეგ იგი ყურადღებას ამახვილებს აგრარული მოძრაობის პოლიტიკურ მოძრაობად განვითარების მიმართ.

ფ. მახარაძემ, ჯერ კიდევ 1904 წ. ქართულ ენაზე თარგმნა ვ. ი. ლენინის ცნობილი ნაშრომი „სოფლის ღარიბებს“. თარგმანი 1905 წ. გამოვიდა. ამ შრომამ მუშათა და გლეხობის კავშირისათვის ბრძოლის საქმეში ვ. ი. ლენინის სხვა ნაშრომებთან ერთად განსაჯუთრებული როლი შეასრულა. მის საფუძველზე თვით ფ. მახარაძემაც დაწერა სტატია „გლეხობის მდგომარეობა ამიერკავკასიაში“. ეს სტატია მან ლენინის ნაშრომს ქართულ პუბლიკაციას წინასიტყვაობად წაუშმღვარა. შემდეგ კი (1904 წ.) ცალკეც გამოქვეყნდა ბოლშევიკურ გაზეთ „პროლეტარიატის ბრძოლაში“. თავის სტატიაში ფ. მახარაძემ საქართველოსა და ამიერკავკასიის სინამდვილიდან აღებული მდიდარი მასალით ერთგვარი ილუსტრაცია გაუკეთა ვ. ი. ლენინის დასახელებულ ნაშრომში მოცემულ დებულებებს.

ნაშრომი „სოფლის ღარიბებს“ ცნობილ ავღაბრის არალეგალურ სტამბა-

¹⁴ Ф. Е. Махарадзе, Очерки революционного движения в Закавказье, Тифлис, 1927, гл. 45-46.

¹⁵ ე. ხოშტარიძე, დასახ. ნაშრომი, II, გვ. 15.

ში დაიბეჭდა და დიდი რაოდენობით გავრცელდა მთელ საქართველოში. მან გაუადვილა საქართველოს ბოლშევიკებს რევოლუციის ძალთა დარაზმვის ლენინური გეგმის გაგება და მისი განხორციელებისათვის ბრძოლა. რუსეთის სოციალ-დემოკრატიული მუშათა პარტია იწვევს მთელ გლეხობას „მეუერთდეს ქალაქის პროლეტარიატის განმათავისუფლებელ ბრძოლას და იბრძოლოს ბატონყმობის დარჩენილ ნაშთთა წინააღმდეგ და ამასთანავე თვითმპყრობელობის დასამხობად. „ექვს გარეშეა, რომ მთელი გლეხობა მოძრაობას მხარს არ დაუჭერს ბოლომდე: თვითმპყრობელობის დამხობის შემდეგ სოფლის ბურჟუა-გლეხობა მიემხრობა ქალაქის ბურჟუას და შეძლებულ თავად-აზნაურობას, მხოლოდ სოფლის ღარიბი გლეხეაცობა დარჩება ჩვენთან ბოლომდის“ — წერდა მახარაძე¹⁶.

საქართველოში ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რევოლუციის ისტორიის ძირითადი საკითხების მეცნიერული გაშუქებისათვის განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობა აქვს ფ. მახარაძის შრომებს. მან პირველმა მიუძღვნა მეცნიერული ნაშრომი საქართველოსა და ამიერკავკასიაში 1905—1907 წლების რევოლუციის ისტორიას. ფ. მახარაძის შრომას „1905 წელი ამიერკავკასიაში“ ისტორიული მეცნიერებისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს არა მარტო, როგორც მეცნიერულ გამოკვლევას, არამედ, ამასთან ერთად, როგორც პირველ, წყაროს 1905—1907 წლების რევოლუციის ისტორიის მეცნიერული შესწავლისათვის. როგორც ცნობილია, ფ. მახარაძე იდგა საქართველოში რევოლუციური მოძრაობისა და მარქსიზმისათვის ბრძოლის სათავეებთან. იგი იყო 1905—1907 წლების რევოლუციის ერთ-ერთი ხელმძღვანელი საქართველოში. ამდენად, მის შრომებს პირველხარისხოვანი ისტორიული წყაროების მნიშვნელობაც აქვს.

1905—1907 წლების რევოლუციის შესახებ დაწერილ შრომებში ფ. მახარაძე განიხილავს ქვეყნის სოციალ-ეკონომიკურ მდგომარეობას და გვიჩვენებს რევოლუციის განვითარების კანონზომიერ ხასიათს; ცოცხლად და მიმზიდველად აღწერს მუშათა კლასის და გლეხობის რევოლუციური ბრძოლების სურათებს, გვიჩვენებს რევოლუციის საყოველთაო-სახალხო ხასიათს და ა. შ. ამასთან უნდა აღინიშნოს, რომ ავტორი მთელი სისრულით ვერ გვიჩვენებს ბოლშევიკური ორგანიზაციების ხელმძღვანელ როლს რევოლუციაში¹⁷.

საქართველოს 1917—1921 წლების ისტორიის პირველი მარქსისტი მკვლევარი აგრეთვე ფილიპე მახარაძეა. მან რამდენიმე ნაშრომი მიუძღვნა აღნიშნული პერიოდის ისტორიის გაშუქებას. ამ ნაშრომთა შორის აღსანიშნავია, პირველ რიგში 1927 წელს გამოქვეყნებული წიგნი — „საბჭოები და ბრძოლა საბჭოთა ხელისუფლებისათვის საქართველოში“. ეს ნაშრომი მნიშვნელოვანია. არა მარტო როგორც ისტორიული გამოკვლევა, არამედ როგორც ისტორიული წყაროც. თვით ფ. მახარაძე იყო 1917—1921 წლებში საქართველოსა და ამიერკავკასიის ბოლშევიკური ორგანიზაციების ერთ-ერთი გამოჩენილი ხელმძღვანელი. იგი სხვებთან ერთად სათავეში ედგა ამ დიდ რევოლუციურ მოძრაობას, რომელიც გაიშალა საქართველოში ბურჟუაზიული დიქტატურის წინააღმდეგ, სოციალისტური რევოლუციის გამარჯვებისათვის.

¹⁶ გაზ. „პროლეტარიატის ბრძოლა“, № 7, 1904 წ.

¹⁷ ი. კ ა ქ ა რ ა ვ ა, ქართული ისტორიოგრაფიის საკითხები, თბ., 1962, გვ. 284.

ფ. მახარაძის შრომებს: „საბჭოები და ბრძოლა საბჭოთა ხელისუფლები-სათვის საქართველოში“, „საქართველოს მუშათა კლასი 1917—1921 წლებ-ში“ და სხვა, მიუხედავად მათთვის დამახასიათებელი ზოგიერთი ნაკლისა, დი-დი მეცნიერული, თეორიულ-პრაქტიკული მნიშვნელობა აქვთ. მიუხედავად იმისა, რომ „... ფ. მახარაძეს ჰქონდა ზოგიერთი შეცდომა, ზოგი მძი დებუ-ლება მოძველებულიც არის და დაზუსტებასაც მოითხოვს, ეს შრომები სა-შუალებას გვაძლევს, აღვადგინოთ იმდროინდელი ვითარების მთლიანი სუ-რათი“¹⁸.

თუ გავითვალისწინებთ იმას, რა დიდი გულისყურით აღევნებდა პრო-ლეტარიატის ბელადი ვ. ი. ლენინი თვალყურს საქართველოს ბოლშევიკების მოღვაწეობას, ქართულ პრესაში მიმდინარე ბრძოლას და ადგილზე გაშლილ მთარგმნელობით მუშაობას, ადვილი გასაგებია, რომ ფ. მახარაძეს თავიდანვე უნდა მიეპყრო მისი ყურადღება. ეს ასეც მოხდა. ჟურნალ „ჩვენი წყაროში“ დაიბეჭდა მოწინავე — „ჩვენი ძირითადი მიმართულება“, ხელმოწერილი ფსევ-დონიმით. ვ. ი. ლენინი დაინტერესდა ავტორის ვინაობით, და გაიგო კიდეც ნ. კიკნაძისაგან, რომ იგი იყო ფ. მახარაძე.

ვ. ი. ლენინი სხვა წყაროებთანაც იცნობდა ფ. მახარაძის იმდროინდელ მოღვაწეობას. ამის შესახებ ვიგებთ ს. შაუმიანის წერილიდან ლენინისადმი. 1913 წლის 24 აგვისტოს ვ. ი. ლენინი შაუმიანისადმი გაგზავნილ წერილში წერდა მას: „აუცილებლად გამომიგზავნეთ რაც შეიძლება მეტი მასალა ეროვ-ნულ საკითხებზე კავკასიაში.... ერთი სიტყვით, ყველაფერი, რაც არის და რას შეგროვებაც შეგიძლიათ, არ დაგავიწყდეთ აგრეთვე მოძებნოთ კავკასი-ელი ამხანაგები, რომლებსაც შეუძლიათ დაწერონ სტატიები ეროვნულ საკი-თხზე კავკასიაში“.

7 სექტემბერს საპასუხო წერილში შაუმიანი აღუთქვამს, რომ ის გაუგ-ზავნის მას ყველაფერს, რასაც მოახერხებს და სწერს: „ეროვნული საკითხე-ბის შესახებ კავკასიაში და ბევრ სხვა საკითხში, თქვენთვის ძვირფასი იქნე-ბოდა კავშირის დაჭერა ფილიპე მახარაძესთან, ბაქოს ქართული გაზეთის „წყაროს“ რედაქტორთან. ეს კაცი ძალიან დინჯი და მცოდნეა... თუ თქვენ არ შეგიძლიათ უშუალოდ დაუკავშირდეთ, ეს შეიძლება გაკეთდეს ჩემი ან აბელის საშუალებით“¹⁹.

აქედან დაიწყო სწორედ ის პერიოდი, როდესაც ფ. მახარაძე გახდა ინ-ფორმაციის წყარო ვ. ი. ლენინისათვის, რომელიც დაინტერესებული იყო ამი-ერკავკასიის და, კერძოდ, საქართველოს სოციალ-ეკონომიკური განვითარების თუ ეროვნული საკითხებით.

ვ. ი. ლენინის დაინტერესება კავკასიით, მაშინ როდესაც მას ბრძოლა ჰქონდა გამართული ბურჟუაზიულ ნაციონალიზმთან პარტიის ეროვნული პროგრამის დასაცავად, აიხსნება შემდეგი გარემოებით: ჯერ ერთი, ეროვნუ-ლი საკითხი მწვავედ იდგა ამიერკავკასიაში, მეორე, ყველაზე ძლიერი და მრავალრიცხოვანი მტერი ლენინურ ეროვნულ პროგრამას სწორედ ამიერ-კავკასიაში ჰყავდა, მესამე, იმპერიალისტური ომის წინ ეროვნული საკითხი ყველაზე მეტად გამწვავდა აქ, ამიერკავკასიაში და ბოლოს, მეოთხე, ფილიპე

¹⁸ ა. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, ბრძოლა სოციალისტური რევოლუციის გამარჯვებისათვის ამიერ-კავკასიაში, თბ., 1957, გვ. 24.

¹⁹ იხ. ნ. მახარაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 61.

მახარაძეზე უფრო მცოდნე ეროვნული და სხვა საკითხებისა მაშინ საქართველოში არაყინ იყო²⁰.

1921 წლის 16 თებერვალს ფ. მახარაძე ვ. ი. ლენინმა მიიღო მეტად გულთბილად. „როგორც ეს შეხვედრა, ისე ის სიტყვები, რომლებიც ლენინმა მითხრა, არასოდეს არ ამოიფხვრება ჩემი მეხსიერებიდან“, — წერდა შემდეგ ფ. მახარაძე²¹.

მართლაც, ბოლომდე ლენინური გზის ერთგული იყო მგზნებარე რევოლუციონერი და საქართველოს ახალი ისტორიის პირველი მკვლევარი.

საქართველოში სოციალისტური რევოლუციის გამარჯვების შემდეგ სრულად ახალი პერიოდი დაიწყო ფ. მახარაძის ცხოვრებაში, დამთავრდა მისი მოღვაწეობის ერთი, ხანგრძლივი ეტაპი, რომელიც 1891 წლიდან 1921 წლამდე გრძელდებოდა. ამ ხნის განმავლობაში მძიმე ბრძოლა გადიტანა, ცხრაჯერ იყო დაპატიმრებული, მრავალი წელი ციხეებსა და გადასახლებაში გაატარა, მაგრამ მეცნიერული კვლევა-ძიება არასოდეს შეუწყლდებია და ყოველდღიურად ამდიდრებდა ქართულ მარქსისტულ ისტორიოგრაფიას.

ფ. მახარაძე საბჭოთა პერიოდში პარტიულ და სახელმწიფო მოღვაწეობასთან ერთად სისტემატურად აქვეყნებდა სხვადასხვა მეცნიერულ შრომებს, რომელზედაც ზემოთ იყო საუბარი. ამავე დროს მან საკმაოდ დიდი ნაშრომი მიუძღვნა საქართველოს სახალხო მეურნეობის აღდგენისა და განვითარების საკითხებს. ეს არის მონოგრაფია — „გეგმიანი მეურნეობა და სახელმწიფო საგეგმო კომისიის ამოცანები“.

ფ. მახარაძეს, არა მარტო როგორც პირველ მეცნიერ მკვლევარსა და ისტორიკოსს, არამედ როგორც პოლიტიკურ და საზოგადო მოღვაწესაც შეჰქონდა დიდი წვლილი ქართულ საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში. მისი სიტყვები თუ მოხსენებები — „საქართველოს სახალხო მეურნეობა“ (საქართველოს მთავრობის ანგარიში, 1929), „საქართველოს სახალხო მეურნეობის განვითარების ხუთწლიანი გეგმა“ (1929), და სხვ. ისევე როგორც მთავრობის წარმომადგენლის სხვა საჯარო გამოსვლები, უპირატესად პირველწყაროთა მნიშვნელობისაა.

საბჭოთა ხალხის ცხოვრების არც ერთი უბანი არ რჩებოდა ფ. მახარაძის ყურადღების გარეშე. მრავალმხრივ პრაქტიკულ მუშაობასთან ერთად, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, იგი დიდ პუბლიცისტურ-ლიტერატურულ და მეცნიერულ მუშაობას ეწეოდა. ზეპირი მოხსენებებით თუ ჟურნალ-გაზეთებში მოთავსებული მრავალრიცხოვანი სტატიებით იგი სისტემატურად გამოდიოდა მრეწველობის, ეროვნული პოლიტიკის, საერთაშორისო ურთიერთობისა და სხვა საკითხებზე.

„განსაკუთრებით გულისხმიერი და ჰუმანური ადამიანი ფ. მახარაძე ყოველთვის მტკიცე, პრინციპული იყო თავის საქმიანობაში, შეურიგებელი მტრებთან ბრძოლაში. იგი განუხრელად იცავდა მარქსისტულ-ლენინური თეორიის სიწმინდეს, ყოვლად მიუღებლად მიაჩნდა რაიმე დათმობა იდეოლოგიურ საკითხებში“²².

კომუნისტური გზით მიმავალი ქართველი საბჭოთა ხალხი, რომელიც ღირ-

²⁰ ი. ქ ა ქ ა რ ა ვ ა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 169.

²¹ ნ. მ ა ხ ა რ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 128.

²² იქვე.

სეულად აფასებს მშრომელთა ბედნიერებისათვის მეზობლად, სიყვარულით ინახავს პარტიისა და საბჭოთა სახელმწიფოს გამოჩენილი მოღვაწის და ქართული საბჭოთა მარქსისტული ისტორიოგრაფიის პირველი წარმომადგენლის — ფილიპე მახარაძის ნათელ ხსოვნას.

ბოლოს, გვინდა შევეხოთ ფ. მახარაძის მიერ წყაროების გამოყენებას, სამეცნიერო კვლევაში საარქივო მასალების შემოტანის საკითხს.

სოციალისტური რევოლუციის გამარჯვებამდე შეუძლებელი იყო ფართო, გეგმაზომიერი სამეცნიერო-კვლევითი მუშაობა საქართველოში. აქ მაშინ არ არსებობდა რაიმე შესაბამისი სამეცნიერო დაწესებულება. განსაკუთრებით მძიმე პირობები იყო ისტორიული აზრის, ისტორიული მეცნიერების განვითარებისათვის. მაგრამ ფ. მახარაძემ, როგორც ქართული საბჭოთაო მარქსისტული ისტორიოგრაფიის ერთ-ერთმა პირველმა წარმომადგენელმა, მაინც მოახერხა ზოგიერთი საარქივო ისტორიული წყაროს გამოყენება, რითაც მან XIX ს-ის საქართველოს სოციალ-ეკონომიკური, კულტურული თუ პოლიტიკური განვითარების საკმაოდ გამართული სურათი მოგვცა. დიდი მნიშვნელობა აქვს ამ წყაროებისადმი მის დამოკიდებულებას. როგორც მისი შრომების შესწავლისას ჩანს, მას გამოყენებული აქვს უამრავი სხვადასხვა სახის მიმოხილვითი მასალები, რომლებიც ეკუთვნის რევოლუციამდელ ისტორიკოსებს, ეკონომისტებსა თუ მწერლებს.

მაგალითად, საქართველოს ეკონომიკური მდგომარეობის ისტორიის შესასწავლად იგი ძირითადად ეყრდნობა იმდროინდელ პრესას, მის მონაცემებს: გაზეთებს — «Кавказ»-ს, «ივერიას», «მოგზაურს», «სხივს», «Русские ведомости»-ს, «Новое обозрение»-ს, «დროებას», «ქართულ გაზეთს», ჟურნალ «ევალს» და სხვა. საქართველოში კაპიტალიზმის განვითარებასთან დაკავშირებით გამოყენებული აქვს დუბროვინის, დიუკრუას, გულიშამბაროვის, ა. მაკაროვის, ა. არგუტინსკის-ლოლგორუკოვის და სხვათა ნაშრომები, რომელთაც წყაროს მნიშვნელობა აქვთ.²³

აგრარული საკითხისა და გლეხთა მოძრაობის დამუშავების დროს ფ. მახარაძემ გამოიყენა ისტორიკოსების: მ. თუმანოვის, ო. სიომინის, ი. იოსელიანის, ა. ხახანაშვილის, ზ. ჭიჭინაძის, ს. კაკაბაძის, მიხ. პოლიევქტოვის და სხვათა ნაშრომები²⁴.

ფ. მახარაძის ნაშრომებში ყველაზე დიდი გამოყენება მაინც ოფიციალურმა სტატისტიკურმა მონაცემებმა, არქეოგრაფიული კომისიის „აქტებმა“, გუბერნატორთა ანგარიშებმა და „Кавказский календарь“-ში მოთავსებულ-

²³ Н. Д у б р о в и н, Закавказье в 1803-1806 гг., СПб., 1886; Д ю к р у а, Торговля Закавказья с границей (Старое издание); С. Г у л и ш а м б а р о в, Обзор фабрик и заводов Тифлисской губернии, Тиф., 1888; А. М а к а р о в, Закавказье в торговом отношении, 1884, М., А. А р г у т и н с к и й—Д о л г о р у к о в, История сооружения и эксплуатации железной дороги, Тифлис, 1896; О. Е в е с к и й, Статистическое описание Закавказского края, 1835.

²⁴ М. Т у м а н о в, О крепостном праве в Грузии; О. С е м и н, Великая годовщина; Аграрный вопрос и крестьянская реформа на Кавказе, Киев, 1910; И. И о с е л и а н и, Обзор деятельности Императорского Кавказского общества сельского хозяйства за 50 лет, 1910; А. Х а х а н а ш в и л и, Крепостное право в Грузии; е г о ж е, История грузинской словесности (XIX в.); З. Ч и ч и н а д з е, Материалы по крепостному праву; С. К а к а б а д з е, Крестьянский вопрос и крестьянское движение в Восточной Грузии в XVIII в.; М. П о л и е в к т о в, Архивное дело о восстании в Имеретин, Гурни, Мингрелии в 1819-20 гг., Тифлис 1924.

მა სტატისტიკურმა ცნობებმა პოვეს²⁵. მართალია, ფ. მახარაძე თავის ნაშრომებზე მუშაობისას შეზღუდული იყო საარქივო მასალის გამოყენებისას, მაგრამ მხოლოდ იმიტომ, რომ საარქივო მასალა მაშინ ჯერ კიდევ მოწესრიგებული არ იყო. ცნობილია, რომ საქართველოს რევოლუციური კომიტეტის დეკრეტი „საარქივო საქმეთა რეორგანიზაციისა და ცენტრალიზაციის შესახებ“ მხოლოდ 1921 წელს გამოვიდა, რითაც მთავრობის დაწესებულებათა ყველა არქივი და მათში დაცული საქმეები გამოცხადდა ერთიანი სახელმწიფო საარქივო ფონდის კუთვნილებად. სწორედ ეს დეკრეტი უღებდა ბოლოს საარქივო მასალებისადმი ვიწრო უწყებრივ მიდგომას, რითაც ქმნიდა ხელსაყრელ პირობებს საბჭოური ისტორიული პეცნიერების განვითარებისათვის.

ფ. მახარაძეს საქართველოს XIX ს-ის ისტორიის მეცნიერული შესწავლის დროს, როგორც ჩანს, მაინც გადაუსინჯავს არქივის ფონდები და გამოუყენებია კიდევ კავკასიის მეფის ნაცვლის კანცელარიის, ქუთაისის ჟანდარმერიის კანცელარიის თუ სხვა ფონდები. ამასთან აღსანიშნავია, რომ ჯერ კიდევ დაუშვებელ არქივის პირველ მკვლევარს, ფონდის ნომერიც კი არა აქვს სადმე მითითებული, იგი უთითებს მხოლოდ საქმის ნომრებს.

ამრიგად, ფ. მახარაძემ, როგორც ახალი ისტორიის პირველმა მკვლევარმა, დიდი როლი შეასრულა ქართული მარქსისტულ-ლენინური ისტორიოგრაფიის ჩამოყალიბებაში.

Н. З. МИМИНОШВИЛИ

Ф. Е. МАХАРАДЗЕ — ИССЛЕДОВАТЕЛЬ НОВОЙ ИСТОРИИ ГРУЗИИ

Резюме

Данная статья дает возможность ознакомиться с большим вкладом в изучение новой истории Грузии одного из первых представителей советской историографии Ф. Е. Махарадзе.

После того, как в 1904 году Ф. Махарадзе в большевистской газете «Борьба пролетариата» опубликовал статью «Положение крестьянства в Закавказье», он создал много научных трудов, в которых рассматриваются узловые вопросы истории Грузии XIX—начала XX в.

Ф. Махарадзе как публицист, экономист и историк в своих трудах дал общую картину истории Грузии данного периода. Особую ценность для нас составляют его труды в области социально-экономического развития Грузии XIX—начала XX в. и рабочего революционного движения.

Историографическое наследие Ф. Махарадзе значительно и тем, что она является очевидцем и непосредственным участником многих описываемых им событий.

²⁵ Акты Кавказской археографической комиссии, т. п. I, II, III, IV, V, VI; Обзор Бакинской нефтепромышленности за 1901 г; Сборник статистических сведений о Кавказе, 1869; Свод статистических данных о населении Закавказского края, 1893; Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края; Статистические сведения о внешней торговле России, СПб. 1896; Краткий очерк экономического положения Кавказа, Тифлис, 1886; Кавказский календарь за 1880-1896 гг. Краткий обзор деятельности Закавказской железной дороги. 1900.

И. М. ТАБАГУА

РОССИЯ И ЗАПАДНЫЕ ДЕРЖАВЫ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 1916 г.

Шел восемнадцатый месяц первой мировой войны. Военные действия 1915 г. не принесли существенных успехов воюющим государствам. Главная цель Германского верховного командования — вывести Россию из войны, не была достигнута. Провалился и второй его план — «нанести окончательный удар французской армии»¹.

Подытоживая кампанию 1915 года, генерал П. фон Гинденбург писал, что «окончательный результат сражений за год ничего удивительного нам не дал»². Французский генерал Ж. Жоффе о той же кампании писал: «...следует заключить, что русские армии, принимая на себя всю тяжесть наступательной мощи немцев, спасли нас от краха. Их наступление, столь рискованное в Карпатах, среди зимы, заставило агонизировать Австрию, что отвлекло силы Германии, пытавшейся ей помочь». Он признал, что Россия спасла французов. «Никогда, — продолжал он, — мы не сможем высказать в полной мере признательность нашим героическим русским союзникам»³.

«Смиренно, но страстно, всеми силами, с болью просветленной души будем стремиться к победе. Такой будет задача 1916 года» — писала французская пресса 1 января 1916 г.⁴.

Каково же было положение воюющих государств к началу 1916 года?

В марте Германия имела «около 170 пехотных дивизий, из которых до 120 было сосредоточено на западном фронте, до 47 — на восточном фронте и 3 — 4 — на Балканах»⁵.

Что же касается Антанты, то ее положение к началу 1916 г. значительно улучшилось. Она уже имела перевес в числе дивизий (в 75 — 80 дивизий). Англия располагала на западноевропейском театре военных действий 37 дивизиями⁶. Значительно возросла военно-тех-

---

¹ P. Renouvin, La crise européenne et la première guerre mondiale, Paris, 5-e édition, 1969, с. 356.

² «La Revue Hebdomadaire», Paris, 30. VI. 1934, с. 530.

³ Там же, с. 532.

⁴ «Journal des Débats. Politiques et littéraires», Paris, 1 janvier, 1916.

⁵ ЦГВИА (Москва), Ф. 2003, оп. 1, д. № 54, л. 70.

⁶ См. Н. А. Таленский, Первая мировая война 1914-1918 гг. М., 1944, с. 54; Военное искусство капиталистического общества (1789-1917), Сб. материалов, вып. 2, М., 1953, с. 315-316.

ническая мощь Антанты в целом. Франция и Англия получили передышку благодаря героической борьбе русских войск с германо-австрийскими силами. Русская армия готовилась к активным действиям и пополнялась новыми соединениями. Антанта была стратегически более организованной. К началу 1916 г. 119 германским дивизиям противостояли 154 пехотные дивизии стран Антанты.

С целью согласования действий армий союзников и выработки общего стратегического плана на 1916 год, в Шантильи (в 41 км северо-восточнее Парижа) с 6 по 8 декабря 1915 г. проходила общесоюзническая конференция. Она одобрила принцип одновременного наступления «с максимальными средствами на западном фронте, на итальянском фронте и на русском фронте»⁷. России придавалось особое значение. В Париже внимательно следили за политическими событиями в этой стране⁸. Русская ставка ставила вопрос о «необходимости координации быстрых действий союзников»⁹. В работе политических конференций Италия пока еще не принимала участия. По этому вопросу существовало единое мнение в Петрограде, Париже и Лондоне: «Представитель Италии может быть приглашен и может принять участие в такой конференции, как только Италия объявит войну Германии»¹⁰.

Конференция в Шантильи постановила: 1) на каждом из фронтов союзные державы будут пытаться отражать любое наступление противника своими собственными силами и средствами; 2) если одна из союзных держав будет атакована, то все остальные окажут ей помощь со всей возможной интенсивностью¹¹.

Но для осуществления успешного наступления русской армии не хватало оружия. Это знали и союзники¹². Поэтому в Шантильи русская делегация поставила вопрос о получении от союзников тяжелой артиллерии, винтовок, патронов и авиационного имущества¹³.

---

⁷ Pierre Renouvin, указ. соч., с. 356.

⁸ La Russie à la fin du 1915; l'opinion politique, le gouvernement et les tendances politiques. Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Paris, Guerre 1914-1918, t. 642, «Russie», II, 1 Janvier — 31 mars 1916, cc. 55-63.

⁹ Archives. Paris. Guerre 1914-1918, t. 988, с. 117.

¹⁰ Там же, с. 117.

¹¹ «Les armées françaises dans la grande guerre», Service Historique de l'Etat-Major français, t. IV, v. I, Annexe v. I, № 46, с. 77. Цит. по В. А. Е м е ц, Очерки внешней политики России 1914-1917. М., 1977, с. 256-257.

¹² Gén. F. G a m b i e z et Col. M. S u i r e, Histoire de la première guerre mondiale, Paris, 1968, с. 364.

¹³ Еще до созыва этой конференции, в ноябре 1915 г., в Англию и во Францию ездил русская военная миссия во главе с адмиралом Русиным. Просьба миссии о получении 2700 орудий, 1 млн. винтовок, 3 млрд. патронов и др. не была удовлетворена полностью. Миссии удалось разместить лишь следующие заказы: винтовок — в Англии 60 тысяч, во Франции — около 600 тысяч, в Италии — около 500 тысяч; патронов: в Англии — 45 млн. в месяц, во Франции — 30 млн., в Италии и США — 300 млн. К этому времени

По решению конференции в Шантильи, исход войны должен был решаться на главных театрах военных действий¹⁴. Однако до общего согласованного наступления союзных войск противника должны были изматывать армии государств, имеющих большие людские ресурсы¹⁵. Здесь в первую очередь подразумевалась Россия¹⁶.

Такой подход к вопросу русская ставка считала несправедливым. Начальник штаба русской армии ген. Алексеев писал представителю ставки при штабе французского главнокомандования ген. Жилинскому: «...Франция, имеющая 2200 000 бойцов, должна быть пассивна, а Англия, Италия и Россия должны «истощать» Германию, — тенденциозно и не вяжется с грубым мнением Жоффра, что одна Франция ведет войну»¹⁷.

В начале 1916 г. одним из главных был вопрос о начале общего наступления. По мнению ген. Алексеева, можно было «установить общую идею борьбы постоянного сжимания и окружения Германии...»¹⁸. Русская ставка была против откладывания общего наступления, а французы, как сообщал ген. Жилинский Алексею, склонны были отсрочить начало общего наступления. Французы теперь были заняты подготовкой новой союзнической политической конференции. Англия согласилась на созыв такой конференции в Париже. Россия тоже была за созыв конференции¹⁹. «Россия уже всецело примкнула к нашей точке зрения относительно конференции и экономической антанты» — писал 20 января 1916 г. президент Франции Раймон Пуанкаре²⁰. К этому времени, после переговоров в Лондоне, в Париж приехал личный друг президента США В. Вильсона полковник Хауз. 26 января он уже был в Берлине²¹.

Италия еще не дала своего согласия на созыв конференции. «Ос-
тается добиться согласия Сопнино, — писал русский посол в Париже

вместе с винтовками уже направлялись в Россию: 48 млн. патронов из Англии, 90 млн. из США и 14 млн. из Италии. (см. Отчет о поездке миссии под председательством вице-адмирала Рукина в Англию и Францию. АВГР, Ф. «Секретный архив», д. 644, лл. 1-22).

На февраль, март и апрель 1916 г. Англия обещала России 300 полевых гаубиц, 400 тяжелых гаубиц. Во время пребывания в Париже миссии удалось добиться увеличения поступления патронов до 30-35 млн. в месяц. См. Там же, лл. 16, 18; см. также: А. Сидоров, Миссия адмирала Рукина в Англию и Францию по вопросам снабжения России, «Исторический архив», т. IV, М., 1949; В. А. Емещ, Очерки внешней политики России 1914-1917, М., 1977 с. 257.

¹⁴ В. А. Емещ, Указ. соч., с. 257.

¹⁵ Там же, с. 258.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Международные отношения в эпоху империализма. Серия III, т. X, д. № 39, с. 39. Тел. Алексеева — Жилинскому 20 (7 января), 1916 г. В дальн. см. МОЭИ, т. X...

¹⁸ Там же.

¹⁹ Archives, Paris, Guerre 1914-1918, t. 988, vol. I, с. 122.

²⁰ Р. Пуанкаре, На службе Франции. Воспоминания за девять лет, пер. с французского, т. VII, М., 1936, с. 232.

²¹ J.—B. Duroselle, De Wilson à Roosevelt. Politiques exterieure des Etat-Unis 1913-1945, Paris, 1960, с. 64.

Извольский Сазонову, — в случае окончательного отказа со стороны Соннино, Брианн думает, что можно будет обойтись без Италии»²². Вообще Италия пока еще активно не участвовала в войне, несмотря на неоднократные указания со стороны союзников²³.

На запрос главы французской военной миссии в Риме полковника де Гондекур относительно участия Италии в войне на Балканском полуострове, начальник генерального штаба итальянской армии ген. Кадорна еще 9 октября 1915 г. ответил: «Так как вопрос этот интересует правительство и входит в его компетенцию, я не могу сказать о нем ничего. Хотя с моей стороны добавлю, что я согласен на вмешательство, которое отвечает политической и военной необходимости»²⁴.

В марте 1916 г. премьер-министр Великобритании, находясь в Риме, не преминул затронуть в разговоре с итальянскими министрами вопрос о разрыве Италии с Германией и получил ответ, что этому препятствует внутреннее политическое положение страны²⁵. Ответ итальянцев Асквиту показался малоубедительным. В документе на этом месте имеется пометка Николая II: «И даже не понятным. Царское село, 23 марта, 1916 г.»²⁶ А Соннино оправдывался тем, что «ему не выяснили тех вопросов, которыми должна заняться конференция»²⁷.

МИД Франции поручило своему послу в Риме Барреру «еще раз попытаться склонить Соннино к согласию на участие Италии в союзной конференции и позондировать почву насчет приезда Брианна в Рим для решения этого вопроса». В беседе с Баррером Соннино сказал, что «в Италии будут очень рады приезду Брианна»²⁸.

Посол России в Риме Гирс имел указание от своего министра Сазонова о том, чтобы он старался «по возможности сглаживать возникающие между Италией и Францией трения, могущие весьма вредно отразиться на общем деле союзников»²⁹. От Италии требовали отказаться от «преследования исключительно своих личных целей» и принять «более деятельное участие в общем деле...»³⁰.

Русская ставка предлагала создание постоянного военного совета для взаимного согласования планов союзников. Однако Англия и Италия не поддерживали эту идею России. «Создание постоянного совета, — писал Жюлиньский Алексею, — не представляется возможным; ни англичане, ни итальянское правительство не желают призна-

²² МОЭИ, т. X, док. № 43, с. 43. Тел. Извольского—Сазонову, 21/8 января 1916

²³ Там же, док. № 54, с. 60. Тел. Гирса — Сазонову, 22/9 января 1916 г.

²⁴ Ministero degli Affari Esteri. I Documenti Diplomatici Italiani. V Serie: 1914—1918, vol. IV (25 maggio—23 ottobre 1915), a cura del prof. E. A n c h i e r i, Roma, 1973, doc. N°968, с. 611.

²⁵ АВПР, Ф. «Канцелярия», д. 103, т. 1, л. 159. 21 марта/3 апреля 1916 г. № 219.

²⁶ Там же.

²⁷ МОЭИ, т. X, док. № 54, с. 60. Тел. Гирса—Сазонову, 22/9 января 1916 г.

²⁸ Там же, док. № 63, с. 67.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же.

чить постоянных представителей, участие же в совете их военных агентов, не имеющих никаких полномочий, бесцельно»³¹. По мнению Жилинского ген. Жоффр тоже не поддерживал учреждение постоянного военного совета. Для решения необходимых вопросов Жоффр считал достаточным периодический созыв конференции с участием представителей союзных держав. Французы уже начали готовиться к такой конференции, о чем Жилинский и сообщил Сазонову³².

Позже Извольский сообщил в Петроград, что «союзническая конференция соберется в Париже около 15 марта» и что «ей будет предшествовать союзнический военный совет, назначенный на 1 марта»³³. Однако он был отложен до 12 марта, союзническая же конференция состоялась только в конце марта. К этому времени Италия согласилась участвовать в работе конференции. Поэтому Извольский предлагал Сазонову лично принять участие в ней. «Нам придется отстаивать на конференции, — писал Извольский Сазонову, — нашу точку зрения при весьма трудных условиях, в особенности, в вопросе о скором переходе союзников в наступление на всех фронтах, к чему французы, англичане и итальянцы, по-видимому, мало склонны»³⁴. Жилинский сообщал еще и о том, что в Париже он замечает тенденцию отсрочить начало общего наступления, ссылаясь на неподготовленность некоторых армий³⁵.

Русская ставка выступала за принятие всеми идеи «постепенного сжатия и окружения Германии», а также за выработку общего плана действий»³⁶.

Не собираясь сам ехать в Париж для участия в работе конференции, Сазонов 24 февраля дал указание послу в Париже, чем должны были руководствоваться представители России на союзнической конференции в Париже: «Заключенные между союзниками за время войны политические соглашения должны оставаться неизменными и пересмотру не подлежат. Сюда относятся наше соглашение с Францией и Англией о Константинополе, Сирии и Малой Азии, также Лондонский договор с Италией»³⁷.

Каковы были планы Германского командования на 1916 год?

В декабре 1915 г. в памятной записке императору Вильгельму начальник генерального штаба германской армии Фалькенгайн изложил свой личный план: «Россия после ее поражения больше не является главным противником Германии; настоящая сила коалиции противников, это Великобритания. Германия не может поразить ее прямо, но она сможет истощить ее и угрожать ей. Угрожать возобновлением подводной войны, которая явится препятствием для ее торговли

³¹ МОЭИ, т. X, док. № 95, с. 107. Жилинский-Алексееву, 28/15 января 1916 г.

³² Там же.

³³ МОЭИ, т. X, док. № 235, с. 246. Тел. Извольского Сазонову, 21/8 февр. 1916 г.

³⁴ Там же.

³⁵ См. В. А. Емец, указ. соч., с. 259.

³⁶ МОЭИ, т. X, док. № 39, с. 39. Тел. Алексеева Жилинскому 20/7 января 1916 г.

³⁷ АВПР, Ф. «Секретный архив», д. 641, л. 434; МОЭИ, т. X, док. № 325, с. 351. Сазонов — Извольскому, 8 марта/24 февраля 1916.

и нарушит ее снабжение. Истощить ее, заставить ее нести даже на суше главную тяжесть борьбы. Чтобы прийти к этому, необходимо сначала подавить французскую армию, которая является «инструментом» английской политики на континенте. Поэтому немецкая армия должна как можно раньше предпринять большое усилие против той части западного фронта, которая занята французскими войсками. Должно ли это быть наступлением для прорыва? Нет; но — войной на истощение, в которую французское командование будет вынуждено постепенно включить все свои резервы³⁸.

Исходя из вышеизложенного, генеральные штабы Германии и Австро-Венгрии предусматривали осуществление своих планов на 1916 год. «Конрад готовит наступление на Аснago, — пишет известный французский историк Пьер Ренувен, — Фалькенгайн выбрал своей целью Верден»³⁹.

Таким образом, в 1916 году германское командование не могло и думать о ведении решительных операций на обоих фронтах и против всех стран Антанты. Поэтому оно выбрало Францию, чтобы разбить соединенные армии Англии и Франции и, «получив благодаря этому свободу действий, бросить большую часть своих сил на Россию, с тем, чтобы добиться решительного успеха и найти повод к переговорам о мире»⁴⁰.

По мнению Фалькенгайна, «Франция в своем напряжении дошла до пределов...»⁴¹ Германское верховное командование для основного удара выбрало два район: вначале Верден⁴², а потом — район реки Сомма⁴³. Итак, «для Франции 1916 год был годом Вердена и Соммы»⁴⁴. 1916 год, пишет Пьер Ренувен, «это год Вердена и Соммы; но также и момент, когда русская армия вновь переходит в наступление и когда победа Брусилова приводит к вступлению в войну на стороне Антанты нового союзника — Румынии»⁴⁵.

«Фалькенгайн имеет свободу действий, — пишет Р. Тумин, — он затевает битву за Верден»⁴⁶. Однако Фалькенгайн ошибался. Германское командование не сумело определить и оценить русские силы. Оно считало русскую армию неспособной к активным действиям⁴⁷. Фалькенгайн думал, что «Россия после поражений 1915 года больше не является главным врагом»⁴⁸.

³⁸ Р. Реноувин, Указ. соч. с. 358.

³⁹ Там же.

⁴⁰ ЦГВИА (Москва), ф. 2003, оп. 1, д. 54, л. 70.

⁴¹ Э. Фалькенгайн, Верховное командование 1914-1916 гг. М., 1923 с. 200.

⁴² P. Varillion, Joffre, Paris, 1956, с. 434-436.

⁴³ О событиях в Вердене и на Сомме см: «Chronologie I: Verdun et la Somme» A. Ducasse, J. Meyer, G. Perreux, Vie et mort des Français 1914-1918, Paris, 1959, с. 495-499.

⁴⁴ A. Ducasse, J. Meyer, G. Perreux, Указ. соч., с. 131.

⁴⁵ Р. Реноувин, Указ. соч., с. 356.

⁴⁶ R. Thomin, La grande guerre, t. II, 1915-1916. Verdun, Paris, 1960, с. 211.

⁴⁷ Н. Т. Царев, От Шлиффена до Гинденбурга, М., 1956, с. 254.

⁴⁸ А. Дж. П. Тейлор, Борьба за господство в Европе, 1848-1918, пер. с английского. М., 1958, с. 550.

С начала второй недели февраля 1916 г. на севере и северо-востоке Франции было холодно и влажно, падал снег. Однако германское командование с начала этого года готовилось к наступлению и, несмотря на непогоду, делало все, чтобы добиться своей цели. Оно придавало стратегическое значение Верденской операции и выбрало для наступления район между Седаном и Мецом (оба эти города находились в руках немцев), чтобы захватить Верден (в 247 км севернее Парижа) — эту опору правого крыла французского фронта⁴⁹. Овладение Верденом давало Германии большое преимущество и создавало весьма трудное положение для Франции: немцы выходили в тыл французской армии и открывали себе путь в Париж.

Верден имел большое оперативно-стратегическое значение и для Франции, ибо в этом районе французские позиции клином вдавались в расположение немецких войск, что имело огромное значение для будущего наступления французов. Верден являлся крепостью с многочисленными сооружениями. 19 февраля Жоффр прибыл в Верден, осмотрев укрепленный район, поблагодарил ген. Эр за то, что тот выбрал хорошие позиции⁵⁰.

Германское командование, начавшее подготовку к наступлению еще в январе (план наступления был обсужден в генштабе 4 января 1916 г.), перебрасывало новые силы с восточного фронта. С востока на запад шли эшелоны, на платформах которых везли пушки, принимавшие участие в боях при Льеже, Намюре, Анвере, Ново-Георгиевске, Ковно и Гродно⁵¹. Германский кронпринц был назначен командующим на Верденском фронте.

В центральной части предполагаемого наступления германское командование расположило сильную артиллерию: 800 быстростреляющих орудий, в том числе 540 тяжелых орудий и 150 минометов. Против этого французы имели 270 орудий, в том числе 140 тяжелых. По другим данным на 40-километровом фронте германское командование имело 12 дивизий и 1225 орудий, в том числе 703 тяжелых и сверхтяжелых⁵². Таким образом, немцы имели превосходство как в пехоте, так и в артиллерии.

12 февраля Фалькенгайн перенес центр командования в г. Шарльвиль (в 102 км северо-западнее Вердена). 21 февраля, «холодной и сухой ночью в 4 часа утра, 380 орудийных выстрелов разбудили Верден»⁵³. После сильной артиллерийской подготовки, которой руководил

⁴⁹ Archives, Paris, Guerre, 1914-1918, vol. 982, с. 65-68, 196-202, 223-238.

⁵⁰ G. B l o n d, Verdun, Paris, 1961, с. 46.

⁵¹ Там же, с. 14.

⁵² Н. А. Т а л е н с к и й, Первая мировая война 1914-1918 гг. М., 1944, с. 58. По другим данным: 6 дивизий, 946 орудий и 152 миномета (Н. Т. Царев, Указ. соч., с. 240. «...6 дивизий пехотных, но поддерживаемые многочисленной артиллерией, более чем тысячей орудий» — пишет П. Ренувен (см. P. R e n o u v i n), указ. соч. с. 360.

⁵³ Gén. P a l a t, La Grande Guerre sur le Front Occidentale, X, La ruée sur Verdun (5 août 1915 — 30 Juin 1916), Paris, 1925, с. 143.

немецкий ген. Шабель, в 7 часов 45 минут утра, на 40-километровом фронте немцы перешли в наступление в районе Вердена и к северу от Суассона⁵⁴. Военными действиями руководили лично кайзер и кронпринц. Многие авторы указывают на сильную артиллерийскую подготовку, предшествовавшую атаке на Верден: «На город и на фронт в сорок километров обрушился ураган железа. Никогда еще не вида-на была такая интенсивная артиллерийская подготовка»⁵⁵.

Превосходящие силы немцев заняли Омонский лес, а 22 февраля—селение Омон⁵⁶. Омонский, Корский и Эрбебусский леса были уничтожены⁵⁷. «Нам удалось, — писал германский кронпринц, — не дать заметить французам наших приготовлений. Они не видели, как артиллерия двинулась на назначенные ей позиции...» Но открыть артиллерийский огонь по французским батареям немцам не удалось из-за непогоды. Штурм начался с опозданием на десять дней. «В довершение, в этот период затишья весь наш план был выдан французам двумя негодьями, дезертирами...» писал кронпринц⁵⁸. Кронпринц не скрывал, что после 25 февраля он чувствовал, что его армия не достигнет своих целей...»⁵⁹.

24 февраля немцы овладели первой и частью второй линии укреплений и, хотя к этому времени прибыли французские подкрепления, отгнали французов со второй линии укреплений, с Кот-де-Талу, высот Мирмон. 25 февраля немцы овладели опорным пунктом крепости Вердена на правом берегу р. Мааса, фортом Дуомон и селением того же названия⁶⁰.

«Немцы несомненно метят на Верден, — писал 26 февраля президент республики Раймон Пуанкаре. — Это несколько не удивительно. В Вердене был подписан в 843 году трактат, расчленивший империю Карла Великого.... В 1793 году Гете прославлял взятие Вердена прусской армией. Немцы смотрят на Верден как на соперника другой крепости — Метца, которую они насильственно присвоили себе»⁶¹. 21—26 февраля «бои в районе Вердена носили ожесточенный характер,

⁵⁴ АВПР, Ф. «Канцелярия», д. 60, т. 1, л. 126; д. 61, лл. 78-79.

⁵⁵ Ал. З е в а э с, История третьей республики (1870-1926). Пер. с французского, М. Л., 1930, с. 339; Е. В. Т а р л е, Соч., т. V, М., 1958, с. 339.

⁵⁶ Gén. P a l a t, указ. соч., с. 160.

⁵⁷ Автор этих строк летом 1962 г. имел возможность посетить Верден и его окрестности, в частности, места военных действий в феврале-марте 1916 г. (Брабан, Бомон, Безонво, Лувмон и др., где до сих пор имеются следы боев того периода).

⁵⁸ Мемуары германского кронпринца, с. 165-166; G. B l o n d, указ. соч., с. 46-49. Г. Blond рассказывает о трех дезертирах, которые перешли линию фронта 20 февраля вечером и сообщили французам, что немцы на следующий день в 5 часов утра начнут атаку. 19 февраля один поляк перешел линию фронта и «уверял французов, что если бы не буря, то немецкая артиллерия еще 13 февраля начала бы бомбардировку...» См. также: Gén. Palat, указ. соч., с. 142.

⁵⁹ P. V a g r i l l i o n, указ. соч., с. 439; R. T h o u m i n, с. 229.

⁶⁰ АВПР, 1916, Ф. «Канцелярия», д. 60, т. 1, п. 133.

⁶¹ Р. Пуанкаре, указ. соч., с. 260.

крепость Дуомон и Во пали, но немцы все же не сумели взять Верден»⁶².

Таким образом, немцы не сумели достичь своей цели — «сломить Францию, чтобы затем, в случае надобности, повернуться против каждой из других армий Антанты и покончить с ними»⁶³. Штурм был отбит. Французы сопротивлялись упорно. В сражениях за родную землю французского солдата вдохновляли слова Ля Жирандьера из «Песни Жирондийцев»: «Умереть за родину — это прекрасная вещь, но ничто не может сравниться с тем, чтобы жить для нее»⁶⁴.

Еще один момент сыграл значительную роль: «Французские резервы вступили в действие быстрее, чем резервы Фалькенгайна, обещанные ему»⁶⁵. В этих боях, по предварительным подсчетам, «немцы потеряли с начала атаки не менее 150 тысяч человек, а французы — немногим более трети этого числа»⁶⁶. 25 февраля Жоффри назначил командующим на Верденском секторе 59-летнего генерала Филиппа Петзена. Численность французских войск в районе Вердена увеличилась с 150 тысяч до 500 тысяч человек. Французы нанесли контрудар 28-29 февраля. «Верден, — писал Поль Валери, — это целая война, включенная в большую войну... Это было так же нечто вроде дуэли перед лицом мира, единоборство, почти символическое, в замкнутом поле»⁶⁷. Людендорф писал: «На западном фронте мы были абсолютно истощены». В другом месте он отмечал: «Верден был зияющей раной, поглощающей наши силы»⁶⁸.

Англия в начале Верденских событий не оказала необходимой помощи Франции. Тогда Франция обратилась к России. К этому моменту русский фронт «составлял 1100 верст, упирался он правым флангом в Финский залив, и левым флангом — доходил до Буковины»⁶⁹ и Россия не была готова к новой операции. Однако, исполняя долг союзника, русские начали наступление в районе Двинска и у озеро Нарочь. Хотя наступление особого успеха не имело (силы противника превосходили русских в артиллерии), «все же удар русских у озера Нарочь сыграл большую роль, так как в самый напряженный момент борьбы за Верден он заставил германское командование прекратить свои атаки у Вердена и бросить все резервы на восточный фронт»⁷⁰.

Наступление русских и их продвижение по направлению Ковно затруднило положение германского командования. Наступление русских не было решающим, но германское командование было вынуждено усилить свой восточный фронт за счет дивизий, «отправленных

⁶² ЦГВИА (Москва), ф. 2003, оп. I, д. 50, л. 119.

⁶³ МОЭИ, т. X, док. № 420, с. 479.

⁶⁴ A. Ducasse, J. Meyer, G. Perreux, указ. соч. с. 238.

⁶⁵ P. Varillion, указ. соч., с. 439.

⁶⁶ АВГР, 1916, ф. «Капцелярия», д. 60, т. I, л. 170.

⁶⁷ A. Ducasse, J. Meyer, G. Perreux, указ. соч., с. 131.

⁶⁸ Там же с. 189; Marechal Pétain, La Bataille de Verdun, Paris, 1930, с. 135-136.

⁶⁹ ЦГВИА (Москва), ф. 2003, оп. I, д. 54, л. 72.

⁷⁰ Д. В. Верховский, Первая мировая война 1914-1918 гг. М., 1954, с. 65.

из Франции в критические дни Вердена»⁷¹. «Эти были кровь и страдания русского народа, принесенные в жертву общей победе союзников»⁷².

Итак, захватить Верден короткими ударами немцам не удалось. Вскоре «...сначала русское наступление, затем англо-французское наступление на Сомме вынудили немцев занять перед Верденом оборонительное положение»⁷³. Немцы потеряли 200 тысяч человек⁷⁴. Германское командование было вынуждено усилить восточный фронт⁷⁵.

Западные союзники не удовлетворялись поддержкой русской армии на восточном фронте. Они настаивали на присылке русских войск и на западный фронт. 2 апреля 1916 г. французское правительство просило направить русскую бригаду в Салоники для присоединения к англо-французским войскам, действующим на Балканах⁷⁶.

Первый эшелон русской бригады прибыл 7 апреля в Марсель. Они были встречены генералом Герен, специально командированным с этой целью генералом Жоффром, русским военным агентом, генеральным консулом и др. Посол Извольский сообщал в Петроград, что «встреча носила торжественный характер, и со стороны местного населения нашим войскам были устроены восторженные оvation. Отсюда войска были направлены в лагерь Мальи в район Шалона»⁷⁷.

Французское правительство поручило своему послу в России — Палеологу сообщить в Петрограде об этом торжественном приеме русской бригады и просить о возможном ускорении присылки второй, предназначенной для Салоники, бригады⁷⁸. Кроме того, Палеологу было предписано, ввиду тяжелого положения на западном фронте, сказать, что «крайне желательно прислать сюда еще большее количество русских войск, что при открытии Архангельского порта можно будет легко и быстро сделать»⁷⁹.

Вместе с тем, французский посол должен был обратить внимание МИД России «на распространяемые в русских газетах крайне преувеличенные сведения о числе привезенных во Францию русских войск, присутствию коих Франция будто бы обязана сохранением Вердена, что производило весьма неблагоприятные впечатления во Франции»⁸⁰. 26 апреля французское правительство опять просило об ускорении присылки русской бригады для отправки в Салоники⁸¹.

В марте 1916 г. председатель комиссии иностранцев, проживав-

⁷¹ R. Thomin, указ. соч., с. 232.

⁷² Там же.

⁷³ J. Joffre, *Memoires du Maréchal Joffre*, Paris, 1931, t. II, с. 211-212.

⁷⁴ Там же.

⁷⁵ Мюндорф. Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг. М., 1923, с. 198.

⁷⁶ АВПР, д. 635/657, л. 61. Ф. «Секретный архив».

⁷⁷ Там же, л. 169.

⁷⁸ Там же, д. 636, л. 69.

⁷⁹ Там же.

⁸⁰ Там же.

⁸¹ Там же.

ших во Франции, обратился к министру внутренних дел Франции с письмом об использовании их в действующих частях, находящихся во Франции⁸². Этот вопрос рассматривался еще до начала войны, 3 января 1914 г., а после начала войны, к 15 декабря 1914 г., 3393 русских добровольно явились в определенный пункт и были зачислены в иностранный легион⁸³. Впоследствии их число возросло. По данным французской газеты «Тан», в начале войны в Париже проживало от 30 до 40 тысяч русских подданных (в том числе, поляки, евреи и др.)⁸⁴, а желание служить в армии изъявило 8139 человек.

Во французском генеральном штабе параллельно изучали вопрос: «Как создать резерв русской пехоты во Франции»⁸⁵. Автор одной докладной записки предлагал следующий план: Франция и Англия оказывают России финансовую и военную помощь; в России имеется около 17 млн. человек, подлежащих мобилизации, отсюда лишь 1/3 часть мобилизована, остальных Россия не в состоянии обеспечить обмундированием и вооружить. Поэтому Россия должна уступить «лишних» людей союзникам⁸⁶.

Далее он писал: французские, английские и американские суда привозят в Россию (через Кола и Архангельск) снаряжение. Обратио они могли бы взять не только зерно, но и людей — «каждое судно может взять от 400 до 500 мужиков»⁸⁷. Если, пишет автор, мобилизовать «20 больших судов, английских, или нейтральных стран, они могут брать от 4 до 5 тысяч русских ежедневно, или 120 тысяч в месяц, или 1200 тысяч в течение 10 месяцев и т. д.»⁸⁸. В докладной записке далее рассматривался вопрос об их подготовке во Франции для дальнейшего направления на западный фронт.

Западные союзники считали желательным «начать общее наступление в начале мая, но ввиду неготовности России, — сообщал Жилинский Алексею, — приходится отсрочить его до июля, причем дальнейшая отсрочка нежелательна. Признается желательным, чтобы наступление России и Италии началось несколько раньше, чем Франции, чтобы оттянуть на себя резервы немцев»⁸⁹.

На конференции представителей союзных генеральных штабов в Шантильи, 12 марта 1916 г., генерал Жоффр заявил: «Франция в данный момент не может сделать ничего лучшего, как шаг за шагом защищать национальную территорию, сберегая насколько возможно свои силы и готовясь к своему будущему наступлению. Россия, Италия и

⁸² 2 mars 1916. Le Président de la Commission des Etrangères à Monsieur le ministre de l'Intérieur, Archives, Paris, Guerre 1914-1918, vol. 642, c. 111-123.

⁸³ Там же с. 112.

⁸⁴ Там же, с. 114; «Le Temps», 24 août 1914.

⁸⁵ Mémoires Confidentiel № 15,5 décembre 1915. Comment créer un réservoir d'infanterie russe en France? Archives, Paris, Guerre 1914-1918 vol. 641, c. 343-348.

⁸⁶ Там же, с. 343.

⁸⁷ Там же с. 344.

⁸⁸ Там же с. 345.

⁸⁹ МОЗИ, т. X, док. № 267, с. 284. Тел. Жилинского-Алексееву, 26/13 февр. 1916 г.

Англия должны сосредоточить на театрах войны максимум своих средств и своих сил и довести их в кратчайшее время до последней степени готовности к наступлению, в которое они вовлекут свои силы вплоть до последнего человека и последнего орудия»⁹⁰.

На этой конференции было решено начать общее наступление союзных армий как можно раньше. Русская армия должна была перейти в наступление 15 мая, а остальные армии союзников — 1 июня. Германскому командованию стало известно об этом, и оно решило принять ответные меры⁹¹.

Политическая конференция стран Антанты проходила 27-29 марта 1916 г. в Париже, в здании МИД Франции⁹². Председательствующий на заседаниях, премьер-министр и министр иностранных дел Франции Аристид Бриан главное внимание присутствующих обратил на объединение всех сил союзников, на создание единой армии, единого фронта против единого врага. «Если мы сумеем согласовать наши усилия, то вскоре увидим лучи победы на наших знаменах» — сказал он⁹³.

Когда А. Бриан коснулся вопроса о нуждах союзников, первой он упомянул Италию, которой недоставало тяжелой артиллерии. Этот вопрос был возбужден генералом Кадорна еще 12 марта в Шантильи. А. Бриан сказал, что Франция готова оказать Италии помощь в этом деле, если «Италия могла бы оказать помощь своей рабочей силой...» Франции⁹⁴. На что Соннино ответил: «...в настоящее время Италия могла бы доставить очень мало квалифицированных рабочих; она сама испытывает в них недостаток»⁹⁵.

Жилинский заявил, что «Россия тоже испытывает большую нужду в материальной части и в снарядах, но что больше всего ей необходима тяжелая артиллерия. К трудностям производства и снабжения России прибавляются трудности в вопросе транспорта. Так, пушки, уступленные Францией, до сих пор не прибыли к месту назначения. Кроме того, если бы французское правительство могло увеличить количество пушек, обещанное России, то императорское правительство было бы ему за это очень благодарно. Атака укрепленных позиций сделалась очень затруднительной без сильной тяжелой артиллерии»⁹⁶.

Посол Извольский добавил, что даже при наличии пушек и снарядов у союзников «Россия окажется в особенно затруднительном по-

---

⁹⁰ МОЭИ, т. X, док. № 267, с. 284. Тел. Жилинского-Алексееву, 26/13 февр. 1916 г. с. 481.

⁹¹ Ф а л ь к е н г а й н, Верховное командование, с. 60.

⁹² МОЭИ, т. X, с. 457-524.

⁹³ МОЭИ, т. X, док. № 267, с. 478.

⁹⁴ Там же, с. 482.

⁹⁵ Там же, с. 483.

⁹⁶ Там же, с. 484.

ложении из-за длительных сроков, необходимых для перевозки»⁹⁷. Что же касается рабочей силы, он сказал, что по этому вопросу «он не в состоянии дать конференции точные указания, но что этот вопрос уже обсуждался между Парижем и Петроградом, и он не преминет довести точку зрения конференции до сведения императорского правительства»⁹⁸.

На конференции выяснилось стремление англичан «не только не усиливать английских войск в Салониках, но даже увести оттуда значительную часть их для усиления здешнего фронта»⁹⁹. Тогда как на конференции представителей Англии и Франции 16—17 ноября 1915 г. говорилось об усилении английских сил в Салониках¹⁰⁰. Теперь англичане утверждали, что «ныне состав Салоникского отряда слишком силен для обороны и слишком слаб для наступления, что ввиду предстоящих общих наступательных действий, им необходимо иметь на данном фронте возможно большее число войск, и что поэтому следует ныне же увести из Салоники одну дивизию, а по прибытии туда сербской армии, еще две или даже три»¹⁰¹.

Бриан, Жоффри, Жилинский и Извольский на специальном секретном совещании «оспаривали эти взгляды и указывали, что увоз хотя бы одной дивизии из Салоники произведет на Балканском полуострове самое неблагоприятное впечатление на союзников и лишит их всякой надежды на выступление на их стороне Румынии и Греции»¹⁰². В конце концов им удалось убедить англичан отказаться от своего намерения.

На конференции рассматривался вопрос об экономической блокаде Германии, о ведении борьбы против центральных держав как в военной, так и в экономической области. В Париже и Лондоне уже были созданы комитеты по ограничению снабжения неприятеля. Теперь нужно было создать подобные комитеты или комиссии и в других странах Антанты, чтобы таким образом «закрыть те щели, через которые Германия еще может снабжаться»¹⁰³. Особое внимание обращалось на нейтральные страны (Швеция, Швейцария), с которыми Германия имела тесные экономические связи.

Относительно оказания помощи союзникам помощник военного министра Франции по военному снабжению Альберт Тома сказал, что нет возможности удовлетворить все просьбы России, однако «Франция и Англия склонны сделать все возможное, чтобы пойти навстречу этим

⁹⁷ МОЭИ, т. X, док. № 267, с. 484.

⁹⁸ Там же: АВПР, Ф. «Канцелярия», д. 61, лл. 147, 149, 150.

⁹⁹ АВПР, Ф. «Секретный архив», д. 635, л. 76. Секр. тел. Извольского 15/28 марта 1916 г. № 206, см. также, д. 635, л. 152.

¹⁰⁰ Archives. Paris. Guerre 1914-1918, vol. 988. Opérations stratégiques militaires. Conférences, vol. I, novembre 1915-avril 1916, с. 23-24.

¹⁰¹ АВПР, Ф. «Секретный архив», д. 635, л. 76.

¹⁰² Там же, л. 77.

¹⁰³ МОЭИ, т. X док. № 421, с. 495.

просьбам»¹⁰⁴. Франция уступила России 120- и 90-мметровые пушки с необходимым запасом снарядов, а Англия — 41/2-дюймовые, 8-дюймовые и 12-дюймовые гаубицы, по мере их изготовления.

Конференция приняла резолюцию в 4-х пунктах¹⁰⁵: «1. Представители союзных правительств, собравшиеся в Париже 27 и 28 марта 1916 г., подтверждают полную общность взглядов и солидарность с союзниками. Они подтверждают все меры, принятые для осуществления единства действий на едином фронте. Под этим они понимают одновременно единство военных действий, обеспечиваемое соглашением, заключенным между генеральными штабами; единство экономической деятельности, организация которого урегулирована настоящей конференцией, и единство дипломатической деятельности, обеспечиваемое их непоколебимой волей продолжать борьбу до победы общего дела.

II. Союзные правительства решают ввести в практику в экономической области солидарность своих взглядов и интересов. Они поручают экономической комиссии, которая вскоре состоится в Париже, выступить перед ними с предложением мер, способствующих осуществлению этой солидарности.

III. С целью усилить, согласовать и объединить экономические действия, могущие помешать снабжению врага, конференция решает основать в Париже постоянный комитет, в котором будут представлены все союзники.

IV. Конференция решает: 1. продолжать предпринимаемую в Лондоне организацию центрального международного бюро по фрахтованию; 2. действовать вместе и в кратчайший срок для поисков практических средств, с тем, чтобы равномерно распределить между союзными нациями тяжесть морских перевозок и противостоять подорожанию фрахтования». Слова: «...союзники согласятся лишь на такой мир, который обеспечит свободу и достоинство народов», по предложению Леона Буржуа были изъяты из резолюции¹⁰⁶.

В апреле 1916 г. А. Тома и министр юстиции Р. Вивьани прибыли в Петроград, «чтобы побудить его (Николая II. — И. Т.) напрячь все силы и служить интересам франко-английского капитала»¹⁰⁷. «Имсю основание думать, — сообщал в Петроград Извольский, — что вышеуказанная командировка вызвана отчасти тревогой, возбужденной здесь полученными из различных источников сведениями о нашем внут-

¹⁰⁴ МОЭИ, т. X. док. № 425, с. 516.

¹⁰⁵ АВПР, Ф. «Секретный архив», д. 636, лл. 66-67; Conference des Allies 27 et 28 mars 1916. Résolutions, с. 66-67; Télégramme de l'Amassadeur à Paris le 15/28 mars 1916, № 208 Télégr. de l'Ambassadeur à Paris, le 16/29 mars 1916; N 210; АВПР, Ф. «Секретный архив», д. 636, лл. 79, 82. Первый пункт этой резолюции см. МОЭИ т. X, док. № 426, с. 524. См. также. Archives. Paris, Guerre 1914—1918, vol. 988, Oper. strat. militaires, vol. 2, novembre 1915-avril 1916, с. 257-327.

¹⁰⁶ АВПР, Ф. «Канцелярия», д. 61, л. 158.

¹⁰⁷ В. П. Семенов, Монархия перед крушением 1914-1917 гг. Бумаги Николая II и другие документы. М.—Л. 1927, с. 3.

реннем положении и недоверием к донесениям Палеолога, которому здешние политические парламентские круги ставят в вину исключительную близость к придворным и великосветским сферам и недостаточное осведомление своего правительства с внутренней политической жизни России»¹⁰⁸.

Осенью 1915 г. происходили англо-французские переговоры о разделе азиатской Турции. В мае 1916 г. было заключено англо-французское соглашение, так называемое соглашение Сайкса-Пико, получившее это название по имени дипломатов — англичанина Марка Сайкса и француза Жоржа Пико, подготовивших проект этого соглашения¹⁰⁹. Оно было заключено втайне не только от арабов, но и от Италии. Последняя узнала об этом только после объявления войны Германии — в августе 1916 г. «Когда 7 августа 1916 г. Италия объявила войну Германии, — пишет итальянский историк Родольфо Моска, — ограничения Сазонова пали. Таким образом, итальянское правительство могло быть информировано не только о содержании соглашений о Константинополе и проливах, но и о других соглашениях, которые весной 1916 г. были усовершенствованы при участии России в решении вопроса о разделе Османской империи»¹¹⁰. 19 апреля 1916 г. Англия и Франция заключили с Италией соглашение в Сен-Жан-де-Мориенне, приобщающее Италию к разделу азиатской Турции. (Италия получала Смирну)¹¹¹.

Как известно, в феврале 1916 г. русская армия заняла Эрзерум и Битлис. Открылась дорога на Ирак и Сирию. В Лондоне и Париже поспешили согласовать свои намерения с Россией. Сайкс и Пико прибыли в Петроград и 9 марта 1916 г. вручили Сазонову англо-французский проект. Сазонов выдвинул ряд контрусловий. 26 апреля 1916 г. французский посол в Петрограде Палеолог сообщил Сазонову о принятии условий России¹¹².

Весной 1916 г. на итальянском фронте создалось весьма тяжелое положение. 20 марта Жоффр сообщил военному представителю Франции в Риме, что «неприятель не может развить наступление без изъятия своих сил с Балкан и с русского фронта. Уже две дивизии изъяты с русского фронта и три — с сербского. Они должны быть уже в пути»¹¹³. В апреле-июне австрийское командование, воспользовав-

¹⁰⁸ АВПР, 1916. Ф. «Канцелярия», д. 60, т. 1, л. 270.

¹⁰⁹ Когда впоследствии президент США впервые узнало о соглашении Сайкса-Пико, с оттенком пренебрежения заметил: «Это как новая чайная фирма: «Сайкс-Пико».

¹¹⁰ R o d o l f o M o s c a, La Russia e la Politica estera Italiana durante la prima guerra mondiale 1914-1917. Relazione del Prof. R. Mosca all'Incontro tra gli storici italiani e sovietici a Mosca 18-21 maggio 1972, с. 27.

¹¹¹ Сборник договоров России с другими государствами 1856—1917, М., 1952, 443—446, 448—451; Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и документах, ч. 11, М., 1926, док. № 42, с. 53—56.

¹¹² Там же, док. № 31, с. 38—40; док. № 32, с. 40—43; В. А. Гурко-Кряжин, Ближний Восток и державы, М., 1925, с. 36.

¹¹³ Archives. Paris. Guerre 1914—1918, vol. 982 Opér. strat. militaires, vol. IV, février — septembre 1916, f. 20.

шись тем, что русское командование было занято реорганизацией своей армии и подготовкой наступления, предложило наступление на итальянском театре военных действий. Развернулись тяжелые бои в районе Трентино.

30 апреля Жоффр писал своему военному представителю в Риме, что «Кадорна просит оружия, в частности пушки. Но этот вопрос изучается» и что 27 апреля он запросил русскую ставку о «дате наступления русских войск юго-западного фронта, по ответ еще не получен»¹¹⁴.

15 мая в беседе с русским военным агентом в Риме король Италии выразил опасение, что «отсутствие давления на них (австрийцев. — И. Т.) с нашей (России. — И. Т.) стороны... позволит неприятелю достигнуть своих целей в Италии»¹¹⁵. В тот же день посол Италии в Петрограде обратился к Сазонову с просьбой об ускорении наступления русских¹¹⁶. 16 мая в Петрограде на имя царя была получена телеграмма такого же содержания от короля Италии¹¹⁷, а 18 мая Сазонов отправил в Рим ответную телеграмму Николаю II королю Италии с положительным ответом¹¹⁸.

21 мая Жоффр сообщил ген. Алексееву: «...ген. Кадорна только что известил меня, что против итальянской армии ведется серьезное наступление в Трентино и что он был бы счастлив, если бы русское наступление началось в возможно короткий срок»¹¹⁹. Далее Жоффр писал: «Принимая во внимание настойчивую просьбу ген. Кадорны, я полагаю существенно важным, чтобы в отношении начала русского наступления не произошло какого-либо дальнейшего промедления... Что касается англо-французской армии, то я намереваюсь начать операции на нашем фронте после начала русского наступления»¹²⁰.

26 мая Жоффр телеграфировал итальянскому генералу По о том, что «ген. Кадорна обеспокоен успехами австрийского наступления в Трентино» и что «принимаемые уже русской армией подготовительные меры лишают противника возможности свободно располагать своими резервами и перебросить их с русского на итальянский фронт и, следовательно, действия русских уже начинают давать себя чувствовать в благоприятном для итальянцев смысле»¹²¹.

Таким образом, положение на итальянском фронте было настолько тяжело, что итальянское командование отдало приказ о подготовке общего отступления от Изонцо; в ставке Кадорны «царило уныние»¹²², а отказ армии мог вызвать правительственный кризис и ре-

¹¹⁴ Gén. F. Gambiez et Col. M. Suire, указ. соч., с. 364.

¹¹⁵ ЦГВИА (Москва), ф. 2003, д. 550, л. 354.

¹¹⁶ АВПР, д. 641/663, л. 32.

¹¹⁷ Там же.

¹¹⁸ Там же, л. 38.

¹¹⁹ ЦГВИА (Москва), ф. 2003, д. 55, л. 188.

¹²⁰ Там же.

¹²¹ Там же, л. 246.

¹²² К. Э. Киров а, Революционное движение в Италии в 1914-1917 гг, М., 1962.

волюционные выступления в стране. По словам Франческо Нитти, в Риме «потеряли голову»¹²³.

Италия обратилась к своей союзнице России. «Обращение Италии ускорило выступление Брусилова»¹²⁴. Русская ставка учла критическое положение союзника и раньше намеченного срока начала наступление на юго-западном фронте. «Россия с изумительной быстротой, хотя быть может и искусственной, оправилась от поражения. Это позволило ей сорвать планы германцев на 1916 год»¹²⁵. 2 июня король Италии Виктор-Эммануил III получил секретную телеграмму Николая II, где сообщалось, что русская армия перейдет в наступление 4- июня.

На самом деле, русские войска под командованием генерала А. А. Брусилова 4 июня 1916 г. перешли в наступление на юго-западном фронте¹²⁶. Еще 3 июня испанский посол в Вене сообщал в Мадрид, что «австрийское правительство крайне встревожено положением в Галиции и Буковине» и что «войска спешно перевозятся с итальянского фронта»¹²⁷. «4 июня в Галиции, — писал Э. Фалькенгайн, — как гром с ясного неба, разразилась беда»¹²⁸. «Австрийцы остановили все свои действия в Трентино»¹²⁹. Все писали о «большом наступлении русских» на юго-западном фронте и о больших успехах¹³⁰.

4-7 июня генерал Брусилов провел блестящую операцию в районе Цуцка¹³¹. Австро-венгерская армия была разгромлена. Австрийское командование было вынуждено ослабить итальянский фронт. Оно спешно перебрасывало свои силы с итальянского фронта на русский. Так была устранена угроза Италии со стороны Австро-Венгрии. И германское командование было вынуждено признать успех русских¹³². «...Блестящее наступление Брусилова, — писал акад. В. М. Хвостов, — способствовало спасению Вердена и стабилизации итальянского фронта»¹³³.

Сам Брусилов писал в своих мемуарах, что юго-западный фронт «выполнил данную ему задачу — спасти Италию от разгрома и выхода ее из войны»¹³⁴. Так «Россия пришла на помощь своей западной

¹²³ F. Nitti, *Rivelazioni Dramatis personae*, Napoli, 1948, с. 487.

¹²⁴ Лиделл Гарт, *Правда о войне 1914-1918 гг.*, пер. с английского, М., 1935, с. 186.

¹²⁵ Там же, с. 185.

¹²⁶ См. Л. В. Ветошников, *Брусиловский прорыв*... с. 80.

¹²⁷ АВПР, д. 641/663, л. 55.

¹²⁸ Э. Фалькенгайн, указ. соч., с. 223.

¹²⁹ Gen. Gambiez, указ. соч., с. 364.

¹³⁰ *Histoire des Relations internationales, publiée sous la direction de Pierre Renouvin, t. VII. Les crise du XX-e siècle, I. De 1914 à 1929 par P. Renouvin*, Paris, 1937 с. 47.

¹³¹ Л. В. Ветошников, указ. соч., с. 92.

¹³² Э. Фалькенгайн, указ. соч., с. 227.

¹³³ *История дипломатии*, т. II, М., 1945, с. 277.

¹³⁴ А. А. Брусилов, *Мои воспоминания*, М., 1941 с. 207.

союзнице»¹³⁵. «Русские имели полный успех»¹³⁶. В результате русско-го наступления «серьезно ухудшилось положение на всем австро-германском восточном фронте. Это был один из самых больших кризисов, который пережили немцы на восточном фронте»¹³⁷.

«Хорошее сообщение, — писали 6 июня в Италии, — в Галиции русские взяли 25 тысяч пленных австрийцев»¹³⁸. Через несколько дней было опубликовано другое сообщение: «Русские захватили более 400 тысяч пленных»¹³⁹. Немецкий генерал Людендорф писал: «Русские хотели еще раз нанести сильный удар в то время, как немцы истекали кровью на Сомме и австро-венгерская армия была отброшена на итальянском фронте»¹⁴⁰. Понесли большие потери и немцы¹⁴¹. Успех русской армии вызвал замешательство в командовании Германии и Австро-Венгрии¹⁴². За время наступления русские взяли в плен 7757 офицеров и 350845 солдат¹⁴³. По другим данным: 420 тысяч пленных и около 600 орудий¹⁴⁴. «Германские подсчеты, — пишет академик Е. В. Тарле, — дают меньшие цифры, но и они признают колоссальные размеры разгрома австрийцев»¹⁴⁵.

Военный писатель Б. Х. Лиддел Гарт указывает, что по просьбе итальянцев русские начали операцию раньше срока. «Благодаря прорыву Брусилова было остановлено наступление австрийцев на Италию; Фалькенгайн был вынужден перебросить войска с западного фронта на Восток и тем самым отказаться от проведения кампании на истощение в районе Вердена; Румыния вступила в войну против Центральных держав. Этот удар вызвал отставку Фалькенгайна, которого заменили Гинденбург и Людендорф...»¹⁴⁶ «Наступление Брусилова, ... спасло итальянцев...»¹⁴⁷.

Таким образом, наступление генерала Брусилова имело решающее значение для Италии. 6 июня Сазонов сообщал своему послу в Риме, что предпринятое по просьбе Италии русское наступление на юго-западном фронте заставило австрийцев начать переброску своих войск

¹³⁵ Thomas Nelson Page, *Italy and the World War*, New York, 1920, с. 258.

¹³⁶ Dott. Alberto Oddone, *Storia della Guerra d'Italia (1915-1918)*, III éd. Brescia, 1927, p. 303, 313-324.

¹³⁷ Там же.

¹³⁸ Ferdinando Martini, *Diario, 1914-1918*. Arnoldo Mondadori editore, 1966, с. 718.

¹³⁹ Piero Pieri, *L'Italia nella Prima Guerra mondiale (1915-1918)*, Torino, 1965, с. 103.

¹⁴⁰ Dott. A. Oddone, указ. соч., с. 303;

¹⁴¹ Людендорф, Мои воспоминания, т. 1, с. 191.

¹⁴² Отто Мозер, Краткий стратегический обзор, 1920, с. 52.

¹⁴³ Акад. Е. В. Тарле, Соч., т. V, с. 341.

¹⁴⁴ Там же.

¹⁴⁵ Там же.

¹⁴⁶ Б. Х. Лиддел Гарт, Стратегия непрямых действий, пер. с английского, М., 1957 с. 246.

¹⁴⁷ А. Дж. П. Тейлор, Борьба за господство в Европе в 1848-1918, пер. с английского, М., 1958, с. 550.

с итальянского фронта в Галицию. «В общих интересах союзников,— продолжал Сазонов,— необходимо воспользоваться создавшимся положением для окончательного сокрушения военной мощи Австрии. С этой целью мы делаем все от нас зависящее. Необходимо, чтобы со своей стороны итальянцы, положение коих облегчено нашими победами, напрягли все силы для энергичного натиска на австрийцев одновременно с нами. Только этим путем могут быть закреплены за союзниками благоприятные результаты нанесенного нами австрийцам удара»¹⁴⁸. Содержание письма Сазонова было направлено русским послам в Париж и Лондон.

Таково было значение для Италии наступления русской армии летом 1916 г. Однако некоторые итальянские авторы не уделяют должного внимания роли русского союзника. Кое-кто из них старается даже умалить значение русского наступления на юго-западном фронте для Италии. Так, 3 июня 1916 г. генерал Кадорна сообщил в бюллетене о том, что австрийское наступление остановлено¹⁴⁹. Но известно, что после этого сообщения Кадорны австрийцы заняли еще несколько пунктов в районе Трентино; «...австрийцы продолжали наносить тяжелые удары с 5 по 15 июня»¹⁵⁰.

Заключение: в первой половине 1916 г. на главных фронтах военных действий развернулось несколько наступлений: немецкое наступление на Верден (21 февраля 1916 г.), русское наступление в районе Двинска и озера Нарочь (18 марта), австро-венгерское наступление на итальянском фронте (15 мая), наступление на юго-западном фронте русских войск (4 июня) и наступление франко-английских войск на Сомме (22 июня).

Наступление русских войск на юго-западном фронте и франко-английских войск на реке Сомма предрешили судьбу стратегического плана германского командования и положили начало перелому в ходе первой мировой войны. Благодаря этим операциям оперативно-стратегическая инициатива перешла в руки Антанты. Наибольших успехов в 1916 году добились русские армии.

¹⁴⁸ АВПР, д. 641/663, л. 47.

¹⁴⁹ См. К. Э. Кирова, указ. соч., с. 248.

¹⁵⁰ Girard Lindsley Mcentee, указ. соч., с. 43.

გაერიაოგის ისტორიის შესწავლისათვის

გერიაოგა ანუ ნიღბოსანთა დღესასწაული და მასთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებანი ცნობილია მსოფლიოს მრავალ ხალხში. სხვადასხვა ქვეყანაში ეს დღეობა წლის სხვადასხვა დროსაა დამოწმებული. ზოგან იგი სრულდება ნოემბერსა ან დეკემბერში ქრისტიანულ წმინდანთა სახელობის დღეებში¹. ზოგან კი როგორც ზამთარში (საახალწლო დღეობათა ციკლში²), ისე გაზაფხულზეც (სააღდგომო დღეობათა ციკლში³). სამეცნიერო ლიტერატურის მონაცემების⁴ მიხედვით, საქართველოში ნიღბოსანთა დღესასწაული საგაზაფხულო დღეობად იყო ცნობილი. მაგრამ გერიაოგის სუბური ვარიანტის — მურყვამობა-კვირიაობის შესწავლამ გამოავლინა, რომ ამ დღეობას ადგილი ჰქონდა როგორც ყველიერში, ისე წლის დასაწყისშიც⁵.

¹ Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы (შემდეგში; КОИОСЗЕ), Зимние праздники, М., 1973.

² საახალწლო დღეობათა ერთიანი ციკლი — 25. XII-6. I — ზამთრის ნაბუნობას უკავშირდება, ამიტომაც ბევრი რამ საერთოა საშობაო, საახალწლო და ნათლიღებას შესასრულებელ რიტუალებს შორის.

³ КОИОСЗЕ; З. Я. М о ж е й к о, Коляда в белорусском селе, СЭ, № 3, 1969; В. И. Ч и ч е р о в, Зимний период русского народного земледельческого календаря XVI-XIX вв., ТИЭ, н. с., т. 40, М., 1957, გვ. 166-212; М. Е. Ш е р е м е т е в а, Масленица в Калужском крае, СЭ, № 2, 1936; Л. А. Т у л ь ц е в а, Календарные религиозные праздники в быту современного крестьянства, СЭ, № 6, 1970, გვ. 117; Т. Д. З л а т к о в с к а я, О происхождении некоторых элементов кузерского обряда у болгар, СЭ № 3, 1967; КОИОСЗЕ, Весенние праздники, М., 1977; ტ. კოლევა, თ. ჩიქოვანი, ხანასპარტხის ქვეყანაში, თბ., 1972, გვ. 24-38; Т. А. К о л е в а, Parallèles balkano-caucasiens dans certains rites et coutumes, «Ethnologia Slavica», t. III, 1971, Bratislava, 1972; S. S e v e r n i a k, Bulgarian Festivals. Old and New, «Cultures», v. III, № 2, Paris, 1976; I. R u k h a d z e and G. C h i t a y a, Festivals and Tradition in the Georgian Soviet Socialist Republic. «Cultures», v. III, № 2, Paris, 1976.

⁴ ივ. ჯაქაბიშვილი, ქართველი ერის ისტორია; წ. I, თბ., 1951, გვ. 63-76; კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, წ. II, 1941, გვ. 631-632; დ. ჯანელიძე, ქართული თეატრის ხალხური საწყისები, თბ., 1948; ს. მაკალათია, თუშეთი, თბ., 1933, გვ. 184-185; მისივე, ხევი, ტფ., 1934, გვ. 191; მისივე, ფშავი, ტფ., 1934, გვ. 164; მისივე, მთიულეთი, ტფ., 1930, გვ. 136; მისივე, მესხეთ-ჯავახეთი, თბ., 1938, გვ. 107-108; ვ. ბარდაველიძე, ქართული (სვანური) საწესო გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, თბ., 1953, გვ. 151; ი. მქედლიშვილი, ქართული ხალხური თეატრი, „ოიანა-ბუიანა“, თბ., 1966, გვ. 365-424; ჯ. რუხაძე სოფლის მეურნეობასთან დაკავშირებული ქართული საწესო ნიღბები, მსე, VII, 1955; მისივე, ძველი ქართული აგარაული დღესასწაულის მთავარი პერსონაჟი გერიაოგა, მსე, IX, 1957; მისივე, ქართული ხალხური დღესასწაული, თბ., 1966.

⁵ ჯ. რუხიანი, ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან (სვანური „მურყვამობა-კვირიაობა“) საყენდ. დისერტ., თბ., 1969.

ზემოაღნიშნულთან კავშირში საინტერესოა ნილბოსანთა საზამთრო და საგაზაფხულო დღეობათა დროს შესასრულებელ წეს-ჩვეულებათა ურთიერთ-მსგავსი ელემენტებისათვის თვალის გადევნება.

ბერიკაობასთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებანი თავისი პირველყოფილი სახით ძნელად თუ სადმე შემორჩა ჩვენს დრომდე. ერთგან ისინი სულაც გაქრა და მხოლოდ გადმონაშთური მონაცემებით ხდება შესაძლებელი მათ ოდინდელ არსებობაზე მსჯელობა-საუბარი. მეორეგან — შეიცვალა, დაკარგა ზოგიერთი ძველი ელემენტი და შეითვისა ახალი. მაგრამ მაინც, სხვადასხვა ქვეყნის ყოფაში შემორჩენილი ურთიერთშემესგები ეთნოგრაფიული მასალის ზაფუძველზე, შესაძლებელია მეტ-ნაკლებად სრული სურათის აღდგენა და ბერიკაობასთან დაკავშირებული ძირითადი მომენტების წარმოჩენა.

დღესასწაულთა საზამთრო და საგაზაფხულო ციკლებთან დაკავშირებულ ბერიკათა წეს-ჩვეულებების შედარებითი შესწავლა გამოავლენს მრავალ საერთო ნიშანს. ორსავე შემთხვევაში ეს დღეობა აგრარული ხასიათისაა — იგი ტარდება მაღალმოსავლიანობის, ნაყოფიერება-ბარაქიანობის უზრუნველსაყოფად და ამისათვის მიმართავენ მსგავს ან სულაც ერთსა და იმავე რიტუალურ ქმედებებს. ორსავე სეზონში მოწმდება შემდეგი ჩვეულებანი: უცნაურ სამოსში, გადაბრუნებულ ტყაპუჭში, ძონძებში და ა. შ. გამოწყობილი ზომორფული ნილბოსანი (მათ შორის თხის, ცხვრის, ტახის, ცხენის, მამლის ნილბიანი) ბერიკების საარული სოფლებში კარდაკარ, ოჯახის დალოცვა და ბარაქიანობა-მაღალმოსავლიანობის ასურვილების გამოჩატვლი საწესო სიმღერების შესრულება; დღეობის ფინალური მომენტისათვის — საერთო სუფრისათვის სურსათის შეგროვება; ბერიკაობაში მონაწილე პერსონაჟთა („მეფე“) („ნეფე“ და „პატარძალი“, „მოხუცი“ და „დედაბერი“ და სხვ.) განსახიერება მამაკაცთა მიერ; „პატარძლის მოტაცება“ ან „ქორწილის“ გათამაშება, ჭალიური კულტისა და ეროტიული სწრაფვის ხაზგასმა; ბერიკათა სხვადასხვა ჯგუფებს შორის შერკინება-ჩხუბის გამართვა „ნეფის“ — მთავარი ბერიკის სიკვდილისა და მკვდრებით აღდგომის ინსცენირება; რიტუალური ხვნა-თესვა; წყალთან ან წყლით მაგიურ-რიტუალური ქმედებანი და ა. შ. ყოველივე ზემოჩამოთვლილი ხაზს უსვამს ბერიკაობის საზამთრო და საგაზაფხულო ციკლის დღეობების წეს-ჩვეულებათა მსგავსებას, მათ საერთო ხასიათს.

აღნიშნულის საფუძველზე იბადება კითხვები: არსებობს თუ არა რაიმე კავშირი (იქნებ გენეტიკურიც) ბერიკაობის საზამთრო და საგაზაფხულო დღეობათა შორის? ხალხური აგრარული კალენდრის ამ ორ სეზონთაგან (ზამთარი და გაზაფხული) რომელი უფრო შესატყვისია ზემოჩამოთვლილი წესების შესრულებისათვის ან, დღეობათა რომელ ციკლთან უნდა ჩაითვალოს ბერიკაობის კავშირი ქრონოლოგიურად უფრო ადრეულად, ბერიკაობის ჩვეულება ზემოდსახელებულ რომელ სეზონს უნდა უკავშირდებოდეს გენეტიკურად?

როგორც აღინიშნა, ბერიკათა ქმედებანი მოიცავს აგრარულ წეს-ჩვეულებებს. მათი უმეტესობა წარმოშობით უკავშირდება ახალი სასოფლო-სამეურნეო სეზონის დასაწყისს, რომელიც, თავის მხრივ, თავდაპირველად ემთხვეოდა კალენდარულ ახალ წელს⁶. ასეთებია მაგალითად, მთავარი ბერიკის

⁶ ნ. ბ რ ე ვ ა ძ ე, ძველქართული წარმართული და ხალხური აგრარული კალენდრების ურთიერთმიმართების საკითხისათვის, „ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან“, თბ., 1976, გვ. 397.

მიერ მილოცვასა და ნაყოფიერება-ბარაქიანობის სურვილით დალოცვის, აგრეთვე რიტუალური ზენა-თესვის ჩვეულებანი⁷, რომლებიც ახალი წლის პირველი მომლოცველის — ჩვენი მეკელისა⁸ და შესატყვისად, სლავების „პოლაზნიკის“ ფუნქციებში შემავალია.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს „ნეფისა“ თუ ბერეკაობის სხვა მონაწილეთა ეროტიული სწრაფვა „პატარძლისა“ და გაუთხოვარ ან უშვილო ახალგაზრდა ქალებისადმი და „ქორწილის“ სცენები, რომლებიც აგრეთვე ახალ წელთან (ერთსა და იმავე დროს ახალი სამეურნეო სეზონის დასაწყისთან) დაკავშირებული უძველესი წეს-ჩვეულების თავისებური ანარეკლია. ბუნების გამანაყოფიერებელ და ამალორძინებელ ძალებზე მაგიური მოქმედების მიზნით ძველად ბევრ მიწათმოქმედ ხალხში გავრცელებული იყო ახალი წლის დღეს სქესობრივი აქტის შესრულების ჩვეულება. ასე იყო ძველ მესოპოტამიაში, სადაც რიტუალის შესასრულებლად ირჩევდნენ ახალგაზრდა ქურუმ ქალ-ვაჟს, რომლებიც ნაყოფიერების ღვთაებებს განასახიერებდნენ⁹. მსგავსი ჩვეულების გადმონაშთები ფიქსირებულია რომაელებთან¹⁰ და სხვა ხალხთა ყოფაშიც. რუსეთში დრო საახალწლო ციკლის დღეობიდან ყველიერამდე ითვლებოდა ქორწინების სეზონად¹¹, ხოლო საახალწლო თამაშობებში მნიშვნელოვანი ადგილი ეთმობოდა ეროტიულ მომენტებსა და ქორწინების თემას¹². საქართველოში კი ახალ წელს ხაზგასმულ ფალიურ კულტსა და საწესო სქესობრივი კავშირის აუცილებლობის უძველეს წესზე მიგვიბრუნებს შემდეგი მასალა: აღნიშნულის გადმონაშთად მიჩნეული, ჩვენს ყოფაში ფიქსირებული საახალწლო მორი¹³ და ისეთი ჩვეულებანი, როგორიცაა მესხეთ-ჯავახეთში დამოწმებული ბედიბა დღეს ცოლ-ქმრის ერთად დაწოლა ვაჟის გაჩენის მიზნით¹⁴, თუ სამეგრელოში კუჩხა ღამეს მოწყობილი მასკარადის დროს ქალის მოტაცება¹⁵. ასევე საახალწლო ციკლის დღეობაა ბოსლობა (რისი მოწმობაა ბოსელისა და წლის შემცვლელი ღვთაების — ბასილის — იდენტურობის დადგენა¹⁶) და, ამდენად, საფიქრელია, რომ გამრავლებასთან დაკავშირებული საბოსლობო რიტუალები (რომლებიც მჭიდრო

⁷ გადმონაშთი უძველესი ჩვეულებისა, რომლის მიხედვით ძველ ეგვიპტეშიც მთესველის ფუნქცია ბერეკას ეკისრებოდა, დამოწმებულ იქნა ჩვენი საუკუნის 30-იან წლებში ტელ-ამარნაში მომუშავე ინგლისელ არქეოლოგთა ექსპედიციის მიერ (М. Ч а н н, Здесь жила Нефертити, М., 1961, გვ.134-136).

⁸ ქართულ სიტყვაში—მეკელე—აისახა ახალი წლის პირველი მომლოცველის მთავარი ფუნქცია—რიტუალური კელის გავლება (იხ. ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, მეკელე, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. 86, № 3, 1977).

⁹ История Древнего Мира, под. ред. В. Н. Дьякова и Н. М. Никольского, М., 1952, გვ. 104; С е т о н Л л о й д, Реки-близнецы, М., 1972, გვ. 30; А. Д о н и н и, Люди, идолы и боги, М., 1966, გვ. 128; G. C o n t e n a u, La magie chez les Assyriens et les Babyloniens, Paris, 1947, გვ. 75; I. C l i m a, Gesellschaft und Kultur des alten Mesopotamien, Prag, 1964, გვ. 170-171.

¹⁰ КОИОСЗЕ, Весенние праздники, გვ. 16.

¹¹ В. Я. Т р о п п, Русские аграрные праздники, Л., 1963, გვ. 125.

¹² В. И. Ч и ч е р о в, დასახ. ნაშრომი, გვ. 192-194, 200, 211.

¹³ ვ. ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 94, 115.

¹⁴ ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, მესხეთ-ჯავახეთი, გვ. 107.

¹⁵ ი. ს ა ხ ი ა, ეთნოგრაფიული ნაწერები, თბ., 1956, გვ. 56.

¹⁶ ვ. ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 104, 110.

კავშირშია მურყვამობა-კვირიაობის წეს-ჩვეულებებთან) თავდაპირველად, იქნებ, სულაც ბასილის დღეს — ახალ წელს უკავშირდებოდა.

ყოფაში დამოწმებული ზემომოტანილი ჩვეულებანი თავისებური გადმონათუარი მოწმობაა იმისა, რომ თავდაპირველად აღნიშნული რიტუალის დღეობაზე შესრულებისას აუცილებელი მონაწილენი ქალებიც იქნებოდნენ. ხოლო ის, რომ ამჟამად ბერიკაობის პერსონაჟებს მხოლოდ მამაკაცები ასახეობენ, მეორადი, იმ ხანაში გაჩენილი წესი უნდა იყოს, როცა ამ დღესასწაულმა მიიღო საერთო-საახალხო ჩასიათი, მიატოვა საკულტო ადგილი და, ასე ვთქვათ, „ქუჩაში“ გადაინაცვლა.

რაც შეეხება ბერიკაობის ერთ-ერთ მთავარ სიუჟეტს — სიკვდილ-აღორძინების მოტივს — იგი საკვებით გამოკვეთილად მოცემული ძველი შუამდინარეთის მასალებში. უფრო პეტიც, ბაბილონის 12-დღიანი საახალწლო დღესასწაულის (ემთხვევა მარტის თვეს) მთავარი მომენტია ღვთაება მარდუქის სიკვდილი და აღორძინება¹⁷. ამავე საახალწლო დღეობის ციკლში დამოწმებულია მისტერიის მთავარ მონაწილეთა მიერ ბრძოლის გათამაშება¹⁸. ყველიერში ბერიკათა ორ ბანაკს შორის შერკინებისა და კარდაკარ სურსათის შეგროვების ჩვეულება თავს იჩენს საქართველოშიც ზამთრის საახალწლო ციკლის დღეობაში — ლიფანალი¹⁹ (შემთხვევითი არაა ისიც, რომ თვით ლიფანალი, რომელიც მიცვალებულთა სულების საიქიოდან დროებით დაბრუნებას ეძღვნება, სწორედ ახალი წლის ციკლთანაა დაკავშირებული). აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში კი შემორჩა ხელჩართული ჩხუბის, „ომის“ გათამაშებისა და ამ „ომში“ მოკლულთა გაცოცხლებისა“ თუ ტყვეთა მოტაცების საახალწლო რიტუალები²⁰. და საერთოდ, დღეობათა ზამთრის ციკლში მნიშვნელოვანი ადგილი ეთმობა კვდომასა და მიცვალებულებთან დაკავშირებულ წესებს, რომელთა წარმოშობის მიზეზი ს. ტოკარევის რატომღაც გაურკვეველად მიაჩნია. იგი ამ ჩვეულების ახსნას ცდილობს იმით, რომ მორწმუნეთათვის არც ერთი დიდი დღესასწაული არ უნდა ტარდებოდეს გარდაცვლილი ნათესავების გარეშე²¹. ბერიკაობასთან დაკავშირებული ზემომოტანილი მასალა კი, ვფიქრობ, ნათელს ხდის ახალი წლის დღეობათა ციკლში მიცვალებულთათვის განკუთვნილი რიტუალების წარმოშობის საფუძველს.

ზემოაღნიშნულიდან ჩანს, რომ ბერიკათა რიტუალები ემთხვევა ახალი წლისათვის დამახასიათებელ წეს-ჩვეულებებს. ამ გარემოების გათვალისწინებით იბადება კითხვა — თავდაპირველად ახალი წლის ციკლს ზომ არ უკავშირდებოდა ბერიკაობა? ამ ვარაუდს მხარს უნდა უჭერდეს სხვა ეთნოგრაფიული მასალაც.

¹⁷ История Древнего Мира, гл. 103-104; В. И. А в д и е в, История древнего Востока, М., 1953, гл. 121; Р. С. Р ц х и л а д з е, Некоторые вопросы религиозных верований вавилонян, Вопросы Древней истории, «Кавказско-Ближневосточный сборник», V, Тб., 1977, гл. 54; G. Contenau, დასახ. ნაშრომი, გვ. 71.

¹⁸ G. Contenau, დასახ. ნაშრომი, გვ. 74.

¹⁹ ე. ბ ა რ დ ა ე ე ლ ი ძ ე, სვანურ ხალხურ დღეობათა კალენდარი, 1ა. ახალწლის ციკლი, მსე, VI, თბ., 1953, გვ. 289. 291.

²⁰ გ. თ ე ე ლ ო რ ა ძ ე, ხუთი წელი ფშავ-ხევსურეთში, ტფ., 1930, გვ. 42; ს. მ ა კ ა - ლ ა თ ი ა; თუშეთი, გვ. 184; ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე. თუშეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დღიური (ხელნაწ). რუსეთშიც საახალწლო დღეობათა ციკლი მოიცავდა სიკვდილის თემას (იხ. В. И. Ч и - и е р о в, დასახ. ნაშრომი, გვ. 202-205).

გადმონაშთური მასალის საფუძველზე შესაძლებელი ჩანს ქართულ ეთნოგრაფიულ მონაცემებში საყურადღებო ფაქტისათვის თვალის გადევნება — ახალი წლის ციკლში ბერეკას მონაწილეობის დამოწმება. მაგალითად, ხევსურეთში საახალწლო ღღესასწაულში მონაწილეობდა თხის ნიღბოსანი ბერეკა. თეთრი წყაროს რაიონში ამავე პერსონაჟს ბასილა ეწოდებოდა და იგი მეფედწინედ ითვლებოდა²¹. გავისენოთ აგრეთვე, რომ მთიულეთ-გუდამაყარში ახალი წლის ღღეობის მთავარი პერსონაჟი იყო „ბერი“. რომელიც უკავშირდება წლის შემცვლელად მიჩნეულ ღვთაება ბოსელს²². ეს კი, თავის მხრივ, ხაზს უსვამს ბერი|ბერეკასა და ბასილა|ბოსელის ურთიერთმიმართების საკითხს²³. ხოლო წმ. ბასილის ღღის დამთხვევა ახალ წელთან იწვევს ვარაუდს, რომ ბერეკა თავისი რიტუალებით უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული ახალი წლის ღღესასწაულთან. ბერესადმი მიძღვნილი საახალწლო რიტუალური პურის — „კერია-ბერიას“ გამოცხობის რაჟაში გავრცელებული ჩვეულებაც²⁴ უნდა მოწმობდეს ბერეკას კავშირს ახალ წელთან. და მთავარი: ზოგიერთი შემორჩენილი მონაცემიდან ჩანს, რომ ახალი წლის მეკვლის ფუნქცია ეკისრებოდა ბერეკას. მაგალითად, მთიულეთ-გუდამაყარში მეკვლე აცხადებდა: „ბერი მოდის ბერობითა, წინა მოეგებენითა“; იმერეთში ღღესასწაულის დროს ეზოში შემოსულა ბერეკები, თიტქოსდა მეკვლეობდნენ, მღეროდნენ — „შემოვდგი ჟეხი თქვენს ეზოს, გწყალობდეთ წმინდა ვასილი“²⁵. ხოლო მესხეთ-ჯავახეთში მეკვლე ახალ წელს დაილოცებოდა: „შემოვიდა ბასილიო, ეს ოჯახი პურითა და ღვინითა ავსილიო“²⁶. ყოველივე ზემოთქმულიდან გამოჰყვით კავშირი ბასილს, მეკვლესა და ბერეკას ფუნქციებს შორის, ელინდება მეკვლისა და ბერეკას იგივეობა. ამასთან, მეკვლე ხომ ტრადიციულად, ისევე როგორც ბერეკა მხოლოდ მამრობითი სქესის წარმომადგენელი შეიძლება ყოფილიყო. ქართულ მასალას ეპასუხება იუგოსლავური მონაცემებიც. რომელთა მიხედვით მარხვის პირველ დღეს წესად ყოფილა ოჯახისათვის სიკეთე-ბედნიერების დაბედების სურვილით შემოსული პირველი სტუმრის (შეესატყვისება ჩვენი მეკვლეს) მიღება-გამასპინძლება. თუმცა ამგვარი ჩვეულება დამახასიათებელი ყოფილა უფრო ზამთრის, საახალწლო ციკლის კალენდარული ღღეობისათვის²⁷. ე. ი., აქაც მეკვლეობას თანაბრად ჰქონია ადგილი როგორც ზამთრის საახალწლო, ისე გაზაფხულის ღღესასწაულში.

თავის მხრივ. ფაქტმა, რომ ახალი წლის მეკვლე ატარებს ბერეკას კვალს, რადგანაც სახლში მისალოცად შესვლისას იგი თავს აცხადებს მეკვლეს ბერეკად, ბულგარულ მეკვლევარს ტ. კოლევას აფიქრებინა, რომ ოდესღაც მეკვლეს ჰქონდა ბერეკას ფუნქციებიც და შეიძლება მეკვლეც შემოსილი

²¹ КИОИСЗЕ, Зимние праздники, გვ. 334.

²² ჯ. რ უ ხ ა ძ ე, სოფლის მეურნეობასთან დაკავშირებული ქართული საწესო ნიღბები, გვ. 191; მ ის ი ე ვ, ძველი ქართული აგრარული ღღესასწაულის მთავარი პერსონაჟი ბერი-ბერა, გვ. 174, 175.

²³ ე. ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე, ქართული (სვანური) საწესო გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, გვ. 104, 110, 113-116.

²⁴ ჯ. რ უ ხ ა ძ ე, ძველი ქართული აგრარული ღღესასწაულის მთავარი პერსონაჟი..., გვ. 174.

²⁵ ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, მთის რაჟა, გვ. 58.

²⁶ ჯ. რ უ ხ ა ძ ე, ძველი ქართული აგრარული ღღესასწაულის მთავარი პერსონაჟი..., გვ. 175.

²⁷ ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, მესხეთ-ჯავახეთი, გვ. 105.

²⁸ КИОИСЗЕ, Весенние праздники, გვ. 252.

იყო ბერიკასავით²⁹. მართლაც, ძნელია არ დავინახოთ ბერიკასა და მეკვლეს შორის ოდინდელი სიძალოვე-კავშირი და ის ფაქტი, რომ ოდესღაც ორივეს ფუნქციები ერთი პერსონაჟის მოვალეობაში ერთიანდებოდა (მიუხედავად იმისა იყო თუ არა რომელიმე მათგანი მეორის წინამორბედი).

მეკვლისა და ბერიკას იგივეობის გამოვლენა წამოჭრის თვით სახელწოდების — ბერიკა — მნიშვნელობის გარკვევის აუცილებლობას³⁰. როგორც აღინიშნა, მთავარი ბერიკა „კვდება“ და „ცოცხლდება“. ე. ი. ის მომავლადე-აღორძინებადი ღვთაების მიწიერი ხორცშესხმაა. მაგრამ რამდენადაც ღვთაება არ შეიძლება იყოს ნიღბოსანი და არც მისი სახელის კნინობითი ფორმით ხსენება დასაშვები, ამდენად, ჯ. ონიანის აზრით, ბერიკა ეწოდება არა ღვთაებას, არამედ მის განმსახიერებელ პერსონაჟს. ხოლო ღვთაებებია ბერი ანუ იგივე ბასილი||ბოსლა და კვირია, რომელთა კულტების ურთიერთკავშირი იგივეობა გამოავლინა სათანადო მასალის ანალიზმა³¹. ცნობილია აგრეთვე, რომ ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნებში სააზალწლო მეკვლის ანუ მომავლადე-აღორძინებად ღვთაებათა როლში გამოდიოდნენ ქვეყნის მმართველები, რომლებიც უთანაბრდებოდნენ ღმერთს, მისი ძის სახით იყვნენ მოვლენილნი დედამიწაზე და წარმოადგენდნენ ღვთაების მიწიერ ხორცშესხმასა და ხატებას. აღნიშნულთან კავშირში. სიტყვის „ბერ“ ძველქართული მნიშვნელობის (ძე)³² გათვალისწინებით იბადება ვარაუდი. სახელდობრ, ბერი უნდა იყოს არა ღვთაების საკუთარი სახელი, არამედ მისი მიწიერი ორეულის ეპითეტი, რომელიც, მსგავსად ძველადმოსავლური თაჰუზის შესატყვისად ნახმარი ეპითეტისა — აღონ||ადონისი — შემდგომში თვით იქცა ღვთაების სახელწოდებად.

ამგვარად, საფიქრებელია, რომ ბერი ერქვა არა ღვთაებას, რომელსაც ეძღვნებოდა ღვთაებად აღსასწავლი, არამედ მის მიწიერ ორეულს და ეს სახელი ღვთის ძის მნიშვნელობით შემკვიდრებით გადადიოდა ღვთაების როლის შემსრულებელ პირებზე, ქვეყნის ახალ-ახალ მმართველებზე. შემდეგში კი, შეიძლება, სპარსული ენის გავლენით³³, ჩვენში ბერი გააზრებული იქნა უხუცესის, უფროსის მნიშვნელობითაც, მით უფრო, რომ მოგვიანოდ, როცა ქურუმ-მღვდნი აღარ მონაწილეობდნენ ამ რიტუალებში საერთო-სახალხო ზეიმად ქცეულ ღვთაებად აღსასწავლში მეკვლის მოვალეობა ეკისრებოდა უფროსს „ჩვეულებრივ მოკვდავთაგან“. ამ უკანასკნელისათვის კი შეიძლება სახელის — ბერიკას დარქმევა³⁴. ამასთან, უკვე საქმე გვაქვს არა ერთ ბერთან (რაც ჯ. ონიანის

²⁹ Т. К о л е в а, დასახ. ნაშრომი, გვ. 191.

აქვე აღნიშნულთან კავშირში შეიძლება ვავიხსენოთ, რომ თუ ბერიკას ევალეობდა კვლის გატანა, რიტუალური ხვნა-თესვა, კავკასიის ხალხებში დაცული ეთნოგრაფიული მასალიდან ჩანს, რომ ახალი სამეურნეო სეზონის დაწყებისას თესლის გატანის დღეს მეკვლეც ანუ რიტუალური კვლის გამვლები, ბერიკასავით გადაბრუნებული ტყაპუკით იმოსებოდა (Ф. А. О м а р о в, Как живут лаки, «Ср. свед. о кавк. горах», вып. III, გვ. 28-30; Л. А. Ч и б и р о в, Народный земледельческий календарь осетин, Цхингали, 1976, გვ. 111. და სხვ.).

³⁰ სახელწოდების—მეკვლე—შესახებ იხ. ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, შეკვლე.

³¹ ჯ. ო ნ ი ა ნ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 222-225.

³² იგ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ე ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორიის შესავალი, წ. II, ტფ., 1937, გვ. 186. 209.

³³ მ. ა ნ დ რ ო ნ ი ა შ ე ი ლ ი, ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან, 1, თბ., 1966, გვ. 291-293.

³⁴ დ. ჯ ა ნ ე ლ ი ძ ის აზრითაც ეს სახელი იღებს კნინობით ფორმას მას შემდეგ. რაც ბერი საერო სანახაობათა შემსრულებლად იქცა (დ. ჯ ა ნ ე ლ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 397).

მართებული მითითებით, უფრო ადრეული ეტაპის ამსახველია³⁵), არამედ რამდენიმე ნიღბოსანთან. ამიტომ, ზუსტად ასევე, ბერეკას გამოსვლა მეკვლის როლში ნიშანდობლივია იმ მხრივაც, რომ უნდა მიგვითითებდეს უძველეს ჩვეულებაზე, როცა მთელი სოფლისათვის, უფრო ადრე კი თემისათვისაც, მეკვლე, ისევე როგორც ბერი, ერთი იყო (რომელიც რიტუალურ კვალსაც ავლენდა, როგორც ამას აკეთებდნენ ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნების მმართველ-ქურუმები ახალი წლის დღეს, სამეურნეო სეზონის დასაწყისში). და თუმცა ახლა ყველა ოჯახში მეკვლის როლს ასრულებს ამავე ოჯახის წევრი (უფრო ხშირად, უფროსი), ეთნოგრაფიულ მასალაში მაინც ჩანს გარდასული დროის გადმონაშთი, როცა მეკვლედ ირჩევდნენ ოჯახისათვის გარეშე, ფეხბედნიერ პირს³⁶. ხოლო XIX ს. დასავლეთ საქართველოში ახალი წლის შეხვედრის აღწერილობიდან ჩანს, რომ მთავარ მეკვლეს (მეფესატყვისება, ალბათ, თავბერეკას) ოჯახში შემოყვებოდნენ იმავე ფუნქციის შემსრულებელი სხვა პირებიც³⁷. ე. ი. მომლოცველ-მეკვლის, ისევე როგორც მოგვიანო ეტაპზე ბერეკაობაში ნიღბოსნის, როლს ასრულებდა რამდენიმე კაცი.

ყურადღებას იპყრობს ჩვეულებაც, რომლის მიხედვით ახალი წლის მეკვლედ შინაურ ცხოველსაც ირჩევდნენ³⁸. იბადება კითხვა — ხომ არაა გენეტიკური კავშირი ამ საახალწლო ჩვეულებასა და ზოომორფულ ნიღბოსნობა-ბერეკაობას შორის?

საბჭოთა ეთნოგრაფების (ა. განცკაია, ნ. გრაციანსკაია, ს. ტოკარევი) ვარაუდით, ცხოველ-მეკვლე შეცვალა ბერეკათა ნიღბებმა³⁹. მართლაც, რას ნიშნავს ბერეკათა მიერ ნიღბების ტარება? მეკვლესთან ერთად ღლეობაში მონაწილე მეკვლე ცხოველი (რომელიც ღვთაების საკულტო ცხოველს ან თვით ღვთაებას განასახიერებდა) შეცვალა ნიღბოსანმა, თუ ბერეკა ნიღბით ემსგავსება ზოომორფულ ან ცხოველთა ატრიბუტებით წარმოდგენილ ღვთაებას (ან იქნებ თვით ნიღბოსანს ჩაენაცვლა ცხოველი-მეკვლე)? შემდგომი გამოკვლევები, ალბათ, ნათელს მოჰფენს ამ ჩვეულების გენეზისს. მანამდე კი შეიძლება აღინიშნოს რომ ზემომოტანილი მონაცემები, თავის მხრივ, კიდევ ერთხელ მიგვითითებს კავშირზე საახალწლო და ნიღბოსნობის რიტუალებს შორის, კერძოდ კი, ბერეკასა და მეკვლის ფუნქციების მსგავსება-იდენტურობაზე.

ეთნოგრაფიულ მასალებში ფიქსირებულია კიდევ ერთი მეტად საინტერესო გარემოება, რომელიც მოწმობაა ბერეკათა წეს-ჩვეულების სწორედ საახალწლო ღღესასწაულთან კავშირისა. სახელდობრ, კელტებთან, ფინელებთან და შვეიცარიაში ბერეკაობას ადგილი ჰქონდა 1/XI-საც⁴⁰, დასავლეთ

³⁵ ქ. ო ნ ი ა ნ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 225.

³⁶ ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, ფშავი, გვ. 161; მ რ ს ი ე ე, ხევი, გვ. 186; მ ის ი ე ე, ახალწელიწადი საქართველოში, ტფ., 1927, გვ. 23, 27; მ. ჯ ა ნ ა შ ე ი ლ ი, ახალი წელიწადი საინგლოში, „ივერია“, № 1, 1886.

³⁷ И. Г. Накашидзе, У гურიц, «К», № 27, 1848; ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, ახალწელიწადი საქართველოში, გვ. 20; Т. К о л е в а, დასახ. ნაშრომი, გვ. 88.

³⁸ ე. ბ ა რ დ ა ე ლ ი ძ ე, ქართულ (სვანურ) საწესო გრაფიული ხელოვნების ნიმუშები, გვ. 112, 113, 119; ნ. ბ რ ე ჯ ა ძ ე, მესხეთ-ჯავახეთის ენოგრაფიკული აღწერის დიდი (ხელნაწ.); КОИОСЗЕ, Зимние праздники, გვ. 224, 225, 269, 320.

³⁹ КОИОСЗЕ. Зимние праздники, გვ. 224, 225.

⁴⁰ იქვე, გვ. 82, 83, 125.

სლავებთან — 13/XI⁴¹, იუგოსლავიაში — 20/XI⁴², დაღესტანსა და ტაჯიკეთში — 22/III⁴³. ძველი აგრარული კალენდრების მიხედვით კი ზემოჩამოთვლილი ხალხები სწორედ ამ დასახელებულ თარიღებს მიიჩნევდნენ ახალი წლის დასაწყისად. ალბათ ამიტომაც არაა შემთხვევითი, რომ ამავე დღეებში დაიკავა საპატიო ადგილი ახალი წლისათვის დამახასიათებელმა წესებმა. მაგალითად, ბულგარეთსა და იუგოსლავიაში წმ. ეგნატეს დღეს (20/XII) გავრცელებული იყო მეკვლეობის ჩვეულება. იგი შეიცავდა როგორც მოლოცვასა და ნაყოფიერება-ბარაქიანობის სურვილებს, ისე რიტუალურ თესვას⁴⁴ და სხვ.

ზემოაღნიშნულის საფუძველზე გამოიკვეთა სურათი, რომლის მიხედვით ნათელია, რომ ნაყოფიერება-ბარაქიანობის მალაღმოსავლიანობისა და კეთილდღეობის უზრუნველყოფისათვის გამიზნული ბერიკაობის წესები საწყაღში უკავშირდებოდა ახალ წელს⁴⁵. ხოლო ეს უკანასკნელი თავდაპირველად ემთხვეოდა ახალი სამეურნეო სეზონის დასაწყისს. ეთნოგრაფიული მასალა კი, საიდანაც ჩანს, რომ ბერიკათა წეს-ჩვეულებებში ასახულია ძველ მიწათმოქმედთა მსოფლმხედველობა მომავლად და მკვდრებით აღმდგომ ღვთაებათა შესახება. რომ ბერიკაობის დღესასწაული მიძღვნილია აღორძინებადი ბუნებისადმი, მიგვანიშნებს: ეს ჩვეულება უკავშირდება გაზაფხულს. ამ მოსაზრების სასარგებლოდ უნდა მეტყველებდეს ის ფაქტიც, რომ ბერიკათა საზამთრო დღეობის დროსაც კი მონაწილეობს „ყარყატი“ ან „წერო“⁴⁶ — სეზონური, გადამფრენი ფრინველები. ბერიკათა წეს-ჩვეულებებში შეიმჩნევა აშკარა კავშირი მზესთან — ძველწარმართულ მთავარ აგრარულ ღვთაებასთან. ბერიკათა ზომორფული ნიღბები, ძირითადად, მზის კულტთან დაკავშირებულ ცხოველებს გამოსახავს. ბერიკათა მიერ ბარაქიანობის უზრუნველსაყოფად წრიული ფერხულების შესრულებაც⁴⁷ თუ კოცონის დანთება⁴⁸ უკავშირდება ასტრალურ კულტებს (მზე, მთვარე)⁴⁹. მაშასადამე, სავსებით ბუნებრივია, რომ ბერიკაობა, უმთავრესად უკავშირდება მზის ზამთრის ნაბუნო-

⁴¹ КОИОСЗЕ, Зимние праздники, გვ. 206.

⁴² იქვე, გვ. 242.

⁴³ А. Г. Т р о ф и м о в а, Обряды и празднества лезгин, связанные с народным календарем, СЭ, 1963, № 1, გვ. 144; М. Р. Р а х и м о в, Земледелие таджиков бассейна р. Хингоу в дореволюционный период, Сталинабад, 1957, გვ. 197.

⁴⁴ КОИОСЗЕ, Зимние праздники, გვ. 268, 269, 242.

⁴⁵ აღდნად, შემთხვევითი არ უნდა იყოს ის გარემოება, რომ საბერძნეთში საახალწლო ციკლში შესასრულებელი წეს-ჩვეულებანი ბერიკაობისა უფრო ტრადიციულია და მეტი სიმბოლურ-მაგური მნიშვნელობისა, ვიდრე გაზაფხულს, რომელიც უფრო გასართობის იერს ატარებს (КОИОСЗЕ, Весенние праздники, გვ. 323). ასევეა რუსეთშიც (В. Я. П р о п п, დასახ. ნაშრომი, გვ. 124).

⁴⁶ КОИОСЗЕ, Зимние праздники, გვ. 147, 205; М. Р. Р а х и м о в, დასახ. ნაშრომი, გვ. 270.

ჩვენში წეროების გამოსახულება დადასტურებულია ძვ. წ. ა. III ათასწლეულის არქეოლოგიურ მასალაში (ტ. ჩ უ ბ ი ნ ი შ ვ ი ლ ი, მტკვრისა და არაქსის ორმდინარეთის უძველესი კულტურა, თბ., 1955, გვ. 119-122, 125, 126).

⁴⁷ დ. ჯ ა ნ ე ლ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 401, 430, 431; КОИОСЗЕ, Зимние праздники, გვ. 276.

⁴⁸ КОИОСЗЕ, Весенние праздники, გვ. 25, 36, 63, 75 და др.; КОИОСЗЕ, Зимние праздники.

⁴⁹ ვ. ბ ა რ დ ა ე ლ ი ძ ე, ქართული (სვანური) საწესო გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, გვ. 129-131.

ბისა (შობა-ახალწელიწადი-ნათლიღება) და გაზაფხულის ბუნიობის (9/III) დღეებს, რომელიც სხვადასხვა დროს ემთხვეოდა დღესასწაულთა საახალწლო ციკლს⁵⁰. მაგრამ ვინაიდან ძველად ახალი წლის დადგომას განსაზღვრავდა ახალი სამეურნეო სეზონის დასაწყისი და რამდენადაც ბერეკაობა ემთხვეოდა ბუნების აღორძინების პერიოდს, ალბათ ნიღბოსნათა დღესასწაულისათვის დამახასიათებელ კომპლექსთა ერთობლიობის შემუშავება-ჩამოყალიბება მზის საგაზაფხულო ბუნიობის დღეს ანუ ძველი შუამდინარეთის, ბაბილონის კალენდარულ ახალ წელს⁵¹ უნდა დაკავშირებოდა. ე. ი. დღეობა საგაზაფხულო ყოფილა.

ზემოაღნიშნულიდან გამომდინარე გამოჩნდება ბუნებრივი, რომ ზოგ ქვეყანაში ბერეკათა წეს-ჩვეულებანი უკანასკნელ დრომდეც მხოლოდ გაზაფხულზე სრულდებოდა. (თუმცა ეს სეზონი აღარაა კავშირში ახალი წლის თარიღთან). ამასთან, ეს დღესასწაული უმეტეს შემთხვევაში უკავშირდება უკვე არა მზის საგაზაფხულო ბუნიობას, არამედ გაზაფხულის წინა პერიოდს, რომელიც ძველ-ბერძნულ ანთესტერეებს ემთხვევა⁵². ალბათ, ეს თარიღი, რომელიც შემდგომ დაუკავშირდა ქრისტიანული კალენდრის საგაზაფხულო დღესასწაულს, შედარებით გვიანდელია ბერეკაობის ისტორიაში. მაგრამ საახალწლო ციკლიდან ამ წეს-ჩვეულებათა სრული მოწყვეტაც არ იქნებოდა ბუნებრივი. ზამთრის სეზონთან არაერთარი კავშირის მქონე არა ერთი სხვა საახალწლო ტრადიციული ჩვეულებაც ხომ მიიღო მემკვიდრეობად ძველი (საშემოდგომო თუ საგაზაფხულო) ახალი წლების თარიღებისაგან თანამედროვე ახალმა წელმა⁵³. ზუსტად ასევე, ბერეკაობამ, თავიდანვე ახალ წელთან დაკავშირებულმა დღეობამ, შეინარჩუნა კავშირი როგორც ზოგიერთი ხალხური, ისე თანამედროვე ოფიციალური კალენდრის ახალ წელთან; სწორედ ამიტომაც ბერეკათა თამაშებსა და წეს-ჩვეულებებს ადგილი ჰქონდა ზამთრის დღესასწაულებშიც. ამგვარად, თითქოს და მოხდა ამ საგაზაფხულო რიტუალის დუბლირება ზამთრის სეზონშიც (დღეობათა საახალწლო ციკლში) შესასრულებელ წესებად. ამის შედეგად ზამთრის სეზონისათვის შეუფერებლობის გამო წეს-ჩვეულებათა ნაწილმა დაკარგა ბერეკათა საგაზაფხულო ციკლისათვის დამახასიათებელ რიტუალთა ზოგიერთი ნიშანი⁵⁴.

მაშ ასე, ზემომოტანილი მასალისა და მსჯელობის მიხედვით ნიღბოსნობა-ბერეკაობა საახალწლო დღეობაა, რომელიც ძველად ბაბილონის კალენდარმა საგაზაფხულო სეზონს დაუკავშირა. იულიანურ კალენდარზე გადასვლამ კი გამოიწვია გაზაფხულის ახალ წელთან დაკავშირებული ბერეკაობის წეს-

⁵⁰ ე. პროპის აზრით, ოდესღაც ყველიერი, ჩანს, ემთხვეოდა ახალი წლის დღესასწაულს, როცა ეს უკანასკნელი მარტის თვეზე მოდიოდა. ყველიერში ნიღბოსნობის ჩვეულება კი ვადატანილია დღეობათა საახალწლო ციკლიდან (В. Я. Пропп, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 26, 135). პოლო ტოსკას აზრითაც, კარნავალი უკვე მრავალი საუკუნის წინ იქცა ახალი წლის დასაწყისის დღესასწაულად და ამ დღეს, ხალხის რწმენით კელაე ჩნდებოდა საიქიოდან ღემონები (КОИОСЗЕ, *Весенние праздники*, გვ. 17, 18).

⁵¹ ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორია, თბ., 1971, გვ. 38.

⁵² Т. Д. Златковская, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 36.

ხალხური ვაზარებიტაუ ხომ ბუნების საგაზაფხულოდ გამოლეიძება თებერვალში იწყება — „თებერვალთა დღეაო, ხეში წყალი ჩადგაო...“

⁵³ ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, ძველქართული წარმართული და ხალხური აგარარული კალენდრების ურთიერთმიმართების საკითხისათვის.

⁵⁴ Н. А. Брегадзе, *К изучению народных календарных праздников*. 1976. იბეჭდება ბულგარეთში პროფ. ხარ. ვაკარელოსკისადმი მიძღვნილ საიუბილეო კრებულში.

და მათთან დაკავშირებული დღეობის თარიღებისა და ვადების შესახებ არსებული მონაცემები ახლო აღმოსავლეთის ძველი ქვეყნებიდან თუ ზოგიერთი თანამედროვე ხალხის ყოფიდან. მაგალითად, თამუზის შესახებ მითის ბაბილონური ვერსიით იგი იღუპება ზაფხულის ცხელ — მზის დადგის დღეს და ამავე დროსაა მისი ხსოვნისადმი მიძღვნილი სამგლოვიარო-ელეგიური ზეიმი. თამუზს იშთარი აცოცხლებს საგაზაფხულო ბუნიობის დღეს, მაგრამ არაფერია ცნობილი ამ ფაქტთან დაკავშირებულ რაიმე ზეიმზე⁶⁰. ერთი ვერსიით, ნარდუკი კვდება ზამთარში და ცოცხლდება გაზაფხულზე. შესატყვისად, გარკვეულ დღეებში ადგილი ჰქონდა მის დატირებას და გაზაფხულზე კი, როცა მარდუკი ცოცხლდებოდა, ნისანის თვის დასაწყისში, ბაბილონელთა ახალი წლის დღეს იხდიდნენ დიდ ზეიმს, რომელიც მის დაქორწინებასაც ეძღვნებოდა⁶¹.

სირიაში შუა ივლისში და გაზაფხულზე, მოსავლის აღების დროს, მკის რიტუალში შედიოდა თუზის დატირება⁶². ეგვიპტეში თესვასთან დაკავშირებით ადგილი ჰქონდა საზეიმო-ნაღვლიან ცერემონიალს⁶³. აღონისის დღესასწაული ფინიციელებთან გაზაფხულზე და ზაფხულში, ატიკაში — შუა ზაფხულში ტარდებოდა. ათენსა და ბეოტიაში თესმოფორიას — დემეტრას ასულის მიწაში ჩასვლის გლოვას — ადგილი ჰქონდა თესვის ანუ პლეადების ჩასვლის თვეში (ნოემბერში). ესაა ნაყოფის ჰქნობისა და ჩამოცვენის სეზონი. ამავე დროს თესდნენ აღორძინების იმედით. მათი ქმედება ჰგავდა მიცვალებულის დამარხვა-გლოვა-დატირებას⁶⁴.

სარდნიასა და სიცილიაში მზის საზაფხულო დადგის დროს ადგილი ჰქონდა ე. წ. „აღონისის ბაღების“ დღესასწაულს. იგი მოიცავდა რამდენიმე დღიან ციკლს. აუცილებელს მარცვლეულის დათესვიდან მისი გაღვივებამოსვლისათვის⁶⁵.

კრეტაზე წელიწადში ორჯერ იყო დიონისეს დღესასწაული. ლიდიაში კი გაზაფხულს ემთხვეოდა დიონისეს გამოცხადება-მოვლენა⁶⁶.

არაერთი თანამედროვე ხალხის ყოფაში გაზაფხულზეც და ივნობის ცერემონიალშიცაა დადასტურებული სიკვდილ-დატირება-აღორძინების რი-

⁶⁰ Д. Г. Редер, Мифы и легенды Древнего Двуречья, М., 1965, гл. 52-55; М. Брикнер, Страдающий бог в религиях древнего мира, СПб. 1909, гл. 15.

⁶¹ М. Брикнер, დასახ. ნაშრომი, გვ. 15-16.

⁶² Дж. Фрэзер, Золотая ветвь, III, Умирающие и воскресающие боги растительности, Л., 1928, гл. 53.

⁶³ იქვე, გვ. 185.

ეგვიპტური დღეობების ოფიციალური სახელმწიფო თარიღები ძნელად გამოდგება ჩვენთვის საჭირო თვალთახედვით სამეურნეო კალენდართან შესატყვისობაში ცნობების მოსაწოდებელ-დასაზუსტებლად, რამდენადაც ძველეგვიპტური კალენდრის მზის წელთან შეუსატყვისობის გამო წლიდან წლამდე ეს თარიღები ინაცვლებდა სხვადასხვა თვეზე და მეტ-ნაკლებად ხანგრძლივი დროის მანძილზე ისინი მოდიოდა წლის სხვადასხვა, თითქმის ყველა დროზე. ამდენად, ამ კალენდარმა დროთა განმავლობაში დაკარგა ადგილობრივი მიწათმოქმედისათვის პრაქტიკულ-სამეურნეო მნიშვნელობა. ამიტომ გლეხი ბუნებაზე დაკვირვების შედეგად გამოუმუშავებულ საკუთარ ნიშნებზე დაყრდნობით აზუსტებდა აგარაულ სამუშაოთა ვადებს (Дж. Фрэзер, დასახ. ნაშრომი, გვ. 83, 84).

⁶⁴ Дж. Фрэзер, დასახ. ნაშრომი, გვ. 51, 54, 85.

⁶⁵ იქვე, გვ. 58, 59; К. Иностранцев, Древнейшая арабская известия о праздновании Науруза в Сасанидской Персии, «ЗИРАО», СПб, 1904, т. XVI, гл. 042.

⁶⁶ Дж. Фрэзер, დასახ. ნაშრომი, გვ. 104, 105.

ტუალები⁶⁷, რაშიც, ეტყობა, ვლინდება კავშირი ბერიკაობასა და მზის საზაფხულო დაღეგის დღეს, ვითარცა ძველი აბალი წლის საწყისის შორის⁶⁸.

რაზე უნდა მეტყველებდეს ზემონთაჩნილი მასალა? რამდენადაც საქმევეს განვითარებული სამიწათმოქმედო კულტურის მქონე ხალხის აგრარულ დღესასწაულთან, ამასთან ცნობილია, რომ შრომითი ციკლი აისახება რელიგიურ ციკლში⁶⁹, ამდენად რიტუალის შესრულებას სეზონისა თუ თვის დაზუსტებისას მთავარია გარკვევა თუ რა ადგილი ეკავა წლის აღნიშნულ პერიოდს ამა თუ იმ ხალხის სამეურნეო ყოფაში, მათ აგრარულ კალენდარში.

დასმული საკითხის გარკვევამდე გავიხსენოთ, რომ ვეგეტატური ღვთაებანი მომავლად-აღორძინებადნი იყვნენ. ხოლო მცენარეთა და, შესატყვისად, ბუნების კვდომა ზაფხულის მწველი მზის სხივებსა და შემოდგომას, აღორძინება კი გაზაფხულს უკავშირდება. მაგრამ თუ უფრო ღრმად ჩავხედავთ ამ რიტუალის ფესვებს, დავინახავთ, რომ თავიდანვე ეს დღეობა არ უნდა ყოფილიყო ზოგადად მთელი ბუნების კვდომა-აღორძინების ამსახველი. ხოლო რამდენადაც მისი უპირველესი, უმთავრესი მიზანი და არსი იყო მაღალმოსავლიანობა-ბარაქიანობის უზრუნველყოფა, რიტუალებიც ალბათ ამ დანიშნულებას ემსახურებოდა და ასევე უნდა ყოფილიყო იგი საწყისში ვააზრებული. ე. ი. თავდაპირველად საქმე უნდა გვეჩონოდა მცენარეულის, კონკრეტულად, პურის, სულთან, რომელიც თანდათან, დროთა განმავლობაში რელიგიურ რწმენა-წარმოდგენათა ევოლუციის გარკვეულ სადგურზე იქცა ვეგეტატურ ღვთაებად. ამ უკანასკნელის საკვდილი ჯ. ფრეზერის აზრით. ზაფხულის სიცხითა და ზამთრის სიცივით გამოწვეული ბუნებრივი ჰენობა კი არაა, არამედ ესაა ადამიანის მიერ „პურის ძალმომრეობითი კვლა“ (მკა-ლეწვა-დაფქვა)⁷⁰.

მართლაც, ქვეყნებში, სადაც ეთაყვანებოდნენ აღონისს, ზაფხული და გაზაფხული პურისა და ქერის მკის სეზონებია. აღნიშნულიდან გამომდინარე, ყურადღებას იპყრობს ლაგრანჟის მითითება, რომ სირიელების მიერ აღონისის დატირება, არსებითად, მკის რიტუალია და მისი დანიშნულებაა მოსავლის აღების დროს დაღუპული ღვთაების მომადლიერება⁷¹. ხოლო რამდენადაც აღონისი, ატისი თუ ოზირისი, რომლებსაც ეძღვნებათ ეს რიტუალი, პურის ღვთაებებია, სავსებით დასაშვებია, რომ მათი დატირების წესი, მართლაც, მკასთან იყოს დაკავშირებული. ამის გადმონაშთური მოწმობაა მკა-ლეწვის რიტუალებში ნილბოსანთა მონაწილეობის ზოგან შემორჩენილი

⁶⁷ Д. Ж. Фрезер, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 33; КОИОСЗЕ, *Летне-осенние праздники*, М., 1978, გვ. 121, 208.

⁶⁸ ამავე თვალთახედვით საინტერესოა მზის საზაფხულო დაღეგის ანუ ივანობა დღეს სხვადასხვა ხალხის ყოფაში ნილბოსნობის და რიტუალური თესვის ჩვეულებების, ეროტიული მოტივების, ბრძოლის პანტომიმის, მიცვალებულის კულტთან და მკასთან დაკავშირებული წესების დამოწმება (КОИОСЗЕ, *Летне-осенние праздники*, გვ. 12, 22, 74, 96, 125, 166, 176, 186, 210, 211, 229, 240, 250, 56, 121, 208, 58, 123, 249, 260, 261, 144, 197).

⁶⁹ Ш. Эпштейн, *Происхождение религии*, М., 1954, გვ. 92.

⁷⁰ Д. Ж. Фрезер, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 54.

ამ თვალთახედვით საინტერესოა თიბეტის დროს ხმით ნატირლების და მკის დროს ქორქალის (მოთქმით ტირილი) შესრულების ჩვენში დამოწმებული ჩვეულება (თ. ო ჩ ი ა უ რ ი, *მთიბლურთა და ხმით ნატირალთა ურთიერთობის საკითხისათვის*, მსე, XI, გვ. 166).

⁷¹ Д. Ж. Фрезер, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 53.

ჩვეულება⁷². ამასვე უნდა მოწმობდეს ბერეკობასთან დაკავშირებული ჩვენში გავრცელებული მურყვამობის რიტუალი — კალოზე თოვლის კოშკის დადგმა⁷³. თუ გავიხსენებთ, რომ უნდა არსებობდეს ეტიმოლოგიური კავშირი სიტყვებს — მურყვამ (კოშკი) ლიმჭრუჭე (დაზინვა) — შორის⁷⁴ და გავითვალისწინებთ რიტუალური მურყვამის დადგმის ადგილს (კალო), შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ თუ ამჟამად რიტუალის შესრულების სეზონის გამო კოშკი თოვლისაგან იდგმება, თავდაპირველად იგი პურეულის ძნებისგან დაიდგმებოდა. ამაზე უნდა მიგვითითებდეს როგორც დღეობის საახალწლო ციკლში დადგმული თოვლის კოშკის მეორე სახელწოდება — ლჰმშუნ (ზვინი ან ხვავი)⁷⁵, ისე მის შუაგულში კულის ჩადგმის წესი (რაც, ალბათ ანარეკლია იმისა, რომ ძნები სარის ირგვლივ იდგმება). მოტანილი მასალა სხვა მხრივაც იქცევს ყურადღებას. სახელდობრ, მურყვამის დადგმის როგორც ბერეკობასთან, ისე მკასთან დაკავშირებულ ჩვეულებას ადგილი ჰქონდა ახალი წლის ციკლშიც (ეს კანონზომიერია. ბერეკობა ზომ თავის საფუძველში საახალწლო დღეობაა). აღნიშნული კი მიგვანიშნებს მოსავლის აღებასა და ახალ წელს შორის არსებულ ოდინდელ კავშირზე. ამასვე უნდა მოწმობდეს ბერეკობის დროს სურსათის შეგროვებისა და კოლექტიური ტრაპეზის ჩვეულება. იგი, ჩანს, გადმონაშთია თავდაპირველად მოსავლის აღებისას კოლექტიური პურობის გამართვისა (რომელმაც შემდეგში ცალკე ოჯახებში სუფრის გაშლის ანუ რიტუალური ჭამა-სმის — ახალი მოსავლის პირველად გასინჯვა-ხმევის — ხასიათი მიიღო). შესაძლებელია, თვით ახალ წელს ბედის კვებების გამოცხობაც საწყისში მოსავლის აღებას და მის პირველ გასინჯვას უკავშირდებოდა და შემდეგ უნდა ქცეულიყო იგი თესვასთან დაკავშირებულ (იგივე საახალწლო) რიტუალად. ოდესღაც ახალი წლისა და მის დასაწყისის ურთიერთდამთხვევის მანიშნებელი უნდა იყოს აგრეთვე უელსში გავრცელებული ჩვეულება ახალ წელს იმათი გამასპინძლებისა, ეინც მოსავლის აღებაში ეხმარებოდნენ და ფინელთაგან ზეიმობა ძველად სამეურნეო წლის დასაწყისის თანხედრილი მოსავლის აღების დღისა. ამ ზეიმს ადგილი ჰქონდა ივლიაში, მერე ნოემბერში და ახლა კი შობა-ახალ წელსაა⁷⁶ (ანუ სხვადასხვა ისტორიულ ეპოქათა ახალ წელს); აგრეთვე შვეიცარიაში დამოწმებული რიტუალი

⁷² Ю. И о н о в а, Ким Иль Чхул. Этнографическое изучение корейских игр в массах, СЭ, № 1, 1961; გვ. 201; КОИОСЗЕ, Летне-осенние праздники, გვ. 32, 89, 136, 146, 158, 180, 235.

ზოგიერთი ცნობით, ჩვენში ბერეკობა ზაფხულშიც და ყოველ დღესასწაულზეც იმართებოდა, რის საფუძველზეც დ. ჯანელიძე ასკვნის, რომ ეს მოხდა მას შემდეგ, რაც ბერეკობამ დაკარგა საეკლტო მნიშვნელობა (დ. ჯ ა ნ ე ლ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი., გვ. 397). ცხადია, ამ სანახაობის სხვადასხვა დროს შესრულება მოგვიანო მოვლენაა (რასაც თავისი ახსნა აქვს), მაგრამ ზომ შეიძლება ბერეკობის ზაფხულზე შესრულების ფაქტში დაეინახოთ გადმონაშთი მოსავლის აღების რიტუალურ მნიშვნელობასთანა დაკავშირებული თუ უძველესი აგარული კალენდრისა, რომლითაც ახალი წელი ზმის საზაფხულო დადგადან იწყებოდა?

⁷³ შდრ. რუსეთში თოვლის ქალაქის აღების ჩვეულება (В. Г. П р о п п, დასახ. ნაშრომი. გვ. 124)

⁷⁴ ჯ. ო ნ ი ა ნ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 251.

⁷⁵ გ. ბ ა რ დ ა ე ლ ი ძ ე, სვანურ ხალხურ დღეობათა კალენდარი. 1. ახალი წლის ციკლი, თბ., 1939, გვ. 144; მ ი ს ი ვ ე, ქართული (სვანური) საწყისი გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები, გვ. 78, 112.

⁷⁶ КОИОСЗЕ, Зимние праздники, გვ. 99, 134.

შობას ნილბოსნების მიერ ლეწვის პროცესის იმიტირებისა⁷⁷. აღნიშნულთან ერთად ფაიხსენოთ, რომ ბერეკაობის მთავარი რიტუალები — კვდომა-აღორძინება — ტრადიციულად მკიდრო კავშირშია ახალ წელთან ანუ ძველად ახალი სამეურნეო სეზონის, ზენა-თესვის დაწყებასთან. ამასთან, გამოდის, რომ ახალი წლის (რომლის ერთ-ერთი მთავარი რიტუალია საწესო თესვა) უძველესი თარიღს, ანუ მზის საზაფხულო დადგეს დაემთხვა მკის რიტუალიც. ყოველივე ზემოთქმული კი თავისებური გადმონაშთური მოწმობა უნდა იყოს მოსაზრებისა, რომ მიწათმოქმედების გარიჟრაჟზე მკისა და თესვის სეზონები ურთიერთთანხვედრილი უნდა ყოფილიყო, ეს ორი შრომითი პროცესი კი სეზონური და თევების ინტერვალის გარეშე — ურთიერთმიმყოლი, რაც თავის მხრივ, დამადასტურებელია იმისა, რომ საქართველოში, პურეულის წარმოშობა-მოწინაურების ერთ-ერთ ცენტრში, პირველადი იყო საშემოდგომო ჭიმები⁷⁸. იგივე უნდა ითქვას პურეულის კულტივირების წინააზიურ კერაზე საერთოდ. აღნიშნულის მოწმობაა ამ ქვეყნების ზემონახსენებ გეოეკოლოგიურ პირობებსა და ძველ კალენდრებს გარდა (იხ. 56, სქ. 56) აქ განხილული (ჩვეულებრივ, ბაზისურ მოვლენათა ანარეკლი) ზედნაშენური კეტაგორიის მასალა. აღნიშნულისავე მოწმობად გამოდგება აგრეთვე თვით მომაკვდავ-აღორძინებად, იმავე პურის ღვთაებათა (ადონისი, პერსეფონა) დამახასიათებელი თვისება — წლის მნიშვნელოვანი დროის მიწისქვეშ გატარება და მიწისქვეშეთიდან მხოლოდ გაზაფხულზე ამოსვლა.

დავებრუნდეთ კვლავ კვდომა-აღორძინების საკითხს. თავდაპირველად, მართლაც საქმე, უნდა გვქონოდა მხოლოდ მკის ანუ დატირების რიტუალთან. ამასთან, პურის სულის (ჯერ არაა ჩამოყალიბებული შეხედულებანი ღვთაებათა შესახებ) დატირების ცერემონიალს დაკანონებულ-დათარიღებული, კალენდარული დღეობის სახე შეიძლებოდა მიეღო მხოლოდ მას შემდეგ, რაც მცენარეული საკვებმოპოვების ყოველდღიური ან შემთხვევითი საქმიანობიდან (გარკვეულ სეზონში მაინც) იქცა მოსავლის გეგმაზომიერი აღების რიტუალად, რაც იგი დაუკავშირა მკაცრად რეგლამენტირებულ სეზონურ მოვლენას — პურეულის მოწყვას. ამას კი შეიძლებოდა ადგილი ჰქონოდა არა უადრეს შემგროვებლობის იმ სტადიისა, რომელსაც მოსავლის შემგროვებლობა ეწოდება (რომელიც, თავის მხრივ, დაედო საფუძვლად მიწათმოქმედებას).

როდისღა გაჩნდა გაცოცხლება-აღორძინებასთან დაკავშირებული რიტუალი? დასაშვებია, რომ მიწათმოქმედების საწყის ეტაპზევე, როცა მკას უმაღლ მოყვებოდა თესვა, ამ ნათესის გაღვივება-ამოსვლის გამო უნდა გაჩენილიყო „მოკლულ“-მოშკილის კვლავ აღორძინების სიხარულით გამოწვეული სათანადო წესიც. და თუ რელიგიური აზროვნების განვითარების ამ საფეხურზე უკვე შესაძლებელია საუბარი აღდგომა-აღორძინებაზე შეხედულების შესახებ, მაშინ სავარაუდებელია, რომ კვდომა-დატირებასთან და აღორძინებასთან დაკავშირებული რიტუალები, ისევე როგორც თვით მკისა და თესვის პროცესები, ერთ სეზონში, ურთიერთმიმდევრობით, მხოლოდ რამდენიმე

⁷⁷ Народы Мира, Народы Зарубежной Европы, т. II, М., 1965, გვ. 41.

⁷⁸ ივ. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, I, 1930, გვ. 407-409; ნ. ბ რ ე გ ა ძ ე, ძველქართული წარმართული და ხალხური აგრარული კალენდრების ურთიერთიმართების საკითხისათვის, გვ. 399.

დღიანი ინტერვალით უნდა შესრულებულიყო⁷⁹. თუმც ამისი პრდაპირი საბუთი არ ჩანს, მაგრამ საფიქრელია, რომ გადმონაშთურ მოწმობად გამოდგება ე.წ. „ადონისის ბაღების“ დღესასწაული, რომელიც თავისი შინაარსით რამდენიმე დღიან ციკლში ერთდროულად ასახავს პურის კვდომისა და შემდეგ აღორძინების თემას. აქვე უნდა დაზუსტდეს, რომ ადონისის ბაღებში შემორჩენილია პურის ღვთაების სიკვდილი არა მკას, არამედ მისი მიწაში მიბარება-დათესვის სახით. ამ მოვლენის ამგვარი გააზრება მოგვიანო ხანას უნდა განეკუთვნებოდეს, როცა ერთი მხრივ, კულტურაში შიშველთესლიანი მარცვლეულის დამკვიდრებასთან ერთად, მეორე მხრივ, კი, ცალკეული ქვეყნების გეოეკოლოგიური პირობების შესაბამისად გამომუშავდა უფრო ხელსაყრელი აგროტექნიკური ვადები და მკისა და თესვის სეზონები ურთიერთს გაეთიშა. ამ ფაქტს უნდა უკავშირდებოდეს საწყისში ერთიანი დღეობის პირველადი დაყოფა წლის ორ სხვადასხვა დროს შესასრულებელ რიტუალებად. მაგრამ თუ მკის სეზონთან კავშირში სრულდებოდა მხოლოდ დატირება-გლოვის წესი, თესვის დროს ადგილი ჰქონდა ერთდროულად გლოვისა და ზეიმის ამსახველ ჩვეულებას და ნიშანდობლივია ის გარემოება, რომ ამ შემთხვევაში გლოვობენ თესლის მიწაში მიბარებას, რაც სიკვდილის იდენტურად განიხილება. მაგრამ ეს გლოვა უკვე იმედინია — მას სულ მალე უნდა მოყვეს აღორძინება. ასე იყო, მაგალითად, ათენსა თუ ეგვიპტეში და სხვაგან. საზეიმონალვლიან ცერემონიალს ადგილი ჰქონდა თესვისას და იგი გააზრებული იყო, როგორც სიკვდილი პურის ღვთაებისა (პერსეფონე, ოზირისი), რომელიც სულ მალე, თესლის გაღვივების შემდეგ კვლავ აღორძინდება და ახალ სიცოცხლეს ეზიარება (გავიხსენოთ თუნდაც ოზირისის გამოსახულების დამარხვისა და სანაცვლოდ სამარხიდან გალოჯილ-გაღვივებული თესლიანი ქანდაკის ამოღების რიტუალი⁸⁰).

კიდევ უფრო გვიან, მიწათმოქმედების განვითარების შემდეგ საფეხურზე, როცა საირიგაციო სისტემამ განაპირობა პურეულის საგაზაფხულო ჩიმების შემოღება (რასაც უნდა დამყარებოდა ბაბილონში ახალ კალენდარზე გადასვლა წლის დასაწყისით მზის საგაზაფხულო ბუნიობის დღეს) და როდესაც უკვე სავსებით ჩამოყალიბებული სახე მიიღო წარმოდგენებმა მომავლად აღორძინებად ვეგეტატურ ღვთაებათა შესახებ, ჩვენთვის საინტერესო, თავიდანვე ახალ წელთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებები უკვე გააზრებული იქნა როგორც ბუნების კვდომისა და აღორძინება-განახლების (ზამთრის გაციოლების და გაზაფხულის შეხვედრის) რიტუალები და ანდენად, მათთან დაკავშირებულ ღონისძიებათა ერთობლიობა სავსებით კანონზომიერად იქცა საგაზაფხულო ციკლის დღესასწაულად. თვით ღვთაებას კი უნდა მიეღო ზოგადად მცენარეული სამყაროს, ვეგეტატური და, იქნებ, საერთოდ ორგანული ბუნების ღვთაების მნიშვნელობაც. რიტუალებში ზომ იგი საერთოდ ნაყოფიერება-ბარაქიანობა-შვილიერების მფარველ-უზრუნველმყოფელია. გაზაფხული კი ზომ არა მარტო ფლორის გაღვიძების, მწვანის ამოსვლა-გაშლის დროა, არამედ ამავე სეზონთანაა დაკავშირებული ფაუნის გამრავლებაც — ცხოველთა უმეტესობა გაზაფხულზე იძლევა ნამატს. სწორედ ასეთი (საგაზაფხულო

⁷⁹ ამ ინტერვალის სიდიდისათვის გათვალისწინებული უნდა იყოს თვით მარცვლეულის ჩიმები (კილიანები, შიშველთესლიანები) და ადგილობრივი გეოეკოლოგიური პირობები.

⁸⁰ Дж. Ф р э з е р, დასახ. ნაშრომი, გვ. 90, 91.

დღესასწაულის) სახით უნდა გავრცელებულიყო ნიღბოსნობა ძველი შუამდინარეთიდან სხვა ქვეყნებში (ზოგან გარკვეული დროიდან ახალი წელი ასევე გაზაფხულზე იწყებოდა). შემდეგ კი ახალი, იულიანური კალენდრის შემოღებამ გამოიწვია ამ საწყისში ერთიანი დღესასწაულის, ასე ვთქვათ, მეორადი გაყოფა-გათიშვა, მისი შესრულება ორ სეზონში — ამჟერად ზამთარსა (თავს იჩენს ამ დღეობის ახალ წელთან კავშირი) და გაზაფხულზე (წინა კალენდრის ახალი წლის საწყისი და ბუნების აღორძინების პერიოდი).

შემოაღნიშნულიდან ჩანს, რომ შორეულ წარსულშივე ჭერ უნდა წარმოშობილიყო ბერიკაობის ერთ-ერთი მთავარი რიტუალი — გლოვის წესი, რომელსაც დროთა განმავლობაში აგრარული ყოფის განვითარებასთან ერთად შეერწყა აღდგომა-აღორძინების ზეიმიც.

ასევე უხსოვარ დროს განეკუთვნება თავისი წარმოშობით ნიღბოსანთა დღეობის ზოგი სხვა წესიც. მაგალითად, შორეულ წარსულში ეძებნება სათავე ნიღბის ტარების ჩვეულებას, რომლის სიძველის მოწმობას მ. მესნილი ხედავს საფრანგეთში ჰამი ძმის გამოქვაბულის ზედაპლეოლითურ მხატვრობაში დაცულ ნიღბიანი „ჯადოქრის“ გამოსახულებაში⁸¹. ბულგარეთში ძვ. წ. ა. VII ათასწლეულით დათარიღებულ გამოქვაბულში აღმოჩენილ ნახატზე კი გამოსახულია რიტუალურ ტრანსში მყოფი მოცეკვავე ქალებით გარშემორტყმული, ხაზგასმული მამაკაცური ატრიბუტებით წარმოდგენილი მხტუნავე ახალგაზრდა მონადირე, რომლის პოზაში ს. სევერნიაკი კუკერის (ბულგარულად ბერიკა — ნ. ბ.) ნახტომს ხედავს, ხოლო მთელ სცენას კი კუკერთა თამაშობის ვარიანტად მიიჩნევს⁸². შესაძლებელია, კუკერთა ნახტომსა და დასახელებულ მხატვრობაში დამოწმებულ გამოსახულებას შორის მართლაცაა სიუჟეტურ-მინაარსობრივი მსგავსება, მაგრამ მხოლოდ ამ მასალაზე დაყრდნობით ნიღბოსანთა ისტორიის უადრესი წყაროს დასახელება, თუ საერთოდ ამ დღეობის წარმოშობის ხანის დათარიღება ძვ. წ. ა. VII ათასწლეულით⁸³ არ იქნებოდა სწორი. განა თავისი წარმოშობით ისევე ძველთაძველ ხანას არ განეკუთვნება ნიღბოსანთა დღეობაში წარმოდგენილი, მაგიურ საფუძველზე დამყარებული საწესო-ეროტიული ქმედებანი⁸⁴, მიწისა და წყლის რიტუალური ხენა თუ სხვა ჩვეულებანი? განა ასევე ძველთაძველი არაა მსხვერპლის შეწირვის თუ თვით კვდომა-აღორძინებასთან დაკავშირებული წესები, რომლებზედაც ზემოთ იყო საუბარი? მაგრამ იმ ერთიანი საგაზაფხულო აგრარული დღეობის სახით, როგორიცაა იგი ცნობილი დღეისდღეს მეცნიერებისათვის, ნიღბოსანთა დღესასწაული უნდა

⁸¹ M. Mesnil, The Masked Festival. Disguise or Affirmation? «Cultures», v. III, № 2, Paris, 1976, გვ. 12.

საქართველოში უკვე ძვ. წ. III ათასწ. საკულტო ნაგებობათა კომპლექსშია დადასტურებული სახალხო სანახაობებთან დაკავშირებული ნიღბების ნაშთებად მიჩნეული არქეოლოგიური მასალა (ს. ნადიმაშვილი, გულაბერტყა-ციხიაგორა, „ლიახვი“, 1963, გვ. 140). ძვ. წ. II ათასწ. მასალებიდან კი გვაქვს ცხერის ნიღბიანი ქალის ბრინჯაოს ქანდაკება (ე. ფიცხელაური, აღმოსავლეთ საქართველოს ტომთა ისტორიის ძირითადი პრობლემები თბ., 1973, გვ. 113, 115) და ზოგი ავტორის აზრით, თრიალეთის ცნობილ ვერცხლის თასზეც გამოსახული არიან ნაყოფიერების ღვთაების კულტთან დაკავშირებული რელიგიური მისტიკის მონაწილე ნიღბოსნები (შ. ამირანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, 1, თბ., 1944, გვ. 31-34).

⁸² S. Severniak, დასახ. ნაშრომი, გვ. 85.

⁸⁴ იქვე.

⁸⁵ С. А. Токарев, Ранние формы религии, М., 1964, გვ. 118.

ჩამოყალიბებულიყო მხოლოდ ბაბილონის კალენდრის შემოღების დროისათვის, სამიწათმოქმედო ყოფის განვითარების იმ საფეხურზე, როცა მეურნეობაში უკვე დანერგილ-დამკვიდრებული იქნა საგაზაფხულო პურეულის ჭიმები და როცა, შესატყვისად, იდეოლოგიის სფეროშიც (რაც საზოგადოების სოციალური განვითარების თავისებური ანარეკლია) სავსებით ჩამოყალიბდა შეხედულებანი მომავლად-ალორძინებად ღვთაებებზე, რომელთა მიწიერ ორეულებს ქვეყნის მეთაურები განასახიერებდნენ. ამდენად, ეს საწყისში წმინდა აგრარული დანიშნულების დღეობა ნელი-ნელ ეხვევა სოციალ-პოლიტიკურ გარს-სამოსელშიც. შემდეგში, დროთა განმავლობაში, ამ დღეობის ზოგი ელემენტი თანდათან კარგავს თავდაპირველ მნიშვნელობას და შინაარსშეცვლილი, ახლებური გააზრებით (რიგ შემთხვევაში, სულაც გაუაზრებლად, მხოლოდ ტრადიციის ძალით) შემორჩა ყოფას. მეორე მხრივ, ბერეკათა წეს-ჩვეულებანი განიცდიდა რა ტრანსფორმაციას, არა მარტო კარგავდა ძველ ნიშანთვისებებს, არამედ ახლებსაც იძენდა, ივსებოდა ისეთი დეტალებით, რომელთა წარმოქმნა განპირობებული იყო ამა თუ იმ ხალხის ყოფის სპეციფიკით, ისტორიითა თუ ცხოვრებისეული სიახლეებით. ამის შესატყვისად ბერეკათა ჯგუფი ივსებოდა ახალი პერსონაჟებითა და ელემენტებით (მღვდელი, ექიმი, ქანდარმი, თოფი, აირწინალი და სხვა)⁸⁵. აგრარულ კულტებთან დაკავშირებულ კეთილ და ბოროტ საწყისთა ბრძოლის აღრინდელმა მნიშვნელობამ ადგილი დაუთმო ამ რიტუალის; როგორც დამპყრობ-დამტრგუნველთა წინააღმდეგ ბრძოლის გააზრებას. ამგვარად, ბერეკაობამ თანდათან შეიწოვა სოციალური და პოლიტიკური მოტივები და შეიძინა რა პატრიოტული იერ-სახე, იქცა ხალხის საყვარელ სანახაობა-გასართობად, რომელშიც უკვე მოსახლეობა მონაწილეობს. ნელი-ნელ გაქრა წეს-ჩვეულებათა მაგიური რწმენაც და ბოლო დრომდე შემორჩენილი ბერეკაობა მოგვევლინა მხიარულ კარნავალად, რომელშიც ტრადიციულ წეს-ჩვეულებებს ერწყმის ყოფის თანამედროვე ელემენტებიც. მიუხედავად ამისა, როგორც დასაწყისშიც აღინიშნა, ამ აგრარული დღესასწაულის ოდითგანვე დამახასიათებელი მთავარი ელემენტებისა თუ მათი გადმონაშთების ამოკითხვა მაინცაა შესაძლებელი ბერეკაობის ჩვენამდე შემორჩენილ ვარიანტებში, რაც შესატყვისი ძველადმოსავლური მასალის ანალიზთან ერთად იძლევა ამ დღეობის საბოლოო სახით ფორმირების დაახლოებით ხანისა და ცენტრის განსაზღვრის საშუალებას.

ყოველივე ზემოთქმული შეიძლება ჩამოყალიბდეს შემდეგი მოსაზრებებისა თუ ვარაუდების სახით:

1. ნიღბოსანთა დღესასწაულის შესწავლა გამოავლენს მსგავსებას წლის სხვადასხვა დროს შესასრულებელ ამ დღეობის მთავარ რიტუალებს შორის. მათ შესახებ არსებული მასალების ურთიერთშედარება-ანალიზი მოწმობს, რომ ეს აგრარული დღეობა წარმოშობითა და შინაარსით უკავშირდებოდა თავდაპირველად სამეურნეო წლის საწყისის თანხვედრილ კალენდარულ ახალ წელს.

2. ბერეკაობის მთავარი რიტუალების საწყის-სათავეს შორეულ წარსულში აქვს გადგმული ფესვები. ზოგი მათგანი ჯერ კიდევ სამიწათმოქმედო ეპოქამდეა წარმოშობილი, შემდეგ მოხდა მათი შეფარდება აგრარულ ყოფასთან.

⁸⁵ КОИОСЗЕ, Весенние праздники, 280, 292; Т. Д. З л а т о в с к а я, დასახ. ნაშრომი, გვ. 34; J. Rukhadze and G. Chitaya, დასახ. ნაშრომი, გვ. 76.

3. მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ჩამოყალიბდა და დამკვიდრდა კულტი მომაცვდავ-აღორძინებადი ვეგეტატური ღვთაებისა, რომლის მიწიერ ხორცშესხმა-ორეულად იყო წარმოდგენილი რიტუალური კვლის გამვლები (ანუ მეკვლე) ბერი (თავდაპირველად ძის მნიშვნელობით) უნდა მომხდარიყო ნიღბის ტარების უფელუსი ჩვეულების, აგრეთვე საკრალური ქორწინების დაკავშირება დღეისდღეს ბერიკაობის სახელით ცნობილ დღესასწაულთან. მოგვიანო ხანაშივე, როცა ბერიკაობამ მიატოვა საკულტო ადგილი და მიიღო საერთო-სახალხო ხასიათი, უნდა გაჩენილიყო ნაცვლად ერთი ბერისა ბერიკათა ჯგუფი და უნდა დამკვიდრებულიყო ბერიკაობის პერსონაჟთა მხოლოდ მამაკაცთა მიერ განსახიერების ჩვეულება.

4. სახალწლო ღლეობა ბერიკაობის მთავარი რიტუალი საწყისში მზის საზაფხულო დადევს უკავშირდებოდა, რაც ზედნაშენური კატეგორიის გადმონაშთურ მასალასთან ერთად თავისებური მოწმობა უნდა იყოს იმისა, რომ აგრარული ყოფის გარიჟრაჟზე მკა-თესვის პროცესები ურთიერთმიმდევრობით სრულდებოდა სეზონური ინტერვალის გარეშე. იგივე ფაქტი სხვა მონაცემებთან ერთად (ბაზისური—ახლო აღმოსავლეთის ქვეყნების გეოეკოლოგიური პირობები; ზედნაშენური—ძველი ქვეყნების კალენდრები თუ ღვთაებათა შემოდგომაზე კვდომა, გაზაფხულზე გაცოცხლება და სხვ.) მიგვანიშნებს იმაზე, რომ პურეულ მცენარეთა წინააზიურ გენცენტრში პირველადი იყო საშემოდგომო კულტურები.

5. იდეოლოგიის სფეროში დამოწმებული ცვლილებები მიგვანიშნებს სამეურნეო ყოფის განვითარების საფეხურებზე. მიწათმოქმედებამდელ ხანაში შეიძლებოდა ადგილი ჰქონოდა მხოლოდ გლოვის რიტუალს (მომკილი პურის სულის საკვდილის გამო), რომელიც გარკვეულ თარიღს შეიძლებოდა დაკავშირებოდა არა უადრეს მოსავლის შემგროვებლობის სტადიისა. მოგვიანოდ იგი დაუკავშირდა თესვასაც, რომლის შემოღება, თავის მხრივ, საფუძვლად დაედო აღდგომა-აღორძინების ზეიმს (რელიგიური აზროვნების გარკვეულ საფეხურზე, როცა მცენარის სული უკვე აგრარულ ღვთაებადაა ტრანსფორმირებული, თესლის მიწაში მიზარება სიკვდილის იდენტურია. მაგრამ ეს გლოვა თესლის მალე აღმოცენების გამო იღებს იმედიან ხასიათს და მას ზედ ერთვის მკვდრეთით აღდგომასთან დაკავშირებული საზეიმო წესები). სამიწათმოქმედო მეურნეობის განვითარებისა და პურეულის ჯიშების შესატყვისად ახალი, ხელსაყრელი აგროტექნიკური ვადების გამომუშავებასთან ერთად კვდომა-აღორძინების რიტუალმა გადაინაცვლა თესვის სეზონისაკენ (მკის პერიოდს შემორჩა მხოლოდ გლოვის წესები).

ბაბილონის კალენდრის შექმნას (წლის საგაზაფხულო საწყისით) და რელიგიური აზროვნების სფეროში მომაცვდავ-აღორძინებად ვეგეტატურ ღვთაებათა საბოლოო ჩამოყალიბებას საფუძვლად უნდა დადებოდა აგრარული ყოფის განვითარების მხოლოდ შემდგომი საფეხური, როცა განვითარებულ საირიგაციო სისტემაზე დამყარებით დანერგილი იქნა მარცვლეულის საგაზაფხულო ჯიშები. ამის შედეგად ნიღბოსანთა ღლეობა კანონზომიერად დაუკავშირდა საგაზაფხულო სეზონს. გლოვა-ზეიმის ანუ კვდომა-აღორძინების უძველესი რიტუალები კი გააზრებული იქნა, როგორც ზამთრის გაცილება-სა და გაზაფხულის შეგებებასთან დაკავშირებული წესები (თუმცა ყოფამ

წემონახა თავდაპირველ ვადებში მათი შესრულების ჩვეულების გადმონათესავედ.

უძველეს დროში წარმოშობილ მაგიურ-საწესო ქმედებათა (რომლებმაც მიწათმოქმედების წარმოშობა-განვითარებასთან ერთად მიიღო აგრარული ხასიათი) რთული კომპლექსი ერთიან აგრარულ საგაზაფხულო ღლეობად შოლოდ სათანადო ბაზისზე დაყრდნობით, მაღალგანვითარებული მეურნეობის პირობებში უნდა ჩამოყალიბებულიყო. ამას ადგილი უნდა ჰქონოდა ძველ შუამდინარეთში ბაბილონის კალენდრის შექმნის დროისათვის (ძვ. წ. ა. III ათასწ.). აქედანვე უნდა გავრცელებულიყო აგი მსოფლიოს სხვადასხვა ხალხში საგაზაფხულო ღლეობისავე სახით, რითაც აიხსნება ბერიკაობის ჩვენამდე შემორჩენილ მთავარ რიტუალთა შავგავსება-დამთხვევა. დროთა განმავლობაში, ცალკეული ქვეყნების გეოეკოლოგიური პირობებისა და ისტორიული განვითარების სპეციფიკის შესატყვისად ადგილი ჰქონდა ღლეობის ამა თუ იმ წესისა და ელემენტის თავისებურ შეცვლა-გარდაქმნასაც. იულიანური კალენდრის შემოღების შედეგად საახალწლო სეზონის შეცვლამ კი გამოიწვია ამ საგაზაფხულო ღლეობის რიტუალთა საიანვრო ციკლშიც ღუბლირება.

Н. А. БРЕГАДЗЕ

К ИЗУЧЕНИЮ ИСТОРИИ «БЕРИКАОБА»

Резюме

Сравнительное изучение обычаев и обрядов, выполняемых в зимнем и весеннем циклах, распространенных у многих народов мира — праздника ряженных (по-грузински — «бериқаоба») выявило, что аграрные по характеру ритуалы первоначально были связаны с новым годом.

Некоторые, возникшие в преаграрный период, ритуалы со временем приспособились к земледельческому быту.

Анализ данных, относящихся к главным ритуалам (смерти и воскресения) праздника ряженных, дает возможность проследить, как трансформировались эти обряды и менялись календарные даты их исполнения соответственно ступеням развития аграрного хозяйства. А высокоразвитое ирригационное земледелие Древней Месопотамии, давшее возможность культивирования яровых хлебов и создания календаря с весенним началом года (III тыс. до н. э.), легло в основу слияния и формирования обрядов ряженных в единый комплекс аграрного весеннего праздника. Таким и должен был он распространиться из Древнего Двуречья в другие страны. Позже переход на юлианский календарь вызвал дублирование обычаев и обрядов весеннего праздника ряженных и в зимний сезон.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
აკადემიკოსმა გ. ჩიტაიამ

Н. Е. УРУШАДЗЕ

К ИССЛЕДОВАНИЮ ИСХОДНЫХ ФОРМ РИТУАЛЬНО- МАГИЧЕСКОЙ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДРЕВНЕГРУЗИНСКИХ ПЛЕМЕН

Несколько десятилетий назад большинство исследователей склонны были считать, что исходные формы и стилистические особенности грузинского орнамента проявились впервые с достаточной четкостью в архитектурно-художественной ткани христианских храмов эпохи раннего феодализма. Однако последовавшие за этим интенсивные археологические изыскания значительно дополнили наши знания о действительной картине этого процесса, приблизив, таким образом, к лучшему пониманию его большого многообразия и особой значимости как в искусствоведческом, так и социально-историческом плане.

Составить правильное представление о том, как начали складываться составные элементы древнегрузинского декора и какую функцию несли первоначально эти элементы, дают возможность, в частности, данные специального изучения образной структуры изображений на бронзовых поясах из Самтаврского некрополя¹.

Как указывалось ранее, эти изображения делятся в основном на две группы: в одном случае представлены чисто орнаментальные мотивы, а в другом дается сочетание декоративного элемента с какой-либо развернутой сюжетной композицией. Но важно заметить то, что в обоих случаях орнамент несет не одну только украшательскую функцию, а представляет собой определенное единство точечных линий, шахматных сеток, ромбов, треугольников, спиралей, зигзагов, являющихся по общему признанию, раннеземледельческими знаками — символами². Все это передано в различных комбинациях, что делает изображения не похожими друг на друга. Так, например, если на

---

¹ Н. Е. Урушадзе. Опыт художественно-образного анализа бронзового пояса из Самтавро, «Советская археология», 1970, № 1; е е ж е, К семантике прикладного искусства древнего Кавказа и Закавказья, «Советская археология», 1973, № 1; е е ж е, Опыт семантического анализа бронзового пояса из Михета-Самтавро, «Советская этнография», 1971, № 6.

² Б. А. Рыбаков. Религия и миропонимание первых земледельцев Юго-Зап. Европы (IV-III тысячелетие до н. э.), XII Международный конгресс доисториков и протоисториков. Доклады и сообщения археологов, «Наука», М., 1966, с. 107-112; е ж е: Космогония и мифология земледельцев энеолита, «Советская археология», 1969, № 12, с. 29, 30; А. К. Амброз. Раннеземледельческий культовый символ «ромб с крючком», «Советская археология», 1965, № 3, с. 14.

поясе из погребения № 166 общий рисунок создается однообразно чередующимися вертикальными цепочками спиральных завитков, то на поясе из погребения № 289 такие же цепочки начинают разворачиваться из центра, обегая постепенно все поле пояса. А на поясах из погребений № 119 и № 262 такие же ряды спиралей служат обрамляющими полосами, сами будучи окантованными то косой штриховкой, то тесно сомкнутыми полуovalами (см. рис. 1.).

Иную картину представляет пояс из погребения № 225. Все его поле сплошь покрыто спиралями, соединенными друг с другом как по горизонтали, так и вертикали, а по диагональным направлениям создающими своеобразную фигуру, кажущуюся ромбом с закругленными углами. О том, что выделение именно этой фигуры интересовало древнего мастера, свидетельствуют точечные полосы, проходящие в том же направлении, как бы специально подчеркивая и выделяя указанную ромбовидную фигуру. Примечательно, что и сами эти сплошные полосы в своем пересечении опять же создают самостоятельный рисунок ромба, причем на концах пояса этот ромб читается в соединении составляющих его треугольников. Все спиральное поле обрамлено по своим краям густым рядом косонаклоненных линейных отрезков.

Однако при всем многообразии приемов и средств построения поясных изображений, каждое из которых отличается вполне самостоятельной композиционной структурой, замечается наличие в них одних и тех же обязательных компонентов, отнюдь не свойственных одной только эпохе поздней бронзы. Те же точечные линии, треугольники, ромбы, шахматные сетки и другие изобразительные формы встречаются и на керамических изделиях более раннего времени. Это не только указывает на существование определенной преемственности, но и обязывает к тому, чтобы попытаться восстановить их первоначальное значение.

На наш взгляд, ключ к пониманию по крайней мере части этих изобразительных форм лежит в доисторических представлениях о круговороте в природе. Именно в этом следует видеть смысл и назначение различных солярных знаков — красных пятен, точек, «нарезок», располагающихся в каком-то определенном порядке и последовательности на каменных плитах и мустьерских гальках. Заслуживает особого внимания тот факт, что уже в верхнем палеолите подавляющее большинство анималистических изображений обязательно сопровождается подобными знаками, которые наносятся в непосредственной близости от этих изображений или же полностью обводят их, а порой располагаются внутри контура, как это зафиксировано, в частности, в пещерах Марсула, Пеш-Мерль, Кастильо и др. (рис. 1₄). Но теперь речь идет не только о собственно солярных знаках, но и о генетически связанных с ними схематических изображениях огня и воды. Причудливые очертания рек, извивов ручьев и родников нашли свое графическое выражение в виде «зигзагов», которые

Рис. 1.

ми палеолитический охотник навечно закрепил простой и понятный всем знак «воды». Этот знак находит широкое применение в виде своеобразного орнамента на различных поделках из камня и кости. Соответствующие орнаментальные решения, как правило, варьируются вместе с солнечными знаками в виде «нарезок», спиралей и простейших меандров (рис. 1_{2,3}), как это имеет место, к примеру, на мезинских, крымских и мальтийских каменных и костяных изделиях. Этим способом создается орнаментальная система, составленная из знаков с полярно противоположными, но взаимосвязанными значениями (солнце — вода). Солнечные знаки стали своего рода «синонимами» света, тепла, дня, весны, лета, а «зигзаг» — дождя, снега, холода, зимы, тьмы. Такой характер орнаментальных решений уже знаменовал собой оформление образных представлений, магически увязанных с солнечным круговоротом. Отсюда путем выпадения одних линейных элементов и добавления других возникли символические знаки более поздних типов, причем в целом ряде случаев мы можем проследить, как это произошло³.

В конечном счете, уже на раннеземледельческом уровне складываются знаки-символы, к которым широко обращаются и древние мастера металлопластики — создатели самтавских бронзовых поясов. Эта техника вызвала к жизни не только новые художественные формы и решения, но и позволила преемственно развить и углубить опыт предшествующего времени, полученный на основе художественной обработки керамических материалов, а также драгоценных металлов.

Таким образом создались условия для появления новых, более сложных и развитых образных систем и изобразительных приемов. Раскрытие их смысла и значения — задача далеко не легкая, но в то же время вполне разрешимая, что достаточно подтвердилось на примере изучения развернутых композиций на бронзовых поясах, потребовавшего художественно-аналитического подхода с привлечением соответствующих историко-археологических и этнографических данных⁴.

Спыт подобных исследований показал, насколько важно комплексное изучение названных памятников древнегрузинского декоративно-прикладного искусства, создающее возможность судить не только об уровне художественного производства, но и о быте и религиозных представлениях их создателей, поскольку при общности средств символики, изобразительных приемов и мотивов буквально каждый объект анализа выражает вполне конкретные понятия, рожденные на почве столь же конкретной производственной деятельности и условий жизни.

³ Н. Е. Урушадзе, Языческие элементы декоративных мотивов раннехристианских храмов Грузии, Изв. Акад. наук Гр. ССР, 1975, № 2, с. 136, рис. 3.

⁴ Н. Е. Урушадзе, Бронзовые пояса Самтавро (ряд статей опубликованы в журн. «Сабчота хеловнеба», 1968, № № 2, 3, 1969, № № 8, 12, 1970, № 12 (на груз. яз.).

Последнее обстоятельство придает исключительно важное значение раскрытию смысла каждой из подобных систем изображений, где привлекает внимание чуть ли не стереотипный повтор сходных, порой даже одних и тех же изобразительных формулировок определенных понятий, связанных с обрядовыми и религиозными представлениями древних земледельцев. И это отчетливо сказывается не только в трактовке элементов декора, но прежде всего именно в его общем образном строе, воплощающем идею олицетворяющего объяснения причинно-следственных связей в природе и трудовой деятельности.

Еще одной яркой иллюстрацией этому служит сцена «единоборства» оленей на поясе из Самтаврского некрополя (погребение № 276, рис. 2а). Эта сцена, дважды воспроизведенная на поясе, на первый взгляд кажется чисто декоративным мотивом. Однако стоит внимательно взглянуться, как начинают проступать характерные особенности внутреннего замысла. Художник нарочито подчеркивает молодой задор «тонконогого» оленя, со всей стремительностью атакующего «маститого», все еще сильного соперника. В этой «борьбе» молодой олень побеждает, как на это указывает поза «поверженного», вот-вот готового упасть, но и «победа» не обходится без помощи человека: последний в образе охотника зорко наблюдает за исходом «борьбы» и в критический момент поражает копьём старого оленя. Присутствие в этой сцене колснопреклоненной фигуры жреца, творящего молитвы и заклинания, усугубляет важность происходящего.

Сопровождение магических действий словом характерно с древнейших времен для многих обрядов, связанных с земледельческо-скотоводческими циклами⁵.

Бажное значение приобретают на изображениях оленей символы плодородия: ромбы, точечный и елочный орнамент, знак солнца и символ рыбы. Все это укладывается в систему изображений и действий, небезосновательно увязанную с фантастическими представлениями о жизненном круговороте в природе, где сцена «борьбы» оленей покажется прямым воплощением идеи «умирания и возрождения» природы. Что же касается «участия» людей (воина и жреца) в этом круговороте, то оно представляет собой систему магических действий, направленных на правильное и успешное течение этого процесса.

Нет ничего удивительного в том, что олицетворением сил природы в рассматриваемой поясной композиции явился образ именно оленя. Достаточно внимательно приглядеться к поясным композициям всего кавказского круга, чтобы убедиться в том, что этот образ вообще является непременным участником самых различных сцен, связанных не с одной только охотой.

В круг земледельческих представлений образ оленя вошел в том его широком значении, которое он приобрел еще на предшествующей

⁵ В. В. Бардавелидзе, Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен, Тб., 1957, с. 128.

ступени общественного развития как олицетворение мощи, животительных сил природы. Поэтому не случайно, что в поясных композициях этому образу часто придается изображение рыбы, воплощающей идеи плодородия. В таком же сочетании мы видим оленей и на рассматриваемом нами поясе.

Существенно именно то, что создатель поясных изображений обращается к двум этим древним символам, имея в виду не что иное, как только удовлетворение земледельческих интересов. Об этом свидетельствуют следующие факты. Во-первых, присутствие в левой части композиции в непосредственной близости от борющегося оленя и опять же в сочетании с рыбой волка-собаки типа «пахаря»⁶, который в поясных изображениях всегда выступает в сценах, связанных с наступлением начала сельскохозяйственных работ. С другой стороны, в том же верхнем ряду композиции рядом с рыбой имеется изображение жабы.

Чтобы понять смысл этого изображения, нужно вспомнить, какое значение придавалось древними земледельцами этим земноводным в обеспечении сохранности посевного зерна. На это даже указывал Плиний, который писал буквально следующее: «Некоторые советуют сыпать хлеб, повесив жабу за одну из более длинных ног над порогом амбара». В этой связи небезинтересно вспомнить результаты одного эксперимента, проведенного уже в наши дни. Смысл этого эксперимента заключается в том, что лягушку помещали в сосуд с молоком, которое в течение долгого времени не прокисало и оставалось холодным. Вполне возможно, что это свойство земноводных было замечено еще в далеком прошлом, что и послужило поводом для их использования в целях сбережения зерна от порчи. Это обстоятельство может с достаточной долей достоверности объяснить изображение жабы и на рассматриваемом нами поясе.

Не выводит нас за пределы круга аналогичных представлений и изображение свиньи в центральной части поясной композиции (рис. 1в). Туловище свиньи покрыто перемешивающимися трехрядными бороздами, заполненными кружками. Эти борозды ассоциируются со вспаханым полем, а кружки — с зерном. И одно и другое не составляет какого-либо исключения, поскольку точно такая же графическая трактовка известна нам как по другим поясным изображениям, так и в рисунках на керамических изделиях. Думается, не требует особых объяснений и сам факт изображения свиньи, в котором нужно видеть образно одушевленную передачу зернохранилища — амбара. Здесь же уместно вспомнить один из обрядов, связанных с праздником фантасмагорий в Древней Греции, когда закалывались свиньи и в их тушах, спрятанных в пещере, хранилось посевное зерно⁷. По гру-

⁶ Н. Е. Урушадзе. Опыт семантического анализа бронзового пояса из Мхета-Самтавро, «Советская этнография», 1971, № 6.

⁷ Д. Ш. Томсон, Исследование по истории древнегреческого общества, М., 1958, с. 217.

Рис. 2.

зинскому обычаю на Новый год принято закалывать свинью и поросят, причем голова этого животного символизировала изобилие в обрядах, связанных с наступлением новогодних торжеств.

Далее, весьма показательно, что рядом с изображением свиньи помещено изображение утки. Вообще следует заметить, что на самтавских поясах изображения этой водоплавающей птицы встречаются неоднократно, причем каждый раз обязательно в ситуации, связанной с действиями вокруг посевного зерна. Ввиду отсутствия достаточно достоверных фактов из грузинской этнографической действительности о народных представлениях, связанных с уткой, трудно делать окончательный вывод о действительном смысле помещения ее изображений в поясных композициях. Но думается, что не будет натяжкой считать, что происходит это по вполне определенным соображениям, основанным на каких-то свойствах этой птицы. вполне возможно, что в этом свою определенную роль сыграл бытовавший в прошлом обычай увлажнения посевных зерен для их быстрого набухания перед посевом. В данном случае образ утки также служил образно одушевленной формой воплощения соответствующего зернохранилища. Такое предположение приобретает большую убедительность, когда мы видим точно такую же утку в нижнем углу композиции, помещенной под мордой фантастического животного, изрыгающего зерноподобные предметы (рис. 2в).

Весьма примечательно, что указанное животное, в облике которого причудливо соединились черты лошади, оленя и даже кошки, на концах лап имеет такую же штриховку, как и волки-собаки на поясе из погребения № 281⁸. Помещено это животное под изображением треугольника, на внутреннем поле которого можно подметить уже известные нам древнеземледельческие символы обрабатываемых полей — ромбы. Все это служит достаточно четким указанием на соответственность образа данного фантастического животного образам, наивно олицетворяющим объяснение одного из конечных звеньев процесса подготовки к началу сельскохозяйственных работ.

Такое же назначение имеют и помещенные тут же солярный знак и изображение креста. В подтверждение сказанному достаточно сослаться на тот факт, что в Грузии долго сохранялся обычай к моменту начала сева, приуроченному к 9 марта — дню равноденствия — испекать хлебцы в виде крестов и кругов, а также изготавливать подобные же кресты и круги из специальных пород дерева, которые водружались непосредственно на поле⁹.

Уже указывалось, что в левой части поясной композиции помещена коленопреклоненная человеческая фигура, изображенная в позе

⁸ Н. Е. Урушадзе, Опыт семантического анализа бронзового пояса из Мцхета-Самтавро, «Советская этнография», 1971, № 6.

⁹ А. Х а х а н о в, Обычаи крестьян при пахании, «Кавказ», 1908; Т. М а м а л а д з е, Народные обычаи и поверья гурийцев, СМОМПК, т. XVII отд. II, с. 38-40; И. К о б а л и я, Из мифической Колхиды, СМОМПК, т. XXXII, ч. III, Тф. 1903, с. 108.

стрелка из лука, подобно тому, как это имеет место на поясе из погребения № 211¹⁰. Перед ним виден олень, в шею которого вонзается стрела (рис. 2а). Эта сцена только условно была названа «охотой», поскольку в действительности ее смысл должен быть иным. Об этом заставляет задумываться целый ряд обстоятельств. Прежде всего обращает на себя внимание то, что лук, из которого была пущена стрела, уже не находится в руках «охотника», к тому же лук показан не только в припущенном состоянии, но и повернутым в сторону «охотника». Последний держит жезл с круглым навершием, что уже само по себе говорит за то, что перед нами не простой охотник, а лицо, облеченное высокой властью. Таким лицом мог быть жрец, избираемый общиной или племенем в качестве жертвоприношителя. Если при этом вспомнить аналогичную сцену на поясе из погребения № 211¹¹, то станет ясным, что рассматриваемое изображение передаст нам сцену жертвоприношения, которым опять же неизменно сопровождались обряды, связанные с началом календарного цикла сельскохозяйственных работ. Что это именно жертвоприношение, указывают два примечательных факта: во-первых, нарочитый показ лука таким образом, что он явно не должен быть более использован; во-вторых, поражение оленя стрелой, а не копьем, как это имеет место, например, в верхнем ряду той же поясной композиции. В этой связи уместно вспомнить, какой важный магический смысл придавался в древности стрелам. Достаточно сослаться на свидетельство Дж. Фрезера, заметившего, что «омелу для того, чтобы она проявила свое магическое действие, следует сбивать стрелой»¹². В частности, указывается обязательное присутствие стрел в инвентаре погребений эпохи поздней бронзы и раннего железа, а также долго сохранившийся в грузинском быту обычай использовать стрелы при различных магических действиях, в том числе в целительных целях.

Группа изображений, идущих от коленопреклоненного «жреца» к левому краю композиции, завершается решением, которое нигде не встречается на других поясах. Речь идет о свособразном сочетании изображения рыбы и крупной головы оленя (рис. 2е). Вряд ли нужно думать, что фрагментарный характер последней явился следствием какого-либо просчета древнего мастера в компоновке соответствующей группы изображений. Место, занимаемое головой, было вполне достаточным для того, чтобы заполнить его рисунком полной фигуры оленя таких же размеров, что и шествующие за ним; это заставляет думать о том, что древний мастер поступил так вполне сознательно, желая выделить конкретный эпизод, имеющий свое определенное значение и смысл. Думается, что, выделяя крупным планом голову оленя, он хотел подчеркнуть его отличие от остальных оленей как оли-

¹⁰ Н. Е. Урушадзе, Бронзовые пояса из Самтавро, «Сабчота хеловнеба», Тб., 1969, № 12 (на груз. яз).

¹¹ Н. Е. Урушадзе, Там же.

¹² Дж. Фрезер. Золотая ветвь, М.—Л., 1928, т. III, с. 188.

цетворение производительной мощи природы, что и объясняет его непосредственный «контакт» с рыбой — тоже символом плодородия. Магическим воздействием на эффективность этого «контакта» и является описанный выше обряд, совершаемый жрецом.

Особого внимания заслуживает сцена «трапезы» двух человекообразных существ, изображенная в центре поясной композиции (рис. 2а). Указанная сцена органически вплетается в композицию, переводя нас из области фантастики в обстановку реального быта. Нужно заметить, что для грузинской этнографической действительности, равно как и для всех кавказских народов, было характерно отмечать «первый день выхода плуга» специальной трапезой, первоначально совершаемой, видимо, определенными лицами, ведающими делами общины. Во время этой трапезы пилось священное пиво, как это зафиксировано и на рассматриваемом поясе. Но тлийская реплика этой сцены (пояс из погребения № 74)¹³ сохранила свидетельство и о вкушении жертвенного животного, по всей вероятности, именно оленя, на что указывают изображения разделанных частей туши этого животного.

Неподалеку от «пирующих» видно какое-то фантастическое существо с лошадеобразным туловищем, мордой собаковидного животного, серповидным хвостом и ногами, оканчивающимися уже знакомыми нам «щеточками» (рис. 2в). Это существо, которому приданы изображения солнца и рыбы, как бы парит в воздухе. По всем своим признакам и характеру оно кажется одушевленным образом дождевой тучи, как она представлялась в воображении многих народов, в том числе и грузинских племен.

О связи этого изображения с небесными силами, несущими влагу полям, как будто убедительно говорит и тот факт, что за означенным существом следуют две человеческие фигуры, что вместе должно воплощать идею моления о дожде. В этой связи нужно вспомнить древний обычай, связанный с первыми днями земледельческого календаря. Весной с наступлением «дня плуга» двух юношей мазали сакской и с веселыми прибаутками провожали всей деревней, в каждом дворе их обливали водой, награждая подарками и веселыми шутками. В народе существовала вера, что этим обрядом обеспечиваются желанные дожди для посева. Так происходило и в горной Раче, где выбирали мальчика, называемого «гонджа». В сопровождении жителей всего селения он обходил дворы, где его также обливали водой и награждали подарками¹⁴. Картину праздника и веселья дополняют всадники, как бы обгоняющие друг друга. В этот день бывали скачки

¹³ Б. В. Т е х о в. Бронзовые пояса Центрального Кавказа, «Изв. Юго-Осетинского научно-исследовательского ин-та АН ГССР», вып. XIII, рис. 13, Тбилиси. 1933.

¹⁴ Н. Б р е г а д з е, Земледельческие религиозные обряды в Рача-Лечхуми, «Матне», № 2, Тбилиси, 1964, с. 122-148 (на груз. языке).

и всевозможные состязания. Скачки в Грузии и до сегодняшнего дня неотъемлемая часть праздников как и в «дни первого плуга»¹⁵.

Следует заметить, что в художественной передаче образа лошади еще много условного. В основном от изображения волка-собаки ее отличают копыта и уздечка. В рисунке ноги всадника не показаны — он как бы вырастает из спины животного, составляя с последним одно целое. Разномасштабность верхнего всадника с нижним, вероятно, указывает на то, что в последнем случае представлено народное участие в сельскохозяйственных праздниках. Надо заметить, что в обоих случаях лошадь показана со всадником и нигде не представлена как тяговое животное. Этим можно объяснить отсутствие изображения лошади в таблице, составленной Н. К. Верещагиным и А. А. Цицишвили, причем относящейся уже ко времени античной Колхиды¹⁶. В сельскохозяйственных хозяйствах такое же положение лошади наблюдалось и на поселениях эпохи поздней бронзы. Не имея рабочего применения в хозяйстве, лошадь, естественно, не имела той широты отражения в изобразительной культуре, как это наблюдалось с изображением быка — главного рабочего тягла в земледелии. Тем не менее это не противоречит означенному периоду широкого освоения лошади — она была необходима в скотоводстве, а особенно в военном деле.

На поясах из Ахтала, Санаина, Хачбулага лошади показаны в составе вооруженного отряда. Воинов погребали в военном убранстве и с боевым конем¹⁷. Хотя эти погребения более позднего времени, но в период бронзовых поясов и раньше так же происходили захватнические набеги с целью захвата скота, пастбищ, ирригационных путей¹⁸.

Различное использование лошади культивировало особые ее качества: «В Мегрелии до сегодняшнего дня существует порода ездовой лошади. Поэтому лошадь, — как замечает Г. А. Лордкипанидзе, — в Западной Грузии считалась транспортным, но не рабочим животным»¹⁹. Фантастическое животное с атрибутами «дождевания» больше имеет реального основания быть названным лошадью и по общему экстерьеру, и положению ног в движении «скачки», тем не менее художник остается верен очертанию морды собаковидного; именно это и создает общность с родственным животным, изображенным на упомянутом поясе из Самтаврского погребения № 211, но уже наделенным грозными атрибутами, превращающими его в символ беспощадной стихии (градобития).

¹⁵ М. М. М а ш у р к о. Из области народной фантазии и быта. СМОМПК, в. XVIII, отд. III, с. 279-283.

¹⁶ По Г. А. Л о р д к и п а н и д з е, Животноводство и промысла античной Колхиды, «Советская археология», 1967, с. 31.

¹⁷ Г. А. Л о м т а т и д з е, Некрополь II в. н.э. в Клдети, Тб., 1957 с. 155 (на груз. яз.); Р. М. А б р а м и ш в и л и. Отчеты о проведенных работах Итхвисской арх. экспедиции, Тб., 1963, с. 227; Н. В. Х о ш т а р и я, Археологические раскопки в Вани. Кавказ ближневост., Тб., 1962.

¹⁸ Г. А. М е л и к и ш в и л и. К истории древней Грузии, Тб., 1952, с. 71.

Возможно, что дальнейшее изображение лошади на пути к реалистическому воспроизведению дано в кобанском рисунке, хотя нетрудно заметить, что и оно сохраняет многие элементы, обычные для бронзовых поясов: характерные атрибуты «дождевания» и конфигурацию хвоста.

Остается перейти к последнему, вернее, к крайнему изображению нижнего ряда правой стороны — лисоподобному животному и рыбе (рис. 2е). Лисоподобному был посвящен подробный разбор при рассмотрении пояса из погребения № 211²⁰. Тогда же было выявлено, что это одушевленный образ виноградной лозы. Виноградная культура, как видно, имела немаловажное значение в данном хозяйстве, поэтому в композиции сюжета она помещена так же, как и зерновой «ларь», под орнаментированным треугольником, символизирующим обрабатываемую землю. Это говорит о том, что виноградная культура после зерновой была крайне важна для тех, кто обрабатывал землю и владел ею. Земля эта, очевидно, принадлежала «джвари» (святыщу), на что указывает крест, помещенный на конце орнаментированного треугольника. Подобный крест мог означать воплощение божества, под покровительством которого находилось данное «джвари»²¹. В связи с этим становится еще более понятным, почему в рассматриваемой композиции уделено столь большое внимание образам жрецов, воинов. Только лица, наделенные даром предвидения, какими могли быть жрецы — «мкадре», «кадаг», «менее», «хуцес» или «вождь-воин» со своей неограниченной властью становились учредителями жизненного круговорота в природе: они устанавливали сроки трудовых процессов с соответствующими обрядами, обычаями и торжествами, веря, что неукоснительное исполнение всех этих ритуалов обеспечит обильный урожай, богатый приплод, благополучие общины. Об этом с убедительной наглядностью свидетельствуют четко зафиксированные факты грузинской этнографической действительности, в частности и особенности религиозные воззрения и связанные с ними установления и обряды, донесенные чуть ли не до нашего времени грузинами-горцами Восточной Грузии. И не может быть сомнений в том, что эти воззрения и обычаи в своих истоках восходят к тому времени, когда жили и творили мастера самтавских поясов, что придает последним еще большее историко-этнографическое и историко-художественное значение.

¹⁹ Г. А. Лордкипанидзе, указ. соч., с. 31.

²⁰ Н. Е. Урушадзе, Религиозно-магические функции изображений на древнебронзовых изделиях, Изв. Акад. Наук. ГССР, № 3, Тб., (1978).

²¹ В. В. Бардавеладзе, указ. соч., с. 171.

პალატიან ჯიშია

ლენინური „ПРАВДА“ პიატურის მუშაების 1913 წლის ზაფხულის გაფიცვის შესახებ¹

რევოლუციის ახალი, მძლავრი აღმავლობის პერიოდში საქართველოს მუშათა კლასის ერთ-ერთი დიდმნიშვნელოვანი გამოსვლა იყო პიატურის სამრეწველო რაიონის მუშების 1913 წლის ზაფხულის გაფიცვა. იგი დაიწყო ეკონომიურ ნიადაგზე და ჩქარა გადაიზარდა პოლიტიკურ გაფიცვაში და გამოიჩინა ორგანიზებულობით, შეუპოვრობით, ამასთან იყო ყველაზე ხანგრძლივი (გაგრძელდა 5 ივნისიდან 15 აგვისტომდე) მანამდე მომხდარ გაფიცვებს შორის.

გაფიცვის დაწყება და მიმდინარეობა ასე წარმოგვიდგება:

პიატურის სოციალ-დემოკრატიული ორგანიზაცია შექმნისთანავე აქტიურად შეუდგა მუშაობას. ამ ორგანიზაციის ხელმძღვანელობით 1913 წლის 2 ივნისს მუშებმა აირჩიეს საგაფიცო ბიურო 11 კაცის შემადგენლობით. იმავე დღეს, საღამოს შედგა ბიუროს პირველი სხდომა, სადაც შემუშავებულ იქნა მრეწველებისადმი წარსადგენი მოთხოვნები, აქვე დაადგინეს დაიწყო გაფიცვა 5 ივნისს დილიდანვე, საგაფიცო ბიურომ თავისი შემადგენლობიდან გამოჰყო 3 წევრი გაფიცვის მიმდინარეობისადმი თვალყურს სადევნებლად.

4 ივნისს, ღამით საგაფიცო ბიურომ რუსულ და ქართულ ენებზე გაავრცელა პროკლამაცია: „ამხანაგო მუშებო!“ ეს დოკუმენტი საინტერესოა იმით, რომ ისწორად ასახავს მუშათა კლასის მდგომარეობასა და მაშინდელ სოციალურ-პოლიტიკურ ვითარებას არამარტო კავკასიაში, არამედ მთელი რუსეთის მასშტაბით. დღეს, — ნათქვამია პროკლამაციაში, — გაფიცვის ბიურო მოგიწოდებთ თქვენ, მარგანეის მრეწველობის მუშებს, გაიფიცოთ... კაპიტალმა ხელიდან გაშვებტაცა ყოველივე ის, რაც შეიძლოდ წლის წინათ მოვიპოვეთ. შავი რეაქცია კაპიტალისტების ზეიმი იყო... ჩვენ, მუშებს, რეაქციამ უბედურება, შიმშილი, ცრემლები, საპყრობილეები და სახრჩობელები მოგვცინა, ჩვენი დამარცხება მდიდრების გამარჯვებაა. ისინი ძველებურად უკონტროლოდ ყვლეფენ და ჩვენი ოფლითა და სისხლით სუტდებიან... რეაქციის ძალებს აღარ შეუძლიათ დაიმონონ პროლეტარიატი. რუსეთის პროლეტარიატი უკვე დადგა ფეხზე და დაიწყო დიდი ბრძოლა შრომის განთავისუფლებისათვის და თქვენ უკვე გესმით ამ ბრძოლის გამოძახილი ჩრდილოეთიდან. ჩაგრულებმა, როგორც ჩვენ, ჩვენმა ძმებმა — ამხანაგებმა გამოიღვიძეს და აწარ-

¹ გაზ. „Правда-ს“ შესახებ მიმოწერა და გაფიცვასთან დაკავშირებული მასალები ამ გაზეთიდან ამონაჭრების სახით აღმოჩნდა ისტორიულ არქივში დაცული კავკასიის ოხრანკის, ჟანდარმერიის და პოლიციის ფონდებში.

მოებენ შეტევას მწყობრი რიგებით მტრის წინააღმდეგ. მათი საგაფიცო ბრძოლის ნათელმა მაგალითმა უნდა აღგვაფრთხილოს ჩვენ. პროკლამაცია მოუწოდებდა მუშებს — „ასე ცხოვრება არ შეიძლება, უნდა მოვუღოთ ბოლო თვითნებობას, გავერთიანდეთ და გავუწოდოთ ერთმანეთს ძმური ხელი, არ უნდა დავივიწყოთ დიდი მასწავლებლის სიტყვები — „მუშათა განთავისუფლება თვით მუშათა საქმეა“².

პროკლამაციაში წამოყენებული იყო მუშათა შემდეგი მოთხოვნები: 1. 8 საათიანი სამუშაო დღე; 2. კვირა და უქმე დღეებში ყველგან მუშაობის შეწყვეტა; 3. 15 წელზე ნაკლები ასაკის მოზარდთათვის მუშაობის აკრძალვა; 4. ყველგან ანგარიშსწორების წიგნაკების გაცემა; 5. ყოველ შაბათს ხელფასის ღარიგება; 6. მუშების მიღება და დათხოვნა უნდა იყოს მუშების საქმე; 7. თავაზიანი მოპყრობა; 8. პიგიენურად მოწყობილი საცხოვრებელი ბინები; 9. მუშაობა უნდა იწყებოდეს ზაფხულობით დილის 6 საათზე და მთავრდებოდეს 4 საათზე, ზაფხულისათვის 2 საათი შესვენებით; 10. უნდა შემოღებულ იქნას ერთი საყვირი მუშაობის დაწყებისა და დამთავრების მაჩვენებლად.

აქვე იყო ჩამოყალიბებული მოთხოვნები ჰიათურის მუშების ცალკეული კატეგორიებისათვის:

ვაგონების მტვირთავი მუშებისათვის: 1. თითოეული ვაგონის დატვირთვისათვის — თუ მადანი დაშორებულია 7 საყენით — 3 მან. თუ დაშორება ამაზე მეტია, თითოეულ საყენზე 20 კაბ. მომატება; 2. კვირა და უქმე დღეებში მუშებს უნდა მიეცეთ ერთნახევარჯერ მეტი ხელფასი ჩვეულებრივზე; 3. ზაფხულში ვაგონი დასატვირთად ჩამოდგეს დილის 6 საათიდან საღამოს 6 საათამდე; ზამთრობით — დილის 7 საათიდან საღამოს 4 საათამდე.

მანგანუმის საწმენდი ფაბრიკის მუშებისათვის:

უნდა მოემატოს ხელფასის 40% იმ მუშებს, რომლებიც იღებენ 1 მანეთზე ნაკლებს, ვინც 1 მანეთზე მეტს იღებს — 20—30%.

მალაროს მუშებისათვის: 1. წერაქვით მომუშავე მუშებს მიეცეს არანაკლებ 1 მან. 80 კაბ. დღეში, ნიჩბით მომუშავეს — არანაკლებ 1 მან. 60 კაბ., ურიკით გადამზიდველს — 1 მან. 50 კაბ., მადნის გამრჩევე-დამხარისხებელს — 1 მან; 2. ცხელი წყალი გაიცეს უფასოდ; 3. ჩალვადრებისა და ფურგონებისათვის აღდგენილ იქნას 1906 წელს არსებული ფასები.

ფოთის მუშებისათვის: 1. „პოდრიასიკების“ დათხოვნის და სამუშაოს გადაცემის უფლების მიცემა თვით მუშებისათვის; 2. ღამით მუშაობის აკრძალვა; 3. აბანო, ბინა და მეურნალობა მეპატრონის ხარჯზე. 4. ხელფასის გადიდება ვაგონის მუშებისათვის, ვაგონის დაცლა — 2 მან. 50 კაბ. გემის დატვირთვა — 1 გზიდან ვაგონი — 3 მან. 50 კაბ., II გზიდან კი — 4 მან.

ბათუმის მუშებისათვის: 1. ღამით მუშაობის აკრძალვა; 2. აბანო, ბინა და მეურნალობა მეპატრონის ხარჯზე; 3. ხელფასის გადიდება, ვაგონის დაცლა 2 მან. 25 კაბ., გემის დატვირთვა — 1 გზიდან — 3 მან. II გზიდან — 3 მან. 75 კაბ.; 4. დღური ხელფასი 2 მან. 50 კაბ.

² ისტორიული არქივი (თბილისი), ფ. ვ-ს, საქ. 605², ფურც. 19-20; იხ. ა. კიკვიძე, საქართველოს ისტორია, წიგნი II, 1959, გვ. 312-313; «Исторический архив», 1958, № 1, გვ. 122.

ეს მოთხოვნები ნათლად გვიჩვენებს, თუ რამდენად მოსაზრებულად და გონივრულად შეადგინა იგი, ჭიათურის ყველა კატეგორიის მუშების ინტერესებს გათვალისწინებით, საგაფიცო ბიურომ.

5 ივნისს მუშები არ გამოცხადდნენ სამუშაოზე, ამას ადმინისტრაციის სასწრაფო რეაგირება მოჰყვა: ასე მაგალითად, გაფიცვის შესახებ იმავე დღეს ქუთაისის გუბერნატორმა შეატყობინა კავკასიის ობრანკის უფროსს, ამ უკანასკნელმა 7 ივნისს პოლიციის დეპარტამენტს პეტერბურგში შემდეგი შინაარსის საიდუმლო დეპეშა გაუგზავნა: მუშების გაფიცვა დაიწყო ეკონომიურ ნიადაგზე, გაფიცვა გადაედო ფოთს, თუმცა იქ მუშებს შორის ეროვნული შელლის გამო ერთსულოვნება არ არის; ამასთან წერდა გაძლიერებული რაზმებით ჭიათურაში ქუთაისის გუბერნატორის სლავოჩინსკისა და ჟანდარმერის უფროსი გალიცინსკის, ხოლო ფოთში პოლკოვნიკ სამოილენკოს ჩასვლის შესახებ.

ქუთაისის გუბერნატორი 12 ივნისის მოხსენებაში აღნიშნავდა, რომ გაფიცვის სათავეშია ჭიათურის სოციალ-დემოკრატიული ორგანიზაცია, რომელმაც ჯერ კიდევ 1 მაისს წინა დღეს პროკლამაციის გავრცელებით შეეცადა შეეჩერებინა მუშაობა, მაგრამ მას მაშინ წარმატება არ მოჰყოლია. ახლა გაფიცვას ერთსულოვნად მხარს უჭერს მუშების უმრავლესობა⁴.

გუბერნიის ჟანდარმერიის უფროსის 13 ივნისის მოხსენებაში კი ნათქვამია, რომ ბოლშევიკური ორგანიზაციის მუშაობის შედეგად პოლიციის აგენტურის მოქმედება ჭიათურაში თითქმის პარალიზებულია⁵.

დოკუმენტური მასალებიდან თვალნათლივ ჩანს, რომ ჭიათურის სამრეწველო რაიონში საკმაოდ ძლიერი ბოლშევიკური ორგანიზაცია მოქმედებდა, სწორედ ბოლშევიკების ხელმძღვანელობით, მიუხედავად მენშევიკების წინააღმდეგობისა, ამ გაფიცვამ პოლიტიკური ხასიათი მიიღო და მუშების კამარჯვებით დამთავრდა.

ლენინური „Правда“ დიდ ინტერესს იჩენდა მუშათა გაფიცვისადმი და სისტემატურად აშუქებდა ჭიათურის სამრეწველო რაიონში შექმნილ ვითარებას. გაზეთი აღნიშნავდა, რომ ჭიათურა არსო ბაქოს შემდეგ ყველაზე მსხვილი სამრეწველო ცენტრი კავკასიაში⁶.

გაზ. „Правда“-ის 1913 წლის 13 ივნისის ცნობაში „გაფიცულთა სოლიდარობა“ ნათქვამია, რომ ჭიათურის მანგანუმის მრეწველობის ზოგიერთი ფირმა დათანხმდა მუშების მოთხოვნების დაკმაყოფილებას, მაგრამ მანამ არ შეუდგებიან მუშაობას, სანამ ყველა დანარჩენი ფირმა არ წავაო დათმობაზე⁷.

14 ივნისს გაზეთი ვრცლად წერდა ჭიათურის მალაროების მუშების მძიმე ეკონომიურ მდგომარეობაზე. გაფიცვის წარმატებით დამთავრების პირობად „Правда“-ას მიაჩნდა სოფელთან მუშების კავშირი. ამასთან აღნიშნავდა შტრეიკბრუხერების არსებობაზეც. მარგანეცის საწმენდი ერთი ქარხანა პოლიციის დაცვის ქვეშ მუშაობსო. მრეწველები გაფიცვის შედეგად დღელამე-

³ ისტორიული არქივი, (თბილისი), ფ. 3-ს, საქ. 605², ფურც. 13.

⁴ ისტორიული არქივი (თბილისი), ფ. 3-ს, საქ. 605², ფურც. 20-21.

⁵ იქვე, ფურც. 22-24.

⁶ გაზ. «П р а в д а», 1913 წლის 30 ივნისი.

⁷ გაზ. «П р а в д а», 1913 წლის 13 ივნისი.

ში კარგავენ 2500 მან., რკინიგზა — 30 ათას მან; 10 გემის ზარალი, რომელიც ფოთისა და ბათუმის ნავსადგურებში დგას, ჯერ იგანსაზღვრული არ არის⁸.

„Правда“-ამ 18 ივნისს გამოაქვეყნა სახელმწიფო სათათბიროს 8 ივნისის სხდომის ანგარიში. აქედან ირკვევა, რომ ჟიურის მუშათა საგაფიცო ბიურომ თხოვა მეოთხე სახელმწიფო სათათბიროს სოციალ-დემოკრატიულ ფრაქციას დაეცვა გაფიცულები სისტემა რეპრესიებისაგან. სოციალ-დემოკრატიამ დეპუტატებმა კი სათათბიროში ამის თაობაზე შეკითხვით მიმართეს წინაგან საქმეთა მინისტრს⁹.

სათათბიროს თავჯდომარემ ამ საკითხის დასმის დროს სოციალ-დემოკრატი დეპუტატს რამდენიმეჯერ შეაწყვეტინა სიტყვა და მიუთითა არ შეხებოდა ჟიურის გაფიცვას. მიუხედავად ამისა, დეპუტატმა მოახერხა ჟიურის მუშების მდგომარეობის დახასიათება და შეადარა ის უღელში შებმული პირუტყვის პირობებს. ბოლოს მან წაიკითხა სათათბიროს სახელზე ჟიურისგან მიღებული დეპეშები: 7 ივნისის დეპეშა — გაფიცვა დაიწყო ეკონომიურ ნიადაგზე, პოლიცია მოქმედებს, დაპატიმრებულ მუშებს სცემენ. 8 ივნისის — გაფიცვა მწვევდება, მოიყვანეს შეიარაღებული ჯარისკაცები, მუშებს სცემენ და ემუქრებიან გასახლებით, აიძულებენ იმუშაონ; 9 ივნისის დეპეშა — პოლიცია მასობრივად ჩხრეკს, აპატიმრებს და ასახლებს გაფიცულებს ჟიურისგან¹⁰.

დეპუტატმა აღნიშნა, რომ ჟიურის მუშათა გაფიცვა არის პოლიტიკური, ის ორგანიზებულია, ჟიურის მრავალეროვნულ მუშებს ხელმძღვანელობს საგაფიცო ბიურო და მოითხოვს ამ საქმის სასწრაფოდ განხილვა, მაგრამ ეს მოთხოვნა სათათბიროს უმრავლესობამ უარყო¹¹.

20 ივნისს „Правда“ კვლავ საზუსტეს უსვამდა ჟიურის მუშების მძიმე ეკონომიურ და საყოფაცხოვრებო პირობებს, რაც უმთავრესად გამოიხატებოდა სამუშაო დღის ხანგრძლივობასა (იგი გრძელდებოდა 15 საათსა და ზოგჯერ მეტ ხანს) და შრომის მცირე ანაზღაურებაში (ხელფასის მაქსიმუმი აღწევდა 1 მან. და 20 კაპ.)¹².

„Правда“ 22 ივნისს აუწყებდა თავის მკითხველებს ქუთაისის გუბერნატორი სლავოჩინსკის შუამდგომლობის შესახებ კავკასიის მეფისნაცვლის წინაშე 17 კაცის გასახლების თაობაზე. რომლებიც დააპატიმრეს ჟიურის მუშებს შორის აგიტაციისათვის¹³. 25 ივნისს კი „Правда“ წერდა ფოთის მუშების სოლიდარული გაფიცვის შესახებ და აღნიშნავდა, რომ ეს გაფიცვა შესამე კვირაა, რაც გრძელდებოდა¹⁴.

გაფიცვის შედეგად მანგანუმის მადნის ამოღება, მისი გაწმენდა და გატანა საზღვარგარეთ შეწყდა, ამიტომ უცხოელმა ფირმებმა მოლაპარაკება გააპრთეს მრეწველებთან მაღაროებში გაფიცვის შეწყვეტის შესახებ. მაგრამ ამ უკანასკნელებმა ვერ შეძლეს მუშაობის განახლება, მუშები უარს აცხადებ-

⁸ გაზ. „Правда“, 1913 წლის 14 ივნისი.

⁹ იქვე, 1913 წლის 18 ივნისი.

¹⁰ იქვე.

¹¹ იქვე.

¹² იქვე, 1913 წლის 20 ივნისი.

¹³ იქვე, 1913 წლის 22 ივნისი.

¹⁴ იქვე, 1913 წლის 25 ივნისი.

დნენ დათანხმებულიყვნენ კაპიტალისტთა ნაწილობრივ დათმობაზე და მოითხოვდნენ მათი ყველა მოთხოვნის სრულ დაკმაყოფილებას. მოლაპარაკება შეფერხდა და როგორც „Правда“ აღნიშნავს, ექსპორტიორებმა წაუყენეს მრეწველთა ყრილობის საბჭოს და ცალკეულ ფირმებს სარჩელი 1 მილიონ 500 ათასი მანეთის რაოდენობით¹⁵.

29 ივნისს გაზეთი აღნიშნავდა, რომ მრეწველები დათმობაზე არ მიდიან და ამასთან აჭიანურებენ მუშებთან მოლაპარაკებას იმ იმედით, რომ 1 ივლისათვის მიიღებენ მუშებს თურქეთიდან და სპარსეთიდან, მაგრამ რუსეთის კონსულმა თეირანში უარი თქვა შუამდგომლობაზე სპარსეთის მუშებთან მოლაპარაკების თაობაზე. თურქეთში შეგროვილი მუშები კი არ გამოუშვა საზღვარზე თურქეთის მთავრობამ ბალკანეთის ომის გამო. ამრიგად, — ასკენის „Правда“ — ჭიათურის მუშების გამარჯვება გარანტირებულია¹⁶.

3 აგვისტოს «Правда» (გამოდის «Северная Правда»-ს სახელით) იტყობინებოდა ჭიათურის მუშების პროფკავშირულ ორგანიზაციაში გაერთიანების შესახებ. ეს ღონისძიება შეამჭიდროვებს ყველა კატეგორიის მუშას. გაზეთი ხაზს უსვამდა პროფორგანიზაციის არსებობის აუცილებლობას გაფიცვის დროს და მის დიდ მნიშვნელობას განსაკუთრებით ჭიათურის სამრეწველო რაიონისათვის, სადაც მუშათა უმრავლესობა მუდმივად არ მუშაობს მაღაროში, არამედ სეზონურად და შედგება მახლობელი სოფლების გლეხებისაგან. ¹⁷

გაზეთის აზრით, პროფკავშირული ორგანიზაცია პირველყოფლისა გააერთიანებს მუდმივ მუშებს და გახდება 15 ათასიანი მასის ბირთვი. ხოლო გლეხები, ე. ი. სეზონური მუშები, კავშირს წვევრთა შემადგენლობაში შესულნი, სოფლებში სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოებზე დაბრუნების დროს შეიტანენ გლეხებში შეგნებას და ორგანიზებულობას¹⁸.

11 აგვისტოს დაბეჭდილ სტატიაში „გაფიცვა მარგანეცის მაღაროებში“ ნათქვამია: ერთი კვირაა წარმოებს მოლაპარაკება მუშებსა და „დარკვეთის საზოგადოების“ ფირმას შორის. შეთანხმება აქამდე არაა მიღწეული. ფირმა წინააღმდეგია დათმობისა და ჯიუტობს. მიზეზად ასახელებს იმას, რომ მარგანეცის გასაყიდი ფასის პირობები წინასწარ იქნა შეთანხმებული მყიდველებთან; ამიტომ ფასების ტაქსის შემცირება, რომელიც ხელშეკრულებით იქნა დადგენილი, ახლა არ შეიძლება მივიღოთ.

მუშები კი არც ფიქრობენ კომპრომისზე წასვლას — წერდა „Правда“, ისინი მტკიცედ დგანან თავიანთი მოთხოვნების დასაცავად. გაფიცვა შეიძლება გაგრძელდეს. მუშებს მხნე განწყობილება აქვთ.¹⁹

ზოგიერთი მრეწველი იძულებულ გახდა დაეკმაყოფილებინა მუშების მოთხოვნები და სათანადო ხელშეკრულებაც გააფორმეს მათთან, მაგრამ მუშებმა ვერ მოასწრეს განემტკიცებინათ თავიანთი მონაპოვარი. კომისიამ, რომელიც თვალყურს ადევნებდა მრეწველებთან დადებული ხელშეკრულების შესრულებას, ვერც მოასწრო შედგომოდა თავის საქმიანობას, მეწარმეებმა

¹⁵ გაზ. «Правда», 1913 წლის 26 ივნისი.

¹⁶ იქვე, 1913 წლის 29 ივნისი.

¹⁷ გაზ. «Северная Правда», 1913 წლის 3 აგვისტო.

¹⁸ იქვე.

¹⁹ იქვე, 1913 წლის 11 აგვისტო.

რომ დაიწყეს ხელშეკრულების პირობების დარღვევა, რომელსაც რამდენიმე დღის უკან მათ ხელი მოაწერეს²⁰.

პირობების დარღვევის გამო გილერტის ქარხანაში, რომლის მეპატრონემ შულცის ფირმის წარმომადგენლებთან ერთად პირველმა მოაწერა ხელი ხელშეკრულებას, დაიწყო ახალი გაფიცვა, საბაბი გახდა კაპიტალისტის მიერ ზოგიერთი მუშის დათხოვნა და ხელფასის შემცირება (ამას „Правда“ უწოდებს ხელშეკრულების მთავარი პუნქტების ყველაზე უსინდისო დარღვევას). ამ ბატონებისათვის, წერდა გაზეთი — როგორც ჩანს, არ არსებობს არავითარი იურიდიული და მორალური ვალდებულებები. მუშები აღშფოთებული არიან, ქარხნის ერთ-ერთი გამგე, კაცი „სოციალისტური წარსულით“, ახლა ხდება თვით მუშების შეგნებული მტერი. ის ახლა თავგანწირვით იცავს თავის მეპატრონეებს.

ხელახლა გამოცხადდა გაფიცვა პანასიეს ფირმაში, რომელმაც აგრეთვე აღრე ხელი მოაწერა მუშებთან დათმობის ხელშეკრულებას. მაგრამ მეორე დღეს დაარღვია იგი, როცა მუშებს დააკისრა გასამრჯელოს გარეშე მძიმე სამუშაო — მანგანუმის სარეცხ ქარხნებში აუზების ტალახისაგან გაწმენდა. ამას აქამდე, როგორც გაზეთიდან ჩანს, ასრულებდა მუშების სპეციალური კატეგორია. პანასიემ დათმო ერთი, მაგრამ გადაწყვიტა მისი ანაზღაურება მეორით; ეს არ გამოუვიდა, მუშებმა, როგორც ერთი კაცი, მიატოვეს სამუშაო და განუცხადეს კაპიტალისტს, რომ ისინი მოითხოვენ ხელშეკრულების ძალით ნორმის ზევით შესრულებულ ყველა სამუშაოზე ნორმალურ ხელფასზე ერთნახევარჯერ მეტ ანაზღაურებას²¹.

პანასიემ დათმო და მუშაობაც განაჩლდა.

პერსინაჟის ფირმა დიდხანს ჯიუტობდა და წინააღმდეგობას უწევდა მუშებს, მაგრამ ბოლოს აქაც დააკმაყოფილეს წაყენებული ყველა მოთხოვნა²².

ამრიგად, გაზ. „Правда“ ჰიათურის 1913 წლის ზაფხულის მუშათა გაფიცვის მსვლელობას შეუწელებლივ აღევნებდა თვალყურს და დაწვრილებით ვალმოცემდა გაფიცვის მიმდინარეობის პროცესს. ეს ბუნებრივია, რადგან ლენინური „Правда“ მუშების საყვარელი გაზეთი იყო. იგი ბოლშევიკური პარტიის მასობრივ, ყოველდღიურ, ლეგალურ ორგანოს წარმომადგენდა. გაზეთის ფაქტიურად რედაქტორობდა და ხელმძღვანელობდა ვ. ი. ლენინი.

ცარიზმის მკაცრი პოლიტიკური რეჟიმის პირობებში ბოლშევიკური პრესა სასტიკ დევნას განიცდიდა. „Правда“ ბევრჯერ იყო რეპრესირებული, მაგრამ კვლავ გამოდიოდა ახალი სახელწოდებით. პირველი მსოფლიო ომამდე „Правда“-მ მ-ჯერ გამოიცვალა სახელი, ხოლო ომის დაწყების წინ, ის სავსებით აკრძალეს. მხოლოდ 1917 წლის თებერვლის რევოლუციის გამარჯვების შემდეგ კვლავ განაჩლდა მისი გამოცემა.

ახალი რევოლუციური აღმავლობის წლებში „Правда“-მ დიდი როლი შეასრულა ბოლშევიკური ლოზუნგებისა და ტაქტიკის პროპაგანდის საქმეში. ის ერთმანეთთან ახამებდა მასებში პარტიის ლეგალური და არალეგალური მუშაობის ფორმებს მენშევიკი ლიკვიდატორების და სხვა ოპორტუნის-

²⁰ გაზ. «Северная Правда» 1913 წლის 11 აგვისტო.

²¹ იქვე.

²² იქვე.

ტების წინააღმდეგ ბრძოლაში, ხელს უწყობდა მუშათა კლასის ორგანიზებულ შემჭიდროებასა და პოლიტიკურ აღზრდას, მასობრივი პოლიტიკური მოძრაობის განვითარებას, აქვეყნებდა წერილებს საგაფიცვო მოძრაობის, მუშათა შრომის და ცხოვრების პირობების შესახებ.

„Правда“-ში იბეჭდებოდა მასალები სოფლის ცხოვრებიდან. იგი მოითხოვდა მემამულეთა მთელი მიწების კონფისკაციას გლეხების სასარგებლოდ, მოუწოდებდა მშრომელ მასებს მუშათა კლასის ხელმძღვანელობით ცარიზმისა და კაპიტალიზმის წინააღმდეგ. ებრძოლათ სოციალური და ეროვნულ ჩაგვრის მოსაშპობად.

„მუშათა გაზეთი — წერდა «Северная Правда» — არის ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი იარაღი მუშათა კლასის ყოველდღიურ ბრძოლაში. მუშათა გაზეთი არამარტო განმარტავს მიმდინარე ამბებს, არამარტო ქადაგებს მუშათა კლასის იდეალებს, ის არის მოქმედების შეუცვლელი საშუალება“²³.

გაზეთის რედაქციას კარგად ესმოდა საგაფიცვო ქრონიკების გამოყენების მნიშვნელობა მუშათა მოძრაობის შემდგომი გაშლა-გაფართოებისათვის და ამიტომ „Правда“ სისტემატურად აშუქებდა საგაფიცვო მოძრაობას ისე, რომ მოგვცა მუშათა კლასის ბრძოლის ამ მნიშვნელოვანი ფორმის გაშუქების ნიმუში.

საგაფიცვო ქრონიკამ, გაფიცვებისა და ფაბრიკა-ქარხნებში მუშათა ცხოვრების შესახებ ცნობების გამოქვეყნებამ გამოიწვია ლენინური „Правды“-ს გაძლიერებული დევნა, მისი აქტივისტების რეპრესია, ხოლო გაზეთის არაერთგზისი კონფისკაცია და დახურვა.

²³ გაზ. «Северная Правда», 1913 წლის 8 აგვისტო.

В. И. ДЖИКИЯ

ЛЕНИНСКАЯ «ПРАВДА» О ЛЕТНЕЙ ЗАБАСТОВКЕ ЧИАТУРСКИХ РАБОЧИХ В 1913 ГОДУ

Резюме

Забастовка рабочих Чиатурского промышленного района летом 1913 года под руководством большевиков явилась наиболее организованной массовой и длительной забастовкой того времени.

В статье рассматривается роль газеты «Правда» в освещении процесса забастовочной борьбы чиатурских рабочих; показано, что газета не только систематически публиковала материалы забастовки, но и дала образец большевистской партийности в освещении этой важной формы борьбы рабочего класса.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის უახლესი ისტორიის განყოფილებამ

ლელა მიქიაშვილი

„ახალი ისტორიის“ ავტორის საკითხისათვის

XVIII ს-ის II ნახევრის და XIX ს-ის დასაწყისის საქართველოს ისტორიის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ნარატიული წყაროა „ახალი ისტორია“, რომლის ავტორად სამეცნიერო ლიტერატურაში მიჩნეულია დავით ბატონიშვილი (გიორგი XII-ის ძე).

„ახალი ისტორია“ შეიცავს საქართველოს ისტორიის მასალებს 1744 წლიდან 1812 წლამდე — საქართველოს მთავარმართებლად რტიშხევის დანიშვნამდე. თხზულება აგებულია ქრონიკის წესზე. ავტორი ეხება ხსენებული პერიოდის საქართველოს ისტორიის თითქმის ყველა მნიშვნელოვან მოვლენას სამხედრო-პოლიტიკურ, საყოფაცხოვრებო თუ კულტურულ დარგში.

ამ ძეგლის ტექსტი შემონახულია აკად. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცულ ოთხ ხელნაწერში 1) A—1766 2) H—25 3) H—26 4) S—3860. არც ერთი მათგანი არ წარმოადგენს დავითის ავტოგრაფს. სსრკ მეც. აკად. აღმო-საველემტოდნეობის ინსტიტუტის (ლენინგრადის განყოფილებაში) ინახება ამ ძეგლის სამი ხელნაწერი: 1) M—17; 2) E—67 და 3) E—229. ამათგან M—17 და E—67 წარმოადგენენ ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცულ H—25-ის გვიანდელ პირს (გადაწერილია 1842 წელს იოსებ ნაზაროვის მიერ); E—229 კი A—1766-ის პირია. იგი გადაწერალია ბროსეს მიერ და სათანადო შენიშვნები ახლავს ფრანგულ ენაზე.

ტექსტის ნაწილი, კერძოდ, პერიოდი 1744 წლიდან ქართლ-კახეთის გამგებლად დავითის დანიშვნამდე, გამოსცა დავით ჩუბინაშვილმა სათაურით: «შედგეი კახეთის ცხოვრებისა». წინასიტყვაობაში იგი მას იხსენიებს როგორც: «Продолжение Вахуштиева истории, т. е. История Карталинии, Кахетии и, отчасти, Имеретии, с 1744 г. по 1800 г. царевича Давида»¹.

1905 წ. მ. ჯანაშვილმა გამოაქვეყნა ხელნაწერი H — 25 სათაურით: „მასალები საქართველოს ისტორიისათვის, შეკრებილი ბატონიშვილის დავით გიორგის ძისა და მისი ძმებისა, 1744—1840 წწ.“

1941 წ. კი აკად. ნ. ბერძენიშვილის რედაქტორობით თ. ლომოურმა გამოსცა ხელნაწერი A — 1766².

ამ წყაროს შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრებებიდან ჩვენი ყურადღება მიიქცია „ახალი ისტორიის“ ავტორის ვინაობის საკითხმა.

¹ ქართლის ცხოვრება დასაბამითგან მეათცხრამეტე საუკუნემდის, ნაწ. II, გამოცემული ჩ უ ბ ი ნ ო ე ს ა გ ა ნ, სპბ., 1854, გვ. XXXII; ს. ყაუხჩიშვილი ამ ტექსტს მიიჩნევს უცნობი ავტორის თხზულებად (იხ. ქართლის ცხოვრება, I, თბ., 1955, გვ. 010).

² დ ა ვ ი თ ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი, ახალი ისტორია; ბ ა გ რ ა ტ ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი, ახალი მოთხრობა, გამოსცა თ. ლ ო მ ო უ რ მ ა, თბ., 1941.

ლევან ასათიანის შრომის „ვოლტერიაზობა საქართველოში“³ ერთ-ერთი თავი მიძღვნილია დავით ბატონიშვილისადმი, სადაც „ახალი ისტორიის“ შესახებ მკვლევარი წერს: „დავით ბატონიშვილს დაუწერია თითქოს ისტორიული ხასიათის შრომაც, რომლის სათაურია: „ნანდვილ ისტორია ესე, აღწერილი მეფის გიორგის პირშშოს ძისაგან დავითის მიერ, ისტორია ესე ახლად შედგენილი ქართლის ცხოვრებისად“. ეს თხზულება შეიცავს საქართველოს ისტორიის მასალებს 1744—1841 წლებისას, გამოცემულია მ. ჯანაშვილის მიერ 1905 წ. სათაურით: „მასალები საქართველოს ისტორიისათვის“. გამოცემლის აზრით, ეს შრომა დავითს მთლიანად არ ეკუთვნის, არამედ 1819 წლამდე (დავითის გარდაცვალების წელია. — ლ. მ.), შემდეგ კი ბატონიშვილს ბაგრატი⁴. შემდეგ ავტორს მოჰყავს კ. კეკელიძის აზრი, რომ დავითს 1819 წლამდეც არ უნდა ეკუთვნოდეს, ვინაიდან „დავითი იყო ურწმუნო კაცი, ვოლტერიაწელი, წიგნი კი სავსეა სასწაულებით და რელიგიური ელემენტით. სტილი მისი თავიდან ბოლომდე ერთია“⁵.

ეს შეეხება H—25 ხელნაწერს, რომლის შესახებაც ჩვენ ქვემოთ გვექნება საუბარი.

თ. ლომოური თავის გამოცემაში ყურადღებას ამახვილებს ტექსტის იმ ნაწილზე, რომელიც, მისი აზრით არ უნდა ეკუთვნოდეს დავით ბატონიშვილს. აი ეს ადგილიც:

ხოლო შემდგომად მისაჲ ჰყვეს გამგედ და მართებულად ქართლისა პირშშო ძე მისი დავით... ამან იწყო მართად ქართლისა ფრად გონიერად, ვინაითგან იყო ესე აღზრდილი მეცნიერებასა შინა, ვითარცა საღმრთოთა და ფილასოფიათა, ეგრეთვე სამეცდროსასა შინა, ვინაითგან უწყობდა მან ვითარცა კანონი სამოქალაქო და სამეცდრო აზრისა, ეგრეთვე ევროპისაცა. გარნა ვინაითგან იყო ესე დავით ფრად დედათა მოყვარე. ესე შეატუნა თანა აღზრდილმან მისთანა მთავარ-დაიკომან ეგნატემ, ონისიმეს ძემან, მარტყოფელმან, რომელიცა იყო ფრად ფილასოფოს, და ესე წაეთ ერთადცა ამას და დავითსა, რომელიცა იყო ფრად მისანდო მისი. ამან მოიბირა და შეაუღლა ქალსა სომხისა მოქალაქისა ალა ტერსიმონაშვილის ასულსა ზედა ელენეს, რომლისა გამო გულ-ნაკლულ იქმნენ ვითარცა ძმანი, ეგრეთვე ჩინებულნიცა ქართველანი, და მხედველი ამისდავით იქმნა მცირე რაი მწუხარებისა გამო ცნობა ენებულ. ამან მიუღო ქსანი ძმისა თვისსა ივანეს და ბაგრატს და ლიახვი და გვერდის-ძირი ბიძისა თვისსა იულონს და მიცა კვალად ქსნის ერისთვიანთა რომელიცა აქენდათ გამორთველი ორშეოცსა წელსა მეფისა ირაკლისაგან, ერთგულებისა გამო მათისა...⁶

ამ მონაცემთა შესახებ თ. ლომოური თავის გამოცემის წინასიტყვაობაში წერს: „მოყვანილი ვრცელი ამონაწერი, ყოველივე ეპკეს გარეშეა, არ ეკუთვნის დავით ბატონიშვილს, არამედ გადამწერ-რედაქტორს, საფიქრებელია,

³ ლ. ასათიანი, ვოლტერიაზობა საქართველოში, რჩეული ნაწერები, ტ. 1, თბ., 1958.

⁴ აქვე მოიყვანთ მ. ჯანაშვილის აზრს: „... მთლად ეს წიგნი დავითის მიერ შედგენილი არ არის: ხელნაწერის 203 გვერდზე წერია: „ამავე წელსა(1819) მათის 13-ს მიიღვა მეფის გიორგის პირშშო და მემკვიდრე ქართლისა დავით“. მაშასადამე დავით ბატონიშვილს შეეძლო ამ მასალების წერა მხოლოდ 1819 წლის დასაწყისამდე. ამის შემდეგ მასალები განუგრძედათ მის ძმებს, მაგ., ბაგრატს, რომელიც დედანში მრავალგან აცხადებს თავის სახელს საკუთარს ხელმოწერით. ეს ბაგრატი ფრად ცრუმორწმუნე კაცი ყოფილა: ხელნაწერის ბოლო ნაწილი გაუვსია მრავალგვარ სასწაულების აღწერით“ (მასალები საქართველოს ისტორიისათვის შეკრებილი ბატონიშვილის დავით გიორგის ძისა და მისი ძმებისა, 1744-1840 წწ. გამოსცა, მ. ჯანაშვილმა, ტფ., 1905 (წინასიტყვაობა).

⁵ ლ. ასათიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 73.

⁶ ახალი ისტორია გვ. 26.

ბაგრატ ბატონიშვილს. აქ ჩვენ, რასაკვირველია, გვაქვს დავითის საქციელით გამოწვეული გაკიცხვისა და გულწრფელობის გამოთქმა და არა „თვითკრიტიკა“ დავითისა, რომელიც აღიარებს და ინანიებს თავის მიერ ჩადენილ შეცდომას, როგორც ეს ჰგონია ალ. ბარამიძეს⁷.

მაგრამ, ჩვენი აზრით, დაქვეყნებას იწვევს არა მარტო აღნიშნული მონაკვეთი, არამედ თვით ის ფაქტი, რომ თხზულებაში დავით ბატონიშვილი ყველა შემთხვევაში მოხსენიებულია მესამე პირში. მაგალითად:

... შემთხვევასა ამას წარატანა მეფემან ირაკლიმ ძის ძესა თვისსა, ძესა გიორგისასა დავითს, ძეი არჩილსა დავით, რათა წარგზავნოს იგი ოდიშსა⁸.

„კვალად მოვიდნენ ახალციხიში შეყრილობანი ლეკთანი და დაეცნენ ძევე⁹“. ას, გარნა მეფის ძის ძე დავითმან სძლო მათ და განაბნინა⁹.

„მაშინ მეფის ძის ძეი დავით იმყოფებოდა ბორჩალოსა შინა. სცნა რა მან, მოიკრიბნა ბორჩალოველნი ვიღრე ას კაცადე, ეწია იედიბოლუქსა, სძლო მათ და მიუღო ყოველივე ნატყვენაი“¹⁰.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, თ. ლომოური შენიშნულ მონაკვეთს თვლის გადამწერ-რედაქტორის (ბაგრატ ბატონიშვილის) მიერ ჩამატებულად. თუ ასე ავსხნიდით ამ შეუსაბამობას, მაშინ ჩამატებულად უნდა მიგვეჩნია ყველა ის ადგილი, სადაც დავითი მოხსენიებულია მესამე პირში. მაგრამ ასეთი ახსნა არამართებული ჩანს, რადგანაც საერთოდ თხზულებაში არ გვხვდება დავითის მოხსენიება პირველ პირში, და მაშასადამე, ავტორი მას კანონზომიერად ყველგან იხსენიებს მესამე პირში. რა თქმა უნდა, არ არის გამორიცხული ისიც, რომ დავით ბატონიშვილს არა მარტო დასაშვებად, არამედ (გარკვეული მიზეზების გამო) აუცილებლადაც მიეჩნია თხზულებაში საკუთარი თავის მესამე პირში მოხსენიება. ამ შემთხვევაში, უნდა ვიფიქროთ, რომ მას საერთოდ უნდა ჰქონოდა შემუშავებული თხზულების წერის ასეთი სტილი, მაგრამ ამ ვარაუდს ერთი გარემოება ეწინააღმდეგება: თავის სხვა ნაწარმოებებში დავით ბატონიშვილი სულაც არ ერიდება პირველ პირში თხრობას და თხრობის დროს საკუთარი თავის მოხსენიებას. ასეთი სტილი ახასიათებს დავითის „სამართალსაც“, რომლის წინაპიტიყვაობაში ვკითხულობთ:

ბრძანებითა მისის უმაღლესობის მეფისა გიორგისათა წარმოუდგენ ყოველთა საზოგადოებათა გონებისა ჩემისა სჯათა.

...ვინათგან სოფლისა ცელილებისა გამო მწერალთა მიერ და თვით მსაჯულთაგანცა იხილევბოდა მეტ და ნაკლულევანებაჲ და ამით ოდესმე იხილევბოდა უთანხმოებაჲცა სჯულსა შინა და კარგსა, — ამად მებრძანა უმაღლესისა მამისა ჩემისაგან და შეესთხზე, რომელსაცა აქვს უმეტეს მღერეკილებაჲ ბუნებთისა მიმართ სჯულისა...

საქართველოს მეფის ძე, მემკვიდრე, რუსეთის ლენერალ-ლეიტენანტი და კავალერი დავით. წიგნების 26, 1800 წ. ტფილისი¹¹.

⁷ თ. ლომოური, დასახ. ნაშრომი, გვ. XVI. აქვე მოიყვანთ ალ. ბარამიძის თვალსაზრისს ძეგლის ავტორის ვინაობის შესახებ: „დავითი უდავოდ „საისტორიო მასალების“ შეკრების ინიციატორი და პირადად მის კალამს ეკუთვნის ამ „მასალების“ მომეტებული ნაწილი. როგორც მოსალოდნელი იყო, დავითისათვის უცხოა ყოველგვარი სასწაულებრივი მოვლენი და სხვებთან შედარებით ერთგვარ ისტორიულ ობიექტურობასაც იჩენს სხვათა შორის, თვითკრიტიკის“ წესითაც (ალ. ბარამიძე, ლ. ასათიანი, ვოლტერიანობა საქართველოში, მნათობი, 1934, № 7-8 გვ. 345).

⁸ ახალი ისტორია, გვ. 19.

⁹ იქვე, გვ. 19.

¹⁰ იქვე, გვ. 24.

¹¹ სამართალი ბატონიშვილის დავითისა, გამოსცა დ. ფურცელაძემ, თბ., 1964, გვ. 3-4.

გარდა ამისა, 1805 წელს პეტერბურგში დავით ბატონიშვილმა რუსულ ენაზე გამოსცა თხზულება «Краткая история Грузии». ამჟამად ეს ნაწარმოები ორი ვარიანტის სახით არსებობს¹², ხოლო მესამე, შედარებით უფრო ვრცელი ვარიანტია «История Грузии»; მისი ტექსტი გამოცემულია 1971 წელს თბილისში, აკ. როგავას მიერ¹³.

ამ ტექსტშიც ჩვენთვის საინტერესოა ის გარემოება, რომ ავტორი საკუთარ თავს ყველა შემთხვევაში პირველ პირში იხსენიებს. მაგალითად:

Царь Ираклий... послал меня с войсками во владение Карсское. Поступая по пред-
назначениям царя Ираклия, я взял три турецкие крепости—Инджадару, Жомушли и
Полдереван... Во время же сражения напал на меня один знатный по фамилии турок.
Он... семь раз успел поразить меня ударами сабли своей, от которой защищен был
щитом панцирем¹⁴.

А в 1798-м скончался царь Ираклий и, по смерти его, вошел на грузинский престол
сын его, а мой родитель Георгий XIII¹⁵.

აქედან გამომდინარე, ვფიქრობთ საეჭვოა, რომ დავით ბატონიშვილს ჰქონოდა წერის ასეთი მანერა.

რაც შეეხება თ. ლომოურის აზრს ბაგრატიის რედაქტორობის შესახებ, უნდა აღვნიშნოთ, რომ ბაგრატიის წერის სტილი ძალზე მარტივია, მისი თხზულება („ახალი მოთხრობა“) წარმოადგენს საქართველოს ისტორიის მასალის, რუსული გაზეთებიდან გადმოთარგმნილი ცნობებისა და სხვადასხვა სასწაულების აღწერის კრებულს, ასე რომ, თუკი „ახალი ისტორია“ იქნებოდა ბაგრატიის მიერ რედაქტირებული, ეს თხზულებაში უნდა ასახულიყო. მაგრამ ბაგრატიის გავლენა შეიმჩნევა მხოლოდ H—25 ხელნაწერში, სადაც ორივე თხზულება („ახალი ისტორია“ და „ახალი მოთხრობა“) ბაგრატს გაუერთიანებია ერთი სათაურით — „მოთხრობა ახალი“. იქ, სადაც მთავრდება „ახალი ისტორიის“ ტექსტი, ბაგრატს პირდაპირ გაუგრძელებია თავისი თხზულება § 91-დან, რითაც დაუცავს ქრონოლოგიური თანმიმდევრობა; ამავე დროს, „ახალ ისტორიაშიც“ შეუტანია ცვლილებები, რაც გამოიხატება მის მიერ ჩამატებული სხვადასხვა სასწაულებრივი ეპიზოდის აღწერაში. ასეთი რამ A—1766-ში არ შეიმჩნევა.

დავით ბატონიშვილის ავტორობას, ჩვენი აზრით, ეწინააღმდეგება შემდეგი გარემოებაც: თხზულებაში რამდენიმე ადგილას მისი გადაჭარბებული შექება მოცემული, მაგალითად:

მუნ თვით მეფ ს ძის ძეი დავით იყო ფრიად მკნეთ, რომელმანცა კელითა თვისითა მოკლა თიქ-
ნისელი ზანი თოფითა, რჩეული მკედარი თურქთა შორის... ესე იყო საეკირველი, რომელ ყრმაჲ
წლისა ოცდასამისა და გამოუცდელი ბრძოლისა ესრეთ იყო დღესა მას მკნედ რომელ განაკ-
ვირნა ვითარცა ქართველნი და ეგრეთვე თურქნი¹⁶.

ცხადია, ძეგლის ავტორი საკუთარ თავზე ასე ვერ დაწერდა;

არის კიდევ ერთი დამაფიქრებელი გარემოება: დაახლოებით ამავე პერიოდს განეკუთვნება დავითის უმცროსი ძმის — თეიმურაზ ბაგრატიონის ნა-

¹² პირველი ვარიანტი მოკლეა და არ არის გამოცემული. მეორე ვარიანტი შედარებით უფრო ვრცელია. იგი პირველად 1805 წელს გამოიცა პეტერბურგში, ხოლო მეორედ — 1896 წ. ბეგიჩეშვი გამოსცა.

¹³ დატულია ლენინგრადში სრულად, აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ხელნაწერთა განყოფილების ფონდში, M-25.

¹⁴ Д а в и д Б а г р а т и о н и, История Грузии. Текст издал и снабдил вступительной статьей и указателями А. А. Р о г а в а, Тб., 1971, გვ. 167.

¹⁵ იქვე, გვ. 169.

¹⁶ ახალი ისტორია, გვ. 20.

შრომი „დავით ბაგრატიონის ისტორია“¹⁷. იგი ქრონოლოგიურად 1789—1819 წლების ამბებს მოიცავს. „ავტორის მიზანია წარმოაჩინოს დავით ბატონიშვილის საბრძოლო დამსახურებანი. ამიტომაც, რომ იგი მოცემული პერიოდის საქართველოს თანმიმდევრულ ისტორიას კი არ გადმოგვცემს, არამედ იფარგლება რამდენიმე საბრძოლო ეპიზოდით, რომლებშიც მონაწილეობა მიუღია დავით ბატონიშვილს¹⁸. ნაშრომის ორ მესამედზე მეტი ალა-მაჰმად-ხანის შემოსევას და XVIII ს-ის მიწურულის აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიულ მოვლენებს ეხება. ბოლო, მე-9 თავში კი დავით ბატონიშვილის ვრცელი დახასიათება, გარდაცვალება და საფლავის ეპიტაფიაა მოცემული. აქვე გვინდა შევნიშნოთ, რომ თეიმურაზ ბატონიშვილს თავისი ნაშრომის წერისას ხელთ ჰქონია დავითის ავტობიოგრაფიული ჩანაწერები და ის გამოუყენებია გარკვეულ გეგმად¹⁹.

ეს ნაშრომი ჩვენთვის საყურადღებოა იმდენად, რამდენადაც „ახალი ისტორიისთან“ მისი შედარებისას აღმოჩნდა, რომ ფაქტები ერთმანეთის მიმსგავსებულად არის აღწერილი, იმ განსხვავებით, რომ თეიმურაზის ნაშრომში ფაქტები უფრო გავრცობილად არის გადმოცემული. შევადაროთ ზოგიერთი ადგილი:

დავით ბაგრატიონი — „ახალი ისტორია“

1. ამავე წელსა (1790-ლ. მ.) მეფის ძემან დავით შემოიკრიბნა კიზიყელნი, მოუხდა ბაიმათლოს და ფადარს და მოსტყუშნა. დღესა მას სამჯერ სძლო გამოსრულთა ლეკთა მღევართა და მოვიდა გამარჯვებული და აღაფთა საესე²⁰

2. მაშინ მეფის ძის ძემან დავითმან, მყოფმან მატანსა შინა, მოიკრიბნა მწედრობანი ახმეტელნი ვიღრე ას კაცამდე, შეუკრიბნა გზანი კიზიყისა, სძლო მათ და მიუღო ყოველივე ნატყვენაი და ტყვენი. ესრეთ შიშვნელ იქმნენ ლეკნი, რომელ ოდეს იწყეს რა ლტოლვაჲ, ერთი მეორესა ჰყრიდნან ფლატესა ზედა ილტოსასა, ვინ წინა უსწროს ურთი ერთარს, რომელნიცა იყვნენ უმეტეს ხუთასისა.

სისხლმან მათ ლეკთა დახოცულთამან სრულად შეღება წყალი იგი ილტოსა წითლად²¹.

თეიმურაზ ბაგრატიონი — „დავით ბაგრატიონის ისტორია“

1. მასვე წელსა, გორგობისთჳს 25-სა (რომელ არს ნოენბერი) ბრძანებითა პაპისა თჳსისა, მეფისა ირაკლსათა, მხედრობითა კიზიყელთათა განვიდა გაღმართ ალაზნის მდინარისა დღესა ს.მ.შაფათსა და ზედა დაესხა ლეკთა, ქარელთა და გარემოთა ადგილთა მისთა... მივიდა მათ ზედა მეფის ძე დავით და სოფელნი ფადრისა გარემოთა მისთა და ბაიმათლუ და გარემოთა მათ ადგილთა მსახლობელნი ლეკნი და ავაზაკნი... სრულად მოარბივნა²²

2. ამავე წელსა 1790-სა ენკენისთჳს 8-სა (რომელ არს სექტემბერი). დღესა ჯარსა ლეკთასა დაუხედა პანკისის ხეობის გადმოღმართ, არაღია შორს დაბნა მატნისა, ილტოს მდინარესა ზედა; მეფის ძეს დავითს მცირედი მხედრობაჲ ჰყვა...

... და აოტნა იგინი და ივლტოდეს და ესრეთ შიშვნულ იქმნეს, რომელ ყოველნივე ნატყვენავნი და ტყვენი და ანუ რაჲცა აქვნდათ მათ, ყოველნივე დაჰყარნეს მუნ და ესრეთ ივლტოდეს შეჰრწუნებულნი, რომელ ლტოლნი ჰყრიდეს ურთიერთსა ფლატეთა ზედა მდინარისა ილტოსათა, რათა ერთიმეორესა წინა უსწრობდენმცა და მოსწყდეს მათგანნი კაცი ვიღრე ხუთასამდე, რომელთაცა სისხლმან შეღება სრულად მდინარე ილტოსა²³.

¹⁷ თ ე ი მ უ რ ა ზ ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი, დავით ბაგრატიონის ისტორია, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ტერმინთა სპიხებლები დ.უფრო თ. ე ნ უ ქ ი ძ ე მ, თბ., 1972.

¹⁸ იქვე, გვ. 15.

¹⁹ იქვე, გვ. 12.

²⁰ ახალი ისტორია, გვ. 22.

²¹ თ ე ი მ უ რ ა ზ ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 29.

²² იქვე, გვ. 26-28.

²³ ახალი ისტორია, გვ. 21.

3. ხოლო მეფის ძემ დავითმა შთაყარა ვეფსა შინა საგუბრისათა ზარბაზანი იგი, რომელიცა აქენდა მას თაბორის კერძო, რათა არა დაუშვეს სპარსთა და ესრეთ განარინა²⁴.

4. წელსავე ამას 1789 ბრძანებთა მეფისათა მიუხედავად მეფის ძის ძეი დავით ყარსსა ათასთა კაცითა და მოსტყვენა ინჯადარა, ფალდერევენი და ჯიმუშლი, და იალაფეს უმეტეს ათასისა ტყვისა.

მაშინ მოეწივით უკანა მჭედრობად დღიოთურქთა მძღვანელობითა ალიბეგისათა და მაჰმად ბეგისა, ძეთა ზათუნისათა. მუნ თეით მეფის ძის ძეი დავით იყო ფრიად მკნეთ, რომელმანცა ტელითა თვისითა მოკლა თიქნისელი ხანი თოფითა, რჩეული მჭედარი თურქთა შორის. უკანასკნელ მოვიდა მას ზედა იშოყ-ბეგ, გამოჩენილი მჭედარი ყოველსა ყარსსა და ქუთისსა ზედა, სადაც მეფის ძესა სცა მან შვიდი ხმალი, გარნა დაიცუა იგი ჯაქმან. ვინათგან აქენდა დაჟარვით ტანსა ჯაჭვი. უკანასკნელ, მოკლდა ესეცა ტელითა მეფის ძისათა.

ესე იყო საკვირველი, რომელ ყრმაჲ, წლისა ოცდა სამისა და გამოუტყდელი ბრძოლისა, ესრეთ იყო დღესა მას მკნელ, რომელ განაკვირნა ვითარცა ქართველნი და ეგრეთვე თურქნი.

გარნა ბრძოლასა მას დაეფლა ცხენი ლიასა და გარდმოვარდა, გაექცა ცხენი, რომელიცა შეიპყრა და მოართვა გულმაჰმადსა სარვანშან, ძემან შარიფისამან, და აღადა კვალად.

3. ხოლო იხილა რა, რომელ აღაფსო ტფილისი მხედრობითა სპარსთათა და მეფეცა განვიდა ტფილისით, მაშინ იძულებულ იქმნა იგიცა (დავითი—ლ. მ.). მიქცევად მთაბორისა კერძ მთათა მათ და კლდერითა იწროთა განსავალთა გორათა. და დამალნა ზარბაზანი იგი, რომელნიცა აქენდა თჳს თანა ხეცსა შინა საგუბრისასა... და ესრეთ განარინნა ზარბაზანი იგი, რათა არა მისცნა იგინი კელთა შინა მტერთასა და ეგრეთ იწროთა გზით განვიდა და განეშორა მტერთა²⁵...

4. მასვე წელსა (1789-ლ. მ), ღვინობისთვის (რომელ არს ოკლობრის თვე) 16-სა ბრძანებითა პაპისა თჳსისა მეფისა ირაკლისათა ადგილნი იგი, რომელნი უპყრესთ თურქთა საფაშოსა შინა ყარსისასა: ინჯადარა, ფალდერევენი და გომუშლი და სხვანი, წარმოსტყვევნა სრულიად და მცხოვრებნი მუნებურნი ტყვედ წარმოიყვანა...

ხოლო უკუმობრუნებულსა მეფის ძეს დავითს დევნა უყვეს ყოველთა ერთბაშად მხედრობითა თურქთა და მცხოვრებთა და მდევართა მათ. მხედართმძღვანე იყვნეს ალი-ბეგ და მაჰმად ბეგ ძენი ზათუნისანი...

ოდეს მივახლა მათ ეკვეთა მხედ და ფაცხელად და მოკლა მეფის ძემათ თოფითა თჳსითა სახელოვანი მხედარი თიქსინელი სახელით სანი. მაშინ მოუხდა მეფის ძესა სხვაჲ უძლიერესი მისსა მხედართმძღვანე თურქთა იშოყ-ბეგ და სცა ექვსგზის მეფის ძესა ძლიერად კრმლითა თჳსითა და ვერა რა აგნო მას, ვინაჲდგან მეფის ძესა ჩოხასა ქვეშე თჳსსა ეცეა ჯაჭვის პერანგი მოკლე. მაშინ განრისხებული მეფის ძე მიუხდა იშოყბეგს და ესრეთ ძლიერად სცა კრმალი, რომელ, რომელსაც ხელსა შინა ეპყრა კრმალი ძლიერსა მას თურქსა, მხრითურთ მისით სრულიად მოჰკვეთა მკლავეთა ესრეთ მყისვე მოაკვდინა იგი.

უკვრდათ სიმხნე მისი ესევეთარი არა მხოლოდ თუ ქართველთა, მტერნიცა განცუფრებული იყვნეს ამას ზედა.

ხოლო ბრძოლასა ამას შინა დაეფლა ცხენი მეფის ძესა ლიასა შინა, დაქვევითა, ხილო ცხენი მისი ივლტოდა. და შეიპყრა ცხენი იგი გულმაჰმად ძემან შარიფისამან სარვანელმან, მსახურმან მეფის ძისამან და მოჰვლარა მას...

²⁴ ახალი ისტორია, გვ. 23-24.

²⁵ თ ე ი მ უ რ ა ზ ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 38.

მუნ მოსყდნენ ბრძოლასა წინაშე მისსა ორნი ყრმანი ბებურის შვილები, რომელნიცა იყვნენ მკნენი მამადნი²⁶.

... არამედ, მოიკლნეს ბრძოლასა ამას შინა წინაშე მეფის ძისა ერთბამად ორნი ძმანი კახელი თავადთა ძენი, გვარად ბებურიანნი, რომელნიცა დიდისა სიმხნით ბრძოდეს თურქთა და რაოდენნიმე ძლიერი თურქთანი მოიკლნეს მათ მიერ²⁷...

ზემომოყვანილის გარდა, სხვა ადგილების შედარებითაც ჩანს, რომ „ახალი ისტორიის“ თხრობა 1789 წლიდან მისდევს თეიმურაზ ბაგრატიონის „დავით ბაგრატიონის ისტორიას“ და მისგან განსხვავდება მხოლოდ იმით, რომ საკვლევ ძეგლში შემოკლებულია ზოგიერთი დეტალი. ვფიქრობთ, ეს მსგავსება არ უნდა იყოს შემთხვევითი.

ბოლოს, გვინდა ყურადღება შევაჩეროთ A—1766 ხელნაწერის წინასიტყვაობაზე, რომელშიც ნათქვამია:

ესე ქართლის ისტორია ახალი აღწერილი არს და გაკეთებული მეფის თეიმურაზისა და მეფის ირაკლისა და ძისა მისისა, მეფის გიორგის პირშოს ძის მიერ, დავითისაგან, საქართველოს შემკვდრისა და რუსეთის დიანარალ-ლეიტენანტის მიერ და სენატორისა და მკონეთა კავალერთა წმოდისა ალექსანდრე ნევესკისათა და წმოდისა ანნასისა პირველისა ხარისხისა, რომელმანცა აღწერა ყოველივე ჭეშმარიტი...

ამ სიტყვის შემდეგ მელნით გადაშლილია ექვსი სტრიქონი და ტექსტის ბოლოში განსხვავებული ხელით მიწერილია: „... და უნაკლულო“. თ. ლომოურს ეს გადაშლილი ადგილი შემდეგნაირად აქვს ამოკითხული: „და რომელიცა აკლდა ამას, შედარულა უმცროსმან ძმამან მისმან, მეფის გიორგის ძემან ბაგრატ ფრიადითა შრომითა და რულუნებითა. გთხოვთ მკითხველთა...“²⁸ დანარჩენი გაურკვეველია.

ჩვენ შევამოწმეთ ტექსტის ეს ადგილი ხელნაწერში და აღმოჩნდა, რომ იქ, სადაც თ. ლომოური კითხულობს სახელ „ბაგრატს“, სავსებით შეუძლებელია რაიმეს ამოკითხვა. ჩვენ შევეცადეთ ხელნაწერთა ინსტიტუტთან არსებული ფოტოლაბორატორიის დახმარებით გადაგვეწყვიტა ეს საკითხი, მაგრამ აღმოჩნდა, რომ ეს ადგილი გადაშლილია ტექსტისავე მელნით, რაც შეუძლებელს ხდის მის ამოკითხვას. ამის გამო, აქ „ბაგრატის“ წაკითხვას არავითარი საფუძველი არა აქვს. შინაარსის მიხედვით კი უფრო მართებული იქნებოდა ამ ადგილზე გვევარაუდა თეიმურაზი, რომელიც ყველაზე უმცროსი იყო ძმებს შორის და ამიტომ უფრო მეტად მას შეჰფერის ტექსტში მოცემული ეპითეტი „უმცროსი ძმა“.

ვინ შეიძლება იყოს ამ წინასიტყვაობის ავტორი: რომელიმე ბატონიშვილი (დავითი, ბაგრატი, თეიმურაზი) თუ სხვა გადამწერი?

თ. ლომოურის აზრით, „გაჭირვებით ამოკითხული რამდენიმე სიტყვა და წინასიტყვაობის ხელი შესაძლებლობას აძლევს დავასკვნათ, რომ დავითის მოთხრობა ამ ხელნაწერში მისი ძმის—ბაგრატ ბატონიშვილის მიერ არის შეტანილი“²⁹.

ე. ი. თ. ლომოურის აზრით, აქ საქმე გვაქვს ბაგრატ ბატონიშვილის ავტოგრაფიულ წინასიტყვაობასთან; მაგრამ ეს ვარაუდი არ მართლდება ჯერ

²⁶ ახალი ისტორია, გვ. 20-21.

²⁷ თეიმურაზ ბაგრატიონი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 23—25.

²⁸ ახალი ისტორია, გვ. III.

²⁹ იქვე, გვ. VI.

ერთი იმიტომ, რომ, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, წინასიტყვაობის ტექსტის გადამლილ ადგილზე შეუძლებელია რაიმე სახელის ამოკითხვა, გარდა ამისა, წინასიტყვაობა, ჩვენი აზრით, საერთოდ არ ეკუთვნის არც ერთ ბატონიშვილს წემდეგი გარემოების გამო: ბატონიშვილის (დავითი, იოანე, ბაგრატის, თეიმურაზი) თხზულებებში წინასიტყვაობის ტექსტებს (№ 1766; H—25; S—3860; S—58; S—370;) ბოლოში, როგორც წესი დართული აქვთ ავტორის ხელრთვა. აქ კი ასეთი ხელრთვა არ ჩანს. ამდენად, უნდა ვივარაუდოთ. რომ წინასიტყვაობა ეკუთვნის ხელნაწერის რომელსაზე გადამწერს და არა ერთ-ერთ ბატონიშვილს.

რაც შეეხება H—25 ხელნაწერში მოთავსებულ ბაგრატის წინასიტყვაობას, იგი აკინძვისას შეცდომით აღმოჩნდა № 1766-ში (როგორც ეს დაადგინა თ. ლომოურმა). მაგრამ, თუ მას თავის ადგილზე მოვათავსებთ (ე. ი. H—25-ის პირველ გვერდად ვიგულისხმებთ), მაშინაც გაუგებრობას ექნება ადგილი. მოვიყვანთ ამ წინასიტყვაობის ტექსტს:

“მე, საქართველოს მეფის გიორგის ძემან და რუსეთის იმპერატორის კარის კამერლერმან და სხვათა და სხვათა ორდენთა და კავალერთა მექონმან ბაგრატმან ვიგულსმოდგინე და შევპყრიბნე ესე მოთხრობანი სანატრელის და ღვთისადმი განსვენებულისა, მხნისა და სახელოვანისა მეფისა თეიმურაზისა და ძისა მისისა მეფისა ირაკლისა, პაპისა ჩემისა, რომელიცა დაუშრომელად დღეთა თჳსთა სიყრმიტგან ვიდრე სიბერედმდე არა ზოგევედა თავსა თჳსსა ერთგულებისათვის და ზრუნვისათვის ერისა თჳსისა, რომელიცა სახელოვანმან ამან კაცმან მრავალგზის აღადა სახელი თჳსი ბრძოლისა თეიატრსა ზედან.

ხოლო მე, განღვიძებულმან სიყვარულისა მისისამან, შევპყრიბნე ესენი, რაოდენიცა ეპოვნენ ქორონიკონი, და წელნი, და მოქმედებანი მისნი ყოველნივე, და შემდგომად მისსა ძისაცა მისისა მეფისა გიორგისა, და შემდგომად მეფისა გიორგისა დაპყრობისაგან რუსთა საქართუშელოისა, და რუსეთსა შინაჲ მიერთი, რაჲცა შეემთხუა, ყოველივე დიდისა ცითთა და უტყუელითა აღმიწერეს ჭეშმარიტებით, რათა არა დაეწყებულ იყო საქმენი ნეტარქსენებულთა მეფეთანი, ვინაჲთგან ამ ეამს ჰქლობდნენ რუსნი მამულთა ჩვენთა და ჩვენ განზნულ ვიყვენით როსისა შინა მათ მიერ. აღიწერა წელსა 1819: ქქს: ფჳ. სპბ. თჳშსა მარტსა 4, მეფის ძე ბაგრატ“.

ძალაუვნებურად იბადება კითხვა: რა უნდა აქ ბაგრატის წინასიტყვაობას, როცა მისი მომდევნო მოთხრობა დავითს ეკუთვნის, დავითი კი წინასიტყვაობაში საერთოდ არ არის მოხსენიებული.

მხოლოდ „მოთხრობის“ დასაწყისში, ფურცლის ზედა აშიაზე მოთავსებულია შემდეგი წარწერა: „ნამდვილ ისტორია ესე აღწერილი მეფის გიორგის პირმშოს ძისაგან დავითის მიერ. ისტორია ესე ახლად შეძინებული ქართლის ცხოვრებისადა“. ეს ტექსტი (როგორც თ. ლომოურიც ვარაუდობს) შემდეგ მაუწყებრიათ ფურცლის ზედა კადეზე, უსწორმასწოროდ. ხელი ამ ტექსტისა წაავაგს ხელნაწერის ხელს.

გარდა ამისა, დავით ბატონიშვილის ავტორობას თითქოს ერთი გარემოებაც ადასტურებს: № 1766 ხელნაწერში „ახალ ისტორიას“ მოსდევს ბაგრატის „ახალი მოთხრობა“, რომელსაც, წესისამებრ, წინ უძღვის ავტორისეული წინასიტყვაობა. აქ რა თქმა უნდა, დავითი არ არის მოხსენიებული, მაგრამ ამავე გვერდზე, ფურცლის ზედა აშიაზე მოთავსებულია ბაგრატის უფრო გვი-

ანდელი მინაწერი (განსხვავებული ხელით წესრულებული): „ეს ზემო-
აღწერილი ჩემის ძმის დაეთიშაგან არის აღწერი-
ლი. აწ ეს ახალი მოთხრობა ჩემგან, მეფის ძის ბაგრა-
ტისაგან“.

ერთი შეხედვით, ამ ორი მინაწერის არსებობა თითქოს დავითის ავტო-
რობაში ყოველგვარი ეჭვის შეტანის შესაძლებლობას სპობს, მაგრამ თუ უფ-
რო გულდასმით დავუკვირდებით, სხვა სურათს მივიღებთ:

პირველ ყოვლისა, № 1766 ხელნაწერში მოცემული წინასიტყვაობების
გაცნობისას ჩვენი ყურადღება მიიქცია მათ ქვეშ მოთავსებულმა თარიღებმა.
ხელნაწერში პირველად აკინძულია „ახალი ისტორია“, შემდეგ კი მოსდევს
ბაგრატის „ახალი მოთხრობა“, მაგრამ „ახალი ისტორიის“ წინასიტყვაობას
უზის თარიღი: „1814 წლის დეკემბრის 26“, ხოლო „ახალი მოთხრობისას“ —
„1814 წლის დეკემბრის 11“.

ე. ი. ბაგრატ ბატონიშვილის მოთხრობა უფრო ადრე დაიწერა, მაგრამ
ჩვენთვის უცნობი მრწანლების გამო, ხელნაწერში იგი მოთავსებულია „ახალი
ისტორიის“ შემდეგ. ეს გარემოება შემდეგნაირად შეიძლება აიხსნას:

ხელნაწერის დაკვირვებით შესწავლის შედეგად აღმოჩნდა, რომ „ახალი
ისტორია“ დაწერილია სულ ცისფერ ქაღალდზე, „ახალი მოთხრობა“ — თე-
თრზე. საფიქრებელია, რომ ეს ორი მოთხრობა დაიწერა და არსებობდა ერთ-
მანეთისაგან დამოუკიდებლად, ცალ-ცალკე, ხოლო რამდენიმე ხნის შემდეგ
ბაგრატ ბატონიშვილმა ისინი ერთ წიგნად აკინძა, ამასთან, „ახალი ისტორია“
თავისი თზულების წინ მოათავსა. შემდეგ კი ბაგრატს ეს ორივე თხზულება
გაუერთიანებია ერთ მოთხრობად, რომელმაც ჩვენამდე მოაღწია H—25
ხელნაწერის სახით. ამ ხელნაწერის წინასიტყვაობაში ბაგრატს მოცემული
აქვს მისი შედგენის ზუსტი თარიღიც — 1819 წლის 4 მარტი.

როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ამ წინასიტყვაობაში ბაგრატი ერთი სი-
ტყვითაც არ მოიხსენიებს დავითს და მხოლოდ მოგვიანებით, მოთხრობის
დასაწყისში, ფურცლის ზედა კიდეზე აკეთებს მინაწერს: „ნანდვილ ისტორია
ესე აღწერილი არს და გაკეთებული...“ აქედან გამომდინარე, უნდა ვიცვარუ-
დოთ, რომ ბაგრატ ბატონიშვილს მხოლოდ 1819 წლის შემდეგ შეუტყვია,
რომ ახალი ისტორიის ავტორად ითვლებოდა მისი ძმა დავითი და ხელნაწერ-
შიც შესაბამისი მინაწერები მოუთავსებია.

თავის მხრივ, ეს გარემოება უცნაური ჩანს: რით შეიძლება აიხსნას ის
ფაქტი, რომ ბაგრატმა თავისი ძმის ამბავი ასე გვიან შეიტყო. ამ საკითხის
გადაწყვეტაში ისევ „ახალი ისტორიის“ ტექსტი გვეხმარება: — იქ, სადაც და-
ვითის მმართველად დანიშვნაზეა საუბარი, ტექსტში ვკითხულობთ:

ესე (დავითი—ლ. მ.) შეაცთუნა თანა აღზრდილმან მისთანა მთავარ-დიაკონმან ეგნატემ, ონისი-
მეს ძემან, მარტყოფელმან... და შეაუღლა ქალსა სომხისა მოქალაქისასა აღა ტერსიმონაშვილის
ასულსა ზედა ელენეს, რომლისა გამო გულნაკლულ იქმნენ ეითარცა ძმანი, ეგრეთვე, ჩინებულ-
ნოცა ქართველთანი და მხედველი ამისი დავით იქმნა მცირე რაი მწუხარებისა გამო ცნობა ენებულ-
ჟან მიულო ქსანი ძმასა თვისსა ივანეს და ბაგრატს, ლიახვი და გვერდისძირი ბიძასა თვისსა იუ-
ლონს და მიცა კვალად ქსნის ერისთვიანთა...³⁰.

საფიქრებელია, რომ ამ ფაქტს — დავით ბატონიშვილის მიერ იოვანესა
და ბაგრატისათვის ქსნის ჩამორთმევას — ძმებს შორის ურთიერთობის დაძაბ-

³⁰ ახალი ისტორია, გვ. 26-27.

ვა მოჰყოლოდა. შესაძლებელია ეს დაძაბული ურთიერთობა იყო მიზეზი იმისა, რომ ბაგრატი არაზუსტი წარმოდგენა ჰქონდა დავით ბატონიშვილის საქმიანობის შესახებ.

ზემოთ წარმოდგენილი მასალა, ვფიქრობთ, ეწინააღმდეგება ტრადიციულ თვალსაზრისს დავით ბატონიშვილის ავტორობის შესახებ, მაგრამ, სამწუხაროდ, სულაც არ აადვილებს თხზულების ნამდვილი ავტორის ვინაობის დადგენას.

ამიტომ, ჩვენ იძულებული ვართ, კვლევის ამ ეტაპზე მცირედით დავკმაყოფილდეთ და თხზულების მხოლოდ საფარაუდო ავტორად მივიჩნიოთ თეიმურაზ ბატონიშვილი, რომელსაც თხზულების წერას გვემად უნდა ჰქონოდა დავითის ჩანაწერები.

აქვე გვინდა შევნიშნოთ ისიც, რომ თეიმურაზ ბატონიშვილი იზრდებოდა დავითის უშუალო მეტყაფურობისა და მზრუნველობის ქვეშ. თვითონ თეიმურაზი დავითს თავის აღმზრდელად და მოჭირნახულედ თვლიდა: „კურთხეული გარდაცვალებული ძმა იგი ჩემი ძმობის გარდა ჩემი მოჭირნახულე იყო და აღმზრდელ და სხვათა ძმათა შორის განსაკუთრებული ვიყავ მისი“-ო, წერდა იგი მარი ბროსეს³¹.

ხოლო იმას, თუ რატომ არის ასე საგულდაგულოდ ბურუსით მოცული თეიმურაზ ბაგრატიონის, როგორც „ახალი ისტორიის“ ავტორის პიროვნება, ეფიქრობთ, ნათელს მოჰფენს იმავე თეიმურაზის წერილი მარი ბროსესადმი (თეიმურაზ ბაგრატიონის „დავით ბაგრატიონის ისტორიის“ ლითოგრაფიულ გამოცემასთან დაკავშირებით):

ჩემი ძმის — მეფის ძის დავითის ისტორია, ჩემგან წარმოვლენილი თქვენდამი, მეაზილის საზოგადოების მიმართ ძღვანელი ვითარგმნით დრანციულს ენაზე და რომლისთვისაც მკითხავთ, რომ გსურს დააბეჭდინოთ და მე რჩევასა რომ მკითხავთ, მოგახსენებთ რომ დია კარგი იქმნება. რომ დაიბეჭდოს, მაგრამ მხოლოდ მაგ წიგნში ინებენ, რომ ჩემი სახელი არ იყოს და არც ჩემ მიერ შეთხზვა მაგ წიგნისა, მე სხვა არა რა მიზეზი მაქვს, რომ ჩემს სახელს არ გაჟერინებთ მაგ წიგნში, რადგან ეს წიგნი მე აღვსწერე. იქმნება წამკითხველთ ასე იფიქრონ, რომელ თავის ძმით სიყვარულით მეტეხი და მომატებული ქებაები დაუწერიათო, მაგრამ მე წინაშე ღმრთისა და წინაშე თქვენსა ქეშმარიტებით ამას აღვიარებ რომელ, რაც ჩემს ძმას, მეფის ძეს დავითს სიკეთეები სქირდა და საქებელი საქმეები ჰქონდა, იმის ღირს-სახსოვართა საქმეთაგანი მეთადიცა ნაწილი არ აღმიწერია. მგონი რომ საჭირო არ იყოს მაგ წიგნში მოხსენება ვისგანაც არის აღწერილი მაგრამ ამაზე არამც თუ ნებას არ დაგრთავ, არამედ ვედრებოდაც გთხოვ...³².

მარი ბროსეს კეთილსინდისიერად შეუსრულებია თეიმურაზისათვის ეს თხოვნა, მაგრამ ტექსტის ერთი ადგილი მაინც ამხელს ავტორის ვინაობას. კერძოდ, იქ, სადაც აღწერილია ერეკლე II-ის გარდაცვალება, ვკითხულობთ:

ხოლო ძეთაგან მეფისათა არაჲნ იყოფებოდა მუნ, თვნიერ ვახტანგისა და ასულნი მეფისანი, სახლულენანი მეფისა გიორგისანი და ვიყოფილი მეცა, თვთ აღმწერიელი ამა მოთხრობათა, მეფის გიორგის ძე თეიმურაზ...³³

³¹ შოთა მეისხია, თეიმურაზ ბატონიშვილის ცხოვრება და მოღვაწეობა, მასალები, საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკ. 1, თბ., 1939, გვ. 21.

³² თეიმურაზ ბაგრატიონის წერილები აკადემიკოს მარი ბროსესადმი. ს. ყუბანეიშვილის რედაქციით, 1964, გვ. 11, წერილი № 2.

³³ თეიმურაზ ბაგრატიონი, დასახ. ნაშრომი. გვ. 71.

დაბოლოს, კადევ ერთი საყურადღებო ფაქტი: აღმოსავლეთ-მცოდნეობის ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილებაში Н — 27 შიფრით დაცულია თეიმურაზ ბაგრატიონის კუთვნილი ხელნაწერი, რომელიც შეიცავს დავითის ნაშრომთა სიას შემდეგი სათაურით: „რაც ნეტარდხსენებულს სრულიად საქართველოს უფლისწულს მეფის გიორგი მეათცამეტის პირმშოს ძეს დავითს სიცოცხლესა შა თესსა წიგნი უღუაწიეს ქუჭმორე ამისსა დაწერების:...“ ეს სია თეიმურაზის მიერ შედგენილია XIX ს-ის 20-იან წლებში (რ. ორბელის აზრით — არა უადრეს 1827 წლისა³⁴) პეტერბურგში. იგი შეიცავს დავით ბატონიშვილის ცამეტ ორიგინალურ ნაშრომს, აგრეთვე მის მიერ რუსულიდან და სპარსულიდან თარგმნილი შრომების დასახელებებს, მათ შორისაა „გეოგრაფია“, „არტილერია“, „ღრამატიკა“, „რომანიული ბარათები“ და სხვ. მაგრამ საინტერესო ის არის, რომ ამ სიაში თეიმურაზი არ ასახელებს „ახალ ისტორიას“.

ეს ფაქტი, როგორც ჩანს, იმით უნდა აიხსნას, რომ თეიმურაზს „ახალი ისტორია“ არ მიაჩნდა დავითის ნაშრომად.

Л. В. МИКИАШВИЛИ

К ВОПРОСУ ОБ АВТОРЕ «НОВОЙ ИСТОРИИ»

Резюме

В грузинской историографии автором «Новой истории» — нарративного памятника второй половины XVIII и начала XIX вв. по истории Грузии — признан Давид Багратиони (сын Георгия XII). Однако некоторые исследователи (К. Кекелидзе, М. Джанашвили) ставили под сомнение его авторство. Высказано также предположение (Т. Ломоури), что текст названного памятника отредактирован и дополнен Багратом Багратиони.

На основе анализа текста и его сопоставления с сочинениями Давида, Баграта и Теймураза Багратиони в статье высказано предположение, что автором исследуемого текста является Теймураз Багратиони.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საბჭოთა კავშირის ხალხებთან საქართველოს ურთიერთობის განყოფილებამ

³⁴ Р. Орбели, Грузинские рукописи Института востоковедения АН СССР, Л., 1956, гл. 158.

„წმ. ნინოს ცხოვრების“ მცირე და ვრცელი რედაქციები

(ურთიერთმიმართების საკითხისათვის)

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს სახელით ცნობილ ძეგლში მკვლევრები ორ ძირითად ნაწილს, ისტორიულ ქრონიკას და „წმ. ნინოს ცხოვრებას“ გამოყოფენ. ქართლის ქრისტიანიზაციის და მისი განმანათლებლის შესახებ ცნობებს შეიცავს ისტორიული ქრონიკაც, რომელშიც წარმოდგენილი მოქცევის ისტორია. ქრონიკის მოცულობის თითქმის ნახევარს რომ შეადგენს, ხასიათდება „წმ. ნინოს ცხოვრების“ არსებზე უფრო ნიშნებით. ამიტომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში მისი ცალკე ერთეულად გამოყოფა მიზანშეწონილია და გარკვეული თვალსაზრისით აუცილებელიც.

✱ „წმ. ნინოს ცხოვრების“ ისტორიის შესწავლისათვის საინტერესოა „მოქცევაჲ“-ში წარმოდგენილი „ცხოვრების“ ორი რედაქციის ურთიერთმიმართების დადგენა. სპეციალურ ლიტერატურაში არსებობს აზრი მათი სხვაობის შესახებ¹. წინამდებარე სტატიაში ამ შეხედულების მაგალითებით განმტკიცების ცდაა მოცემული. ნაშრომი მიზნად ისახავს აგრეთვე მკვლევარი მასალის ანალიზის საფუძველზე „წმ. ნინოს ცხოვრების“ მცირე (ქრონიკისეული) და ვრცელი (სხვაგვარი ნომენკლატურით „ფსევდო-ეპიგრაფიკული“) რედაქციების კავშირის ტიპის გარკვევას².

როგორც ითქვამს, „წმ. ნინოს ცხოვრების“ ვრცელი რედაქცია სხვაობას გვიჩვენებს მცირე „ცხოვრებასთან“ შედარებისას. ეს სხვაობა მარტოოდენ მოცულობას როდი შეეხება. მოვიყვანთ მაგალითებს:

ა) მცირე რედაქციის მიხედვით ჯვართა აღმართვის აღგილებად შეარჩიეს მცხეთა და თხოთის მთა: „სამ გუამად შექმნნეს ხისა მის ტანისაგან სამნი ჯუარნი და აღმართნეს მცხეთას, ვითარცა სწერია მცირესა მას მოკლედ აღწერილსა მას წიგნსა ქართლისა მოქცევისასა, გრიგოლი დიაკონისა მიერ აღწერილსა. და ერთი ჯუარი აღმართა მირიან მეფემან მთასა ზედა მალნარისასა, რომელსა ჰქვან თხოთისა, და ერთი-გი მახლობელად პატიოსნისა ჯუარისავე“³.

¹ იხ. ე. გ. რ. ი, ახალი წყარო საქართველოს ისტორიისა, ვაზ. ივერია, № 4, 1889; თ. უ. ო. რ. - დ. ა. ნ. ა., ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, 1, ტფ., 1892, გვ. XVII, ივ. ჯ. ა. - ვ. ა. ხ. ი. მ. ე. ი. ლ. ო, ქართველი ერის ისტორია, I, თბ., 1979, გვ. 216. 240-241.

² „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში წარმოდგენილი „ცხოვრებების“ შესწავლას ძეგლის პროტოგრაფის სტადიაზე წარემართეთ, ამიტომ ნაშრომში ტერმინებით „წმ. ნინოს ცხოვრების“ მცირე რედაქცია, „წმ. ნინოს ცხოვრების“ ვრცელი რედაქცია პროტო „მოქცევაჲ“-ს შემადგენელ ნაწილებს აღწინააღმდეგ და „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ორივე ჩვენამდე მოღწეული (შატბერდული და ქელიშური) რედაქციების მონაცემებს ურთიერთშესავსებად და შესაჯერებლად ეყენებთ.

³ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, ილ. ა. ბ. უ. ლ. ა. ძ. ი. რ. - დ. ა. ქ. ი. თ. ბ., 1963, გვ. 86.

განსხვავებულ ცნობას გვაწვდის ვრცელი „ცხოვრება“. ნინოს მითითებით, ჯერები აღმართეს თხოთს, მცხეთას, უყარმას⁴.

ბ) მცირე რედაქცია გვაუწყებს, რომ მირიან მეფემ ქრისტეს სამოსლის და ელიას ხალენის მცხეთაში ყოფნის შესახებ გაიგო მთავარეპისკოპოსისაგან: „ალიგო ურვითა (მირიანი — მ. ჩ.) და დააყენა საქმე მოსწრაფებისა, ვიდრე არა ისწავა მთავარეპისკოპოსისაგან, ვითარმედ: „შენ თანა არს ამას ქალაქსა შინა სამოსელია ქრისტესი ყოლად ზეგარდამო ქსოვილი, რომელი ჟუარის მცუ-მელთა მათ განიყვეს, და კუართი იგი ამათ იხუედრეს, ჩრდილოსა ამას ქალაქსა შინა დაფარეს, და აწ შვილნი მათნი არიან, ვინ უწყის, თუ აღგილიცა იყო-დენ. ხოლო ჟამი მისი მერმე არს, ოდეს გამოჩნდეს დიდებით ქვეყანასა ზედა ეგრეთვე ხალენი ელიამსი აქვე დამარხულ არს“⁵.

✓ამავე ცნობას ვრცელი რედაქციის მიხედვით შევსდის ნინო: „მე ვხე-დავ, რამეთუ არს ამას ქალაქსა სასწაული ერთი, სამოსელი ძისა ღმრთისაჲ, და ხალენისა მის ელიამსი ყოფად ვიეთმე აქა თქუეს“⁶.

გ) ლაკონური ხასიათის მიუხედავად, „წმ. ნინოს ცხოვრების“ მცირე რე-დაქცია ქრისტეს ჯვარცმის ცერემონიაზე დასასწრებად მცხეთიდან გაგზავ-ნილ ებრაელთა უფრო სრულ სიას იძლევა, ვიდრე ვრცელი. იგი მოგვით-ხრობს: „აქეთ წარვიდეს ელიოზ მცხეთელი და ლონგინოზ კანისელი და თა-ლენავ და მისაელ“⁷.

— ვრცელ რედაქციაში კი ვკითხულობთ: „და წარვიდა ელიოზ და ყოველნი პურიანი ქართლით“ (C) ან „წარვიდა ელიოზ და ყოველნი ქართველნი“ (V)⁸.

დ) მცირე „ცხოვრების“ მიხედვით, მირიან მეფემ ქრისტიანული სარწმუ-ნოების სიკეთეში დარწმუნებისთანავე „მსწრაფლ აღაშენა ეკლესიაჲ ქუეშომო სამოთხესა შინა“. და მხოლოდ აღშენების შემდეგ (ერთარცა აღაშენეს ეკლე-სიაჲ“) „წარავლინა მოციქული და წიგნი ნინოჲსი საბერძნეთა, მეფისა კონს-ტანტინესა. თხოვად მღვდელთა“⁹.

ვრცელი „ცხოვრების“ მიხედვით კი, ქრისტიანობის აღიარებისთანავე („ხვალისა დღე“) მირიანმა მოციქულები გაგზავნა საბერძნეთს და მხოლოდ ამის შემდგომ იწყო ზრუნვა ეკლესიის მშენებლობისათვის¹⁰. აქ ნინოს „წიგნის“ შესახებაც არაფერია ნათქვამი.

ე) „წმ. ნინოს ცხოვრების“ მცირე რედაქცია მოგვითხრობს, რომ საჯა-რე ხის შერჩევაში მონაწილეობა მიიღეს მეფის ძემ რევმა და მთავარ-დიაცონმა¹¹.

ვრცელი „ცხოვრების“ ჩანს, რომ სასულიერო პირთაგან ჯერის დამზა-დებაში მონაწილეობს იაკობ მღვდელი, რადგან ამ საკითხისადმი მიძღვნილი თავი მას მიეწერება¹².

⁴ ძველი ქართული აგოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 150-151.

⁵ იქვე, გვ. 87.

⁶ იქვე, გვ. 133.

⁷ იქვე, გვ. 87.

⁸ იქვე, გვ. 128.

⁹ იქვე, გვ. 84-85.

¹⁰ იქვე, გვ. 137. აღნიშნული მაგალითის შესახებ პირველად მიუთითა ივ. ჯავახიშვილმა და-სახელებულ ნაშრომში, იხ. გვ. 241.

¹¹ იქვე გვ. 87.

¹² იქვე, გვ. 147.

ვ) მცირე რედაქციის მიხედვით, კონსტანტინე მეფემ სამღვდელოებასთან ერთად ქართლში გამოგზავნა „წიგნი ელენე დედოფლისაჲ, ხატი მაცხოვრისაჲ და ძელი ცხოვრებისაჲ ნინოასთვის“¹³.

ერცელი „წმ. ნინოს ცხოვრება“ კი მარტოოდენ სამღვდელოების მოსვლის შესახებ აღნიშნავს¹⁴.

ზ) მცირე რედაქცია მოგვიხრობს, რომ მირიანმა ქვემო ეკლესიის აგების და ჯვართა აღმართვის შემდეგ საეკლესიო მშენებლობის ფართო მასშტაბით გაჩაღება მოისურვა. ამ მიზნით მეორედ აახლა მოციქულნი ბერძენთა მეფეს და ამჯერად „ქვისა მთელნი და კირით ხურონი“ ითხოვა მისგან. კეისარის წარმოგზავნილებმა ეკლესიათა საძირკველები დადეს ერუშეთს, მანგლისს. მათივე შემწეობით მირიანმა გარეუბნის ქვის ეკლესიის მშენებლობა იწყო მცხეთაში¹⁵.

ერცელი რედაქცია არ იცნობს მირიანის მიერ მოციქულთა მეორედ წარგზავნის ფაქტს. მას არც მირიანის საეკლესიო მშენებლობის ასეთი ფართო მასშტაბების შესახებ მოუპოვება ცნობები. ამ რედაქციით მირიანის დროს ქართლში მხოლოდ ერთი ეკლესია აშენებულა¹⁶.

თ) მცირე „ცხოვრება“ მოგვითხრობს, რომ მომავლადე ნინოს სანახავად მოვიდნენ „რევ, ძმ მეფისაჲ, და სალომე, ცოლი მისი და ასული მისი, და ზედაადგეს მოურნედ. და მიუვლინეს მცხეთით მეფემან და ცოლმან მისმან ნანა იოვანე მთავარეპისკოპოსი ხილვად და წარუყვანებად. ხოლო მან არა ინება, არამედ დაჰვედრა იაკობ მღვდელი, რამთა შემდგომად შენსა მან დაიპყრას საყდარი“¹⁷. სიკვდილის წინ ნინომ გააჩუქა ძვირფასი რელიკვიები: ელენე დედოფლის „წიგნი“ და „ძელი ცხოვრებისაჲ“. ზიარების რიტუალი იოვანე მთავარეპისკოპოსმა შეასრულა¹⁸.

ერცელი „ცხოვრების“ მიხედვით კი, მომავლადე ნინოს თავზე ადგანან (და ჩანს, სხვებს შორის უმთავრესნიც არიან, რაზან „ცხოვრება“ მათ ასახელებს) სალომე უყარმელი და სივნელი პეროუყერი, რომლებიც განმანათლებლის მონათხრობს იწერენ. ამ რედაქციიდან არ ჩანს, რომ ნინოს სიკვდილის წინ იაკობ მღვდელზე ეზრუნოს, ან რელიკვიები გაეჩუქებინოს. ერცელმა „ცხოვრებამ“ არ იცის, რომ ნინოსთან მთავარეპისკოპოსიცაა. იგი არც რევს იხსენიებს „მოურნეთ“ შორის, მხოლოდ ზოგადად აღნიშნავს: „მეფენი ქუეყნისანი და მთავარნი დედებითურთ“¹⁹.

ი) მცირე რედაქციით, ნინომ მთიანეთის გასაქრისტიანებლად მოწყობილ სამისიონერო ექსპედიციაში წაიყვანა იაკობ მღვდელი, ერისთავი და მთავარეპისკოპოსი (C), ან მთავარეპისკოპოსი, მღვდელნი და ერისთავი და დედოფალი ნანა (ყ)²⁰.

ერცელის მიხედვით კი, ამ ექსპედიციაში ნინოს თანმხლებ პირად არავინ

¹³ ძველი ქართული აგოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 86.

¹⁴ იქვე, გვ. 144.

¹⁵ იქვე გვ. 86-87.

¹⁶ იქვე, გვ. 137.

¹⁷ იქვე, გვ. 89.

¹⁸ იქვე, გვ. 90.

¹⁹ იქვე, გვ. 104, 105.

²⁰ იქვე, გვ. 88.

ჩანს: „მაშინ დაუტევა წმიდამან ნინო მცხეთაჲ ქალაქი და წარვიდა მთიულთა ხარებად“²¹.

კ) მცირე რედაქცია გვამცნობს, რომ მთიელთა მოქცევა საძნელო შეიქნა. მხოლოდ წმინდანის ქადაგებამ არ გაჭრა და ძალის გამოყენება საჭიროდ ჩათვალეს: „ერისთავმან მცირედ წარჰმართა მახული და შიშით მოსცნეს კერპნი მათნი დაღეწად“. მთიელთა ნაწილის მოქცევა კი მაინც ვერ მოხერხებულა²².

ვრცელ „წმ. ნინოს ცხოვრებაში“ დაცული ნინოს წერილი მირიან მეფისადმი კი ვითარებას სხვაგვარად გვიხატავს: „აჲა ესერა, მე მოვლე სანახები ქართლისაჲ, ზოგადი ადგილი მთათა და ბართაჲ და აღვასრულე სახარებაჲ ჩემი. და ვპოვე შეწევნაჲ უფლისამიერი, და შეიწყნარეს ყოველთა ქადაგებაჲ ჩემი, და მისცნეს კერპნი მათნი ცეცხლსა დასაწუელად“²³.

ლ) მცირე და ვრცელი „ცხოვრებანი“ ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან საერთო გეგმითაც: ვრცელში თხრობა ნინოს გარდაცვალებით იწყება და აღრიხდელი ამბები შემდგომად წარმოდგენილი, მცირე კი იცავს ქრონოლოგიური თანამიმდევრობის პრინციპს. ვრცელი რედაქციის ნაწილი პირველ პირშია ნაწერი და ნინოს „ანდერძის“ სახით წარმოგვიდგება, განსხვავებით მცირე „ცხოვრებისაგან“, რომელშიც თხრობა თავიდან ბოლომდე მესამე პირში წარმოებს.

ზემოთ დამოწმებულ მასალაში შეიძლება მაგალითების სამი ჯგუფი გამოიყოს: 1) მცირე „ცხოვრება“ მეტ ინფორმაციას იძლევა ვრცელთან შედარებით²⁴; 2) მცირე და ვრცელი რედაქციებს ცნობები განსხვავებულია; 3) მცირე და ვრცელი „ცხოვრებების“ მიერ მოწოდებული ინფორმაცია საპირისპირო შინაარსისაა.

პირველი ორი ჯგუფი ამტკიცებს, რომ აღნიშნულ რედაქციებს შორის არ არის უშუალო დამოკიდებულება: არც ერთი წარმოადგენს მეორის შემოკლებას და არც მეორე პირველის გავრცობას. მაგალითების მესამე ჯგუფი კი გვაფიქრებინებს, რომ მცირე და ვრცელი „ცხოვრებანი“ განსხვავებული გენეალოგიური შტოს წარმომადგენლებია.

დასკვნა, რომელიც „წმ. ნინოს ცხოვრების“ ციკლის თხზულებებში სულ მცირე ორი გენეალოგიური შტოს არსებობას ვარაუდობს, შეიძლება განმტკიცდეს შესაღარებელი რედაქციების სტილისტური ანალიზით.

ავტორის სტილს გარკვეული გრამატიკული კავშირებისაქენ მიდრეკილება ახასიათებს, რაც რაოდენობრივად გამოხატულებას გრამატიკული კლასების წყვილადი შეხვედრის სიხშირეებში პოულობს. ამ სიხშირეების აღწესება და შემდგომ მათი შედარება სტილისტური ანალიზის მიზნით შესაძლებელია ფორმალური მეთოდით, რომელიც რამდენიმე საშუაო ეტაპით წარმოგვიდგება: 1) თავდაპირველად ზღბა მოცემული პერიოდის ენისათვის დამახასიათებელი გრამატიკული კლასების სისტემის შერჩევა. თითოეულს ანიჭებენ ინდივიდუალურ საკოდო ნომერს. მოცემული კოდით გადაიწერება შესაღარებელი ნაწარმოებების ერთნაირი მოცულობის ნაწყვეტები; 2) შემდეგ ითვლიან გრამატიკული კლასების შეხვედრის სიხშირეებს. ამ დროს ითვალისწინებენ მხოლოდ ისეთ კავშირებს, რომლებიც წინადადების გაშლის მიმართულებას შეესაბამებინ. წერტილით გაყოფილ გრამატიკულ კლასებს შორის კავშირი არ აღირიცხება. შედეგებს თვალსაჩინოდ წარმოაჩენენ

²¹ ძველი ქართული აგოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, გვ. 152.

²² იქვე, გვ. 89.

²³ იქვე, გვ. 100.

²⁴ ვრცელი „წმ. ნინოს ცხოვრება“ ბევრ დეტალს შეიცავს მცირე რედაქციისაგან განსხვავებით. ყველა მათგანის მიზეზი არის, ცხადია, მოცულობა. ამიტომ მათ ცალკე არ ვიხილავთ და არც სხვაობის საჩვენებლად ვიყენებთ.

წყვილადი შეხვედრის მატრიცებში; 3) მატრიცებში აისახებიან როგორც ძლიერი (მაღალი სიხშირის), ე. ი. კანონზომიერი, ასევე სუსტი (დაბალი სიხშირის), ე. ი. არაკანონზომიერი კავშირები. მათ გასამიჯნად შეარჩევენ ზღვარს (მატრიცების კონკრეტული სახის გათვალისწინებით) და ყველა დაბალი სიხშირის $\alpha_j < \alpha$ კავშირი ირიცხება მოცემული კავშირების სიმრავლიდან, დარჩენილი მაღალი სიხშირის $\alpha_j \geq \alpha$, ანუ ძლიერი კავშირების გათვალისწინებით კი აიღება ძლიერი კავშირების გრაფი $G_{\text{ძლ.}}$, რომლის წევრობებს გრამატიკული კლასები, ხოლო რკალებს ძლიერი კავშირები ($\alpha_j \geq \alpha$) შეესაბამებიან. $G_{\text{ძლ.}}$ კანონზომიერი გრამატიკული კავშირების ამსახველი გრაფია; 4) ავტორის სტილისათვის დამახასიათებელი გრამატიკული კავშირები კანონზომიერი კავშირების მხოლოდ ნაწილია. ამ უკანასკნელთა ნაწილი კი საერთოენობრივი თუ ქანობრივი ნორმებითაა გამოწვეული და ავტორისეულ საწყისზე არას მითითებს. ავტორის სტილისტური თავისებურებებით განპირობებული კავშირების გამოსაყოფად ავტორს ე. წ. „საერთოენობრივი ბოროტის“ გრაფი — $G_{\text{საერთო.}}$ ამ გრაფში შეიტანება ის კავშირები, რომლებიც ყველა ან უმეტესი შესაღარებელი ტექსტების ძლიერი კავშირების გრაფებს ამაშიათებენ. ავტორის სტილის ინდივიდუალურობის მაჩვენებელია ე. წ. „არსებითი კავშირების“ გრაფი $G_{\text{არს.}}$, რომელიც, ცხადია, ძლიერი კავშირების გრაფიდან საერთოენობრივი ბოროტის გრაფის გამორიცხვით მიიღება: $G_{\text{არს.}} = G_{\text{ძლ.}} - G_{\text{საერთო.}}$; 5) შესაღარებელი ტექსტების სტილისტური სიახლოვის დადგენა ხდება მსგავსების კოეფიციენტით, რომელიც, ჯერის აღებული ორი ტექსტის არსებითი კავშირების გრაფების ერთნაირი წევრობის რიცხვის შეფარდებას წევრობების მთელ რიცხვთან. უფრო ვრცლად ამ მეთოდის შესახებ იხ. Л. И. Бородин, Л. В. Милов, Л. Е. Морозова, К вопросу о формальном анализе авторских особенностей стили в произведениях древней Руси, в кн.: Математические методы в историко-экономических и историко-культурных исследованиях, М., 1977

შესაღარებლად ავიღეთ მცირე „წმ. ნინოს ცხოვრება“ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“—ის შატბერდული რედაქციის მიხედვით L , რომელიც თავსდება 83_{12} — 91_9 სტრიქონებზე²⁵. მას მხოლოდ 88_2 — 88_4 სტრიქონებზე მოთავსებული ტექსტის ნაწილი გამოვაკელით, როგორც ქრისტიანული სარწმუნოების სიმბოლოს პერიფრაზი, რომელშიც ავტორისეული სტილის გამოვლენის ალბათობა ძალიან მცირეა. L აღნიშნული ადგილის გარეშე შეიცავს 513 ნიშნად სიტყვას. ვრცელი „წმ. ნინოს ცხოვრებიდან“ შერჩეულ იქნა ამავე მოცულობის ორი ნაწყვეტი ნებისმიერად N' , N'' ე. წ. ნინოს „ანდერძის“ ნაწილია (106_{20} — 114_{38}); რიგი ადგილების გამოტოვებით, რაც მოტივირებულია ტექსტის დიალოგებისაგან განტვირთვის და აგრეთვე „ანდერძის“ სხვადასხვა მონაკვეთის წარმოდგენის მიზნით. გამოტოვებული ადგილებია: 107_{18} — 107_{24} , 108_1 — 108_{15} ; 108_{35} — 108_{38} , 109_{14} — 109_{17} , 109_{22} — 109_{28} , 110_3 — 110_{23} , 111_8 — 114_{25} . N'' კი აღნიშნავს თავს „პატრონისა ჭუარისათჳს, რომელი აღწერა იაკობ“ (147_{40} — 152_{24}). აქ გამოტოვებულია მხოლოდ 150_4 — 150_{13} სტრიქონებზე მოთავსებული ტექსტი.

პარამეტრებად არჩეული გრამატიკული კლასების რაოდენობა 23-ით განისაზღვრა²⁶, მათი რიცხვის მეტი ზრდის შესაძლებლობა არ იძლევა L -ის მოცულობა (513 ნიშნადი სიტყვა), რომლის შესაბამისად ავიღეთ N' და N'' . საკოდო ნომერთა მიხედვით გრამატიკულ კლასთა განლაგება შემდეგია: ზმნა აწმყოს მწკრივში (1); ზმნა უწყვეტელში (2); ზმნა წყვეტილში (3); ზმნა მეორე კავშირებითში (4); ზმნა მეორე ხოლმეობითში (5); ზმნა მეორე თურმეობითში (6); არსებითი სახელი წრფელობით ბრუნვაში (7); არსებითი სახელობითში (8); არსებითი მოთხრობითში (9); არსებითი მიცემითში (10); არსებითი ნათესაობითში (11); არსებითი მოქმედებითში (12); არსებითი ვითარებით-

²⁵ გვერდები „ძველი ქართული ავთოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლების“ I წიგნის დსახელბეულო გამოცემის მიხედვითაა მითითებული.

²⁶ პარამეტრების შერჩევისას ვხელმძღვანელობდით ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორის, პროფ. ზურაბ სარჯველაძის კონსულტაციებით.

ში (13), ნაცვალსახელი წრფელობით ბრუნვაში (14); ნაცვალსახელი სახელობითში (15); ნაცვალსახელი მოთხრობითში (16); ნაცვალსახელი მიცემითში (17); ნაცვალსახელი ნათესაობითში (18); ნაცვალსახელი მოქმედებითში (19); ნაცვალსახელი ვითარებითში (20); ზედსართავი სახელი (21); რიცხვითი სახელი (22); ზმნიზედა (23). ზმნისთვის მახასიათებლად ავიღეთ მწკრივი, როგორც რთული კატეგორია, რომელიც რამდენიმე ელემენტისაგან შედგება²⁷. შრომის გასაიოლებლად მწკრივთა მთელი სიმრავლიდან პარამეტრებში შევიტანეთ მხოლოდ დასახელებული ექვსი, რადგან დანარჩენები ტექსტის შიგნით მონაკვეთებში დადასტურებული არ ყოფილან. ქართულში სახელთათვის უმთავრესი კატეგორია არის ბრუნვა. ჩვენ მიერ შერჩეულ გრამატიკულ კლასებში არსებითი სახელისა და ნაცვალსახელისათვის შვიდ-შვიდი ბრუნვაა აღებული. ძველი ქართული ენისათვის დამახასიათებელ ბრუნვათა სისტემიდან გამოკლებულია მიმართულებითი, როგორც ბრუნვა, რომელიც სხვაზე (ვითარებითზე) დაიყვანება, და წოდებითი. ეს უკანასკნელი შესაძარებელი ტექსტების კონკრეტულად აღებულ მონაკვეთებში არ შეგვხვედრია.

პარამეტრების სიაში თითო-თითო საკოდო ნომრით შევიტანეთ ზედსართავი და რიცხვითი სახელები, ე. ი. მათთვის არ გაგვითვალისწინებია არც ერთი გრამატიკული კატეგორია. ვფიქრობთ, ზედსართავი და რიცხვითი სახელებს ხარჯზე პარამეტრების რიცხვის შემცირება არ ჩაითვლება დიდ შეცდომად. თუ გავითვალისწინებთ, რომ წინადადებაში მათი ბრუნვა ხშირ შემთხვევაში მექანიკურად განისაზღვრება არსებითი სახელით და ნაცვალსახელით, რომელთა მსაზღვრელებადაც ისინი გვევლინებიან. ასევე ერთი საკოდო ნომერი მივაჯთენეთ ზმნიზედას, რომლის მიერ დამყარებული კავშირები მეტყველების სხვა ნაწილებთან მის შინაარსზე დამოკიდებული არაა.

აღნიშნული პარამეტრებითაა აგებული L , N' და N'' მატრიცები²⁸. ძლიერი კავშირების ქვედა საზღვრად ავიღეთ $\alpha=5$ შემდეგი მოსაზრების გამო: $a_{ij} < 5$ — იან სიხშირეების რაოდენობა დიდია, რომელიც ერთი სიხშირიდან მეორეზე გადასვლისას ნახტომისებურად იცვლება. მეორე მხრივ, $a_{ij} \geq 5$ — იანი სიხშირეების რიცხვი მცირეა და პრაქტიკულად სტაბილური. ცხადია, რომ $a_{ij} < 5$ შეესაბამება სუსტ, შემთხვევით კავშირებს, ხოლო $a_{ij} \geq 5$ ძლიერ კანონზომიერ კავშირებს. სწორედ ამიტომ ჩავთვალეთ, რომ გამართლებულია $\alpha=5$.

მატრიცების მიხედვით ვაგებთ L , N' და N'' ტექსტებისათვის ძლიერი კავშირების გრაფებს (იხ. ნახ. 1, 2, 3).

სამივე ტექსტში არსებული კავშირებით იგება საერთოენობრივი ბირთვის გრაფი (იხ. ნახ. 4).

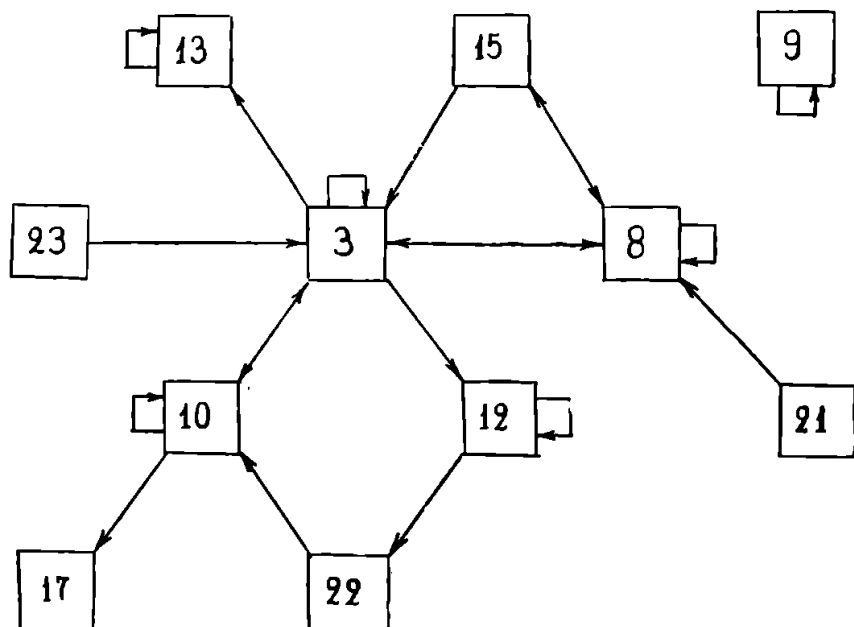
ძლიერი კავშირების გრაფებიდან საერთოენობრივი ბირთვის გრაფის გამოკლებით თითოეული ტექსტისათვის ნიილება არსებითი კავშირების გრაფი (იხ. ნახ. 5, 6, 7).

არსებითი კავშირების გრაფები ახასიათებენ ავტორისეულ სტილს. მათი

²⁷ ა. შ ა ნ ი ძ ე. ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, 1, თბ., 1973, გვ. 216.

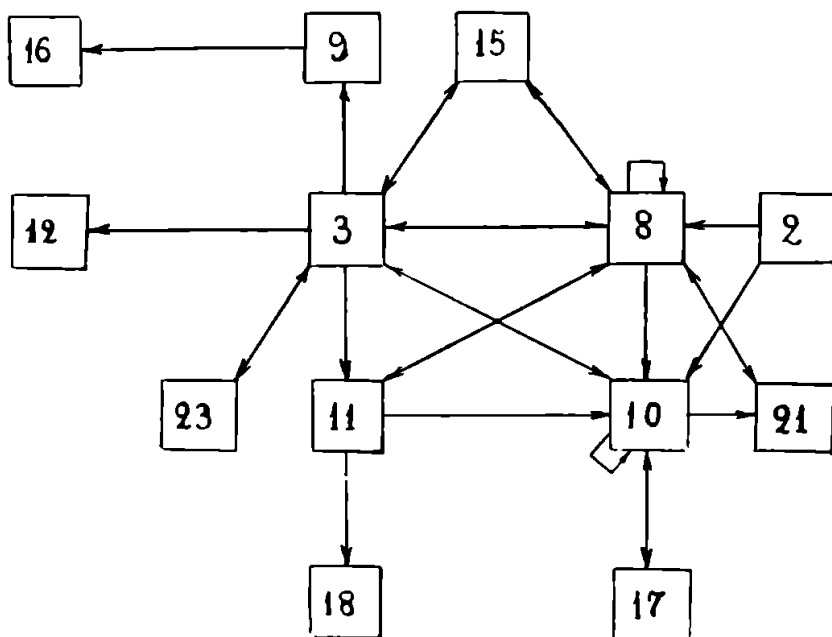
²⁸ მატრიცები დათვლილია გამოთვლელი მანქანის საშუალებით საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გეოფიზიკის ინსტიტუტში. მათემატიკურ ენაზე ამოცანის ჩამოყალიბებაში დახმარება გავეწიო ამ ინსტიტუტის დირექტორის მოადგილემ, ფიზიკა-მათემატიკის მეცნიერებათა დოქტორმა მერაბ ალექსიძემ. პროგრამა მანქანისათვის შეადგინა უმცროსმა მეცნიერმა თანამშრომელმა გუგა წულუკიძემ.

ლ-ის ძლიერი პავშირების გრაფი ($\alpha=5$)

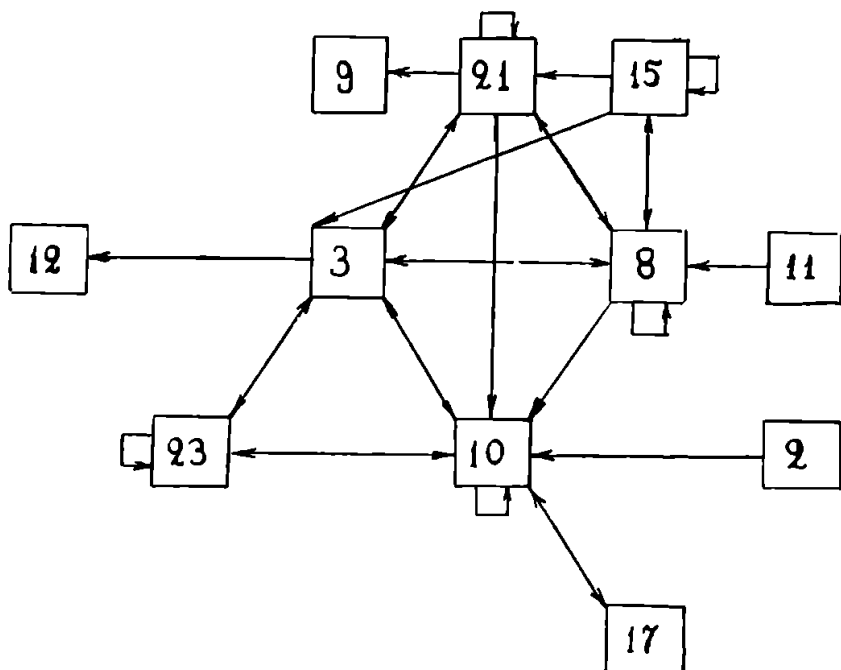
გამ. 1.

ნ-ის ძლიერი პავშირების გრაფი ($\alpha=5$)

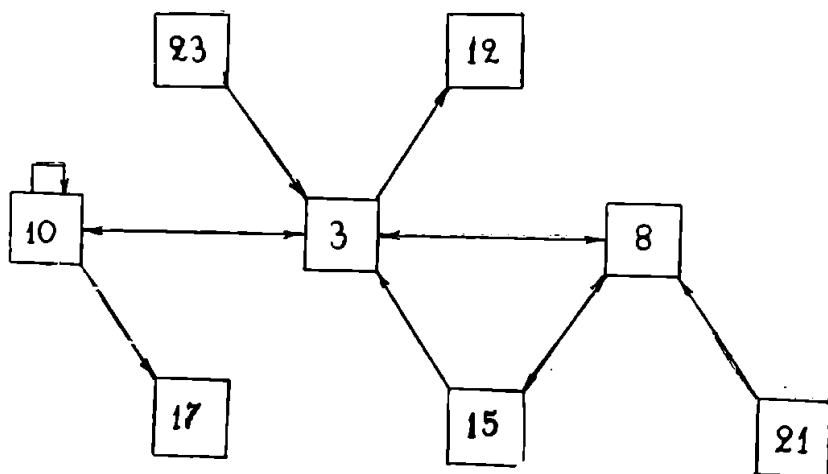
გამ. 2.

N' -ის ძლიერი კავშირების გრძივი ($\alpha = 5$)

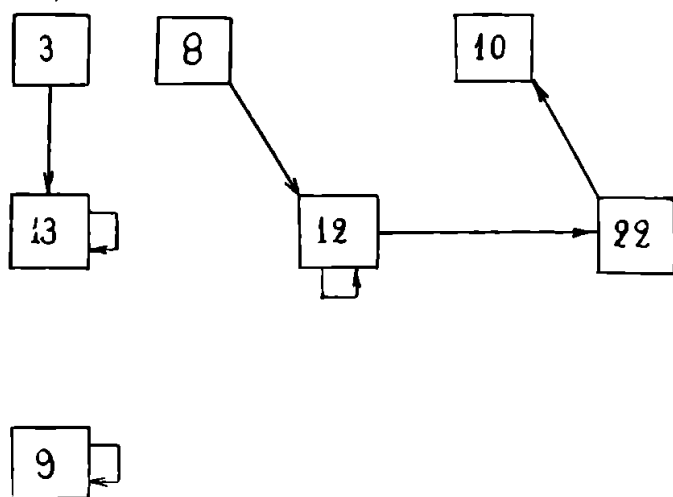
ნახ. 3.

$L-N'-N''$ -ის სპეციფიკურობის გრძივი ($\ell = 3$)

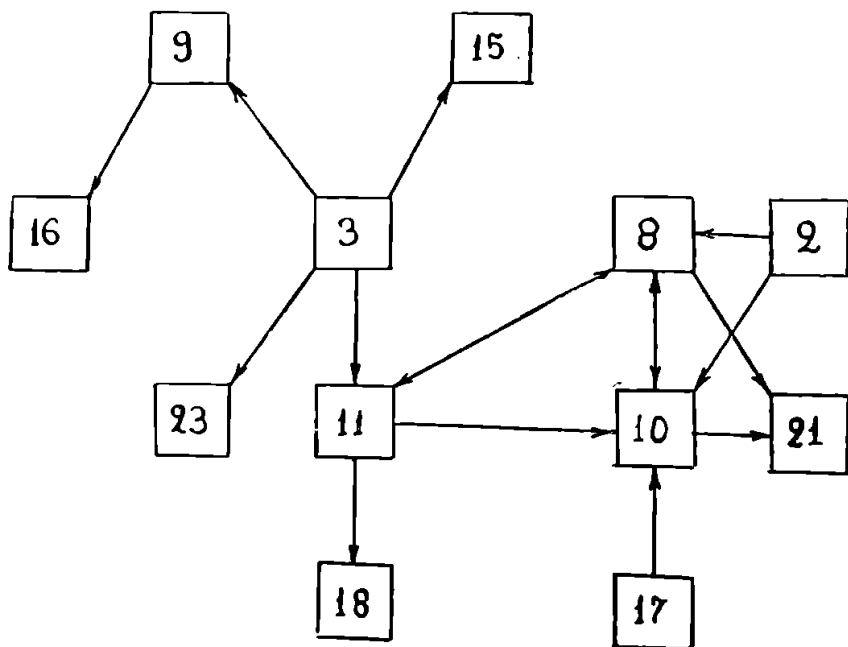
ნახ. 4.

L-ის ანსამბლითი პავშირეპის პრეპი

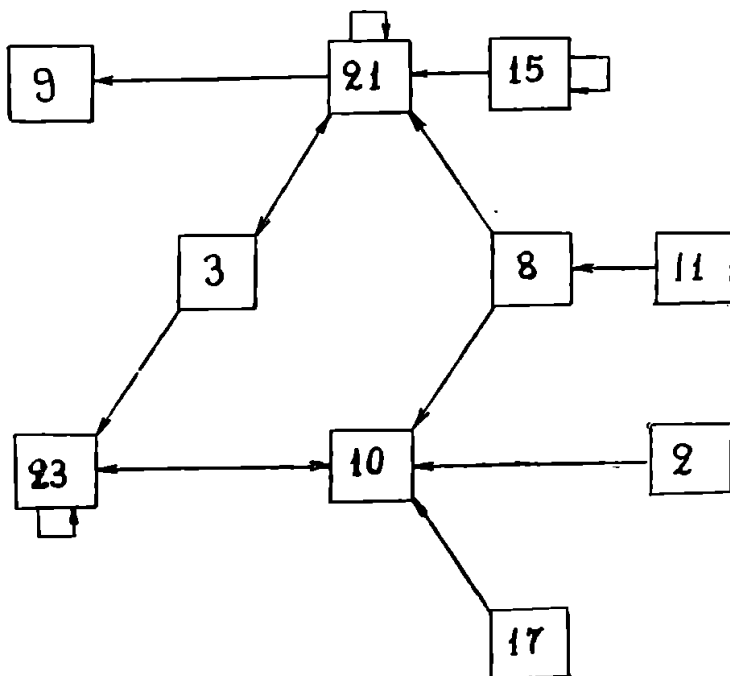
ნახ. 5.

N'-ის ანსამბლითი პავშირეპის პრეპი

ნახ. 6.

№"-ის ატლანტიკური საზღვრების გეოგრაფიული

Exh. 7.

ცხრილი 1

	პრემიის წევრობები	შანსვაპივლი წევრობები	შესავსების კოეფიციენტი
$L-N'$	3, 8, 9, 10 სულ 4	2, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 21, 22, 23 სულ 11	$P_{L-N'} = \frac{4}{4+11} \times 100\% = 27\%$
$L-N''$	3, 8, 9, 10 სულ 4	2, 11, 12, 13, 15, 17, 21, 22, 23 სულ 9	$P_{L-N''} = \frac{4}{4+9} \times 100\% = 31\%$
$N'-N''$	2, 3, 8, 9, 10, 11, 15, 17, 21, 23 სულ 10	16, 18 სულ 2	$P_{N'-N''} = \frac{10}{10+2} \times 100\% = 83\%$

თვისობრივი ანალიზიც ნათლად გვიჩვენებს, რომ N' და N'' ტექსტების სტილი ერთმანეთის მსგავსია. განცალკევებით დგას L . რაოდენობრივადაც არსებითი კავშირების გრაფების შედარება იძლევა იმავე სურათს (იხ. ცხრილი).

როგორც მოსალოდნელი იყო, სტილისტურად ვრცელი „წმ. ნინოს ცხოვრების“ ორი ნაწყვეტის სიახლოვე დადასტურდა თვალსაჩინოდ. ($p_{N'N''}=83\%$) ორივე მათგანს კი თითქმის თანაბრად დაცილდა ამ მხრივ მცირე რედაქცია ($p_{LN'}=27\%$ და $p_{LN''}=31\%$). ის გარემოება, რომ მცირე „წმ. ნინოს ცხოვრებაში“ გარკვეული მსგავსება მაინც გვიჩვენა ვრცელთან შედარებისას, დასახელებული თხზულებების ხანგრძლივი თანაარსებობით უნდა აიხსნას.

✓ ამრიგად, ტექსტოლოგიური კვლევის შედეგად მიღებული დასკვნა „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში წარმოდგენილ „წმ. ნინოს ცხოვრების“ ორ რედაქციას შორის უშუალო კავშირის არარსებობის და განსხვავებული წარმომავლობის შესახებ დასტურდება მათი ავტორების სტილის ფორმალურ-რაოდენობრივი მეთოდით ანალიზის დროსაც.

М. С. ЧХАРТИШВИЛИ

МАЛАЯ И ПРОСТРАННАЯ РЕДАКЦИИ «ЖИТИЯ СВ. НИНО»

Резюме

В статье дана попытка обосновать конкретными примерами высказанную ранее в грузинской историографии мысль о различии двух редакций «Жития св. Нино», представленных в уникальном памятнике древнегрузинской литературы «Обращение Грузии» («Мокцевай Картлисай»). Изучая подобранный материал, автор приходит к выводу, что эти редакции (т. н. малая и пространная) хотя длительное время фигурировали вместе, относятся к разным генетическим ветвям «Жития».

Вышеупомянутое предположение, сделанное на текстологической основе, подтверждается и формально-количественным анализом авторских особенностей стиля изучаемых редакций.

წარმოდგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ძველი და შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობის განყოფილებაში

ხაზართა ერთი ლაშქრობის შესახებ VIII საუკუნეში

VIII ს-ის 20—30-იან წლებში ამიერკავკასიის აღმოსავლეთი ნაწილი ხაზარ და არაბ დამპყრობთა გამუდმებული ომების ასპარეზი იყო. ჯერ კიდევ VII ს-ის 40-იან წლებში აქ მოსული არაბები მიხვდნენ, რომ თუ კავკასიის ჩრდილოეთ ნაწილში დამკვიდრებულ ხაზარებს არ დაამარცხებდნენ, თავს მშვიდად ვერასდროს იგრძნობდნენ, რადგან ხაზარები ან თვითონ აწყობდნენ ლაშქრობებს ამიერკავკასიაში, ანდა ზურგს უმაგრებდნენ და ეხმარებოდნენ არაბთა წინააღმდეგ აღმდგარ ხალხებს, მათ შორის ქართველებსაც. ამიტომ ამ საშიში მეტოქის თავიდან მოსაცილებლად არაბები ხშირად ესხმოდნენ ხაზარებს და არბევდნენ მათ ქვეყანას. ხაზარები კი ასეთ შემთხვევაში თავს იცავდნენ, მაგრამ თუ შესაძლებლობა მიეცემოდათ, არაბთა სამფლობელოების დალაშქვრასაც არ ერიდებოდნენ.

ერთ-ერთ ასეთ დიდ ლაშქრობაზე, რომელშიც ქართველი მეფის ხელიც ერია, ვრცლად მოგვითხრობს არაბი მწერალი აბუ ჯა'ფარ მუჰამად იბნ ჯა-რირ ატ-ტაბარე (838 — 923). მისი ცნობით, არაბთა სახელმწიფოს მბრძანებელმა ჰიშამმა (724—743) გახალიფებისთანავე არმინიის გამგებლად დაამტკიცა მაშინ შაქში მყოფი სარდალი ჯარაჰ იბნ აბდალლაჰი, მას ჯარი გაუგზავნა და ხაზარეთში ლაშქრობა უბრძანა. ჯარაჰმა ბრძანების მიღებისთანავე შაქი დატოვა, ჰასინზე და ბარდაზე გავლით ის ბაილანის გაემართა, იქიდან არღებლის მივიდა და თვითონ ქალაქში დარჩა, ხოლო ლაშქარი მულანა და გილანს დაგზავნა ყველას გასაწყვეტ-დასატიყვევებლად.

ქართველმა „მალიქმა“ ხაკანს კაცი გაუგზავნა და ურჩულობა სახელით ბუსლიმთა წინააღმდეგ სალაშქროდ მოუწოდა. თხოვნა დაკმაყოფილებულ იქნა. ხაკასარ ხაკანმა 300 ათასი კაცი თავისი ვაჟიშვილის ბარჯიქის¹ სარდლობით, ჯარაჰის წინააღმდეგ აზერბაიჯანისაკენ დასძრა. ბარჯიქი ჯერ ვარკანა² მიადგა და იგი სასტიკად დალაშქრა, შემდეგ კი ჯარაჰთან შესაბრძოლებლად გასწია და აზერბაიჯანის ქალაქებში გაფანტული მისი ჯარი მოაპო. ამასობაში ჯარაჰი საილანს³ მივიდა და იქ დადგა. ხაზარები რიცხოვნობიდან დიდად სჭარბობდნენ არაბებს. ამიტომ ჯარაჰს მისმა თანმხლებმა მარდანშაჰმა ურჩია, ბრძოლაზე თავი შეეკავებინა, საილანის მთასთან დაბანაკებულიყო და სირიიდან ლაშქრის მოსვლას დალოდებოდა. მაგრამ ამირმა ეს სიმხდალედ მიიჩნია და ალლაჰის მტრებთან შეხება არ მოიშალა. ბრძოლა უსასტიკესი გამოდგა. მეღვარი წინააღმდეგობის მიუხედავად, არაბები იძლივნენ. მათი ლაშქრიდან მხოლოდ ასმა კაცმა უშველა თავს გაქცევით, სხვები დაიღუპნენ. დახოცილთა შორის იყვნენ გამუსლიმებული მარდანშაჰი, რომელაც ხაზარებს მამაცურად ერ-

¹ სხვაგან წერია: „ბარაჰაჰი“, „ბარჰილ“, „ბარჯანქ“ (B. Dorn, Tabary's Nachrichten über die Chazaren, nebst Auszügen aus Hafis Abru, Ibn Asam el-Kufy, U. A. Mémoires de l'Académie imp. des Sciences, politiques etc, de St. Petersburg, 1844, VI ser., t. VI გვ. 517-522) „პაშენქ“, „პაშენაქ“ (Тарихи дербенд-наме, Тифлис, 1898, გვ. 74, 104, 107), „ბარჯინქ“ (В. В. Бартольд, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, СПб., 1900, ч. II, გვ. 79), „ტარბახ“ (Гевонд, История халифов, СПб., 1862, გვ. 71), „ბარჯილ“ (М. И. Артамонов, История хазар, Л., 1962, გვ. 211).

² იგივეა, რაც სხვაგან მოხსენიებული „ვარსანი“ და „ვარზანი“, ქალაქი ვარდანაკერტი მდ. არაქსზე.

³ იგივე „საბალანი“, დიდი მთა, რომელიც გადაჰყურებს ქ. არღებლის აზერბაიჯანის მიწაზე (ახუთის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, არაბული ტექსტი ქართული თარგმნითურთ და შესავლით გამოსცა ე. ს. ხაზარულიძემ, თბ., 1964, გვ. 61).

კინებოდა, და თვით ჯარაპი. არაბთა მთელი ზიმდიდრე, აგრეთვე ჯარაპის თავი, მისი ცოლები, შვილები და ჰარამხანა მტრის ხელში აღმოჩნდა. ხაზარები არღებილს დაეუფლნენ და მის მოსახლეობას სასტიკად გაუსწორდნენ. მუსლიმებს ყველგან სდევნიდნენ, ჰარცავდნენ, კლავდნენ, ატყვევებდნენ⁴.

ატ-ტაბარის ამ ცნობას ზუსტი თარიღი არ უზოა. თუ მასში მოთხრობა-ლა ამბის მიხედვით ვიმჯგულებთ, ხსენებული ლაშქრობა ჰიშამის ხალიფობის დასაწყისში, ე. ი. 724-725 წლებში უნდა მომხდარიყო. მაგრამ ამას სხვა წყაროები არ ეთანხმებიან.

იბნ ალ-ასირ ალ-ჯაზირის თანახმად, ატ-ტაბარის ცნობაში ნახსენებია არაბთა თავდასხმა ხაზართა ქვეყანაზე და ამის საპასუხო ხაზართა ლაშქრობა, რომლის დროსაც არმინიის გამგებელი ალ-ჯარაპი დაიღუპა, ჰიჯრის 111-112 წლებში მომხდარი ამბავი ჩანს: „ამ (111) წელს, — აღნიშნავს იბნ ალ-ასირი, ალ-ჯარაპი თბილისის მხრიდან ხაზართა ქვეყანაში შევიდა, მათი ქალაქი ალ-ბაიდა დაიპყრო და შინ მშვიდობით დაბრუნდა... მას შემდეგ, რაც ალ-ჯარაპმა ხაზარები და თურქები უკუაქცია, ისინი შეიკრიბნენ და 112 წელს ისევ ალანთა მხრიდან გამოჩნდნენ. ალ-ჯარაპ იბნ აბდ ალლაჰი მასთან მყოფი სირიელებით მათ შეეგება. გაიმართა არნახული ბრძოლა. ორივე მხარე თავდადებით იბრძოდა, მაგრამ იმის გამო, რომ ხაზარები მუსლიმებს სჭარბობდნენ, ალ-ჯარაპი და მასთან მყოფნი მოწამებრივი სიკვდილით დაეცნენ არღებილის ველზე... გამხრევებული ხაზარები კი ქვეყანაში ისე ღრმად შეიჭრნენ, რომ მოსულამდე მიაღწიეს“⁵.

ზემოხსენებული ლაშქრობები რომ ჰიშამის ხალიფობის დასაწყისში კი არა, უფრო გვიან, 111-112 წლებში ყოფილა, ეს ჩანს ატ-ტაბარის თანამედროვე ალ-იაკუბის ცნობიდანაც, რომელშიც ნათქვამია: „112 წელს თურქები არღებილის მიწა-წყალზე შეიჭრნენ, მათ თავს დაესხა ალ-ჯარაპ იბნ აბდ ალლაჰ ალ-ჰაჰამი და თურქთა მეფესთან შეტაკებისას დაიღუპა“⁶. მართალია, აქ საუბარია მხოლოდ 112 წლის ლაშქრობაზე, რომლის დროს ალ-ჯარაპი მოკლეს, მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ იბნ ალ-ასირისა და თვით ატ-ტაბარის ცნობებს იმის შესახებ, რომ ეს შემოსევა ამიერკავკასიაში იყო პასუხი არაბთა მიერ საქართველოდან, დარიალის გზით, ხაზართა ქვეყანაზე განხორციელებული ამასწინანდელი თავდასხმისა, მაშინ, ეჭვი არაა, ეს უკანასკნელი მოხდებოდა 111 წელს.

ჰიჯრის ანუ მუსლიმური წელთაღრიცხვის 111 წელი ევროპული კალენდრით 729 წლის 5 აპრილს დაიწყო და 730 წლის 25 მარტს დამთავრდა, ხოლო 112 წელი — 730 წლის 26 მარტიდან 731 წლის 14 მარტამდე გაგრძელდა. გამორიცხულია, რომ ზამთარში, და ისიც დარიალის გზით, რომელიმე მხარე სალაშქროდ წასულიყო. ამიტომ ხაზარებზე არაბთა თავდასხმის თარიღად უნ-

⁴ В. Д о р н, დასახ. ნაშრომი, გვ. 468-471 და 516-520; В. Д о р н, Известия о хазарах восточного историка Табари с отрывками из Гафис-Абру, Ибн ал-Азем-эл-Куфи и др. (Журнал министерства народного просвещения, СПб., август 1844, гв. 67-69). ეინადან ცნობა ვრცელია და აქ დიდ ადგილს დაიკავებდა, მის ზუსტ თარგმანს, მოკლე შინაარსის გადმოცემა ვაშკობინეთ. ჩვენი მიზნისათვის მეტი არ არის საჭირო.

⁵ ابن الاثير الجزري، تاريخ الكامل، الطبعة الاولى بمطبعة الأزهرية المصرية، سنة ١٣٠١، ج ٥، ص ٧٣ — ٧٤.

⁶ Я' К у б и, История, текст и перевод. Перевод с арабского П. К. Ж у з е, Баку, 1927, ტექსტი, გვ. 5. სინამდელიში ჯარაპი მეფესთან კი არა, მის ვაჟთან ბრძოლაში დაიღუპა.

და მივიჩნიოთ 729 წელი, ხოლო ხაზართა ლაშქრობის დროდ 730 წელი. ასეთი დასკვნის საფუძველს გვაძლევს მ. კალანკატვაციის თხზულების ის ადგილიც, სადაც აღნიშნულია: „სომხური წელთაღრიცხვის 178 (729) წელს ჯარაპი აბხაზიდან (საქართველოდან) მეორედ შეიჭრა ხაზარეთში, ხოლო მომდევნო წელს ხაზართა მხრდანელების ეჭი გამოვიდა და იგი მოკლათ“⁷.

არსებობს ვერსია, რომ ალ-ჯარაპი ბალანჯარში მოკლეს⁸, მაგრამ ეს არ არის სწორი. იგი დაიღუპა არდებეილის ახლოს⁹ მდებარე საილანის ველზე, სოფელ „შაპარანთან“ (შაპარავარანთან)¹⁰.

ხაკანის ბრძანებით¹¹ აზერბაიჯანისაკენ წამოსულ ხაზართა ლაშქარს ამიერკავკასიაში შემოსვლა შეეძლო ორი გზით. ერთი იყო ბაბუ ლ-აბუბაბის (დარუზანდის) გზა, მეორე — ალანთა (დარიალის), რომელიც გვიან შემოდგომიდან აღრე გაზაფხულამდე ჩაყვრილი იყო (თოვლით) და არ მოქმედებდა.

მ. არტამონოვს მიაჩნია, რომ ხაზართა ეს ლაშქრობა დარუზანდის გზით განხორციელებულა¹² და იპოვნებს ლევონდის ცნობას, სადაც მართლაც ნათქვამია: „ტარმაჩმა ურიცხვი ჯარით განვლო ჰუნთა ქვეყანა, ჩორის გასასვლელი“¹³, მასკუტთა მიწები¹⁴ და ფაიტარაკანი დაარბია¹⁵. მაგრამ არსებობენ ისეთი, ჩვენი რწმენით არანაკლებ სანდო, წყაროებიც, სადაც ვითარება რაღღუნადმე სწავალირდება წარმოდგენილი აბუ'ალრ მუჰამმად ალ-ბალაძის თანახმად, ხაზარები დარიალიდანაც მოსულან¹⁶. ხოლო იბნ ალ-ასირის ცნობაში, ზემოთ რომ მოვიტანეთ, პირდაპირაა მითითებული, „ხაზარები და თურქები ალანთა მხრიდან გამოჩნდნენ“¹⁷, ე. ი. ალანეთიდან დარიალის გზით შემოვიდნენ. ისინი რომ დარიალიდანაც უნდა მოსულიყვნენ, ამას ისიც გვაფიქრებინებს, რომ ხაზარები, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, საქართველოს „მალექს“ მოუწვევია¹⁸.

არაბული სიტყვა „მალექუნ“ (ملك), ჩვეულებრივ, მეფეს. იმპერატორს, მფლობელს (იშვიათად ერისმთავარსაც) ნიშნავს. მაშ ვინ იყო ის ქართველი მეფე თუ ერისმთავარი, ვინც VIII ს-ის 20—30-იანი წლების მიჯნაზე

⁷ История Агван Мойсея Каганкатваци, писателя X века. Перевод с армянского К. П а т к а н о в а, СПб., 1861 г. 261; Г е в о н д, დასახ. ნაშრომი, გვ. 151.

⁸ იბნ ალ-ასირი, დასახ. ნაშრომი. ტ. V, გვ. 74.

⁹ იქვე; Я 'К у б и, დასახ. ნაშრომი, ტექსტი გვ. 5, თარგმანი გვ. 7.

¹⁰ Б. Д о р н, Известия о хазарах, გვ. 66-69; М. К а г а н к а т в а ц и, დასახ. ნაშრომი, გვ. 210, 271; З. Б у н и я т о в, Азербайджан в VII-IX вв. Баку, 1965, გვ. 111.

¹¹ ლევონდის ცნობით, ხაკანი მაშინ ცოცხალი აღარ ყოფილა და ჯარი დედამისს „პარსიტს“ გამოუგზავნია (Г е в о н д, გვ. 71).

¹² М. И. А р т а м о н о в, დასახ. ნაშრომი, გვ. 212.

¹³ იგივე დარუზანდის (დერბენდის) გასასვლელი.

¹⁴ მასკუტთა (მასაგეტთა) მიწები დარუზანდის სამხრეთით იყო გადაშლილი.

¹⁵ Г е в о н д, დასახ. ნაშრომი, გვ. 72.

¹⁶ В. Д о р н, Tabary's Nachrichten über die Chasaren..., გვ. 517; З. Б у н и я т о в, დასახ. ნაშრომი, გვ. 110-111.

¹⁷ იბნ ალ-ასირი, დასახ. ნაშრომი, ტ. V, გვ. 74.

¹⁸ و ملك جرز بخاق کسی فرستاد و همه اصناف (كفره) و ایشانرا (بحرب مسلمانان) (خوان و) اجات کردند و بیامدند (و خاقاسر) (خاقان پسر) خویشر — ბრძანა საქართველოს მალექმა ხაკანს კაცი გაუგზავნა და ურჩულოთა სახელით მუსლიმთა წინააღმდეგ საომრად მოუწოდა... (ხაზარები) დასთანხმდნენ და მოვიდნენ. ხაკასარ ხაკანმა თავისი ეჭი უფროსად განუწესა და გაისტუმრა (В. Д о р н, დასახ. ნაშრომი, გვ. 516. ცნობის ქართული თარგმანი ეკუთვნის კ. ტ ა ბ ა ტ ა ძ ე ს).

არაბების წინააღმდეგ ამიერკავკასიაში ხაზარები იხმო? არაბი მემკვიდრე მის სახელს არ იხსენიებს. ქართულ ისტორიოგრაფიაში კი ამ საკითხს შესახებ, ერთმანეთის გამომრიცხველი და ბუნდოვანი ცნობების გამო, ერთიანი, საბოლოოდ დადგენილი და მიღებული მოსაზრება ჯერ არ გვაქვს. 1977 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში ატენის სიონის ფრესკული წარწერისა და სხვა მონაცემების საფუძველზე გ. აბრამიშვილი ამტკიცებს, რომ 719-745 წლებში საქართველოს მართავდა არჩილ II¹⁹, რომელიც ლეონტი მროველთან მეფედაა მოხსენიებული²⁰. რთული წიაღსელების შედეგად მიღებულ ამ ახალ და საყურადღებო დასკვნას რამდენადმე მხარს უჭერს კიდევ ერთი ცნობა — „ქართლის ცხოვრების“ მოთხრობის მიხედვით, არჩილი გამეფებულა „ქტს აქეთ ლ. ი. მ. (718) წელს“²¹. მართალია, როგორც ს. ყაუხჩიშვილი აღნიშნავს, ეს შემდეგაა ჩამატებული ტექსტში „სხვა ხელითა და სხვა მელნით“, მაგრამ ამას, ვფიქრობთ, არსებითი მნიშვნელობა არ აქვს. მთავარი აქ ისაა, რომ ჩამატება შემთხვევითი არაა. ჩამატებელს უსათუოდ ხელთ ჰქონია რომელიღაც წყარო, რომელშიც ზუსტად ყოფილა მითითებული არჩილის აღზევების თარიღი. თუ არჩილ II ნამდვილად 718-719 წლებში გამეფდა და 745 წლამდე²² იყო ტახტზე²³. მაშინ, ცხადია, ჩვენთვის საინტერესო პერიოდში (729-730 წლებში) არაბი მწერლის მიერ მოხსენიებული ქართველი „მალქი“ მხოლოდ ის უნდა იყოს. მის მიერ გადამთიელ ხაზართა მოწვევა კი უეჭველად, მძიმე მდგომარეობით იქნებოდა ნაკარნახები.

ცნობილია, რომ არაბები პირველ ხანებში დაპყრობილ ქვეყნებში, მათ შორის საქართველო-სომხეთ-აზერბაიჯანშიც, უცვლელად ტოვებდნენ იმ საგადასახადო და ადმინისტრაციულ სისტემას, რაც ირანელთა და ბიზანტიელთა ბატონობის დროს მოქმედებდა. ისინი მათ ახდევინებდნენ „ხარაჯს“ (ხარკს, გადასახადს), რომლითაც იბეგრებოდა ქვეყანა, მიწა. საამისო მაგალითად შეიძლება გამოდგეს მართლმორწმუნე ხალიფა ალის (656—661) წერილი, რომელიც 658 წელს გაუგზავნა ეგვიპტის არაბ გამგებელს ალ-იმტარს. ხალიფა თავის ამირს აფრთხილებს: „უდიდესი ყურადღებით მოეციდე არა ხარაჯის აკრეფას, არამედ მიწის დამუშავებას, რადგან ხარაჯი მხოლოდ დამუშავებული მიწიდან აიღება. ვინც ამ წესს არღვევს და ხარაჯს ითხოვს მიწის დამუშავების

¹⁹ გ. აბრამიშვილი, სტეფანოზ მამფალის ფრესკული წარწერა ატენის სიონში, თბ., 1977, გვ. 35, 53.

²⁰ ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით. ს. ყაუხჩიშვილი, თბ., 1955, ტ. I, გვ. 245.

²¹ იქვე.

²² დ. მუსხელიშვილის მიხედვითაც ამ წელს აწამეს არჩილი (იხ. მ. ი. ს. ციხე ქალაქი უჯარმა, ივერია-ალბანეთის ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1966, გვ. 95).

²³ 1979 წ. გამოქვეყნებულია „მეცნიერება-მ დაბეჭდა ა. ბოგვერაძის წიგნი „ქართლის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება IV-VIII საუკუნეებში“, სადაც ავტორი იმ დასკვნამდე მიდის, რომ 739 წლამდე ქართლს განაგებდა არჩილ II-ის მამა სტეფანოზი, და ამდენად, შეუძლებელია არჩილის მოღვაწეობა წინ უსწრებდეს მურვან ყრუს ლაშქრობას (735 წ.) საქართველოში. იგი უფრო VIII ს-ის 40-50 წლების მოღვაწე უნდა იყოს (გვ. 101-104), ეს საყურადღებო დასკვნა, მაგრამ მის სისწორეს საეჭვოს ხდის ჟუანშუის თხზულებაში დაცული ვრცელი ცნობა, რომლის თანახმად სტეფანოზი დასავლეთ საქართველოში გარდახვეწილა და იქვე გარდაცვლილა მურვან მუჰამადის ძის სარდლობით საქართველოში მოწყობილ არაბთა ლაშქრობამდე. ეს ლაშქრობა კი მოხდა 732-733 წლებში (იხ. ალ-ასირი, V, გვ. 83) და მაშინ მურვანს სტეფანოზი კი არა, მისი ვაჟები, მძორი და არჩილი ებრძოდნენ (ქართლის ცხოვრება, ტ. I, გვ. 232-239).

გაუთვალისწინებლად, ის ქვეყანას აქცევს, ხალხს ანადგურებს და ასეთი კაცის მოღვაწეობა ხანმოკლე იქნება. თუ სტიქიური უბედურების, რწყვის შეწყვეტის, ნიადაგის დაჭაობების ან გამოფიტვის გამო გადასახადი დამძიმდეს და ჯალხმა უკმაყოფილება გამოთქვა, შეამსუბუქე მათი მდგომარეობა ისე, როგორც საჭიროდ მიაჩნევ. იცოდე, ეს არ არის ასეთი ტვირთი, რომელსაც არ შემოევლება»²⁴. წერილის შინაარსიდან ვგებულობთ არა მარტო იმას, თუ რას ედებოდა გადასახადი, არამედ იმასაც თუ რაოდენ ღმობიერებას იჩენდნენ დამპყრობლები გადასახადებით. დაბეგრული დაპყრობილი მოსახლეობის მიმართ პირველ ხანებში²⁵.

ხარაჯით იბეგრებოდა მიწის ნაყოფი — სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტები, რის აწონაც შეიძლებოდა. ხალიფა უმარ იბნ ალ-ხატაბის (634—644) დროს ჯარიბი ვენახიდან აიღებოდა 10 ღირჰემი (დრაჰმა), ჩნდისხურმიდან — 5, პალმიდან — 8, ხორბლიდან — 4, ქერიდან — 2, ლერწმიდან — 6 ღირჰემი²⁶. გარდა ხარაჯისა სახალიფოში მისი წარმოქმნის დღიდანვე არსებობდა აგრეთვე მეორე სახის გადასახადი — ჯიზია.

ეს იყო საკომლო გამოსაღები, რომლითაც იბეგრებოდა არაბთა მიერ დაპყრობილი არამუსლიმი მოსახლეობა. ხალიფა უმარ იბნ აფანის დროს (644—656) ჯიზიის ოდენობა წელიწადში შეადგენდა ერთ დინარს კოჰლზე²⁷. მაგრამ მას შემდეგ, რაც სახალიფოს სათავეში მოექცნენ უმაიელები (661 წ.), საგადასახადო სისტემაში ხდება ცვლილებები: იზრდება გადასახადები და იბეგრება ხელოსნური ნაწარმიც. სამუელ ანეცის ცნობით, უმაიელები ამიერკავკასიაში თითოეული კომლიდან იღებდნენ 4 ღირჰემს, 3 მუდ (9,792 კგ.) გაცხრილული ხორბლის, თითო თოკს და ხელთათმანს. გადასახადებისაგან თავისუფლდებოდნენ სასულიერო პირნი, აზატები და ამხედრები²⁸.

მორიგი ცვლილება სახალიფოს საგადასახადო სისტემაში მოახდინა ხალიფა აბდ ალ-მალიქმა (685—705). მისი ბრძანებით, ყველა უნდა დაბრუნებოდა დაბადების ადგილს, რათა დავთარში გატარებულიყო და გაეტარებინა

²⁴ علي ابن ابي طالب، نهج البلاغة، بيروت، ١٨٨٩، ج ٢، ص ٢٣—٢٥.

²⁵ ამ მხრივ კიდევ უფრო საყურადღებოა ხალიფა აბუ ბაკრის (632-634) მიმართვა თავისი სარდლებისადმი, რომლებსაც აფრთხილებდა არ დაესახიჩრებინათ მტერი, არ გაეწყვიტათ ახალგაზრდები, ქალები და ღრმა მოხუცები, არ მოესპოთ პალმის ხეები და ნაყოფის მოშენები სხვა მცენარეები; არ დაეკლათ იმაზე მეტი ცხვარი, ძროხა და აქლემი, რაც საქმელად ეყოფოდათ; მორღებოდნენ სენაკებში მყოფ მოღლესაწაულენს, არ შეეშალათ ხელი მათი საქმიანობისათვის (T a b a r i, I, 1850; ი ბ ნ ა ლ - ა ს ი რ ი, II, 310; Н. А. М е д н и к о в, Палестина от завоевания ее арабами до крестовых походов, СПб., 1902, II(1), გვ. 139-140; 3. Б у н и я т о в, დასახ. ნაშრომი, გვ. 79). ყველა ხალხსა და ქალაქს, რომლებიც მივიღებენ, დაუდეთ ხელშეკრულება და იყავით ნაქისრ ვალდებულებათა ერთგულნი. დაე იცხოვრონ თავიანთი ძველი წესებისა და კანონების მიხედვით; დაუწყსეთ გადასახადი როგორც საზღაური მათი ტერიტორიისა და რელიგიური მრწამსის შესანარჩუნებლად. ომი გამოუცხადეთ მხოლოდ იმთ, ვინც უარს გეტყვით მიღებაზე (Н. В. П и г у л е в с к а я, Византия и Иран на рубеже VI-VII веков, М.-Л., 1945, გვ. 270-274).

²⁶ ე. ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე, აბასელთა სახალიფოს სოციალურ-ეკონომიური ვითარება VIII-IX საუკუნეებში (ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან, თბ., 1957, გვ. 88).

²⁷ Из сочинений Балазори «Книга завоевания стран». Текст и перевод. Перевод П. К. Ж у з е, Баку, 1927, არაბ. ტექსტი, გვ. 8, თარგმანი, გვ. 12; ანუშთის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 40; ი. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, თბ., 1965, ტ. II, გვ. 75-76.

²⁸ 3. Б у н и я т с в, დასახ. ნაშრომი, გვ. 117.

თავისი მეურნეობა, გამას რომ ჰქონდა: ვენახი, ზეთისხილის ნარგავები, ქონება, შვილები და ყველაფერი, რასაც ის ფლობდა. ამ აღწერას, რომელიც, დიონისე ტელ-მაჰრის მიხედვით, 691-692, ხოლო მიხეილ სირიელს თქმით, ერთი წლით გვიან ჩაუტარებიათ²⁹, შედეგად მოჰყვა „ურჯულოთა“, მათ შორის ამიერკავკასიის ქრისტიანი მოსახლეობის მდგომარეობის ყველაზე მეტად გაუარესება. ამიერიდან მდიდრებს წელიწადში უნდა გაეღოთ 48 ღირპემი (ღირპემი — 15 კაპ.), საშუალოებს — 24, ხოლო ღარიბებს 12 ღირპემი³⁰. მუსლიმებს შეწერილი ჰქონდათ „უშრი“ (მეათედი), რომელიც ქრისტიანებსაც უნდა გადაეხდათ, თუ საქონელს საავაჭროდ გაიტანდნენ ბაზარზე. 200 ღირპემის ან 20 მისკალს ღირებულების საქონელზე ქრისტიანთათვის გადაკვეთილი იყო ნახევარი უშრი ან 10 ღირპემი, მუსლიმებზე — 1/4 უშრი ან 5 ღირპემი³¹. ატ-ტაბარის ცნობით, ამ გადასახადების აკრეფა ხდებოდა ძალდაუტანებლად, დადებული შეთანხმების საფუძველზე³², ე. ი. მისი გადაუხდელობა გამოიციხული იყო.

აბდ ალ-მალიქის მიერ გატარებული ეს ღონისძიება ხელს უწყობდა ცენტრალური ხელისუფლების ეკონომიური (უმთავრესად ფინანსური) მდგომარეობის გაუმჯობესებას, მაგრამ აუარესებდა მოსახლეობის საარსებო პირობებს, აჩქარებდა გამუსლიმების პროცესს და იწვევდა სახალიფოს მშრომელი მასების, უფრო მეტად მისი არამუსლიმი ნაწილის მხარდ უკმაყოფილებას. მდგომარეობა, რომ ნაწილობრივ მაინც გაუმჯობესებულებოდა, ამისათვის VIII ს-ის 10-იან წლებში ხალიფა 'უმარ იბნ აბდ ალაზიზმა (717—720) გააუქმა ძველი საშანური გადასახადები, „ნოვრუზისა და მაჰრაჯანის“ შეწირულებას რომ ეხებოდა³³, და ამით ერთგვარი შედეგითი მიეცათ „ამიერკავკასიის ქრისტიანებს“, მაგრამ ეს „წყალობა“ ხანმოკლე გამოდგა. იაზიდ II-ის ხალიფობისას (720—724) მათი მდგომარეობა კვლავ გაუარესდა. ლევონდის, სტეფანოს ტარონაის (ასოლიკის) და ვარდან დიდის დახასიათებით, ამ ბოროტმა, ვერაგმა და მძვინვარე ხალიფამ სახალიფოში ღირის სინაილის ამოწყვეტა³⁴ და ქრისტიანთა ჯვრისა და ხატის მოსპობა განიზრახა³⁵. მისი განკარგულებით, სახელმწიფოს სახარაჯო საქმეთა გამგებელმა (საჰიბ ალ-ხარაჯ) უსამა იბნ იაზიდ

²⁹ Chronique de Denys de Tell-Mahre; 4-e parte, publ. par I. B. Chabot. Paris, 1895, გვ. 10; La Chronique de Michel le Sirien, Trad. par. Chabot, Paris, 1895, t. II, გვ. 473.

³⁰ Адам Мейн, Мусульманский ренессанс. Перевод с немецкого, предисловие, библиография и указатель. Д. Е. Бертельса, М., 1966, გვ. 49; З. Буниятов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 118.

³¹ ე. სიხარულიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 95.

³² الطبري، تاريخ الرسل و الملوک، اثناء عشر جزءا، القاهرة المطبعة الحسينية، ج—II، ص—١٣٦٧.

³³ В. В. Бартольд, Халиф Омар II и противоречивые известия о его личности, «Христианский Восток», 1920, VI, გვ. 228.

³⁴ ამ მიზნით შემოღებულ იქნა გადასახადი, თითო ღორზე 4 დინარი (Адам Мейн, დასახ. ნაშრომი, გვ. 49).

³⁵ Гевонд, დასახ. ნაშრომი, გვ. 70-71; Степанос Таронский, Асохик по прозванию, Всобщая история. Перевод с арм. Н. Эмина, М., 1864, გვ. 96; Всобщая история Вардана Великого, Перев. с арм. Н. Эмина, М., 1861, გვ. 94.

ალ-მანუშიმ 102 (721/2) წელს „ქრისტიანებს გაუზარდა ხარაჯი, გადაახდევინა დიდძალი თანხა და ბერებს ხელები დაუღალა“³⁶.

განსაკუთრებით ძნელბედობის ხანა იყო ქრისტიანებისათვის ჰიშამის ხალიფობის (724—743) წლები. ალ-მაჟრიზის ცნობით, მის დროს ამიერკავკასიაში მკვეთრად „გაიზარდა ქრისტიანთა ჩაგვრა და გადიდდა ხარაჯი“³⁷, რასაც ადასტურებს სტეფანოს ტარონაცი³⁸.

ბოროტი ზრახვებით შეპყრობილმა ხალიფამ, თავისი ზეობის პირველ წლებში, სომხეთს სარდალი ჰარის იბნ ამირი³⁹ მიაგვლინა საყოველთაო აღწერის მოსახდენად და „მოსახლეობის კიდევ უფრო დასამონებლად“⁴⁰. ჰიშამის მიერ არმინია-აზერბაიჯანის გამგებლად დამტკიცებულ ალ-ჯარრაჰს არარანში შემოუღია ახალი საწონ-საზომი ერთეულები, რომლებსაც თურმე „ალ-ჯარრაჰული“ ეწოდებოდა⁴¹. ცხადია, ეს ერთეულები ძველზე ნაკლები არ იქნებოდნენ.

ჰიშამის დროს მოწყობილი საყოველთაო აღწერის შემდეგ დაწესებული საგადასახადო ღისტება ითვალისწინებდა საქორწინო გადასახადის შემოღებას. ზალიფა უმარ II-ის მიერ გაუქმებული პასანური გადასახადების აღდგენას⁴² და ბერების დაბეგვრას ჯიზიით⁴³.

მოსახლეობის, მიწის, პირუტყვისა და ყოველგვარი ქონების ამ საყოველთაო აღრიცხვამ, რომელიც მ. კალანკატეცის თქმით, 174 (725. V. 29—726. V. 28) წელს მოეწყო, „ხალხი და მთელი ქვეყანა მონობის უღელქვეშ მოაქცია“⁴⁴. სწრაფად იკლო პირუტყვის სულადობამ, მოსავლიანობამ, დაიწყო ხანგრძლივი შიმშილიანობა. ამასთან, ამიერკავკასიის ქრისტიან მოსახლეობას სარწმუნოებისა და ეროვნული გაქრობა-გადაშენების აშკარა საფრთხეც დაემუქრა. დიდი და პატარა, ერი და მთავარნი განსაცდელში იყვნენ. ერისმთავრებს ყველაზე მეტად ის აღონებდათ, რომ არაბები აღარ სჯერდებოდნენ დაპყრობილ ხალხებთან დადებული ზელშეკრულებით გათვალისწინებული პირობების — გადასახადის გადახდასა და მაშველი ჯარის გამოყვანის შეარულებას და უხეშად ერეოდნენ ქვეყნის უზენაეს მართვა-გამგეობაშიც. ისინი თავიანთი შეხედულებისამებრ ნიშნავდნენ, ხსნიდნენ, სახალიფოს დედაქალაქში იბარებდნენ და სჯიდნენ კიდევაც ქართველ მეფე-მთავრებს⁴⁵. პოლიტიკურმა დევნამ, სარ-

³⁶ المقريزي، المواعظ و الاعتبار بذكر الخطط و الآثار، القاهرة، ج—ع،

390—ص; З. Бунятов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 118. მოსახლეობის დადღვის ფაქტს ადასტურებს დონისე ტელეჟაქელიც (იხ. მისი დასახ. ნაშრომი, გვ. 148).

³⁷ ალ-მაჟრიზი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 395.

³⁸ Стефанос Таронский, დასახ. ნაშრომი, გვ. 96.

³⁹ ლევენთან... გერტ... (Гевонд, დასახ. ნაშრომი, გვ. 71).

⁴⁰ იქვე.

⁴¹ Бладзори, Книга завоевания стран. Текст и перевод. Перевод с арабского П. К. Жузе, Баку, 1927, გვ. 16.

⁴² ატ-ტაბარი, დასახ. ნაშრომი, ტ. II, გვ. 1366-1667, ტ. VIII, გვ. 129.

⁴³ ალ-მაჟრიზი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 394.

⁴⁵ История Агван Моисея Каганкатваци, 261: Гевонд, დასახ. ნაშრომი, გვ. 71, Хронологическая история, Составленная отцом Мехитаром Вардагетом. Перев. с древнеармянского К. Патканова, Труды Восточного отдела Российского археологического общества, СПб., 1869, т. XIV, გვ. 399. ქართველი ხალხის გაჭირვებული მდგომარეობის შესახებ ქართულ წყაროებშიც არის ცნობილი, მაგრამ ისინი მტრთან ყრუს ლაშქრობის შემდეგ შექმნილ ვითარებას ასახავენ.

⁴⁶ ი.ე. ჯაფარიძე, ქართველი ერის ისტორია, თბ., 1965, ტ. II, გვ. 87.

Е. „მაცნე“, ისტორიის სერია, 1980, № 1

წმუნობები და ეკონომიურმა შევიწროებამ იმ ზომამდე მიიღწია, რომ ლევონის ცნობით, მეტი ატანა აღარ შეიძლებოდა, „ყველა კვნესოდა“⁴⁷.

ასეთ ვითარებაში მოსახლეობა ან იყრებოდა და სხვაგან იხიზნებოდა, ან და დამპყრობთა ძალადობას აჯანყებით პასუხობდა. ცნობილია, რომ ერთ-ერთ ასეთ მძლავრ აჯანყებას არაბ მოძალადეთა წინააღმდეგ ამიერკავკასიაში ადგილი ჰქონია ხალიფა აბდ ალ-მალიქის ზეობის მეორე (686) წელს. ეტყობა, მსგავსი გამოსვლები გრძელდებოდა VIII ს-ის 20-იანი წლების დასასრულსაც. ამაზე უნდა მიგვითითებდეს ატ-ტაბარის ჩვენ მიერ ზემოთ მოტანილი ეროცელი ცნობის ის ადგილი, სადაც აღნიშნულია: ალ-ჯარაჰმა „ჯარები მულანსა და ჯილანს დაგზავნა ყველას გასაწყვეტ-დასატყვევებლად“. მულანსა და ჯილანში ანუ გილანში კი მის დროს ადგილობრივი მოსახლეობის მეტი სხვა არაფერ იყო.

ამბოხებული ამიერკავკასიის მოსახლეობა ხშირად საკუთარი ძალით ცდილობდა არაბთა მიმე უფლიდან თავის დაღწევას და, როგორც ფაქტები მეტყველებენ, ზოგჯერ ახერხებდნენ კიდევაც განთავისუფლებას. მაგ., 686—689 წლებში აჯანყების მოთავე ნერსე ქართლის ერისთავმა⁴⁸. ოანე დრასხანაქერტელის გადმოცემით, დაამარცხა არაბთა სარდალი „ბარაბა და გააძევა არმინიიდან“⁴⁹.

მაგრამ ძლიერი მტრის წინააღმდეგ საბრძოლველად აღმდგარ ამიერკავკასიის ქვეყნების მოსახლეობის საკუთარი ძალა ყოველთვის არ ჰყოფნიდა გამარჯვების მისაღწევად და მაშინ ის დამხმარეს ეძებდა. სწორედ, ასეთ შემთხვევასთან გვაქვს საქმე VIII ს-ის 20-იანი წლების დასასრულს. თანამედროვეის გადმოცემით, ამ დროს „არავითარი შესაძლებლობა აღარ არსებობდა აუტანელი ტანჯვისაგან თავის დახსნისა“⁵⁰. ამიტომ გასაყვრი არაფერია თუ ქართლის ხელისუფალმა (შესაძლოა ბიზანტიის წაქეზებითაც) არაბთმოდულე ხაზარებს უხმო და მათ მიუღია.

ალ-ბალ'ამის ცნობით, ქართველი მეფე ხაკანის სარდალს აძლევდა სასარგებლო რჩევა-დარიგებას, უჩვენებდა არაბი რაზმების ადგილსამყოფელს⁵¹, რითაც მნიშვნელოვან დახმარებას უწევდა საზართა ლაშქარს, რომელმაც იოლად სძლია მოწინააღმდეგეს და გააძევა ის ამიერკავკასიის ფარგლებს გარეთ⁵².

მართალია, ეს წარმატება ხანმოკლე გამოდგა, არაბებმა სულ მალე შესწლეს ამიერკავკასიაში თავიანთი ბატონობის აღდგენა და, ვინ იცის, ეგებინა

⁴⁷ Гевонд, დასახ. ნაშრომი, გვ. 71.

⁴⁸ ს. ჯანაშია, არაბთა საქართველოში, შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 366-368, ნ. ბერძენიშვილი, ვ. დონდუა, და სხვები, საქართველოს ისტორია. 1, თბ., 1958, გვ. 115, 116, ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 77; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, თბ., 1973, II, გვ. 287; გ. აბრამიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 25.

⁴⁹ ოანე დრასხანაქერტელი თარგმანი შენიშვნებითა და საძიებლითურთ ილია აბულაძისა, თბ., 1937, გვ. 14. ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 77.

⁵⁰ Гевонд, დასახ. ნაშრომი, გვ. 71.

⁵¹ М. И. Артамонов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 213; З. Буниятов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 111.

⁵² Amer Ali, A Short History of The Saracens, London, 1834, გვ. 140; كتاب الدول

ამან აიძულა არჩილი დასავლეთ საქართველოში გადახვეწილიყო⁵⁸, მაგრამ მიუხედავად ამისა, 730 წლის გამარჯვებას მთლად უქმად მაინც არ ჩაუვლია. მან არაბებს ერთხელ კიდევ აგრძნობინა, რომ მათი მდგომარეობა ამიერკავკასიაში მყარი ვერ იყო, ხოლო დაპყრობილი ადგილობრივი მოსახლეობა კი დააარწმუნა, რომ ერთიანი, ორგანიზებული და თავდადებული ბრძოლით შეიძლებოდა დამპყრობთა უფლიდან თავის დახსნა.

დასასრულ, ყოველივე ზემოთქმულის საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ 1. ხაზართა ლაშქრობა, რომლის დროსაც დაიღუპა არმინია-აზერბაიჯანის არაბი გამგებელი ალ-ჯარრაჰი, მოეწყო 730 წელს; 2. ლაშქრობის ინიციატორი იყო ქართველთა მეფე მთავარი არჩილ II, ხოლო ჯარის სარდალი ხაზართა ხაჯანის ვაჟი ბარჯიქი; 3. ნაწილი ბარჯიქის ლაშქრისა ამიერკავკასიაში შემოვიდა ღერბენდიდან, ნაწილი — დარიალიდან და გაემართნენ აზერბაიჯანისაკენ. მაშასადამე, დარიალის გზით მოსულ ხაზართა რაზმებს უნდა გაველოთ აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე და გაეთავისუფლებინათ ის მუსლიმებისაგან; 4. ლაშქრობაში უშუალოდ მონაწილეობდა საქართველოს გამგებელი, რომლის დახმარებით ბარჯიქმა იოლად დაამარცხა არაბები და განდევნა ისინი ამიერკავკასიიდან.

В. Г. СИЛАГАДЗЕ

ОБ ОДНОМ ПОДХОДЕ ХАЗАР В VIII ВЕКЕ

Резюме

На основе грузинских, армянских и арабских источников в работе изучен вопрос о походе хазар в Закавказье в 730 году.

Поход был совершен по просьбе грузинского царя Арчила, который умело использовал хазар против арабских поработителей.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ძველი და შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობის განყოფილებამ

⁵⁸ გ. ა ბ რ ა მ ა შ ვ ი ლ ი არჩილ II-ის გადასვლის თარიღად 682-686 წლებს ვარაუდობს, ხოლო წასვლის მიზეზად ის ასახელებს ქართლის საერისმთავრო ტახტისათვის ატეხილ შფოთს, რომელიც მისივე თქმით, 682 წელს სტეფანოზ II-ის საგვარეულო სახლის მარცხითა და ნერსეს გამარჯვებით დასრულებულა (გ. ა ბ რ ა მ ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 25-26). მაგრამ რაკი ცნობილია, რომ ქართული წყარო არჩილს მეფედ იხსენიებს, მისი მეფობა კი 719-745 წლებზე მოდის და 730 წ. ხაზართა შემოსვლა ამიერკავკასიაში "ქართლის მეფის" მოწვევით მოხდა, გამორიცხული არაა, სწორედ ხაზართა ამ ლაშქრობის დამარცხების შემდეგ გაქცეულიყო იგი ეგრისში, რადგან ამიერკავკასიიდან ხაზართა გასაძევებლად ხალიფას მიერ (730 წელსვე) გამოგზავნილი მასლამა იბნ აბდ ალ-მალიქი და მის ლაშქარში მყოფი მრისხანე სარდალი მურვანი, ლაშქრობის ინიციატორს, არაბთ მოძულე ქართლის გამგებელს, ცხადია, დაუსჯელს არ დატოვებდნენ.

კიდევ ერთხელ კიტიანუ პაპაქის თასის შესახებ

სასანიანთა დინასტიის მმართველობის ხანაში (227—651 წწ.) ირანში წარმოიშვა ცივილიზაცია, რომელიც მის წინამორბედებთან შედარებით ყველაზე უკეთ გამოხატავდა ირანელი ხალხის სულსა და თვითმყოფადობას. სწორედ ამ დროს შეიქმნა ირანში ოფიციალური პროკლამაციური ხელოვნების ბრწყინვალე ძეგლები. III საუკუნეს ეკუთვნის ამგვარი ხასიათის მთელი რიგი ნიმუშებისა, რომლებიც შემდგომ გადაიქცნენ სასანიელი მეფეთ მეფეებისა და მათი მოხელეების „იდეალურ“ სახეებად.

სასანიური ვერცხლის ჭურჭელი წარმოადგენს სასანიური მონარქიის საუკეთესო მხატვრულ მემკვიდრეობას. ირანელი ხელოსნები საუცხოოდ ფლობდნენ ლითონის დამუშავების ტექნიკას. მათ შექმნეს ვერცხლის, როგორც ფუფუნების, ისე ფართო მოხმარების მრავალი ნაკეთობა, რომელთა საუკეთესო ნიმუშები აღმოჩენილია ამიერკავკასიის და ურალის ტერიტორიაზე.

III ს-ის სასანიური ოფიციალური ხელოვნება იფარგლებოდა მეფეთ მეფისა და მისი მოხელეების პორტრეტებისა და ნადირობის სცენების ამსახველი სიუჟეტებით, რომლებმაც შემდგომ მკაცრად დაკანონებული სახე მიიღეს. სულ რამდენიმე ათეული წლის მანძილზე პირველ სასანიურ რელიეფებზე, გემებზე და მონეტებზე ჩამოყალიბდა ირანისათვის სრულიად ახალი მეფეთ მეფის, მისი მოხელეების, ქურუმების „ოფიციალური პორტრეტების“ კანონები.

ადრესასანიური თასები მცირე რაოდენობითაა შემორჩენილი. სწორედ მათ რიცხვს ეკუთვნის III ს-ის მეორე ნახევარში შექმნილი ადრესასანიური ტორეტიკის ისეთი ცნობილი ნიმუში, როგორიცაა შაჰანშაჰების ვარაპრან II-ის და ნერსეს კაროს დიდი მოხელის, კიტიანუ პაპაქის თასი, რომელიც საქართველოს ტერიტორიაზეა ნაპოვნი.

აღსანიშნავია, რომ ირანული ხელოვნების ძეგლები საქართველოში III ს-ის დასასრულს გვხვდებიან, რაც ზუსტად ასახავს იმ პერიოდში შექმნილ პოლიტიკურ ვითარებას — რომის იმპერიის გავლენის შესუსტებას აღმოსავლეთში¹.

III ს-ის შუა წლებში იბერია წარმოადგენდა შედარებით დამოუკიდებელ სამეფოს, რომელსაც ადგილობრივი სამეფო გვარის წარმომადგენელი — ამასპი მართავდა. შაჰანშაჰ შაპურ I-ის მეფობის დროს (242—272 წწ.) რომთან წარმოებულმა ომებმა გააფართოვეს ახლად შექმნილი სასანიური ირანის სახელმწიფოს საზღვრები. ქვეყნები, რომლებიც ჩამოთვლილია შაპურ — I-ის „ქაბა ზოროასტრის“ წარწერაში, როგორც ერანშაჰრის შემადგენლობაში შემაჯავლი, ირანისაგან სხვადასხვაგვარად იყვნენ დამოკიდებულნი. იბერია ამ

¹ К. Г. М а ч а б е л и, Основные проблемы позднеантичного искусства Грузии (по материалам торевтики), Сборник статей. Античность и античные традиции в культуре и искусстве народов советского Востока, М., 1978, гл. 114—118.

დროს უკვე შედიოდა ირანის გავლენის სფეროში². ამ ორ ქვეყანას შორის დამოკიდებულების ფორმა იყო მეხარკეობა³ (pty b'z).

ირანის უმაღლესი ქურუმის — მაგუპატ ქარტირის წარწერების მიხედვით, რომლებიც III ს-ის 80-იანი წლების დამლევს არის შექმნილი (KNRu, KSM)⁴, ირკვევა, რომ შაპურ I-ის დროს იბერიაში ძალდატანებით ვრცელდებოდა ზორასტრიზმი⁵.

III ს-ის 90-იან წლებში ირანის გავლენა იბერიაში კიდევ მეტად გაძლიერდა. ქვეყნის მმართველობაში განსაკუთრებული ადგილი დაიკავეს ირანელმა პიტიახშებმა — სასანელი მეფეების მიერ დაყენებულმა ნაცვლებმა. შედეგად ირანის გავლენა იბერიაში — იბერიელთა ერისთავის სამარხში აღრესა-სანური ვერცხლის თასის აღმოჩენა წარჩინებულის პორტრეტული გამოსახულებით, სწორედ იბერიის ირანზე უფრო მჭიდროდ დამორჩილებასზე მიუთითებდეს. ამიერიდან სასანელ მეფეთა ძალაუფლებას იბერიაში ახორციელებდა სასანელი მეფეთა მეფის ნაცვალი „პიტიახშის“ ტიტულით.

მცხეთაში აღმოჩენილმა თასმა არაერთგზის მოიპყრო საბჭოთა და უცხოელ მეცნიერთა ყურადღება⁶.

² საქართველოს ტერიტორიის ირანის მიერ დაქვემდებარების შესახებ იხ. В. Г. Луконин, Завоевание Сасанидов на Востоке и проблема кушанской абсолютной хронологии, ВДИ, № 2, 1969.

³ სომხეთი, იბერია, ალბანეთი, ბალასაკანი წარმოადგენდნენ მიწებს, რომლებიც მიეკუთვნებოდნენ ან-ერანს (არაერანს). SKZ (შაპურ I-ის წარწერა: „ქააბა ზორასტრზე“) პართული ტექსტი, სტრქ. 11 [ʾrṁny wryšn sykn ʾrd'n blskn]. KNRu (ქარტირის წარწერა ნაყში-ი რუსთაშვი) ფალაური ტექსტი სტრქ. 39. [ʾl m [ny]ʔ [Wlwč'n] [ʾ] l d [n] b[ʾ]skʔ]n. KSM (ქარტირის წარწერა სარ-ი მეშხედში სტრქ. 1. 18 wlwč'n l(d)'n bl's (k'n) KZ (ქარტირის წარწერა „ქააბა ზორასტრზე“), სტრქ. 1. 12. 'lmny [Wlwč'n] 'l'ny bl'sk'n

Ph. Gignoux, La liste des Provinces de l'ÉRÂN dans les inscriptions de Šābuhr et de Kirdir. Acta Antiqua Academiae scientiarum Hungaricae, XIX, fasc. 1-2, 1971, გვ. 94.

⁴ მაგუპატ ქარტირის წარწერების ნაყში-ი რუსთაშვილის და სარ-ი მეშხედის რელიეფებზე იხ. ლიტ. E. Herzfeld, „Reisebericht“. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 80, 1926, გვ. 225-284; E. Herzfeld, Iran in the Ancient East, Princeton, 1947, გვ. 325; W. B. Henning, The Inscription of Naqš-e Rostam. Corpus Inscriptionum Iranicarum, London, 1957, p. III, V, II, გვ. 2; R. N. Frye, The report on a Trip to Iran, Oriens 2, Leiden, 1949, გვ. 209; R. N. Frye, Remarks on the Paikuli and Sar Mašhad Inscriptions. Harvard Journal of Asiatic Studies, v. 20, № 3-4, December 1957, Harvard-Yenching Institute, გვ. 702-708; L. Vanden Bergh, Archeologie de l'Iran ancien, Leiden, 1959, გვ. 52; R. Ghirshman, Parther und Sasaniden, München, 1962, გვ. 364; В. Г. Луконин, Варахран II и Нарсе, ВДИ, 1964, № 1, გვ. 48-68; Ph. Gignoux, L'inscription de Kirdir à Sar Mašhad. Journal Asiatique, Paris, CCLVI, fasc. 3-4, 1966, გვ. 387-418; Ph. Gignoux, დასახ. ნაშრომი, გვ. 94; P. Lecoq, Remarques sur l'inscription de Sar Mašhad Studia Iranica, v. I, Paris, 1971.

⁵ В. Г. Луконин, Завоевания Сасанидов... გვ. 32.

⁶ Г. В. Церетели, Эпиграфические находки в Мухета, ВДИ, 1948, № 2, გვ. 49-57; Ш. Я. Амиранашвили, Серебряная чаша раннесасанидской эпохи из раскопок в Армазисхери. Сборник в честь И. А. Орбели, М.-Л., 1960, გვ. 289-291; შ. ამიანაშვილი, არმაზისხევში გათხრების დროს ნაპოვნი აღრესანური გზოქის ვერცხლის თასი, თბ., 1500 სათუბოლეო კრებული, 1958, გვ. 90-91; В. Г. Луконин, Иран в эпоху первых Сасанидов, ВДИ, 1961, გვ. 61; А. А. Апакидзе, Герсда лрсვეი Грузии, Тб., 1968, გვ. 207-212; К. Г. Мачабадзе, Төрөвтика Грузии, Тб., 1976, გვ. 106-116; W. Henning, A Sasanian Silver Bowl from Georgia, BSOAS, 24, 1961, გვ. 252-256; C. Toumanoff, Studies in christian Caucasian History, Georgetown University Press, 1963, გვ. 183; T. T. Rice, Ancient Arts of Central Asia, London, 1965, გვ. 24-25; W. Hinz, Altiranische Funde und Forschungen, Berlin, 1969, გვ. 206.

ჩვენ შევეცადეთ დაგვეზუსტებინა თასის დამზადების დრო, მასზე გამო-
სახული პიროვნების ვინაობის გარკვევის მეშვეობით.

თასის გარეთა მხარეს მოთავსებულია პუნქტირით (*pointillé*) ფალაურ ენა-
ზე შესრულებული წარწერა: p'ky bthšy BRH 'rthštry [BRH...?] sy 'rthštry
bthšy MN ZWZN'symy s xxxxxxiii ZWZN» „წარმოადგენს პიტიახშ პაპაის
(საკუთრებას) არტაშირის ვაჟისა, ვაჟისა... არტაშირ პიტიახშის. 253 ვერცხლის
დრაქმა».⁷

წარწერა წარმოადგენს სტანდარტულ ფორმულას, რომელშიც მოხსენე-
ბულია თასის მფლობელის სახელი, წოდება (აგრეთვე მისი მამის და პაპის
სახელი) და წონა დრაქმებში. ასეთი სახის წარწერები ტიპურია III-IV სს.
სასანური ტორევეტიკის ნიმუშებისათვის.⁸

წარწერაზე, რომელიც მოთავსებულია თასსზე, მოხსენიებულია პიტიახ-
ში პაპაი.⁹

სიტყვა „პიტიახშის“ წარმოშობა დღემდე არაა ნათელი და იწვევს მეც-
ნიერთა შორის აზრთა სხვადასხვაობას¹⁰, რაც შეეხება ამ თანამდებობას, მას

⁷ ამ წარწერის წაკითხვის შესახებ, იხილე ლიტ. Г. В. Церетели, *დასახ. ნაშრომი*,
გვ. 55; Ш. Н. Амиранашвили, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 289, В. Г. Луконин,
Иран в эпоху первых Сасанидов, გვ. 61; В. А. Лившиц, В. Г. Луконин, Сред-
неперсидские и согдийские надписи на серебряных сосудах, ВДИ, 1964, № 3, გვ. 163; W.
B. Henning, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 354. (ე. პენინგს ხელთ ჰქონდა ცუდი ფოტოები, რის გა-
მოც ვერ შეძლო ზუსტად ამოეკითხა პაპაის მამის სახელი და წარწერა შემდეგნაირად წაიკითხა.
„პაპაიკ პარიახში, არტაშირ პიტიახშის ვაჟი, ვაჟი შაპურ პიტიახშისა“).

Ch. I. Brunner, *Middle Persian Inscriptions on Sasanian Silverware*. Metropolitan
Museum Journal, vol. 9, 1974, გვ. 104.

⁸ W. B. Henning, *New Pehlevi Inscriptions on Silver Vessels*. BSOAS, XXII, 1959.
I, გვ. 132-134.

⁹ ამ საკუთარი სახელის ეტიმოლოგია შემდეგნაირია: Pāpak (ფალაური) Bābek (არაბული):
F. Justi *Iranisches Namenbuch*, Marburg, 1895, გვ. 241.

Pap-შემოკლებული ფორმა Pāpak-იდან, რაც ფალაურად ნიშნავს „მამას“. სასანური დინასტიის
დამაარსებელს ერქვა არტაშირი პაპაიკინი, რაც იმას ნიშნავდა, რომ „არტაშირი იყო პაპაის ვაჟი“. *ცნობილია*, რომ პაპი (Pap) იყო ქურუმი ფარსში, ირანის ერთ-ერთ უდიდეს პროვინციაში. A.
Gafurov, Лев и Кипарис, М., 1971, გვ. 56.

¹⁰ ამ ტერმინის სხვადასხვაგვარი გაგება მოცემულია შემდეგ შრომებში: F. Justi, *დასახ.*
ნაშრომი, გვ. 254; H. Hübschmann, *Armenische Gramatik*, I, Leipzig, 1897, გვ. 119,
I. Markwart, *Erforschung der Geographie des Ps. Moses Horenaci*, Berlin, 1901, გვ.
23, 25, 45, 165; R. von Stackenberg, *Beiträge zur persischen Lexikographie*, Wi-
ener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, XII, 1903, გვ. 52; Th. Nöldeke, *Geschichte
der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden*, Aus der arabischen Chronik des Tabari, Lei-
den, 1879, გვ. 449; E. Herzfeld, Paikuli, *The Monument and inscriptions on the
Early History of Sasanian Empire*, I, Berlin, 1924, გვ. 155-156; P. Lagarde, *Gesamelte
Abhandlungen*, Leipzig, 1866, გვ. 187, N. C. Debevoise, *A political History of
Parthia*, Chicago, 1938, გვ. 241, n. 5. A. Pagliaro, *Mediopersiano bitaxš, armeno bdeaxš*,
Rivista degli studi orientali XII, 1923/30, გვ. 160-168; A. Christensen, *L'Iran
sous les Sassanides*, Copenhagen, 1944, გვ. 22, f. 102; N. S. Naber, *Quelques insc-
riptions antiques découvertes récemment en Georgie*, *Eranos*, Bd. 44. Upsala, 1946, გვ. 237-
242; M. Sprengling, *Third century Iran, Sapor and Kardir*, Chicago 1953, გვ. 31; W.
Henning, *Mitteliranisch Handbuch der Orientalistik*, Leiden—Xöln, 1958, გვ. 61; B. M.
Metzger, *A greek and arameic inscriptions discovered at Armazi in Georgia*. INES, XV,
1956, გვ. 21; R. N. Frye, *The Heritage of Persia*, Oxford, 1962, გვ. 239, 263; R. N.
Frye, *Some early Iranian titles*, *Oriens* 15, Leiden, 1962, გვ. 354; R. N. Frye. *The Gol-*

ფლობდნენ სამეფო და წარჩინებულ გვართა პირები. ეს თანამდებობა შაპურის „ქააბა ზოროასტრის“ წარწერაში მოხსენიებულია მეფის ოჯახის წევრებისა და ირანის ვაზურგფრამატარის შემდეგ¹¹.

I-II სს იბერიის პიტიახშები (შარაგასი, ზევასი, ასპარუგი) ქვეყნის უმაღლესი თანამდებობის პირები იყვნენ. III-IV სს აღმოსავლეთ საქართველოს პიტიახშები წარმოგვიდგებიან, როგორც სასანური ირანის მოხელეები, მისი სახელმწიფო აპარატის აგენტები იბერიაში (ქართლში).

მცხეთაში ნაპოვნ თასზე გამოსახული პიტიახში უდავოდ სასანელი მეფის მიერ დაყენებული პირია და ირანელია წარმოშობით. მისი ვინაობა დღემდე იწვევს მეცნიერთა და ირანის ხელოვნებით დანტერესებულ პირთა აზრთა სხვადასხვაობას.

ვინ იყო ეს პიტიახში პაპაი? საკუთარი სახელი „პაპაი“ გაერცელებულ იყო და ხშირად იხმარებოდა III ს-ის ირანში¹². ვინმე პაპაი მოხსენიებულია შაპურ I-ის წარწერაში (ŠKZ) არდაშირ I-ის კარის მოხელეთა ჩამოთვლისას¹³.

პაპაის თასის წარწერაში მოხსენიებულნი არიან პაპაის მამა და პაპა, რომლებიც აგრეთვე „პიტიახშის“ წოდებას ატარებდნენ. პიტიახშ პაპაის მამა — არდაშირი, პიტიახშის ვაჟი — მოხსენიებულია შაპურ I-ის „ქააბა ზოროასტრის“ წარწერაში შაპურ I-ის მოხელეებს შორის, ხოლო პაპა მ-ში — არდა-

den Age of Persia. The Arabs in the East. London, 1975, გვ. 9; E. Benveniste, Titres et noms propres en iranien ancien, Paris, 1966, გვ. 51; W. Hinz, დასახ. ნაშრომი, გვ. 153; G. Toupinoff, დასახ. ნაშრომი, გვ. 189, A. A. Фрайман, Несколько замечаний к Армазской билингве Г. В. Церетели. И. А. Н. отделение языка и литературы, т. V, вып. 2. М., 1946, გვ., 163; Г. А. Капаниця, О двух социально-экономических терминах древнего Ближнего Востока, ВДИ, 1949, № 3, გვ. 11-13; Г. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тб., 1960, გვ. 460; В. Г. Луконин, Культура сасанидского Ирана, М., 1969, გვ. 43, Г. Ш. Амирапашвили, Сасанидские эпиграфические памятники как источник по социально-экономической истории Ирана (автореферат) Тб., 1975, გვ. 15. იბერიის პიტიახშების წარმოშობის საკითხი განხილული აქვს გ. შამუღას (Г. С. Мамуля, Розыскания по социальной и политической истории Картлийского (Иберийского) государства (автореферат). Тб., 1975, გვ. 26, 29, 33, 37; პ. ი. ნ. გ. როსტომაძე, „მოქცევა ქართლისაი“, და ანტიკური ხანის იბერიის მეფეთა სია, მუსხეუმის მოამბე, XI-B, თბ., 1941, გვ. 293; გ. წერეთელი, არმაზის ბილინგვა, ენოქის მოამბე თბ., 1941, XIII, გვ. 293; ს. ჯანაშიას შრომები, I, თბ., 1949, გვ. 266-267; ე. გ. როგოლია, V-VI სს ქართლის პიტიახშები და მათი სახელის საკითხისათვის. „მნათობი“ 1959, № 4, გვ. 172-174; ა. ბ. გ. ე. რაძე, ქართლის პიტიახშთა ხელისუფლებისა და ვინაობის საკითხისათვის, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 35, 1963, გვ. 55-68, თ. გ. ამსახურდია, პიტიახშის ინსტიტუტის საკითხისათვის, „მაცნე“ № 6, 1970, გვ. 49-74.

¹¹ ვაზურგფრამატარი — მეფის მთავარი მრჩეველი.

¹² Bābek — სასანის ვაჟი, Pāpak — არტაშირ I-ის მამა (F. Iusti, დასახ. ნაშრომი, გვ. 241; არდაშირ I-ის რელიეფზე ნაყვ-ი რუსთაში მოხსენიებულია პაპაი, მეფე არდაშირ I-ის მამა (В. Г. Луконин, Культура..., გვ. 186). ცნობილია მონეტები, რომლებზეც გამოსახულია პაპაი თავის ვაჟიშვილთან ერთად.

¹³ სიას ხსნიან „შაპრების მეფეები“, შემდეგ მოხსენიებულია დენაკი, პაპაის დედა; რუტაკი — არდაშირის დედა; არდაშირის და და ცოლი — დენაკი, პიტიახში, პაპარაპეტი და ირანის წარჩინებულ გვართა წარმომადგენლები (В. Г. Луконин, Культура..., გვ. 37-38, 39-41). ŠKZ-ში მოყვანილია 260 წელს.

ŠKZ (საშ. სპ). სრქ. 32-33; P'pky zy prywz špwpłry, ZY šnbytkn «პაპაი šnbytkn-ს გვარადანა.

შაპურ I-ის წარწერაში ნაყვ-ი რაქაბში მეფის გვარდიის მხედარმთავარი იწოდება პაპაკად (В. Г. Луконин, Культура..., გვ. 67).

შირი. პიტიახში — იმავე წარწერაში, სასანელთა პირველი მეფის არდაშირ I-ის სამეფო კარის წარმომადგენელთა შორის¹⁴.

პირველად არმაზისხევეში ნაპოვნი თასის ანალოგიურ ლეგენდა, რომელიც შეიცავს მასზე წარმოდგენილი პირის საკუთარ სახელს. ტიტულს, აგრეთვე მისი მამის სახელსა და წოდებას, ჩნდება ფარსის მონეტების III ტიპზე. ამ მონეტების ავერსზე გამოსახულია მმართველი პროფილში მარჯვნივ, ძვირფასი ქვებით მორთულ მაღალ თავსაბურავში, რომელზეც გამოსახულია ნახევარ-მთვარე¹⁵.

პიტიახში პაპაქის ვინაობის გარკვევაში გვეხმარება ირანის შაჰანშაჰის ნერსეს წარწერა პაიკულიში¹⁶.

წარწერა ამოკვეთილია ნერსეს ბრძანებით 293 წელს და მასში მოთხრობილია ირანის III ს-ის 90-იანი წლების პოლიტიკური მდგომარეობა. 275—286/7 წწ.-ში ნერსე იყო „სომხეთის დიდი მეფე“¹⁷. ირანის სამეფო ტახტის ხელში ჩაგდებაამდე ის იწოდებოდა „საკასტანის, ინდოეთის და ტოხარისტანის მეფედ“¹⁸. შაჰანშაჰ ვარაჰრან II-ის გარდაცვალების შემდეგ, ნერსე გაემგზავრა ქ. ქტესიფონს (293 წ.), სადაც აღდიღ პაიკულში (თანამედროვე პანიკიმის ჩრდილოეთით) ვარაჰრან III-თან ბრძოლაში გამარჯვების აღსანიშნავად აღმართა წარწერიანი მონუმენტი.

წარწერა შედგება ორი ერთნაირი ტექსტისაგან ჩრდილო-დასავლეთ (პართულ) და სამხრეთ-დასავლეთ (ფალაურ) ირანულ ენებზე. ეს წარწერა ერთ-ერთი ყველაზე გრძელია ჩვენამდე მოღწეული სასანური ხანის წარწერებს შორის და წარმოადგენს სასანური ისტორიის ამასხველ თვალსაჩინო ძეგლს.

წარწერაში ნერსე იღებს მილოცვებს ირანის გაბატონებული კლასის წარმომადგენლებისაგან, მთავარმმართველებისა, ირანის სახელმწიფოს გამოჩენილი მოხელეებისა და ქურუმებისაგან. სხვადასხვა პიროვნებებისა და მათი წოდებების ჩამოთვლა გვეხმარება ირანის თანამედრობრივი პირების რიგის დადგენაში და მათი წოდებრივი მდგომარეობის განსაზღვრაში. რასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს III ს-ის ირანის ისტორიისათვის.

ნერსე იტყობინება, რომ მას მინიჭებული აქვს ღვთაებრივი მინდობილობა ირანის მმართველობისა, მისი თქმით, ირანს უნდა განაგებდეს ნერსესადიკო უცოდველი ზნეობის მქონე ადამიანი და ღმერთის გულმოდგინე მლოცველი. მისი აზრით, მხოლოდ ის ფლობს ირანის გამგებლისათვის აუცილებელ თვისებებს¹⁹.

¹⁴ SKZ-პართული ტექსტი სტრქ. 24.

¹⁵ В. Г. Луконин, Искусство древнего Ирана, М., 1977, гл. 166.

¹⁶ ამ წარწერის შესახებ იხ. შემდეგი გამოცემები და თარგანები: E. Herzfeld, Paikuli v. I, გ. 96, 100; W. B. Henning, A. Farewell to the Khagan of the Ag-Aqataran, BSOAS, XIV, p. 3, London, 1952, 507-522, R. N. Frye, Notes of the Early Sasanian State and Church, Studi Orientalici in onore di Giorgio Levi Della Vida, I, Roma, 1956, გვ., 322-324; R. N. Frye, Remarks on the Paikuli, გვ. 702-708; В. Г. Луконин, Варахран II и Нерсе, гл. 117-120; В. Г. Луконин, Культура, гл. 114-118.

¹⁷ А. А. Мартиросян, Армения и первые Сасаниды, Историко-филологический журнал № 3 (70), 1975, (на армян. яз.) гл. 172.

¹⁸ Sakānshah hindē Sakastan u tuxaristān dabīrā dabīr.

¹⁹ E. Herzfeld, Kushano-Sasanian Coins. Memory Arch. Survey of India, № 38, გვ. 36; W. B. Henning, The Great inscription of Shahpur I, BSOS, vol. 9, part 4, London, 1939, გვ. 847. 19 P. O. Skjærv, Interpreting the Paikuli inscription. VII. Internationaler kongress für iranische Kunst und Archäologie. München, 1976, თეზისები.

პაიკულის წარწერაში ჩამოთვლილი არიან ვარაპრან III-ის მოწინააღმდეგენი, რომელთაც მხარი დაუჭირეს ნერსეს. ამ უკანასკნელთა შორის მოხსენიებულია პიტიახში პაპაკი²⁰.

ე. ჰერცფელდი, იხილავდა რა შაპანშაპ ნერსეს წარწერაში მოხსენიებული პიტიახში პაპაის პიროვნებას, თვლიდა, რომ პაპაკი იყო ამ პიროვნების საკუთარი სახელი, ხოლო მიპრანი (ქართული წყაროების მიხედვით — მირიანი) წარმოდგენდა მისი გვარის სახელს. NPK-ში ნახსენებ პიტიახშ პაპაკს ის აიგივებს ქართლის მეფე მირიანთან²¹.

თანამედროვე გერმანელი ირანისტის ე. ჰინცის აზრით, ირანის შაჰის ვარაპრან II-ის მეფობის წლებში (276—293 წწ.) ირანის პიტიახში იყო პაპაკი²². მცხეთის თასზე გამოსახული პაპაის პიროვნებას აიგივებს ნაყში-ი რუსთაშვილი ვარაპრან II-ის რელიეფზე მეფის ხელმარჯვნივ გამოსახულ მესამე ფიგურასთან²³ და მას საქართველოს სატრაპს უწოდებს²⁴. რელიეფზე გამოსახული პიროვნების თავსაბურავი შემკულია ნახევარმთვარიტა და წერტილით. ე. ჰინცს მიაჩნია, რომ 292 წელს პაპაკმა ვარაპრან II-გან მიიღო ირანის პიტიახშის წოდება; ამასთან დაკავშირებით შეიცვალა „ნეშანი“ მის თავსაბურავზე — გაჩნდა სამფოთლიანი ყვავილი²⁵. ვარაპრან II-ის რელიეფზე ნაყში-ი ბაპრამში²⁶ მეფის ხელმარჯვნივ მდგომ მეორე პიროვნებაში ჰინცი კვლავ პიტიახშ პაპაკს ხედავს ახალი თავსაბურავით, რომელზეც სამფოთლიანი ყვავილია წარმოდგენილი; იმსიგნიის სხვაობას ე. ჰინცი პაპაის დაწინაურებით ხსნის: ამ დროისათვის (292 წ.) მას უკვე პიტიახშის წოდება უბოძეს. არმაზისხევის თასზე გამოსახულ პიროვნებას ხელში უჭირავს მსგავსი სამფოთლიანი ყვავილი. რაც ე. ჰინცის აზრით მიუთითებს იმაზე, რომ ის პიტიახშების გვარის წარმომადგენელია.

დ. კრასნაია პოლიანაში ნაპოვნ სინზე გამოსახული უფლისწულის თავსაბურავი აგრეთვე მორთულია რთული ფორმის ყვავილებით და პაპაის თასისაგან განსხვავებული ნიშნით. ე. ჰინცის აზრით კრასნაია პოლიანას თასზეც

²⁰ პაიკულის წარწერის ეს ადგილი (სტრქ. 7-8) ერთ-ერთი მთავარია წარწერაში, რადგან სწორედ აქაა მოხსენიებული მისი შექმნის მიზეზი. ქ. ქტესიფონიდან ნერსესთან ჩამოდის ელჩი წინადადებით-დაიკავოს მისი წინაპრების ტახტი. ნერსე ქარით შიზიდან მომგზავრება ქტესიფონს და ადგილ HAYAN, DKTL (პაიკული „ნომრაჰ“-ში) მას ხედებთან წარჩინებულნი, რომელთა შორის პიტიახში პაპაკი მოხსენიებულია მესამე ადგილას NP(სტრქ. 7-8); šhpwhry i, rgwpt nrshi, vsph. ry sl'snkn]v p'pky i bñhšy 'rtwthst'r i h[z'rp't 'rtsry]swryn [r'sn i sp'hp't hmdzy... შაპური პარგუპატი, და ნერსე, უფლისწული, ს[ასანის]ყავი და პაპაკი პიტიახში და არდამირი, პა (ზარაპეტი და არდამირი) სურენი და რაშნ სპაპეტი და... პორმიზდი... NP(სტრქ. 16): šhpwhry hrgpt (pyrwc) vsphry nrshy (vsphry) v'hr'k'n s's'n p'p'ky bytxš'r't [s'ry h'z']r'pt 'rt [šr] surn „შედეგე შაპური, პარგუპატი [და ფეროზი, უფლისწული და ნერსე უფლისწული, სასანის ყავი და პაპაკი პიტიახში და არტა [შირი, პაპა] რაპეტი და არტა [შირი] სურენი... შეიკრიბნენ Hayan·DKTL'-ში და აქ ეს მონუმენტი აღმართულ იქნა...“

E. Herzfeld, Paikuli, გვ. 96-97, 100-101.

²¹ E. Herzfeld, Paikuli, vol. I-II, Berlin, 1924.

²² W. Hinz, დასახ. ნაშრომი, გვ. 201.

²³ ვარაპრან II-ის რელიეფი ნაყში-ი რუსთაშვილი NRU-თარიღდება 283 წლით. В. Г. Л у к о н и н, Культура сасанидского Ирана, გვ. 194.

²⁴ W. Hinz დასახ. ნაშრომი, გვ. 207, ტაბ. 126.

²⁵ W. Hinz, დასახ. ნაშრომი, გვ. 214, ტაბ. 133.

²⁶ ვარაპრან II-ის რელიეფი ნაყში-ი ბაპრამში-თარიღდება 283 წლით. В. Г. Л у к о н и н, Культура..., გვ. 192. ე. ჰინცი ამ რელიეფს ათარიღებს ვარაპრან II-ის მეფობის ბოლო წლით 292 წ.

პიტიაში პაპაკია გამოსახული²⁷. ანალოგიური ყვავილებითაა მორთული მეფეთ მეფის პორმზიდ II-ის მტრის თავსაბურავი, მის რელიეფზე ნაყმ-ი რუსთაში²⁸. ამ პიროვნებასაც ვ. ჰინცი მიიჩნევს პიტიაში პაპაკად.

ამგვარად, ვ. ჰინცი III ს-ის II ნახევარში ირანში მცხოვრებ სხვადასხვა წარჩინებულ პიროვნებებს აიგივებს ერთ და იმავე პირთან — პიტიაში პაპაკთან და თავსაბურავებზე ინსიგნიების სხვადასხვაობას ხსნის პაპაკის კარიერის სხვადასხვა ეტაპით.

პაპაკის თასი წარმოადგენს სასანური პორტრეტული ხელოვნების ერთ-ერთ საუკეთესო ნიმუშს. თასის ფსკერზე, ცენტრში, წრიულ მედალიონში წარმოდგენილია მდიდრულ ტანსაცმელში გამოწყობილი მოწიფული აპაკის მოხელის პორტრეტი წელზევით, ლამაზად დაყენებული თავით, შეერთებული წარბებით, დიდი თვალებით, დაკუთლულებული წვერით, ზევით აპრეხილი ულვაშებით, პორტრეტული გამოსახულება თითქოს ამოზრდილია სიმეტრულად გაშლილი სტილიზებული ფოთლებიდან, რომლებსაც მედალიონის ქვედა ნაწილი უჭირავთ.

მოხელის პორტრეტის ხასიათის გადმოცემაში იგრძნობა დაწყებითი სასანური ხელოვნების დამოკიდებულება აღმოსავლეთის ქვეყნების საერთო ტრადიციებისგან. კერძოდ, აღსანიშნავია გამოსახულების „ძველალმოსავლური“ ხასიათი: მოხელის თავი მოცემულია პროფილში²⁹ მარჯვნივ, ხოლო ტორსი მოტრიალებულია ფასში³⁰. გამოსახვის ამგვარი პრინციპი გვხვდება ძვ. წ. I — II ს-დან ფარსის მონეტებზე³¹, ინდო-პართულ მმართველთა მონეტებზე დაწყებული გონდოფარიდან (ახ. წ. I ს)³², ქუშანების³³ და ეფტალიტების მმართველების მონეტებზე³⁴.

პაპაკის თავსაბურავზე გამოსახულია ინსიგნია — ნახევარმთვარე ვარსკვლავით³⁵. ნახევარმთვარის გამოსახულება დამახასიათებელია სასანელ მეფეთ

²⁷ დ. კრასნაია პოლიანაში აღმოჩენილი სინისა და მასზე წარმოდგენილი პიროვნების ატრიაბუციის შესახებ იხ. მ. წოწელია, სასანური ვერცხლის სინი დ. კრასნაია პოლიანადან, საქართველოს მუზეუმის მოამბე XXXIV - 1979 წ. გვ. 79-86.

²⁸ W. Hinz დასახ. ნაშრომი გვ. 216. ტაბ. 133 J. რელიეფი თარიღდება 302-309 წლებით (А. Г. Луконин, Культура..., გვ. 195).

²⁹ III ს-ის სასანურ თასებზე გამოსახული პირნი, წარმოდგენილი არიან პროფილში, ამ მდგომარეობას მიმართავენ ირანელი ხელოსნები უფრო გვიანი ხანის V-VI სს თასებზე. P. O. Harper, The Heavenly Twins, Bulletin of the Metropolitan Museum of Art, January, 1965, № 23.

³⁰ მცხეთის თასის დეტალების ხასიათი და მასზე გამოსახული პიროვნების იკონოგრაფიული დეტალები განხილული აქვს ე. მაჩაბელს. (К. Мацабелли, «Позднеантичная торевтика Грузии», ТБ., 1976, გვ. 106-116, ტაბ. 40-41).

³¹ I. de Morgan, Manuel de Numismatique orientale, Paris, 1923-1936, გვ. 282.

³² იხ. R. B. Whitehead, Catalogue of coins in the Punjab Museum v. I, Indo-Greek Coins, Lahore, Oxford 1914, გვ. 94; I. de Morgan, დასახ. შრომები. გვ. 381-383; В. М. Массон, В. А. Ромодон, История Афганистана, т. I. (с древнейших времен до начала XIV в) М., 1964 გვ. 147.

³³ იხ. Е. В. Зеймал, Монеты великих кушан в собрании Гос. Эрмитажа, ТГЭ, IX, Л., 1967, გვ. 57.

³⁴ R. Göbl, Dokumente sur Geschichte der iranischen Hunnen in Baktrien und Indien, Wiesbaden, 1967, v. IV.

³⁵ ანალოგიური „ნეშანი“ გვხვდება პაპაკის უფროსი ვაჟის-შაპურის ხუთ ვერცხლის დრაქმაზე, იხ. F. Paruck Sasanian Coins, Bombay, 1924, № 1-3.

მეფეთა თავსაბურავების სხვადასხვა ტიპებისთვის³⁶. ასტრალური სიმბოლოები (ნახევარმთვარე ვარსკვლავით) გამოსახულია ანტიკურ მონეტებსა³⁷ და II-III სს გემებზე ჩრდილო შავიზღვისპირეთიდან³⁸. ნახევარმთვარის გამოსახულება გვხვდება პართულ მონეტებზე (ფრაატ IV — ძვ. წ. I ს-ის დასასრული), ფარსის ნუმიზმატიკაში (ძვ. წ. II ს-დან) და ეფტალიტებთან. პართულ ნუმიზმატიკაში ნახევარმთვარე რვაქიმიანი ვარსკვლავით თავსდება მეფის სახის წინ, მონეტის კიდეზე³⁹. ეფტალიტების თავსაბურავებზე ის თითქმის მუდმივად სიმბოლოა⁴⁰. ფარსის მონეტებზე ის პირველად ჩნდება ძვ. წ. II ს-დან — დარიოს I-ის მონეტებზე არწივის პროტომისმაგიერ თავსაბურავზე; ეს სიმბოლო შემდეგ მუდმივად არსებობდა ფარსის ნუმიზმატიკაში⁴¹, საიდანაც აღწევს არაღმირ I-ის მონეტებზე⁴². ხორეზმის ნუმიზმატიკაში ნახევარმთვარე ჩნდება ა. წ. III ს-ის მესამე მეოთხედში⁴³.

თასზე წარმოდგენილი პიტიაშ პაპაის თმის ვარცხნილობის ტიპი — მჭიდროდ დაწნული „ნაწნავეები“ — გაკრცელებული იყო ა. წ. IV ს-ის დასაწყისამდე. სამოსელი წარმოდგენს ხიფთანს, მრგვლად ამოჭრილი საყელოთი; ის შემკულია სამმაგი რგოლებით — ძვარფასი თვლებით (მარგალიტებით?)⁴⁴.

სტილიზებული მცენარის მოტივი, რომლითაც შემკულია პორტრეტული მედალიონი გაკრცელებული იყო სასანურ ტორეეტიკაში⁴⁵.

³⁶ არტაშირ I-ის თავსაბურავზე მისი მონეტების 1 ტიპზე, შემდეგ ჩნდება იზდიგერდ I-ის მონეტებზე და ავლა შემდგომი შაჰნაშაჰების თავსაბურავებზე. იხ. R. G o b l, Die Münzen der Sassaniden, S-Gravenhage, 1962.

³⁷ მეფე დინაშას (17-16 წწ. ძვ. წ.) და ასანდრეს სპილენძის მონეტებზე. იხ. A. H. З о г р а ф, Античные монеты, Материалы и исследования по археологии СССР, 1941 № 16, გვ. 191, ტაბ. XLIV, 14, 20; М. М. К о б ы л и н а, Изображения восточных божеств в северном причерноморье в первые века н. э. М., 1978, გვ. 53, ტაბ. 48, 49.

³⁸ იხ. Античная художественная бронза. каталог выставки, Л., 1973, №12, 13, 18; О. Я. Н е в е р о в, Изображения на геммах-печатах, металлических перстнях и амулетах в книге «Изображения восточных божеств...» გვ. 165.

³⁹ P. G a r d n e r, The Coins of the Greek and Scythic kings of Bactria and India in the British Museum, London, 1903, ტაბ. XX, 9-13.

⁴⁰ R. G o b l, Dokumente vol. IV ტაბ. 1, და მომდევნო.

⁴¹ A d e l a F u y e, Monnaies incertaines de la Sogdiane et de contrées voisines. Revue Numismatique, Paris, IV serie, 1926, ტაბ. XXIX, გვ. 577; G. F. H i l l, Catalogue of the Greek Coins of Arabia, Mesopotamia and Persia, London, 1922

⁴² В. Г. Л у к о н и н, Иран в эпоху..., გვ. 28 და მომდევნო.

⁴³ Б. Н. В а й н б е р г, Монеты древнего Хорезма М., 1977 გვ. 29. ნახევარმთვარის ნიშნის ღებობასთან კავშირის შესახებ იხ. А. М. Б е л е н и к и й, Новые памятники искусства древнего Пянджикента, Опыт иконографического истолкования, сб. «Культура и живопись древнего Пянджикента», М., 1959, გვ. 30.

⁴⁴ ანალოგიური სამმაგი წერტილები გვხვდება გვიანი ხანის სასანურ ვერცხლის თასზე, მოცუკვავე ქალის სამოსელზე, იხ. R. G h i r s h m a n n, Parthes et Sasanides, Paris, 1962, გვ. 203, ტაბ. 242.

⁴⁵ Г. А. К о ш е л е н к о, Серебряная ваза с Диоскурами, Советская Археология, 2, 1968, გვ. 266-269. ავტორი ამ თასს მიაკუთვნებს პართულ ხანას, მაშინ როცა ავტოიკლი ირანისტი ქალის პ. პარპერის აზრით თასი უნდა შექმნილიყო IV საუკუნეში. (P. O. H a g p e r, The Heavenly Twins, Bulletin of the Metropolitan Museum 1965, January, № 23. ხის ტრეს ოლითაგანე სიმბოლური მნიშვნელობა ჰქონდა. ის კარგადაა ფიქსირებული სახეითი ხელოვნების მრავალრიცხოვან ძეგლებში. ხშირად ტრეტი, ჩვეულებისამებრ პალმის, გვხვდება არშაკილური ხანის მონეტების რევერსზე. სასანელი მეფეთმეფის ნერსეს გვირგვინი წარმო-სახულია ხის ტრეტებით. (А. Я. Я к у б о в с к и й, Живопись древнего Пянджикента, М., 1954 ტაბ XIX).

დღემდე ცნობილია ადრესასანური დროის სულ შვიდი ისეთი თასი, რომლებზეც მედალიონებში ჩასმული პორტრეტებია წარმოდგენილი. ყველა მათგანზე სასანური ირანის მაღალი წრის წარმომადგენლები არიან გამოსახული. ადრესასანური ტორეეტიკის ამ ძეგლებს შორის მცხეთის თასს მოეპოვება ანალოგიები. უახლოეს სტილისტურ ანალოგიას წარმოადგენს ორი თასი, მოხელებების პორტრეტული გამოსახულებებით, ნაპოვნი ირანში 1950-იან წლებში — თასი ქ. ცინცინატის მუზეუმიდან⁴⁶ და თასი, რომელიც ქ. ვაშინგტონის ფრიერ გელერიშია დაცული⁴⁷.

სამსავე თასზე გამოყენებულია ჩადგმული მედალიონი: პორტრეტული გამოსახულებები წელსზევითაა გადმოცემული. ისინი წარმოდგენილია პროფილში მარჯვნივ. ბიუსტებს უჭირავთ თასების ცენტრალური ნაწილი. მათ ქვემოთ მოთავსებულია პალმეტები⁴⁸. ერთნაირი, გულის მოყვანილობის ფოთლით შუაში; ფოთლები ბოლოებით ბიუსტებისაკენ არის მიმართული.

მცხეთის თასის კალთები შიდა მხრიდან დაფარულია ნახევარსფერული ჩაღრმავების ოთხი კონცენტრული რიგით. ანალოგიური ჩაღრმავებების შვიდი რიგითაა მორთული ცინცინატის მუზეუმში დაცული თასი.

პიტიაზშ პაპაქის თმის ვარცხნილობა იდენტურია ფრიერ გელერის თასზე წარმოდგენილი მამაკაცის თმის ვარცხნილობისა; ერთნაირადაა შესრულებული მათი წვერ-უღვაშიც (წვერი ოვალურია, ქვევითკენ მომრგვალებული).

სამსავე თასზე წარმოდგენილია III ს-ის სასანური ირანის მოხელები.

პიტიაზშ პაპაქის თასი იმითაცაა აღსანიშნავი, რომ სასანური ტორეეტიკის სხვა ძეგლებისაგან განსხვავებით, ის ნაპოვნია მღლდარ სამარხეულ ინვენტართან ერთად არქეოლოგიური გათხრების შედეგად. დღემდე ცნობილი თითქმის ყველა სასანური ვერცხლის ნაკეთობა წარმოადგენს შემთხვევით აღმოჩენებს და ბევრი მათგანის პოვნის გარემოება უცნობია.

ამრიგად, არმაზისხევში ნაპოვნი თასზე წარმოდგენილია ირანის III ს. 90-იანი წლების წარჩინებული — პიტიაზში პაპაქი. თასი დამზადებული უნდა იყოს 293 წელს ან ოდნავ მოგვიანებით⁴⁹ და დამზადებისთანავე უნდა მოხვედრილიყო იბერიაში.

⁴⁶ M. S. D i m a n d, A Group of Sasanian Silver Bowls. Aus der islamischen Kunst. Festschrift für Ernst Kühnel, Berlin, 1959, გვ. 11-14, ფიგ. 2; B. G o l d m a n, Early Iranian Art in the Cincinnati Art Museum. Art Quarterly, 27, 1964, გვ. 339; O. G r a b a r, Sasanian Silver. The University of Michigan Museum of Art, 1967, გვ. 99, ფიგ. 11. O. G r a b a r, Sasanian and Islamic Art through the ages. Apollo Magazine, 93, April 1971, გვ. 255, ფიგ. 2; P. O. H a r p e r, Sasanian Medallion Bowls with Human Busts. Near Eastern Numismatics, Iconography and History. Studies in Honor of George C. Miles, Beirut, 1974, გვ. 65, ფიგ. 4. P. O. H a r p e r, The Royal Hunter Art of the Sasanian Empire, New-York, 1978, გვ. 31-32, ფიგ. 2.

⁴⁷ R. N. F r y e, A parthian Silver Bowl. Artibus Asiae, XVII, 1954, გვ. 143-144; M. M. N e g r o P o n z i, Some Sasanian moulds. Mesopotamia, II, 1967, გვ. 75; Exhibition of 2500 years of Persia, Art, Washington, O. C. 1971, გვ. 15, ფიგ. 45.

⁴⁸ ანალოგიური პალმეტები გვხვდება სასანურ გეგმებზე (იხ. G. G r o p p, Some Sasanian clay Bullae and Seal Stones, American Numismatik Society, Museum Notes, 19, 1974, გვ. 130).

⁴⁹ პ. პარპერი პაპაქის თასის დამზადებას მოკუთვნებს 260-270 წლებს (P. O. H a r p e r, Sassanian Medallion Bowls, გვ. 21); ვ. ლუკონინი პიტიაზშ პაპაქის პორტრეტს ათარილებს 293-300 წლებით. (В. Л у к о н и н, Искусство древнего Ирана, გვ. 163).

სასანური პერიოდის ვერცხლის ჭურჭელი იმდროინდელი ირანის ქვეყნის პოლიტიკური და კულტურული ცხოვრების ამსახველად გვევლინება და მისი მეზობელ ქვეყნებზე პოლიტიკური გავლენის მაჩვენებელია⁵⁰.

აღრესასანური ტორეგტიკის ამ ძეგლის საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენა შემთხვევითი არ არის. ცნობილია, რომ საჩუქრები ვერცხლის ჭურჭლის სახით დაქვემდებარებული ქვეყნების გამგებლების პოლიტიკური სიმპათიების მოგების ერთ-ერთი საშუალება იყო.

VII ს-ის ალბანელი ისტორიკოსის მოსე კალანკატუელის ცნობით, შაპურ II-მ (309—379 წწ.) ერთ-ერთი წვეულების დროს ჩამოსულ წარჩინებულ სტუმრებს უბოძა ვერცხლის სასმისები⁵¹, იმპერატორმა ვალერიანემ შაპურ I-გან ძღვნად მიიღო თასი⁵².

ჩვენამდე შემორჩენილია წერილობითი წყარო, რომელშიც ახსნილია ვერცხლის ნივთების ირანიდან ამიერკავკასიაში ჩამოტანის მიზეზი. სომეხი ისტორიკოსის ელიშეს ცნობით, იეზიდერდ II-ის დროს (438—457 წწ) სპარსეთის „სამეფო სახლიდან“ მრავალი თასი იქნა ჩამოტანილი ჯილდოს სახით და ალალმართალი ხალხი შეცდენილ იქნა მრავალი ცდუნებით და ამ ხერხით მათ თავიანთ მხარეზე იბირებდნენ⁵³.

სასანური ვერცხლის ჭურჭელის მოხვედრა III-ს იბერიაში სწორედ სასანური ირანის საგარეო პოლიტიკით უნდა აიხსნას.

М. В. ЦОЦЕЛИЯ

ЕЩЕ РАЗ О ЧАШЕ ПИТИАХША ПАПАКА

Резюме

Серебряная чаша сасанидского времени с портретным изображением вельможи, найденная во Мцхета, неоднократно привлекала внимание исследователей. Изображенный на чаше питиахш Папак, несомненно, иранец, вероятнее всего, начал свою деятельность при Варахраме II в конце 80-х — начале 90-х годов III века. То, что чаша с портретным изображением представителя знати сасанидского государства III века находилась в гробнице иберийского эристава, может свидетельствовать о подчинении Иберии сасанидскому Ирану. В это время, возможно, именно питиахш Папак и осуществлял власть сасанидских царей в Иберии и являлся их ставленником.

Мцхетская чаша, по-видимому, изготовлена в то же время, что и надпись шаханшаха Нарсе в Пайкули, т. е. в 293 году или чуть позже.

⁵⁰ P. O. Harper, Royal Images on Sasanian Silver. (Vessels) proposals for a stylistic and chronological arrangement. VII. Internationaler Kongress für iranische Kunst und Archäologie, München, 1976, თეზისები.

⁵¹ К. В. Тревер, Новое сасанидское блюдо Эрмитажа, История культуры народов средней Азии, М.-Л., 1960, გვ. 260.

⁵² M. I. Rostovtzeff, The Excavations at Dura-Europos. Preliminary Report of the Fifth Season, New Haven, 1934, გვ. 308.

⁵³ Египши, О Вардане и армянской войне, Критическое издание текста выполненное Е. Тер-Миносьяном, Ереван, 1957, გვ. 63, К. В. Тревер, Очерки по истории и культуры Кавказской Албании М.-Л., 1959, გვ. 205.

სოფელ ლიას შუა საუკუნეების ნაციხვარი

სოფელი ლია მდებარეობს წალენჯიხის რაიონში. სახელი — ლია, სულხან საბას მიხედვით საფლობ ტალახს აღნიშნავს¹.

აღნიშნული სოფელი გაშენებულია მდ. ენგურის მარცხენა ნაპირზე, მის ნაკალაპოტარზე და როგორც ჩანს, სოფელმა აქედან მიიღო სახელწოდება — ლია.

სოფელს აღმოსავლეთის მხრიდან ბორცოვანი ზოლი გასდევს. ერთ-ერთ ბორცვზე, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა „დიდა ქირსას“ უწოდებს, მდებარეობს შუა საუკუნეების ციხის ნანგრევები.

ტოპონიმი „დიდა ქირსა“, ქრისტეს დედას ანუ ღვთისმშობელს ნიშნავს ზეგრულად. ეს კი იმის მანიშნებელი უნდა ყოფილიყო, რომ აღნიშნულ ბორცვზე თავის დროზე ღვთისმშობლის სახელზე ნაგები ეკლესია იდგა, რომლის ნაშთი გათხრამდე ზედაპირულად არ ჩანდა.

ბორცვი „დიდა ქირსა“ კვერცხისებური მოყვანილობის, 70—80 მ სიმაღლის გორაა, რომელიც დამხრობილია ჩრდილო-დასავლეთიდან, სამხრეთ-აღმოსავლეთით. მას საკმაოდ ციცაბო ფერდობები აქვს, რომლებზედაც ალაგ-ალაგ ზელოვნური ტერასებია გაკეთებული ისტორიულ ხანაში.

ბორცვის ფერდობები მოფენილია სხვადასხვა დროის კულტურული ნაშთებით — დაწყებული ელინისტური ხანიდან, ვიდრე გვიანფეოდალური ხანის ჩათვლით, რაც ამ ბორცვზე ხანგრძლივი პერიოდის მანძილზე უწყვეტ ცხოვრებაზე მიუთითებს.

ბორცვის ჩრდილო-დასავლეთ მხარეს, მის თხემზე შემორჩენილია ციხის ნანგრევები, რომლის ფართობი დაახლოებით 1200 კვ. მ-ია. გალავნის კედლები ნაგებია რიყის ქვით, დულაბად გამოყენებულია სილანარევი კირი. გალავნის კედლის ყველაზე მაღალი ნაშთი შემორჩენილია ნაციხვრის სამხრეთ-აღმოსავლეთ მხარეს. მისი სიმაღლე 4 მ-მდეა, ზოლო სიგრძე — 10 მ.

აღსანიშნავია, რომ გალავნის შემორჩენილი კედლების სისქე არათანაბარია. ასე მაგალითად, „გოჩის ღელეს“ მხარეს, რომელიც ციხის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარეობს კედლის სისქე 1 მეტრს არ აღემატება, ხოლო ზოგან 2 მ-მდეც აღწევს. აღნიშნული კედლები ერთმანეთისაგან განირჩევიან არა მარტო სისქით, არამედ მათ შორის საგრძნობი განსხვავებაა მშენებლობის ტექნიკის მხრივაც, რაც ნათლად მეტყველებს აღნიშნული ციხის არაერთგზის დანგრევა-განახლებაზე, მის რამდენიმე სამშენებლო პერიოდზე.

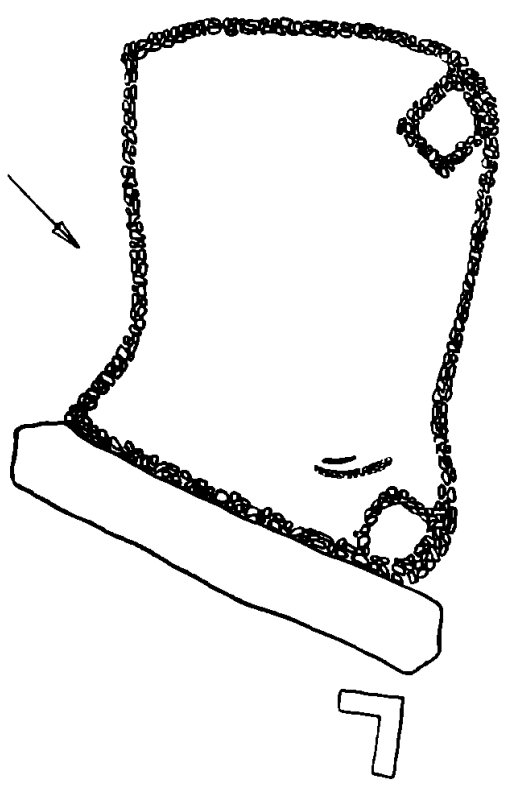
ციხის თხემზე ერთმანეთის გასწვრივ, ერთ ხაზზე შემორჩენილია სამი კოშკის ნანგრევები, რომლებიც ენგურის ხეობას გადაჰყურებენ (სურ. 1). მათ შორის შედარებით უკეთ დაცულია ის ორი კოშკი, რომლებიც გვიანფეოდალურ ხანაში, „დიდა ქირსაზე“ ციხის შექმნასთან დაკავშირებით გალავნით იქნა შემოზღუდული. აღნიშნული კოშკები ნაგებია რიყის ქვით სილანარევი კირზე. მათი კედლების სისქეც არათანაბარია, ზოგან 1,20 მ, ზოგან 1,65 მ.

მათი ძირა ფენა, ნაგებია ჰორიზონტალური წყობით და საგანგებოდ შერჩეული ერთნაირი ზომის დიდრონი რიყის ქვებით, რაც დასავლეთ საქართველოს პარალელური მასალების საფუძველზე (შხეფის ციხე, ჭაქვინჯი და სხვ.) ჩვენში ადრეფეოდალური ხანის ძეგლებს ახასიათებთ.

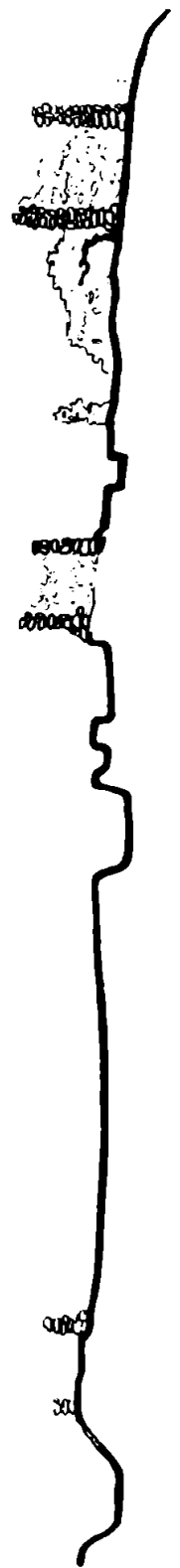
¹ ს. ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, სიტყვის კონა, თბ., 1949, გვ. 189.

² ძეგლი გათხარა ჩვენ მიერ 1968-69 წწ., ენგურის არქეოლოგიურ ექსპედიციაში მონაწილეობის დროს.

1968
T1714-1010
T1714-1010

01011 11 200

11 200

აღნიშნული ციხის ტერიტორიის რელიეფი უსწორმასწოროა და შესამჩნევადაა დაქანებული სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ. ციხის მშენებლებს ეს გარემოება თავიდანვე გაუთვალისწინებიათ, რათა ციხის ტერიტორიაზე ნაღებების დროს წყალი არ დატბორებულყო მის სამხრეთ-აღმოსავლეთ გალავნის კედელში დაუტანებიათ ოთხი სადრენაჟო ხვრელი, ოთხი ბრტყელი ქვით ამომენებულნი.

სოფელ ლიას ციხის ნანგრევები პირველად დაიხვერა 1964 წელს ენგურისა და ერისწყლის ხეობებში დიდი ელექტროსადგურის მშენებლობის დაწყებასთან დაკავშირებით შექმნილ ენგურის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ, რომელსაც ევალეზოდა მშენებლობის ზონაში მოქცეული მატერიალური კულტურის ძეგლთა შესწავლა.

იმავე წელს ბორცვ „დიდა ქირსას“ თხემზე გავლებულ იქნა საძიებო თხრილები, რომელშიც თავი იჩინა აგურით ნაშენმა, გეგმაში წრიული მოყვანილობის ნაგებობის ნაშთმა, რაც გამთხრელების მიერ პირობით კოშკად იქნა მიჩნეული³.

ამავე თხრილებში აღმოჩნდა რამდენიმე უინვენტარო ორმოსამარხი, რომლებშიც მიცვალებულები დაკრძალული იყვნენ ქრისტიანული წესით — გულამა, თავით დასავლეთისაკენ. ეს ადგილი სამაროვნად იყო გამოყენებული ზემოაღნიშნული ნაგებობის დანგრევის შემდეგ.

1968 წელს ენგურის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ განაახლა არქეოლოგიური სამუშაოები ბორცვ „დიდა ქირსაზე“. მის მიზანს წარმოადგენდა უშუალოდ ციხის ტერიტორიაზე და მის გარეთ შემორჩენილ ნანგრევთა რაობის გარკვევა და მათი ქრონოლოგიური თარიღის დადგენა.

პირველ რიგში გადაწყვიტეთ იმ ნანგრევის რაობის გარკვევა, რომლის ნაწილი გამოვლენილი იყო 1964 წელს გავლებულ სადაზვერვო თხრილში და რაც, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, კოშკად იყო მიჩნეული.

ჩვენი დაეჭვება ამ ნაგებობის ნაშთის ასეთი განსაზღვრის მიმართ დიდი იყო რამდენადაც იგი მოხაზულობით ეკლესიის ნააფსიდარს უფრო გავდა.

ამ პოსტულატს ისიც აძლიერებდა, რომ, როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნა, ადგილობრივი მოსახლეობა ამ ბორცვს „დიდა ქირსას“ უწოდებდა, თუმცა მათთვის უცნობი იყო ამ ტოპონიმის წარმომავლობა და მით უმეტეს ბორცვზე ეკლესიის მსგავსი რაიმე ნაშთის არსებობაც კი.

ნანგრევის კონტურების მთლიანად გამოჩენის მოზნით დავიწყეთ ადრე-გავლებული საძიებო თხრილის გაფართოება, რამაც შემდეგი სურათი გადავიშალა.

ეს ნანგრევი, უდავოდ, წარმოადგენდა ეკლესიის აფსიდის ნაშთს, სამწუხაროდ, ძლიერ დანგრეულს.

ეკლესია თავის დროზე ნაგები ყოფილა რიყის ქვით, რომლის კედლებში გამოყენებული ყოფილა სწორკუთხოვანი აგურის (32X22X5 სმ) ფენა, ე. ი. იგი აშენებული ყოფილა ადრეზიზანტიური ხანისათვის დამახასიათებელი არქიტექტურული წესით⁴, რომლის წყობა ცნობილია „opus mixtum“-ის სახელწოდებით და რომელიც პარალელებს პოულობს, ღვსავლეთ საქართვე-

³ რ. აბრამიშვილი, თ. შიქელაძე, რ. რამიშვილი, მ. ბარამიძე, ენგურის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები, XIV სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1964 წელს საეკლესიო-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, მოკლე ანგარიშები, თბ., 1965, გვ. 13

⁴ Cagnat et Clapot, Les monuments, Paris, 1910, გვ. 110.

ლოში შემორჩენილი ამ პერიოდის ძეგლებში (ბიჭვინთა, ვაშნარი, სეფიეთი, ვარდციხე, სკანდე, შორაპანი, ტოლები და სხვ.).

გაირკვა, რომ ეკლესიის საძირკვლის ამოყვანისთანავე მშენებლებს მიწის ზედაპირი მოუსწორებიათ და მოყვითალო თიხის სქელი ფენით (30 სმ) მოუტყეპნიათ, შემდეგ მასზე მოუხავეთ 3 სმ სისქის სილანარევი კირის ხსნარი, რომელშიც დანაყილი აგურია შერეული, რის გამოც იატაკს მოწითალო-ელფერი დაჰკრავს.

აქ ბლომად აღმოჩნდა წითლად შეღებილი ბრტყელი კრამიტის ნატეხები, რომლებიც აშკარად აღრეფეოდალურ ხანას მიეკუთვნებიან.

აღნიშნული ეკლესია აღრეფეოდალურ ხანაშივე ჩანს დანგრეული და მისგან მხოლოდ ნააფსიდარის ნაშთმა მოაღწია ჩვენამდე. ეკლესიის დანგრევის შემდეგ, მასში ორმოსამარხები ჩაუჭრიათ, რომლებიც გვიანფეოდალურ ხანას ეკუთვნიან. მათში მიცვალებულთა ძაღზე დაშლილი ნაშთებია აღმოჩნდა. ისინი დაკრძალული იყვნენ ქრისტიანული წესით — გულამბა, თავით დასაველეთისაკენ. სამარხთა დიდი უმრავლესობა უინვენტარო აღმოჩნდა.

მიცვალებულები, კბილების მოცვეთილობის მიხედვით, ძირითადად ახალგაზრდანი ჩანან და, შესაძლოა, ამ შემთხვევაში ციხის დამცველთა სამარხებთან გვქონდეს საქმე.

იმ მიზნით, რომ ეკლესიის ნააფსიდარის გარდა მისი კონტურები გაგვერკვია, ციხის ცენტრალურ ნაწილში გავავლეთ ფართო თხრილები.

პირველ თხრილში 30 სმ სისქის მიწის ფენის ალების შემდეგ აღმოჩნდა ადამიანის ძვლების ნაშთები, რომლის პრეპარაცია არ მოხერხდა, რადგანაც ძლიერ დაშლილი იყო. იქვე აღმოჩნდა წითლად გამომწვარი ქოთანის, რომელსაც ეელი ჰქონდა მომტყრეული და მხრებზე ჭდეული, ფრჩხილებისებრი ორნამენტი ამშვენებდა ორ რიგად.

მეორე თხრილი, პირველი თხრილის დასაველეთით გაიჭრა. აქ აღმოჩენილი ორმოსამარხში ლამბაქის მოყვანილობის რკინის ჭრაქი იღო, სამი კოპისმაგვარი ფეხით.

მესამე თხრილში აღმოჩნდა ადამიანის დაშლილი და არეული ძვლები. სამივე საცდელი თხრილი, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, გაიჭრა ნაეკლესიარის კონტურების დასადგენად, მაგრამ უშედეგოდ, რადგანაც ეკლესია საფუძვლიანად იყო დანგრეული.

ციხის ტერიტორიაზე ამჟამად არსებული მიწის ფენის სისქე 50—90 სმ-ია, შემდეგ კი დედაქანია. ბუნებრივია, ციხის ტერიტორიაზე უნდა ყოფილიყო რაიმე საცხოვრებელი ნაგებობაც, მაგრამ როგორც დასაველეთ საქართველოს ამ ტიპის ნაგებობებს ახასიათებთ, მათ ძირითად სამშენებლო მასალად ხეა გამოყენებული, და ამიტომაცაა, რომ მისი ნაშთი უკვალდაა გაშქრალი.

ამ მიზნით იყო გავლებული სადაზვერვო თხრილები № 4, 5, 6, რომლებშიც აღმოჩნდა ჭურჭელთა რამდენიმე უსახური ნატეხი და ერთი კაჯის ლამელა (იხ. ენგურის არქ. ექსპედიციის საინვენტარო დავთარი, № 1).

გვიანფეოდალურ ხანაში, ე. ი. იმ დროს, როდესაც ბორცვ „დიდა ქირსაზე“ ციხე აშენდა, მასზე მდებარე სამ კოშკთან ორი შემოიზღუდა გალავნით. ამ გალავნის მერმინდლობა დაუევირვებელი თვალისათვისაც ადვილად შესამჩნევია, რადგანაც იგი სარტყელივით გარშემოუყვება აღრეფეოდალურ ხანაში ნაგებ კოშკებს.

ციხის ტერიტორიის გარეთ, მის უშუალო მისადგომთან მერვე თხრილი გაიჭრა, თხრილში მრავლად აღმოჩნდა ბრტყელი და ღარისებრი კრამიტის ნატეხები, რომლებიც თავიანთი იერით (წითლად შეღებილობა, აკეცილი გვერდების სიმაღლე, მათ ძირში საწვებარი ღარის არსებობა და სხვა), ადრეფეოდალურ ხანას განეკუთვნებიან.

როგორც ჩანს, აქ უნდა მდგარიყო კრამიტით დაბურული რაღაც ნაგებობა, რომელიც ციხის შექმნის დროისათვის უკვე აღარ არსებობდა.

„დიდა ქირსაზე“ ციხის მშენებლობის დამთავრების შემდეგ ციხის უკეთ დაცვის მიზნით, მის აღმოსავლეთით, გალავნის ძირას, მთელს სიგრძეზე გაუჭრიათ ღრმა თხრილი, რომელიც ბორცვსაც ორ ნაწილად ჰყოფს.

მეცხრე თხრილი გავლებულ იქნა მერვე თხრილს ჩრდილოეთით წელარებით მოწორებულ ადგილას. აქ მიწის ფენის სისქე 30 სმ არ აღემატებოდა და პირველი ფენის ალებისთანავე თავი იჩინა ბრტყელი და ღარისებრი კრამიტის უამრავმა ნატეხმა, რაც იმ ფაქტის ნათელი დადასტურებაა, რომ კოშკებიც თავის დროზე კრამიტით ყოფილა გადახურული.

ამავე თხრილში აღმოჩნდა პატარა ქვევრი, დამტვრეული ქოცო, რომლის პირს ჭდეული ორნამენტი შემოუყვება, ხოლო მუცელზე ხელოსნის ცერის ანაბეჭდებით შექმნილი ორნამენტის რამდენიმე რიგი.

როგორც ზევით დავინახეთ ციხის ტერიტორიაზე თუ მის გარეთ გავლებულმა საცდელმა თხრილებმა, მეტყველი მასალა არ მოგვცა, ამიტომ ვადავწყვიტეთ პირველ რიგში იმ კოშკის გათხრა, რომელიც ციხის დასავლეთ მხარეს მდებარეობს და რომლის შემორჩენილი სიმაღლე 4 მ-მდეა. კოშკის ფართობი 12 კვმ-ია. მისი კედლები არათანაბარი სისქისაა. ჩრდილო კედლის სისქე 1,40 მ-ია, აღმოსავლეთის — 1,65 მ, სამხრეთ კედლისა კი 1,20 მ. კოშკს შიდა კუთხეები ოდნავ მომრგვალებული აქვს. მისი დასავლეთი კედელი, როგორც ჩანს, მშენებლობის ტექნიკის მიხედვით, მთლიანადაა აღდგენილი იმ დროს, როდესაც მას გალავანი შემოავლეს და ციხე შეიქმნა, ე. ი. გვიანფეოდალურ ხანაში.

კოშკის პერანგის ძირა ფენის ოთხრიგი წყობა, ნაგებია თითქმის სავანგებოდ შერჩეული ერთნაირი ზომის რიყის ქვით სილანარევე კირზე და იგი მეტნაკლებად ჰორიზონტალურია. მას გარე შელესილობის კვალიც ემჩნევა. შემდეგი წყობა კი შედგება შედარებით მომცრო რიყის ქვებისაგან, რომლის მშენებლობაშიც აგურის ნატეხებიც არის გამოყენებული. მათი სისქე 4 სმ-ია.

ეს ნატეხები უეჭველად ეკლესიის ნანგრევებიდან მომდინარეობენ, რადგანაც მათი ფაქტურა იდენტურია ნაეკლესიარზე წყობაში შემორჩენილი მთელი აგურებისა. ეს კი ამ დასკვნის საშუალებას იძლევა, რომ კოშკის კედლების ეს ნაწილი შეკეთებულია ეკლესიის დანგრევის შემდეგ. აღნიშნული კოშკის ქვედა წყობა არა მარტო თვალნათლივ განსხვავდება აგურნარევი ზედა წყობისაგან, არამედ დუღაბის შემადგენლობითაც.

ქვედა წყობის დუღაბი მოთეთრო ფერისაა და სილანარევი კირისაგან შედგება, ზედა წყობისა კი უფრო მონაცრისფროა და სილა უფრო ჭარბად არის ნახმარი.

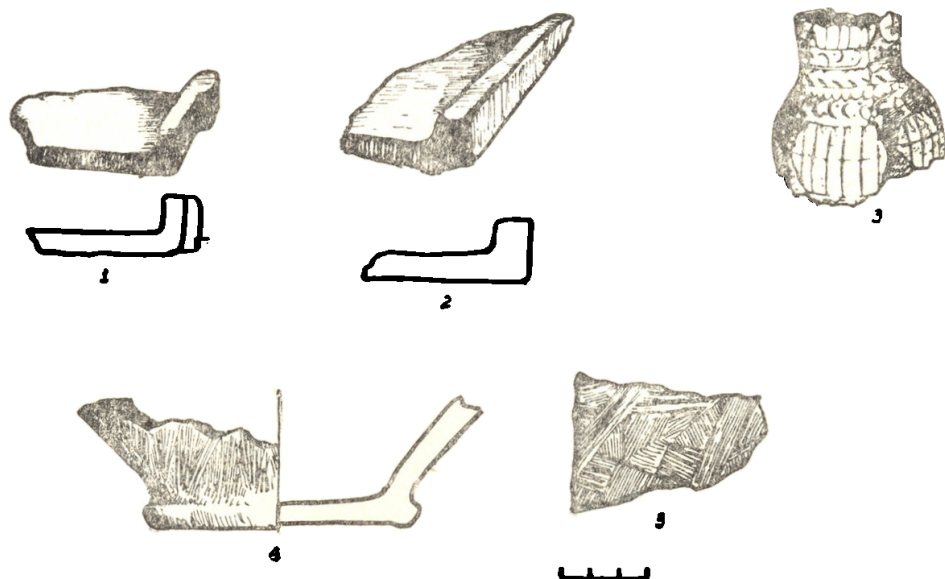
კოშკის ქვედა წყობის სიმაღლე 1 მეტრამდეა, მის მომდევნო წყობისა კი 1,20 მ-ია.

ამის შემდგომ იწყება ამ ორი წყობისაგან სრულიად განსხვავებული წყო-

ბა, რომელიც შედგება რიყის წვრილი ქვებისაგან. ეს უკანასკნელი მსგავსია გალაგნის წყობისა, ე. ი. ციხის გალაგნის აშენების დროს, მშენებლებს გამოუყენებიათ ამ კოშკის შემორჩენილი სიმაღლე და მისი კედლები აუმაღლებიათ.

ამჟამად ამ მესამე სამშენებლო პერიოდის კედლებს შემორჩენილი სიმაღლე 2,65 მ-ს უდრის.

ამრიგად, ამ კოშკში მშენებლობის ტექნიკის განსხვავების მიხედვით სამი სამშენებლო პერიოდი გამოიყო.

სურ. 2.

ზემოთ აღნიშნულ სამშენებლო პერიოდებს შეესაბამება ის არქეოლოგიური მასალა, რომელიც კოშკის ამოწმენდისას აღმოჩნდა (სურ. 2).

პირველი კოშკის ამოწმენდის შემდეგ გადავედით მეორე კოშკზე, რომელიც ციხის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში მდებარეობს. იგი პირველ კოშკთან შედარებით უფრო დაზიანებულია და შემორჩენილი სიმაღლე 2 მ-მდე აღწევს. იგი თავისი მოყვანილობისა და წყობის მიხედვით პირველი კოშკის მსგავსია.

მასში კორდოვანი ფენის აღებისთანავე აღმოჩნდა XVIII ს-ის თურქული ფაიანსის ქურჭლის ნატეხები, რომლებიც საყრდენ მასალას იძლევა ციხეზე ცხოვრების ზედა თარიღის გამოსარკვევად (სურ. 2).

ეს კოშკიც ბოლომდე იქნა გათხრილი. მისი თხრის დროს ძირითადად ჩნდებოდა სხვადასხვა სისქის კეცის მქონე ქურჭელთა უსახური ნატეხები, ხოლო კოშკის საძირკვლის ძირში (სურ. 2) აღმოჩნდა კოლხური ქვევრის ძირგვერდის ნატეხი, რომელიც პარალელური მასალების მიხედვით გვჩანს ელინისტურ ხანას მიეკუთვნება (II—I სს.). ამ აღმოჩენის საფუძველზე უფლება გვაქვს ვამტკიცოთ, რომ ციხე დაფუძნებულია ელინისტური ხანის ნასახლარ ფენაზე (აქვე აღვნიშნოთ, რომ ელინისტური ხანა ბორცვ „დიდა ქირსას“ ფერდობებ-

ზე ანაკრებ თუ განათხარ მასალებში ყველაზე მძლავრად არის წარმოდგენილი, სხვა პერიოდთან შედარებით).

როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული ბორცვ „დიდა ქირასას“ საკმაოდ დამრეცი ფერდობები აქვს. ბუნებრივია, ციხეს შესასვლელი კარი უნდა ჰქონოდა, რომლის კვალი ამჟამად არა ჩანს, მისი გალავნის კედლების ცუდად დაცულობის გამო, მაგრამ საგულისხმოა, რომ იგი ციხის გალავნის ჩრდილო-დასავლეთ კედელში უნდა ყოფილიყო, რადგანაც ამ მხარეს ბორცვის ფერდობი ნაკლებად დაქანებულია და ამრიგად, ქვეითისა თუ ცხენოსანისათვის უკეთ მისადგომი.

ექსპედიციის მიერ ამ ბორცვის ფერდობებიც იქნა მოსინჯული. ბორცვის ჩრდილო ფერდობზე, ერთ-ერთ ტერასაზე გავლებულ თხრილში აღმოჩნდა ოთხი დიდი ქვევრის ძირგვერდი. ქვევრები დაკირული იყვნენ და გვიანფეოდალური ხანით დათარიღდნენ. ამჟამად, რომ აქ საქმე გვქონდა ციხესთან ქვეშირში მყოფ ღია მარანთან.

ბორცვ „დიდა ქირასას“ ძირას მის სამხრეთ-დასავლეთ მხარეს, მშრალი ხევის დასაწყისში მდებარეობს კლდე-კარი, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა „გოხორხილს“ უწოდებს (რაც, გახეხილს ნიშნავს).

როგორც ჩანს, ამ მშრალ ხევიში დროთა განმავლობაში ნალექების დროს ნოვარდნილ წყალს მის გზის გადამლობი ათიოდე მეტრის სიგანისა და დაახლოებით ამდენივე სიმაღლის კლდე თანდათანობით დაუღრმავებია, ხოლო ადამიანის ხელს იგი გაუფართოვებია და საურმე გზად უქცევია. ეს მშრალი ხევი უძველეს ნაგზაურს წარმოადგენს, ამჟამადაც იგი წალენჯიხისაკენ მიმავალ უმოკლესი გზაა.

გავეცნოთ არქეოლოგიური თხრის შედეგად მოპოვებულ ზოგიერთ ნიმუშს, რომლებიც ძეგლის დათარიღებისათვის საიმედო მასალას იძლევა.

1. ქრთანი, წითლად გამომწვარი, ნაკლული (პირყელის ნაწილი აკლია), მუცელგანიერი, თხელკედლიანი, მხრებზე შემოუყვება ორმწკრივი ამოკაწრული ხაზოვანი ორნამენტი.

2. ორი სხვადასხვა კოჭობის პირგვერდის ნატეხი, რუხი ფერისა. ერთ მათგანს დაბალ ყელზე ჭდეული ორნამენტი გასდევს, ხოლო მხრებზე კი ხაზოვანი, მეორეს ყელი უფრო მაღალი და სწორი აქვს, ხოლო მხრებზე ჯერ კიდევ სველ თიხაზე ჩხირით დატანილი ზიგზაგისებრი ორნამენტი გასდევს.

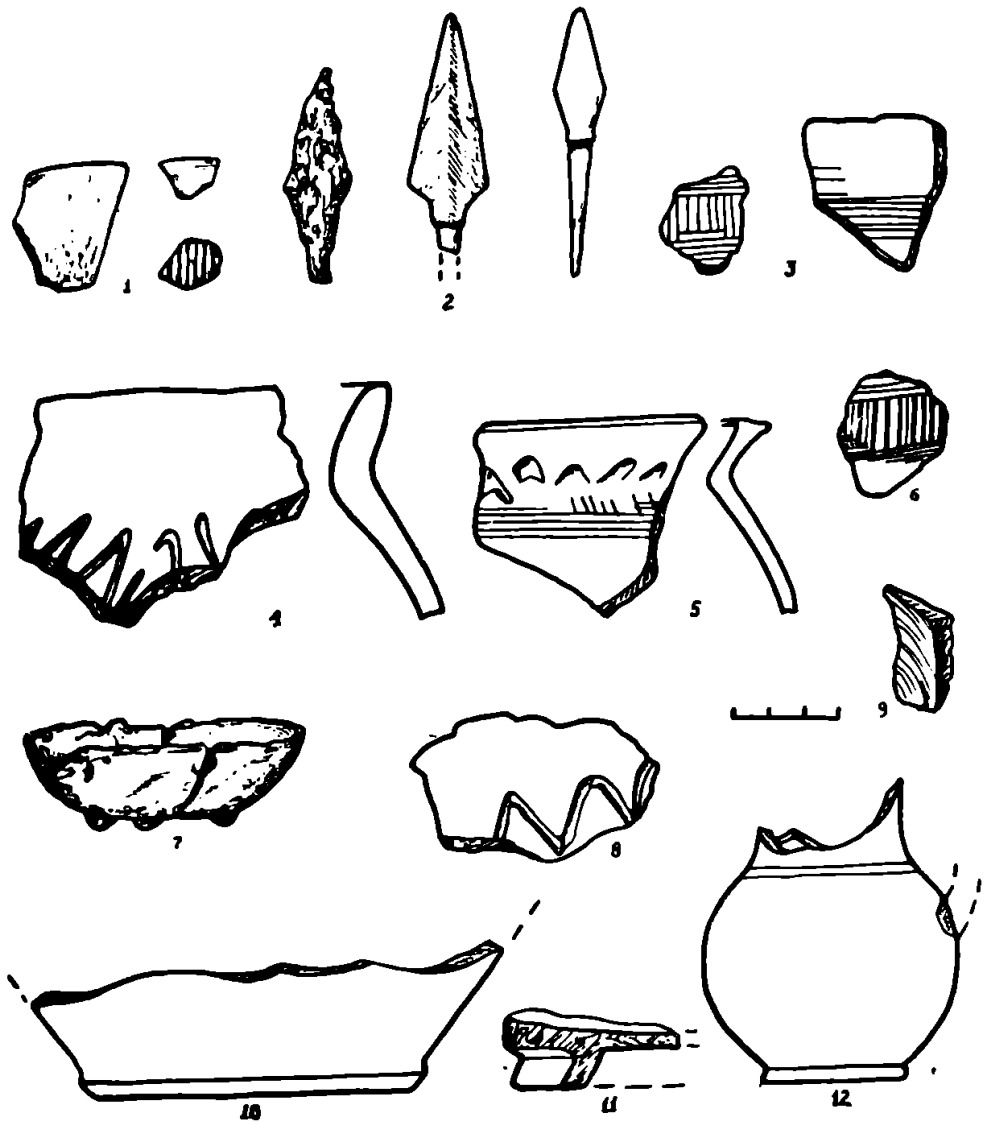
3. მრგვალი რკინის „ჭრაქი“, რომელსაც ძირზე სამი კოპი აზის საყრდენად. გვიანფეოდალური ხანა (სურ. 3, 7).

4. პატარა „ჭინჭილა“, თხელკანიანი, მოთეთრო-მოყვითალო ფერის, ნაკლული (აკლია პირყელის ნაწილი და ყური). მხრებზე ოდნავ შესამჩნევი ორი პარალელური ხაზი შემოუყვება. ეტყობა წითლად შეღებილობის კვალიც, ადრეფეოდალური ხანისა (სურ. 3, 12).

5. შინის ჭურჭლას ნატეხები, რომლის მსგავსიც პარალელური მასალების მიხედვით, V—VI სს. ეკუთვნის (სურ. 3, 1).

6. მოჭიქული ჯამის ნატეხი, რომელიც (რუსთავის, დმანისის, თბილისის) პარალელურ მასალებთან შედარების საფუძველზე XI-XIII სს. თარიღდება (სურ. 3, 11).

⁶ განსაზღვრა ისტ. მეცნ. კანდ. ნ. უგრელიძემ.

სურ. 3.

7. ბრტყელი კრამიტის ნატეხი, წერანქიანი, ავეცილი გვერდის სიმაღლე — 5 სმ, კეცის სისქე — 2 სმ, ადრეფეოდალური ხანის (სურ. 2, 1, 2).

8. კოლხური ქვევრის ძირგვერდის ნატეხი, კეცი დამზადებულია მსხვილ-მარცვლოვანი თიხისაგან, რომელსაც მინდვრის შპატის მსხვილი ნაწილაკები აქვს შერჩენილი. ზედაპირი შეშეულია ე. წ. „სავარცხლის ტექნიკით“ გამოყვანილი ირიბი მიმართულების რელიეფური ვიწრო ხაზებით (II-I სს. ძვ. წ. აღრიცხვით (სურ. 2, 4).

ამრიგად, ბორცვ „დიდა ქირსაზე“ წარმოებულმა არქეოლოგურმა თხრამ დაგვანახა, რომ: 1. ბორცვის თხემზე ცხოვრების კვალი გვიანელინისტური ხანიდან ჩანს სავარაუდებელი (მხედველობაში გვაქვს მეორე კოშკის საძირკვ-

ლის ქვეშ აღმოჩენილი კოლხური ქვევრის ნაშთი); 2. აღრეფეოდალურ ხანაში აქ აუცილათ ჭერ ეკლესია და შემდეგ კოშკები; 3. ბორცვ „დიდა ქირსაზე“ ციხე შეიქმნა გვიანფეოდალურ ხანაში, როდესაც შემოიზღუდა გარკვეული ტერიტორია მასში მოქცეული ორი კოშკით, რომ ეს გალავანი გვიანდელია, ამას ადასტურებს გალავნის საძირკვლის ქვეშ მერვე თხრილში აღმოჩენილი მოჭიქული ჭამის ნატეხი, რომელიც პარალელური მასალების მიხედვით XI-XIII საუკუნით არის დათარიღებული (სურ. 3, 11).

„დიდა ქირაას“ ციხის შესახებ ცნობა ისტორიულ წყაროებში არ მოიპოვება, მაგრამ ცხადია, რომ ამ ადგილას ჯერ კოშკების აგება და შემდგომ ციხის შექმნა თავისებური პირობებით იყო განსაზღვრული.

ცნობილია, რომ განცალკევებით მდგარი კოშკი სიმაგრის მარტივ სახეს წარმოადგენს და ფუნქციონალურად იგი სადარბაზო ან საცხოვრებელ-თავდაცვითია. ამას გარდა კოშკი ჩვენში არსებული ყველა ციხე-სიმაგრის, ანტიკური ხანიდან დაწყებული, ვიდრე გვიანდელდღაღური ხანის ჩათვლით, აუცილებელი ატრიბუტია.

ციხისთვის ადგილს შერჩევას მრავალი მიზეზი განაპირობებდა.

საერთოდ ციხე, ეს პოლიტიკური (და სოციალური) ბატონობის საშუალება (და ნიშანი) არა მარტო გზის ყელზე იდგა, არამედ გზას თავისაკენ ეწეოდა. ამა თუ იმ ციხის „შეშავალ“ ქვეყანაში გამგლეოი, რასაკვირველია, გვერდს ვერ აუქცევდა ამ ციხეს, ხოლო მთელი საქართველო ხომ გარკვეულ დროს ასეთ საციხისთაო ტერიტორიული ერთეულებსაგან შედგებოდა⁶.

ამრიგად, „დიდა ქირსას“ ციხეს ენგურის ხეობაში მნიშვნელოვანი ადგილი უნდა სჭეროდა. ეს ხეობა კი დასავლეთ საქართველოში უძველეს დროიდან ერთ-ერთ უმთავრეს სავაჭრო არტერიას წარმოადგენდა, რომელიც შავი ზღვის სანაპიროს კავკასიის მთიანეთთან აკავშირებდა.

ციხე „დიდა ქირსა“ თავისი მოხერხებული გეოგრაფიული მდებარეობის გამო კონტროლს უწევდა, ერთი მხრივ, სვანეთისაკენ მიმავალ დიდ სავაჭრო გზას, ხოლო, მეორე მხრივ, წალენჯიხისაკენ მიმავალ უმოკლეს გზასაც.

¹⁰ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, თბ., გვ. 307.

Д. К. ДЖГАМАЯ

СРЕДНЕВЕКОВАЯ КРЕПОСТЬ В СЕЛЕ ЛИА

Резюме

Статья посвящена археологическому изучению развалин средневековой крепости на холме «Дида Кирса» в селе Лиа (Цаленджихский р-н). Раскопками выяснилось, что холм был освоен в эллипстическую эпоху. В раннем средневековье на нем были построены церковь и башни. Ограда крепости относится к позднему средневековью. Крепость, благодаря удобному местоположению, имела определенное значение в Энгурском ущелье, контролируя древнейшую торговую дорогу.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ი. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის შუა საუკუნეების არქეოლოგიის განყოფილებამ.

ლონგინო სუმბაძე

„მოქცეული“

(დარბაზული საცხოვრებლის გენეზისისათვის)

„მოქცეულის“ პირველი გრაფიკული გამოსახულება და ნოკლე აღწერა მოცემული აქვს ცნობილ ეთნოგრაფს სერგი მაკალათიას 1933 წ. გამოცემულ მონოგრაფიულ ნარკვევში „ფშავი“. ფშაური ნაგებობის ეს სახე მან სამართლიანად ქართლური დარბაზის ტიპის საცხოვრებლად მიიჩნია.

გაცილებით გვიან ამ ტერმინის შესაბამე. ჩვენთვის საინტერესო მნიშვნელობა „აღმოვაჩინეთ“ ს. ს. ორბელიანის სიტყვის კონაში. „მოქცეულის“, როგორც გადახურვის სახეობის არსებობა ს. ს. ორბელიანის ლექსიკონში, რომელშიც არ მოიპოვება არა მხოლოდ დარბაზის, ძველქართული საცხოვრებლის ამ უმნიშვნელოვანესი ტიპის განმარტება, არამედ მისი მთავარი დამახასიათებელი ნაწილების — გვირგვინის, ერდოს (სასინათლო სარკმლის მნიშვნელობით) დედაბოძის, ცნებებიც, ღიდმნიშვნელოვან ფაქტად უნდა ჩაითვალოს.

ზემოხსენებულ მონოგრაფიაში ს. მაკალათიას, „მოქცეულის“ მხოლოდ ერთი ნახაზი — განივი ჭრილი აქვს გამოქვეყნებული. ფშაური მოქცეულის მიგნება და მისი ნატურაში გამოკვლევა ამიერიდან ძველქართული საცხოვრებლის შესწავლის უმნიშვნელოვანეს ღონისძიებად დაგვეთავაზოს.

ჩვენმა ექსპედიციამ ფშავ-ხევსურეთში (თბილისის სახელმწიფო სამხატვრო აკადემიის არქიტექტურის კათედრა) 1966 წ. მდიდარი მასალა შეაგროვა ფშაურ საცხოვრებელ ნაგებობებზე, ძირითადად უკანაფშავის სოფლებში. (რაიონში, სადაც ს. მაკალათიამ მოქცეული დააფიქსირა), მაგრამ ამ ტიპის საცხოვრებლის კვალს ვერ მიაგნო. ფშავ-ხევსურეთის შესანიშნავი მცოდნის განხევენებული აღ. ოჩიაურის სიტყვით, (რომლის კონსულტაციითაც დაზუსტდა ექსპედიციის მარშრუტი), ს. მაკალათიას გამოკვლეული მოქცეული სოფ. შუიფხოში ნი-იანი წლების დასაწყისში ყოფილა დანგრეული.

აკად. გ. ჩიტაიასა და განსვენებულ ვ. ბარდაველიძის რჩევით 1972 წელს გავეცანით ივ. ჯავახიშვილის მოთავეობით 1935 წ. შეკრებილი მასალები დედანს შინამრეწველობისა და ხელოსნობის ისტორიისათვის.

ჩვენთვის სრულიად მოულოდნელად ამ მასალებში აღმოჩნდა მოქცეულის ვრცელი და ძირითადად გასაგები აღწერილობა. მოულოდნელად, რადგან ივ. ჯავახიშვილის კაპიტალურ ნაშრომში, რომელიც ამ მასალების შესწავლის საფუძველზე იყო დაწერილი, და რომელშიც გარკვეული იყო დარბაზულ საცხოვრებელთან დაკავშირებული მრავალი საკითხი, (ტერმინ „დარბაზის“ წარმომავლობის ჩათვლით) — „მოქცეულზე“ არაფერია ნათქვამი.

¹ ს. მაკალათია, ფშავი თბ., 1933 გვ. 109.

ამ აღწერილობის განსაკუთრებული მნიშვნელობა იმაში მდგომარეობს, რომ შიგ მოცემულია გვირგვინული გადახურვის დღემდე უცნობი სახე, ის დაკარგული რგოლი, რომელიც ერთმანეთთან აკავშირებს გრძივგვირგვინულ (ოღურ, შირვანულ) და ცენტრულ-გვირგვინულ (დარბაზულ) გადახურვებს.

ცნობები მოქცეულის შესახებ ჩაწერილია ვ. ჩოხელაშვილის მიერ ს. შარახევში ანუ მარაულებში (ზემო თიანეთი) მცხოვრებ მთხრობლებთან. ამ ობიექტის ნატურაში მიგნება უკანასკნელად ვიღონეთ გ. ჩიტაიასთან ერთად 1973 წელს. ხალხური ხუროთმოძღვრებისა და ყოფის მუზეუმის ხაზით ჩვენ მოვინახულეთ ქვედა ფშავის რამდენიმე სოფელი, სადაც ზოგიერთი ცნობებით ამ ტიპის სახლები უნდა ყოფილიყო შემორჩენილი, მაგრამ უშედეგოდ.

ეს უმნიშვნელოვანესი, რელიქტური ფორმა, ძველქართული საცხოვრებელი სახლისა, როგორცაა ჩანს უკვალოდ არის გამქრალი.

ამ გამოკვლევის მიზანია, არსებული, დაე არასრულყოფილი, მაგრამ დიდ-მნიშვნელოვანი მასალების საფუძველზე გაარკვიოს საცხოვრებლის ამ რელიქტური ფორმის, ფშავში ფიქსირებული „მოქცეულის“ მნიშვნელობა და აღგილი ქართული საცხოვრებლის ძირეული ფორმის წარმოშობასა და განვითარებაში.

1. მოკლე აღწერა ს. მაკალათიას „ფშავის“ მიხედვით

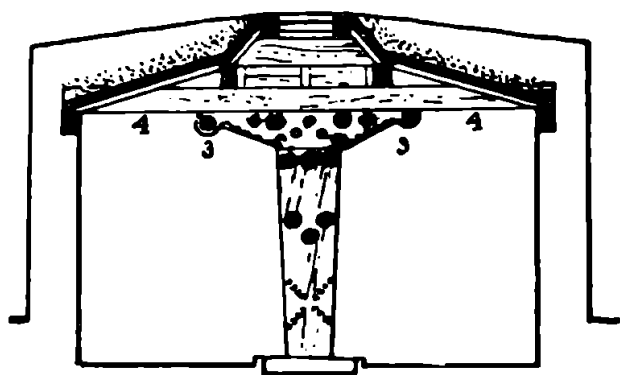
ფშავური ძველი ქვეტყირის სახლის აღწერის შემდეგ ს. მაკალათია განმარტავს, რომ „ჭერის საკომი თავისი კონსტრუქციით ორგვარია: ერთია სადა და ოთხკუთხედი, რომელსაც ბანზე „საკმად კოდი“ (საკომურის კოდი) აყუდია, მეორე კი ქერში გვირგვინივითაა გამოწყვანილი და მას „მოქცეულს“ უწოდებენ“. შემდეგ მოდის ამ სახლის მოკლე აღწერა:

„ამ მოქცეული სახლის ეს გვირგვინი ისეთივეა, როგორიც არის ქართლის დარბაზის გვირგვინი², საიდანაც სახლში შუქი შემოდის და კერის კვამლი ბანიდან გადის.

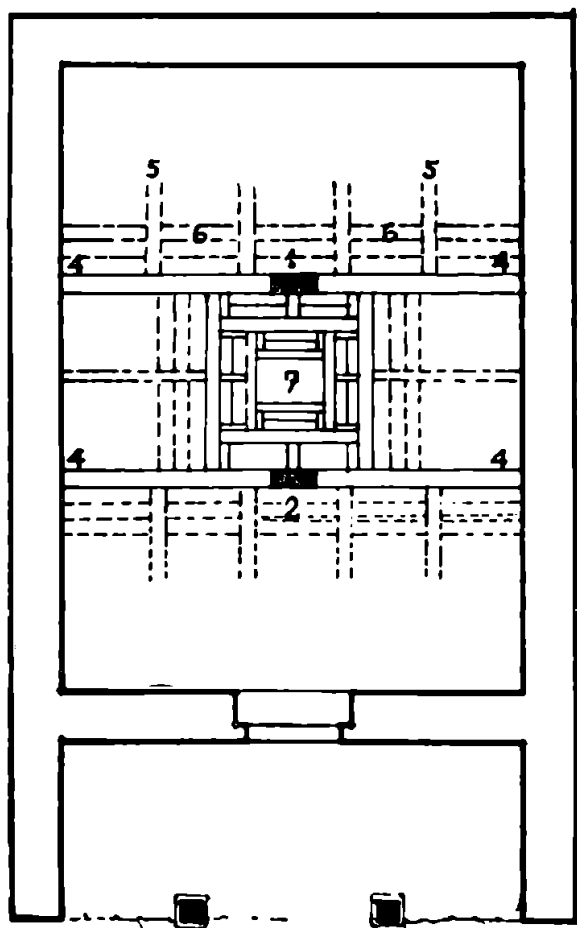
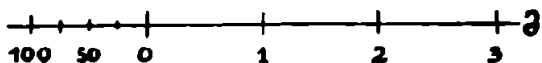
ფშავური დარბაზის გვირგვინი გამართულია წინა ბოძზე და დედაბოძზე. დედაბოძი მოჩუქურთმებულია და სხვადასხვა გეომეტრიული ფიგურებითაა ნაჭრელი. დედაბოძს თავზე აყუდია დათვი, ამგვარი დედაბოძიანი და გვირგვინიანი სახლი დღეს კარგად დაცულია სოფ. შუაფხოში“. (გვ. 109), ნახ. 1-ზე (ს. მაკალათიასთან სურ. 41) მოცემულია ამ მოქცეულის ჭრილი და გეგმის ჩვენი რეკონსტრუქცია.

უნდა ვიფიქროთ, რომ დარბაზი სამშალიანია ორი განივი თავხით, რომლებსაც შუაში დედაბოძები აქვთ შედგმული. ეს ჩანს იქიდან, რომ „გვირგვინი გამართულია წინაბოძზე და დედაბოძზე“. სახლი რომ ოთხმშალიანი იყოს (როგორც შარახევის მოქცეული), მაშინ გვირგვინის წინა მხარე წინა ბოძზე კი არა—შუაბოძზე უნდა ყოფილიყო დაყრდნობილი. ს. მაკალათიას მიხედვით³ გამოდის, რომ „მოქცეული“ ეწოდება საშუა-საკვამურ ერდოსაც, გვირგვინსაც, რომელიც ამ ერდოთი მთავრდება და დარბაზსაც, რომელიც ამ გვირგვინითაა დახურული. ეს მოქცეული, არც საერთო აღწერაში და არც დეტალებში, მართლაც არაფრით განსხვავდება უმარტივესი ქართლუ-

² მითითებულია გ. ჩუბინაშვილის რედაქციით 1926-1927 წწ. გამოცემული „ქართლის დარბაზი“ დილოში, წილქანში, მცხეთაში, ყარაღაჯსა და ნადარბაზევში.

ფშაური
 «მოქცეული სახლი»
 სოფ. შუაფხოვდან
 ს. მაყალათის
 მიხედვით

- 1 ღედაბოძი
- 2 წინაბოძი
- 3 დათვი
- 4 თაქხე
- 5 მოღვნი
- 6 ფიქრები
და ლაჭი
- 7 საკომი

ქრილი შეასწორა
 და გეგმა აღადგინა
 ლ. სუმბატუმი 1978 წ.

რი დარბაზებისაგან, რომლებიც წარმოდგენილია ავტორის მიერ მითითებულ გ. ჩუბინაშვილის გამოცემებში.

ამგვარად „მოქცეული“ ს. მაკალათიას მიხედვით უმარტივესი სახის ორ დედაბოძიანი ქართლური ტიპის დარბაზია დასურული პარალელური წყობის დაბალი ოთხკუთხოვანი გვირგვინით. იგი გათლილი (ოთხკუთხოვანი კვეთის) მასალისაგანაა აგებული; მისი დედაბოძი და ბალიში („დათვი“) ტრადიციული ჩუქურთმითაც კია შემკული. ქართლ-კახური დარბაზებისაგან განსხვავებით, თავზე ამ მოქცეულისა სწორხაზოვანია, არა აქვს მას მშვილდური ფორმა, რაც ჩვენი აზრით გამომხატველის (თუ ამზომველის) უყურადღებობას უნდა მიეწეროს.

II. „მოქცეული“ „შინამრეწველობისა და ხელოვნების ისტორიის მასალების“ მიხედვით

შარახეველი მთხრობლების კიტესა და პართელი მარაულების ცნობები მოქცეულის შესახებ მოცემულია ტექსტში, სათაურით „საცხოვრებელი სახლის აგება“³;

ამ წყაროს მიხედვით „მოქცეული“ წარმოადგენს მიწურ-ბანიანი სახლის თავისებურ გადახურვას, კერის ზემოთ.

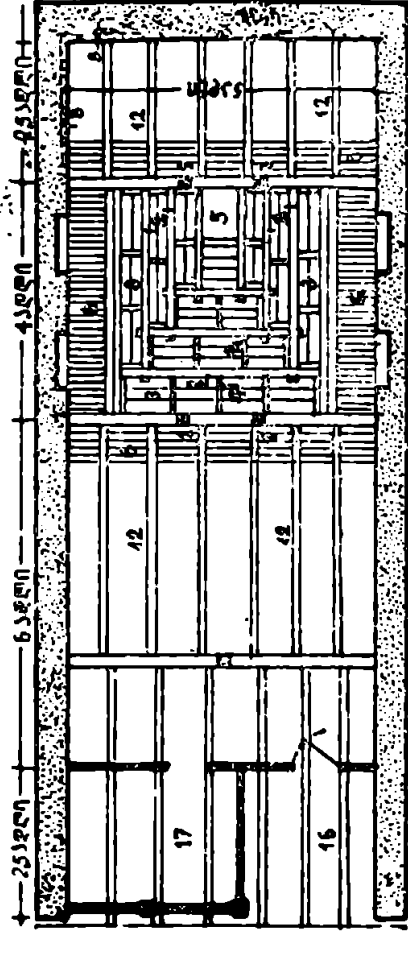
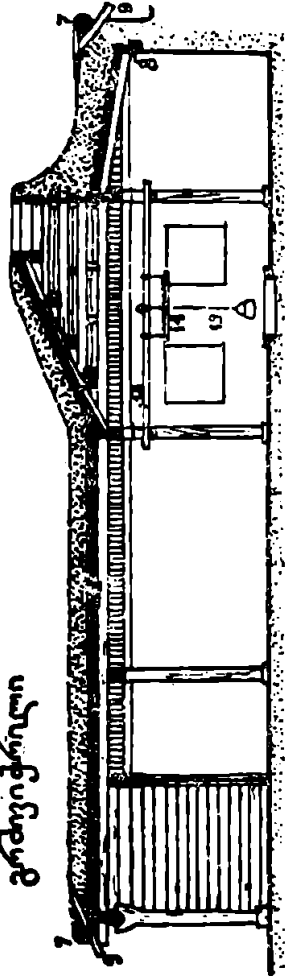
ნახ. 2-ზე მოცემულია ამ სახლის ჩვენი რეკონსტრუქცია „მასალებიდან საქ. შინამრეწველობისა და ხელოსნობის ისტორიისათვის“ (ტაბ. 12). როგორც ჩანს, ამ ტექსტის ჩამწერს, ვასილ ჩოხელაშვილს „მოქცეული“ თვითონ არ უნახავს, რადგან მარაულების ცნობები შეეხება სახლის აგების ძველ წესებს:

სახლი ოთხმალიანია სამი განივი თავებით. პირველ თავზეს ერთი ბოძი აქვს შედგმული, მეორე და მესამე მალის თავზეს კი — ორ-ორი ბოძი, რომლებიც თავზეც „ადრეც იმათათვის მიზომილი და მიყენებული დათვებია გადადებულნი“. ამ თავებების ზემოთ, ეწყობოდა შოლტები, „პირველ ოთხ შოლტს დასდებენ ორ თავზედ დედაბოძებს შორის, ორ შოლტს ერთი გვერდის კედლისავე, და ორ შოლტსაც მეორე გვერდის კედლისავე ისე, რომ ამ დაწყობილ შოლტებს შორის დარჩენილი დიდი სივრცე დასცქეროდა კერისათვის მოსაზრულ შუაგულს...“ ამის შემდეგ მოდის მოქცეულის აგების აღწერა:

„დედაბოძებს შორის და ოთხი შოლტის შორის თავზედ იწყებენ მოქცეულის აგებას. თავებების გასწვრივ, შოლტების ბოლოებზე დასდებენ მოკლე შოლტებს: ერთს ზემოთა დედაბოძების თავზედ. მეორეს ქვემო დედაბოძების თავზედ, ისე რომ ახლად დადებული მოკლე შოლტის ბოლოები მოხმოდან დედაბოძებს შორის დადებულ შოლტებს, ერთს იქეთ და ერთს აქეთ. ასეთივე შოლტი ამნაირადვე უნდა დადებულიყო ქვემოთა დედაბოძების თავზედ. ამ ახლად დადებულ შოლტებზედ კიდევ დაწყობოდა ორი შოლტი აღმა-დაღმა ისე, რომ ოთხივე შოლტის ბოლოები ერთმანეთზე დადებებოდა. ამ შოლტებს ეძახოდნენ სხვადასხვა სახელს: ზოგნი იტყოდნენ სახანობლებიო, ზოგნი ასამაღლებელიო და ზოგნი სამკერებიო. ამ სახანობლების დაწყობა მეორდება სამამუხლად ისე, რომ ქვემოთა და გვერდების მხრის სახა-

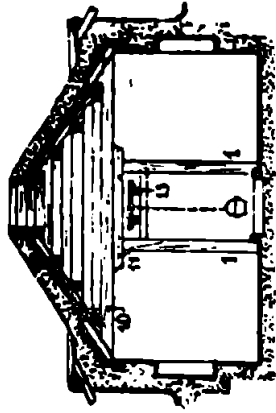
³ მასალები საქართველოს შინამრეწველობისა და ხელოსნობის ისტორიისათვის, ტ. I, აღმშენებლობა და ავეჯი, თბ., 1976, გვ. 174.

გრძევიკუბრილი

1. დუდბოძი 2. სახანობელი სამსახურისა 3. სახანობელი 4. მუხრამილი, ფერხალი (სარიტუელისა) 5. სახანობელი (საქონლისა) 6. ხეხილი (დუდბოძისა) 7. სახანობელი 8. სახანობელი 9. სახანობელი 10. სახანობელი 11. სახანობელი 12. სახანობელი 13. სახანობელი 14. სახანობელი 15. სახანობელი 16. სახანობელი 17. სახანობელი.

სახ. 2. ფშუბი „მოქმედი სახლი“ ნ. მამუკაშვილისა და ხელისმძღვანელისა მასალების მიხედვით.

ტრეკი

ტრეკი

«ტრეკი სახლი»

სოფ. შარაშვილი

შარაშვილისა და ხელისმძღვანელისა მასალების მიხედვით

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

აღადგინა ლ. მამუკაშვილი 1927 წ.

ნობლების თვითეულ წყობის დროს სივრცე თანდათან ვიწროვდებოდა და შიგნით მოიწევდა. უკანა დედაბოძების თავზე კი სწორად და ზევით მიდიოდა.

სახანობლების ერთმანეთზე დაწყობის დროს რომ მათ შორის სივრცე რჩებოდა, იქ, გასწვრივ აწყობდნენ დათილ, გრძელ ფიცრებს — ფარეკებს (ფარაქებსაც ეძახდნენ). ფარაქები და სახანობლები ერთმანეთზე გადაიბმოდა მათ შორის ხიდის მსგავსად ჩაკეტილი, სამკუთხად გათლილი, ორი მტკაველი სიგრძის მქონე მაგარი ხის ნაჭრით, რომელსაც ეძახდნენ წურმილს ანუ კადევ ფერცხალს. წურმელის მახვილი კუთხე (ბოლო) ერთი თავით ჩაჯდებოდა ფარეკის ნაპირში შესაფერად ჩაჭრილს ადგილებში, მეორე, აღმა მიმავალი ბოლო კი სახანობლის გვერდში. ამნაირად, სახანობლებისა, ფარეკებისა და წურმილების საშუალებით, სამიმხრიდან შუაგულისაკენ კიბე-კიბედ აღმა მიმავალი მოქცეული მწვერვალში იმდენად დავიწროვდებოდა, რომ დარჩენილი სივრცე ერთი ადგილი სიგრძე-სიგანისა და დარჩენილიყო, სადაც საკომი უნდა აგებულყო ოთხკუთხედ ჩაკეტილი მუხის ბრტყელი და სქელი ფიცრებისაგან ან კოდი უნდა ჩამოღმულიყო (საკომკოდი)“.

ამით მთავრდება მთხრობლების მიხედვით მოქცეულის აგება. „დახეილი მუხის ან სხვა მაგარი ჭილაგის ხის ჭერის“ დაყრა „ბანის მთელ სივრცეზედ“ „მოქცეულის დამთავრების შემდეგ“ ხდებოდა. სახანობლებს შორის დარჩენილი სივრცე შემდეგნაირად შეივსებოდა: „მოქცეულზე წურმილების ზევითა ბრტყელ თავზე (?) ფიცრებით დაიფარებოდა და შემდეგ აღმა მიცერებით ჭერი დაეყრებოდა, დაეწყობოდა“⁴.

მცირეოდენი მაგრამ მნიშვნელოვანი ცნობები მოქცეულის შესახებ ამავე „მასალებში...“ მოიპოვება შუაფხოს თემის სოფ. ახადის მცხოვრებ ზურაბ ხელაშვილის ნაამბობში, რომელიც უმთავრესად ფშაური საცხოვრებლის მეორე ტიპის, სახლ-ბოსლის აგებას ეხება.

„აქ სუ ბანური სახლები იცოდნენ და უფრო მეტად სახლ-ბოსელს ერთად აგებდნენ“ — ამბობს მთხრობელი და შემდეგ აგრძელებს; „მოქცეული სახლები აქაც იყო, ეხლაც კიდევ არი დარჩენილი, მაგრამ წესიერად აგებული მოქცეული აქ არავის ჰქონია. მოქცეული სახლები ფშავეში გვიან შემოსულა, უფრო — ქვევითა ფშავეში. ჩვენთან კი ისეთი ხის მასალა არსად არი და არც უწინდელ დროში იქნებოდა, როგორც ქვემოთა ფშავეში არი“.

მოქცეულის ზოგიერთი დეტალი ამ ტექსტში არაა მთლად ნათელი. მიუხედავად ამისა. აღწერილობაში სრულიად აშკარადაა გამოკვეთილი ფშაური მოქცეულის არსი, მისი ხუროთმოძღვრულ-კონსტრუქციული აღნაგობა.

იგი წარმოადგენს წაგრძელებულ ოთხმალიან სივრცეს სამი განივი თავხით. კერა (და ერღო-სარკმელი მის თავზე) მოთავსებულია მესამე მალში. იგი ოთხი ბოძითაა (ორი წყვილბოძით) განსაზღვრული, რომელთაც დედაბოძები ეწოდებათ. პირველ თავეს მხოლოდ ერთი ბოძი აქვს შედგმული. ახადელი მთხრობლის მიხედვით ამგვარად გადახურულ სახლს მოქცეული სახლი ეწოდება („მოქცეული სახლები აქაც იყო...“) ე. ი. გადახურვის სახელწოდება

⁴ ხაზგასმა ივ. ჯავახიშვილისაა.

აქაც მთელ სახლზედაცაა გავრცელებული. სახლის ძირითადი ბირთვი (მოქცეულით გადახურული) გეგმაში წარმოდგენს დაახლოევებით კვადრატს.

განსაკუთრებულ ინტერესს ამ აღწერაში მოქცეულის (გვირგვინის) ფორმის თავისებურება იმსახურებს. იგი განსხვავებულია პარალელური წყობის ოთხკუთხოვნი გვირგვინისაგან, რომელიც ჩვეულებრივად სიმეტრიულ, წაკვეთილი პირამიდის ფორმის კონტურებშია ჩაწერილი. თუ გვირგვინში კოჭები ცენტრისაკენ ოთხივე მხრიდან სიმეტრიულად ინაცვლებენ, შარახეველი მარაულების აღწერით სახანობლების ცენტრისაკენ გადაადგილება მხოლოდ სამი მხრიდან: წინიდან და გვერდიდან ხდება, უკანამხრიდან კი ისინი თავისი ვერტიკალზე რჩებიან. სამ საფეხურად ასულ ამ ორიგინალურ გვირგვინს ზემოდან, ერთი ადლის სიგრძე-სიგანის ლიობზე ედგმებოდა საკომი — („ოთხკუთხივ ჩაკეტილი მუხის ბრტყელი და სქელი ფიცრებისაგან“) ან კოდი (საკომკოდი).

მთხრობლები ზუსტად განსაზღვრავენ საცხოვრებლის ყველა ძირითადი ელემენტის ზომას ადლებში. სამწუხაროდ, არაა გარკვეული ადლის სიგრძე. აღნიშნულია მხოლოდ რომ „საზომად ხმარობდნენ თავის ხელითვე წინდაწინ მოჭრილ ჯოხის ადლსა, გოჯისა, შაყრილი კელისა, გაშლილი კელისა და მტკაველის ნიშნებით“. ცნობილია, რომ ფშავ-ხევსურული ადლი საქართველოს ბარში გავრცელებული ადლის ნახევარს (ე. ი. დაახლ. 0,5 მეტრს) შეადგენდა.

ალ. ოჩიაურის მიერ ხევსურული სახლების აღწერის მიხედვით ადლი მართლაც ნახევარი მეტრი გამოდის. მაგრამ ფშაური მოქცეულის ზომები, განსაზღვრული მთხრობლების მიერ, არ შეიძლება ადლში გულისხმობდეს ნახევარ მეტრს, თუნდაც იმიტომ, რომ სახლის სიგანე არ შეიძლება იყოს 5 ადლი (2,5 მეტრი), ისევე როგორც სიგრძე მისი არ შეიძლება იყოს 15 ადლი (7,5 მეტრ). დაგვრჩენია ვიფიქროთ, რომ ადლი აქ ბარული ადლის ტოლია და უდრის დაახლ. 1 მეტრს.

III. „მოქცეული“ ვაჟა-ფშაველას მიხედვით

„მოქცეული“ ჩვენთვის საჭირო მნიშვნელობით ნახსენებია ვაჟა-ფშაველას ერთ ნარკვევში:

„კარახელი რომ გარდაიცვალა, მთელი იმისი ქონება ცოლშვილის ხელში დარჩა... სამი თვალი სახლი დერეფნითურთ მიწური, მოქცეული ბოსელი, ზედ საბძელ-დადგმული“.

ეს ნაწყვეტი მ. ჭინჭარაულს მოყვანილი აქვს „ვაჟა-ფშაველას მცირე ლექსიკონში“⁵. ცნება „მოქცეული“ საილუსტრაციოდ, რომელიც ასეა განმარტებული: „მოქცეული — მოქცეული ბოსელი ხის კედლებიანი ბოსელი შიგნიდან კლება-კლებით (კონუსისებრ აშენებული“. მოქცეული გადახურვის არსი აქ ძირითადად სწორადაა განმარტებული. მაგრამ ჩვენ მიგვაჩნია, რომ ეს ცნება ამ კონტექსტში განსაზღვრავს არა ბოსლის, არამედ მიწურის ფორმას; მძიმე ამ წინადადებაში მიწურის შემდეგ კი არა, მოქცეულის

⁵ მარტყოფელი გიგოლა ლექსიკონის მიხედვით ბარში დარბაზს სიგრძე აქვს 9 ადლი, სიგანე 5-6 ადლი. ეს ზომები ეხება გარეკახეთში გავრცელებულ სამშალოს (ორთავხიან, ორდღაბოძიან) დარბაზს იხ. „მასალები...“ გვ. 119.

⁶ ე. ფშაველა, მცირე ლექსიკონი, თბ., 1971., გვ. 200.

⁷ ალბათ უნდა იყოს „პირამიდისებრ“; კოჭების პირიზონტალური, პარალელური წყობით კონუსის ფორმა ვერ მიიღება.

შემდეგ უნდა იყოს („სამი თვალი სახლი ღერეფნითურთ, მიწური მოქცეული, ბოსელი, ზედ საბძელ დადგმული“). ასეთი შესწორების საფუძველს შემდეგი გარემოებანი გვაძლევენ: მოქცეული ბოსლები ფშავის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში საერთოდ არაა ცნობილი და ეს გასაგებიცაა, რადგან ბოსელი არ საჭიროებს მოქცეულ გადახურვას, საშუქ-საკომით: მასში არ ანთებენ ცეცხლს და გასანათებლად კი ჩვეულებრივად გამოიყენება მცირე ზომის შუკუმები. ამას გარდა ვაყას მიხედვით ბოსელს ზემოდან საბძელი ადგას, რაც გამორიცხავს პირამიდის ფორმით შემალღებული გადახურვის არსებობას. საბძელ-ბოსელი კი ფშავში მეტად გავრცელებულ სამეურნეო ნაგებობას წარმოადგენს. „მასალე-ბის“ 181 გვერდზე ვკითხულობთ: „საბძელი მუდამ ბოსელზე შენდება ფშავში“.

ამგვარად შეიძლება დავასკვნათ, რომ ვაყა-ფშაველას ნარკვევებშიც ფიქსირებულია მარტივი გვირგვინიანი მიწური სახლის ფართო გავრცელება, რომელიც მის დროს მოქცეულის სახელით იყო ცნობილი.

IV. მოქცეული ს. ს. ორბელიანის მიხედვით

ს. ს. ორბელიანის „ლექსიკონი ქართულის“ ასე თუ ისე ჩვენამდე სრულად მოღწეული ნუსხებიდან ცნება „მოქცეული“ მხოლოდ უკანასკნელ ორ, Z და A ტელნაწერშია შეტანილი შემდეგი რედაქციით:

„მოქცეული გამობრუნებული, გინა შჯულზე (მოს(რ)ული);

მოქცეული — შემორღვეული, გინა სახლი(ს) ერდო სივიწროეზე წამოსული (წამოყვანილი A) ZA“⁸.

სიტყვის სემანტიკის დასაზუსტებლად საჭიროა გავიხსენოთ, რომ „ერდო“ რომელიც სივიწროეზეა წამოსული, საბაჟ მხოლოდ ერთი მნიშვნელობით აქვს განმარტებული: „ერდო (1 მეფ. 9. 25) სახლის ზედაკერძო ბანი, ან უბრალოდ სახლის ბანი (BCD ნუსხა); ბანი“ კი — სახლის ერდოა, (ZAB). „ერდოს“ ჩვენთვის საინტერესო მეორე მნიშვნელობა, რომელიც XIX-XX ს-ის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეშია ფიქსირებული და „ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში შესული („ბანში შუაუცეხლის თავზე ამოქრილი ადგილი, რომელსაც სარკმლისა და საკვამურის დანიშნულება აქვს“), ს. ს. ორბელიანისათვის და საერთოდ ძველი ქართული ენისათვის სრულიად უცნობია⁹.

ამგვარად, ს. ს. ორბელიანის ლექსიკონის მიხედვით „მოქცეული“ — სახლის მიწურ-ბანიანი სახურავია სივიწროეზე წამოსული. ეს განმარტება ზუსტად ემთხვევა ფშაური მოქცეულის შემოგანხილულ აღწერასა და ანაზოზს. ეჭვგარეშეა, რომ სახელოვან-ლექსიკოგრაფისათვის ცნობილი იყო ხის კოჭოვანი გვირგვინით დახურული მიწურ-ბანიანი სახლები, რომლებიც ახლა დარბაზის სახელითაა ცნობილი, რომ ეს სახლები ფართოდ იყო გავრცელებული XVIII ს-ის დასწყისშიც.

„მოქცეულის“ არსებობის ფაქტი ს. ს. ორბელიანის „სიტყვის კონაში“ კიდევ იმიტომაა მნიშვნელოვანი, რომ როგორც ზემოთ ითქვა, ამ ლექსიკონში

⁸ „თხზულებანი“, ტ. IV¹-IV² თბ., 1965-1966 წწ.

⁹ იხ. ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973.

და საერთოდ ქართულ წყაროებში, არ მოიპოვება ქართული ხუროთმოძღვრების ისეთი უმნიშვნელოვანესი ობიექტის ცნება, როგორიცაა საცხოვრებელი დარბაზი¹⁰. დარბაზი — საბასთან მხოლოდ „სამეფო დიდ სახლს“ ნიშნავს. „სიტყვის კონაში“ არ მოიპოვება არა მხოლოდ „დარბაზი“ გლეხური სახლის მნიშვნელობით, არამედ ძველქართული საცხოვრებლის ამ ძირითადი ხუროთმოძღვრული სტრუქტურის ისეთი მთავარი დამახასიათებელი ნაწილებიც კი, როგორიცაა „გვირგვინი“, „დედაბოძი“, „ერდო“ (გვირგვინის ზენიტში საკვამურ-სარკმლის გაგებით), „კერა“ (შუაფენის ადგილის მნიშვნელობით). საბას „სარკმელი“ არ შეიძლება იყოს გაგებული, როგორც დარბაზული საცხოვრებლის პორიზონტული საშუა-საკვამური, რადგან მისი განმარტებით ეს ცნება ნიშნავს სახლთ სასინათლო გადასაჭურეტს“ (ZA). ცხადია, რომ გადასაჭურეტი — კედელში დაყოლებული ღობია. მიუხედავად იმისა, რომ საბას სიტყვის კონაში გლეხის საცხოვრებელი დარბაზი არ მოიპოვება, ეს ტერმინი მის დროს მაინც ფართოდ ყოფილა გავრცელებული „მოქცეულის გვერდით“. ამას უდავოდ ამტკიცებს ვახტანგ VI-ის „სამართლის წიგნი“. შედგენილია 1705—08 წლებში. ამ კანონების 209 მუხლში¹¹ ძმათა შორის ქონების გაყოფას რომ ეხება — ნათქვამია:

„გლეხის გაყრა ასრე არის: დარბაზი დერეფნით უფროსისა არის; კალო საბძელი — უმცროსისა“¹¹.

„სამართლის წიგნი“ პირველი, ჩვენთვის ცნობილი ყველაზე ადრინდელი წერილობითი ძეგლია, რომელშიც დარბაზი — დერეფნიანი (უდავოდ მოქცეულიან — გვირგვინიანი) შენობა გლეხის საცხოვრებელადაა დასახელებული.

საბას „ლექსიკონი ქართული“ კი გერჯერობით პირველი წერილობითი წყაროა რომელშიც ცნება „მოქცეული“ ნახსენებია ძველქართული, გვირგვინით დახურული მიწურ-ბანიანი საცხოვრებლის მნიშვნელობით.

ი. აბულაძის „ძველი ქართული ენის ლექსიკონში“ „მოქცეულს“ ეს მნიშვნელობა არ იპოვება.

გასაკვირია ის გარემოებაც, რომ „მოქცეული“ არა აქვს შეტანილი თავის „ქართულ ლექსიკონში“ ნიკო ჩუბინაშვილს¹². როგორც ჩანს, ნისტეას ბუნდოვანი იყო ამ ცნების, ჩვენთვის საჭირო მნიშვნელობა. ამ დაახლოებით ერთი საუკუნის მანძილზე (ს. ს. ორბელიანის სიტყვის კონის „შედგენიდან), როგორც ჩანს, ეს ტერმინი დარბაზული საცხოვრებლის მნიშვნელობით, საქართველოს ბარში ხმარებიდან გამოვიდა და შერჩა იგი მხოლოდ აღმოსავლეთის მთიანეთის მივარდნილ ადგილებს. 80 წლის ახადელი მთხრობლის ზურაბ ხელაშვილის აზრით, ხომ „მოქცეული სახლები ფშავში გვიან შემოსულა,

¹⁰ თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ქართლის ცხოვრებაში ნახსენებ „დარბაზოანს“, რომელიც ჩვენი აზრით დარბაზოვანი საცხოვრებლის უბანს უნდა ნიშნავდეს. ჩვენ მხედველობაში გვაქვს ლ. მროველის მიერ ნახსენები ეს ცნება ანისის ალბასთან დაკავშირებით, არდაველი სულტანის მიერ: („რომელმე ივლტოდა დარბაზოანთა და მუნ გამაგრდა, რომელმე ივლტოდა ქუბოანსა, რომელსა ქართუნობითა უხმობენ.“ „ქართლის ცხოვრება“ II, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბ., 1959, გვ. 100). რედაქტორი დარბაზის ცნებას განმარტავს როგორც „სასახლეს“, „დარბაზოანს კი როგორც „სასახლის ოთახს“, „დარბაზს“.

¹¹ თ. ე ნ ე ქ ი ძ ე, ვახტანგ VI-ის „სამართლის წიგნი“, თბ., 1955, გვ. 99.

¹² ნ. ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი, „ქართული ლექსიკონი“, თბ., 1961.

უფრო — ქვეყანა ფშავში“... ვფიქრობთ, აქ უნდა იგულისხმებოდეს ის გარემოება, რომ სახლის ეს ტიპი შესულია ფშავში ქართლ-კახეთის რაიონებიდან. ასეთივე აზრი გამოთქვა ჩვენთან საუბარში ფშავ-ხევსურეთის ყოფაცხოვრებების შესანიშნავმა მცოდნემ ალ. ოჩიაურმაც.

ნიშანდობლივია ის გარემოება, რომ ნიკო ჩუბინაშვილის ლექსიკონში თუმცა არც „დარბაზის“ ცნება მოიპოვება გვირგვინიანი მიწურ-ბანიანი სახლის“ მნიშვნელობით („დარბაზი“ მასთან „სასახლეოა შინა უდიდესი პალატი ანუ სამეფოს გამოჩვენების სახლია“), მაგრამ სამაგიეროდ „გვირგვინმა“ მოიპოვა გადახურვის მნიშვნელობა: იგი აქ განმარტებულია როგორც „თავი შენობათა მრგულად ან ოთხკუთხედად, ვითა გუმბათი და მისთანანი (გვ. 185). უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ განმარტებაში უმთავრესად დარბაზის გვირგვინი იგულისხმება. „გუმბათი“ ამ ლექსიკონში განმარტებულია, როგორც „კამარა მაღალი და მრგულად შეკრული, ვითარცა იქმნების ეკლესიათა ზედა და სხვ. „გუმბათი“ — მხოლოდ მრგვლადაა შეკრული და უმთავრესად ეკლესიათა ზედა“ კეთდება, გვირგვინი კი — ოთხკუთხადაც შეიძლება იყოს აგებული (როგორიც მოქცეულია) შენობის (და ეკლესიის) თავზე.

„ერლოს“ ცნება თუმცა ნ. ჩუბინაშვილის ლექსიკონშიც გაიგივებულია „ბანთან“, როგორც „სიტყვის კონაში“, მაგრამ მას აქ ემატება საკვამურის მნიშვნელობაც („კომლის ასავალი კერისა, ბუხრისა“). აქედან შეიძლება დავასკვნათ, რომ ნ. ჩუბინაშვილის ლექსიკონის მიხედვით XIX ს-ის საქართველოში ფართოდაა გავრცელებული მიწურ-ბანიანი, გვირგვინით გადახურული საცხოვრებელი, რომელსაც „მოქცეული“ უკვე აღარ ეწოდება ან ყოველ შემთხვევაში ეს ტერმინი ლექსიკონგრაფისთვის არაა ცნობილი ან გაუგებარია.

დაბოლოს სინანულით უნდა აღინიშნოს, რომ „ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში“ სიტყვა „მოქცეულის“ ეს საინტერესო მნიშვნელობა იგნორირებულია.

ტერმინი „მოქცეული“ გამოტოვებულია აგრეთვე ალ. ლლონტის „ქართულ კილოთქმათა სიტყვის კონაშიც“¹³, მიუხედავად იმისა, რომ წყაროებში მას ს. მაკალათიას „ფშავიკა“ აქვს დასახელებული. „დარბაზი“ ამ ლექსიკონში მოცემულ მეორე მნიშვნელობით — „გვირგვინიანი დიდი საოჯახო ოთახია ძველ მესხურ საცხოვრებელ სახლში, დამშვენებული დედაბოძითა, ბუხრის ქვით, მოხარატებული განჯინა-თაროებით, მოაჯირითა და სხვ.“. გაუგებარია, რატომ მხოლოდ მესხური, როდესაც დარბაზის, როგორც საცხოვრებლის კლასიკური ნიმუშები ქართლშია (და გარე-კახეთში) ცნობილი და მესხური დარბაზოვანები კი (დარბაზული კომპლექსები) არა ნაკლებ იყო გავრცელებული ჭავჭავთსა და წალკა-თრიალეთშიც? ამას გარდა: 1. სამცხე-თრიალეთის დარბაზებისათვის დედაბოძი სრულიადაც არაა ნიშანდობლივი და 2. ძველ-ქართული (და მათ შორის სამცხე-თრიალეთის) დარბაზებისათვის ძირითადი დამახასიათებელი — სახლის შუაში გამართული კერა იყო და არა კედლას ბუხარი.

ტერმინი „მოქცეული“ შინაარსობრივად ზუსტად გამოხატავს გადახურვის თავისებურებას: იგი მართლაც ოთხივე (ან სამივე) მხრიდან მოქცეუ-

ლია კერისაყენ, სახლის შუაგულისაყენ. გადახურვის გვერდები, ოთხი მხრიდან მოქცეული, ქმნიან წესიერი წაკვეთილი პირამიდის ფორმას. მარაულების აღწერაში ეს პირამიდა, რომელშიც მხოლოდ სამი მხარეა მოქცეული (მეოთხე კი ვერტიკალურად რჩება)— არაწესიერ სახეს იღებს.

სოფ. ქოლოთში (ქსნის ხეობა) მცხოვრები გაბო სარაული გვირგვინს ისე ახასიათებს, გეგონებათ იცნობსო „მოქცეულის“ საბასეულ განმარტებას: „თავე ხეებს შუა გაუკეთებდით გვირგვინს, რომელიც წოწოლა ბანი იყო“. „წოწოლა“ ხომ იგივე „სივიწროვებზე წამოსული“ ფორმაა, ბანი კი — იგივეა, რაც ერდო. მეორე ადგილას იგივე მთხრობელი პირდაპირ ამბობს „გვირგვინი თონესავით შემოიქცევოდაო“¹⁴.

ბებნისელი ვ. თევდორაშვილი ერდოს რვაკუთხოვან გვირგვინს უწოდებს. „წინათ დარბაზში რვაკუთხის ჰდეულებს ვაკეთებდით და იმას ერდოს ვეძახოდით“-ო¹⁵. გვირგვინის ეს სახე ხომ განსაკუთრებითაა „სივიწროვებზე წამოსული“?

ივ. ჯავახიშვილმა 1939 წელს საქართველოს არქიტექტორთა კავშირის თხოვნით წაიკითხა ლექციების ციკლი („მშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში“)¹⁶, რომელშიც პირველად გაუკეთა მეცნიერული ანალიზი მიხივე მოთავეობით და პროგრამით შეკრებილ „მასალებს საქართველოს შინამრეწველობისა და ხელოსნობის ისტორიისათვის“. ღინანულით უნდა აღინიშნოს, რომ შეგროვილ მასალებში მოცემული „მოქცეულის“ შესახებ, ლექციებში არაფერია ნათქვამი. ამგვარად, უცნობი დარჩა ამ უდიდესი ავტორიტეტის აზრი ჩვენი კვლევის ობიექტის შესახებ.

V. „მოქცეული“- და ვიტრუვიუსის კოლხური სახლი

როგორც ქვემოთ დავრწმუნდებით „მოქცეულის“ კონსტრუქციით იყო გადახურული რომელიც არქიტექტორისა და თეორეტიკოსის ვიტრუვიუსის (ძვ. წ. I საუკ.) მიერ აღწერილი კოლხური სახლი ტრაქტატში „ათი წიგნი არქიტექტურის შესახებ“. მოგვყავს ამ ნაწყვეტს ჩვენი ქართული თარგმანი:

კოლხები პონტოს მხარეში ტყის სიუხვის გამო აწყობენ მიწაზე მარჯნივ და მარცხნივ მთლიან ხეებს ერთმანეთს შორის მათი სიგრძის ტოლი მანძილის დატოვებით, მათ ზემოდან კი, თავსა და ბოლოს, გარდიგარდმო გასდებენ სხვა ძელებს, რომლებიც ამგვარად ზღუდავენ ბინის შინაგან სივრცეს. შემდეგ, ოთხივე მხარეს კუთხეებში შეუღლებული ხეების თანდათანობითი წყობით ამოჰყავთ რა ძირითა ძელების შეუღლად ხის კედლები, აგებენ ზევით კოშკებს, და შუალედებს კი, რომლებიც ხეებს შორის რჩება მათი ღისქის გამო, ამოავსებენ ფათხებითა და თიხით. ასევე (აგებენ) სახურავებსაც: გასდებენ რა ნიპარიდან დაცილებით გასაყარებს, რომლებიც ზევითკენ თანდათანობით მოკლდება, ოთხივე მხრიდან შუისკენ ამოჰყავთ პირამიდები, რომლებიც ფოთლები-

¹⁴ იხ. „მასალები...“ გვ. 217. ხაზი ივ. ჯავახიშვილისაა.

¹⁵ იქვე, გვ. 218.

¹⁶ უფრო გვიან ეს ლექციები ცალკე წიგნად გამოქვეყნდა (ივ. ჯავახიშვილი, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, I მშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში, თბ., 1946).

თა და თიხით დახურულნი წარმოადგენენ ბარბაროსთათვის ჩვეულებრივს კუსმაგვარ კოშკურ სახურავებს“.

ეს აღწერილობა ერთადერთი უძველესი წერილობითი დოკუმენტია ცენტრულ-გვირგვინული გადახურვების შესახებ. ამ კონსტრუქციულმა სისტემამ, რომელიც თითქმის მთელ ძველ მსოფლიოში იყო მეტ-ნაკლებად გავრცელებული, ბევრ რამეში განსაზღვრა ხუროთმოძღვრული ფორმების შემდგომი განვითარების თავისებურებანი.

„კოლხური სახლის“ ფორმები თვით ვიტრუვიუსს მიაჩნია უძველესი ნიმუშების მატარებლად: „ანგვარად, თუ ამ ნიმუშების მიხედვით ვიმსჯელებთ, შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ეს მიღწევები გამოყენებული იყო უძველესი დროიდან“ — წერს იგი კოლხების, ფრიგიელებისა და სხვათა საცხოვრებლის აღწერის შემდეგ.

სოფელ შარახევში მცხოვრებ ქიტესა და პართელ მარაულების ნაამბობი მოქცეულის აგების შესახებ ჩაწერილია ვიტრუვიუსის კოლხური სახლის აღწერის 2000 წლის შემდეგ. მიუხედავად ამისა, ეკვი არავის შეეპარება იმაში, რომ ამ ორ დოკუმენტში აღწერილი გადახურვის კონსტრუქცია ერთი და იგივეა. ორივე მათგანი პარალელური წყობის ოთხკუთხოვან, ცენტრულ-გვირგვინულ, კოჭოვან გადახურვას წარმოადგენს, რომელშიც პირამიდის ფორმის საფეხუროვანი გადახურვის ჩონჩხი წარმოიქმნება მორების („შოლტების“, „სახანობლების“, „ასამაღლებლების“) თანდათანობით შუისკენ გადანაცვლებით. კოლხური სახლის გადახურვა, ისევე როგორც ს. მაკალათიას მიერ ფიქსირებული მოქცეულისა, და მსგავსი აღნაგობის გვირგვინებისა — სიმეტრიულია: მათში ოთხივე გვერდი პირამიდისა ერთნაირადაა მოქცეული ცენტრისაკენ. მარაულების აღწერილი მოქცეული კი — ასიმეტრიულია გრძივ ჭრილში, აქ კოჭები მხოლოდ სამი მხრიდან ინაცვლებენ ცენტრისაკენ, უკანა მხარე კი გერტიკალური რჩება. ეს განსხვავება პრინციპულად — სრულიად უმნიშვნელოა, მაგრამ ჰორიზონტულ-გვირგვინული გადახურვების ფორმათშექმნის კვლევისათვის მეტად საყურადღებო. რაკი ს. მაკალათიას აღწერილი და გრაფიკულად ფიქსირებული გვირგვინი ნამდვილად სიმეტრიულია („მოქცეული სახლის ეს გვირგვინი ისეთივეა, როგორიც არს ქართლის დარბაზის გვირგვინი“) უდავოდ შეიძლება მივიჩნიოთ, რომ მარაულების აღწერილი სამმხრივ მოქცეული სახე „მოქცეულისა“ ამ გადახურვის ერთ-ერთი სახეს სხვაობაა და არა ერთადერთი. ეს დასტურდება თუნდაც იმ უცილობელი ფაქტით, რომ ასეთი აღნაგობის მოქცეული რეალობაში არსად არაა შესწავლილი და ჭერჭერობით იგი უნიკალურ ფორმას წარმოადგენს. მოქცეულის ძირითადი სახე, რომელიც ქართლის, გარეკახეთისა და სამცხე-თრიალეთის დარბაზებშია შემორჩენილი — პარალელური წყობის ოთხკუთხოვანი გვირგვინია სიმეტრიული ფორმისა, როგორიც იგი ვიტრუვიუსის კოლხურ სახლშია აღწერილი.

ს. ს. ორბელიანის განმარტებაც არ უნდა იძლეოდეს საბაზს მოქცეულის ფორმის ასიმეტრიულად წარმოდგენისა: ცხადია, უფრო ბუნებრივად უნდა ჩაითვალოს, რომ „ერდო სივიწროვზედ წამოსული“ — სიმეტრიულია; რომ სივიწროვზე წამოსულია ოთხივე მხარე და არა მხოლოდ სამი მათგანი.

კიდევ ერთი, არა პრინციპული განსხვავება კოლხურ სახლსა და მოქცეულს შორის — მათ სიმაღლეშია: პარალელური წყობის ოთხკუთხოვანი გვირგვინი — მოქცეული უფრო დაბალი ჩანს როგორც მარაულების აღწერით („სამ მუხლად“), ისე ფიქსირებული რეალური ძეგლების მიხედვით; კოლხური სახლი კი უფრო მაღალია, რაც ბუნებრივ-კლიმატური პირობების განსხვავებით უნდა აიხსნას აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს შორის: კოლხეთის ჰავა უხვი ნალექებით მოითხოვდა დაქანებულ სახურავს, მაშინ, როდესაც იბერიის მშრალი ჰავა შესაძლებლობას იძლეოდა უმნიშვნელო დაქანების მქონე მიწურ-ბანიანი სახურავის გამოყენებისა. კოლხური სახლის აღწერის ცოტა ზემოთ ვიტრუვიუსი წერს, რომ მას შემდეგ, რაც ადამიანები მიხვდნენ რომ ბრტყელი სახურავი ვერ უძლებდა წვიმებსა და ზამთრის უამინდობას „მათ დაიწყეს ქანობის კეთება და წყლის გადაყვანა თიხით შეღესილი დაქანებული სახურავების საშუალებით“.

კოლხური სახლი, მიუხედავად მედარებით მაღალი სახურავისა, არ შეიძლება ჩავთვალოთ კოშკურ საცხოვრებლად. როგორც ეს მ. ჯანდიერსა და გ. ლეჟავას მიაჩნიათ. „Л. Сумбадзе“, წერენ ისინი — в предложенной им реконструкции колхидского жилища также отклоняется от бытующей формы, допуская несоответствия с ясным текстом Витрувия — («Народная башенная архитектура», 1976, გვ. 52). სამსართულიანი სიმაღლის კოშკის სახითაა წარმოდგენილი ვიტრუვიუსის კოლხური სახლი გ. ლეჟავას ახალ წიგნშიც „ანტიკური ხანის საქართველო. არქიტექტ. ძეგლები“, თბ., 1979, ტაბ. XX XV ნახ. 1). ამავე ბრალდებას უყენებენ ავტორები ვიტრუვიუსის «ათი წიგნის» საქვეყნოდ ცნობილ კომენტატორებს: პერაროს (1684 და არა 1664, როგორც ავტორებთანაა), მარინის (1836) და შუაზს (1909): შეიძლება დავუმატოთ კიდევ ჯოკონდო (1511) და კარლო ამათი (1830), ნახაზებიც მათ ტაბულაში (ნახ. 29) არ მოიპოვება.

ავტორები პრინციპულად სწორად მიიჩნევენ მხოლოდ ერთადერთ ილუსტრაციას, შესრულებულს 1521 (და არა 1541) წელს ჩეზარე ჩეზარინოს (და არა ჩეზარინის) მიერ. ნახაზზე გამოსახულია ოთხსართულიანი ხის კოშკი, რომელსაც სრულიად არაფერი აქვს საერთო ვიტრუვიუსის ტექსტთან. სამეცნიერო ლიტერატურაში იგი კუროთადაა მიჩნეული. ჩეზარინომ ვერ გაიგო კოლხური სახლის აღნაგობა. ამიტომაც, რომ დღიდან მისი გამოქვეყნებისა მთელი 4 საუკუნის მანძილზე არავის გამოუყენებია იგი¹⁷. კოლხური სახლის შემდგომ კომენტარებს საფუძვლად პერაროს 1684 წ. შესრულებული ილუსტრაცია დაედო.

მ. ჯანდიერისა და გ. ლეჟავას რეკონსტრუქციით „კოლხური საცხოვრებელი კოშკი“ წარმოდგენს სამსართულიან კოშკურ ნაგებობას, თუმცა სართულთაშუა გადახურვები მასზე არაა ნაჩვენები.

ამ ნაგებობის ორტოგონალური გამოსახულება მოცემულია მ. ჯანდიერისა და გ. ლეჟავას შრომაში კიდევ 52 ნახაზზე (№ 1) და 61 ნახაზზე (№ 2). ამ უკანასკნელზე თითქმის შეიმჩნევა სართულთაშუა გადახურვების ფენილი. კოშკი

¹⁷ უფრო ვრცლად იხ. Л. Сумбадзе, Колхидское жилище по Витрувию «Архитектурное наследие», № 11, М., 1958 გვ. 84. არც ეს გამოკვლევა და არც მისი მეორე გამოცემა (თბ., 1960), საიდანაც ამოღებულია მ. ჯანდიერისა და გ. ლეჟავას მიერ კვლევის ამ ნაწილის ილუსტრაციები, მათ ვრცელ ბიბლიოგრაფიაში არაა მოხსენიებული.

(*turges*) ანტიკურ ტექსტში ორგანოა ნახსენები. პირველ ფრაზაში «*возводят к верху башни*» ბუნდოვანია, ეს «კოშკები» სახურავის ფორმას ეხება თუ მთლიან სახლს? რაც შეეხება მეორე, ბოლო ფრაზას «*и варварским способом строят на башнях шатровые крыши*», იგი არაზუსტადაა თარგმნილი ფ. პეტროვსკის მიერ. მან მიიღო ჩვენი შესწორება (პოლიაკოვის ვარიანტი), რომელიც ასეა ფორმულირებული: «*Образуют столь обычные у варваров черепахообразные башенные крыши.*»¹⁸

ფშაური მოქცეულის აღნაგობა კიდევ ერთხელ ცხადყოფს იმას, რომ ვატრუვიუსის «ათ წიგნში» აღწერილი კოლხური სახლი არავითარ შემთხვევაში არ შეიძლება ყოფილიყო კოშკური. ყველაფერს რომ თავი დავანებოთ. ტექსტში ამ აღწერის წინაჲ და შემდეგაც ლაპარაკია პრიმიტიული ქოხების შესახებ. ზოგიერთ მთარგმნელს, მაგ., ზორგენფრეს, (1904), რომელიც ლათინურად გამოიყენა თავის ცნობილ ნაშრომში («*Известия древних писателей о скифии и Кавказе*»), და აქედან კი ივ. ჯავახიშვილმა გადმოიღო («შენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში», თბ., 1963, გვ. 115)—სიტყვა *turres* ეცვლილი აქვს *изба*-თი («... *возводят избы...*, ... *строят сводчатые крыши своих изб...*»). ჩვენ ამის შესახებ ვწერდით, რომ «Очевидно этот термин («изба» более соответствует действительности, но врядли это обстоятельство может послужить достаточным основанием для искажения авторского текста: »

კოლხური სახლი სამსართულიანია რომ ყოფილიყო, ვიტრუვიუსს არ შეიძლება არ დაეწერა ამის შესახებ. ამ ტექსტში მიწაზე დადებული ოთხი ძელით „ზღუდავენ ბინის შინაგან სივრცეს“... ბინის შინაგანი სივრცე ამგვარად მიწაზეა და არა რამოდენიმე სართულში. მეორე მხრივ, თუ კოლხური სახლი ავტორებს ერთსართულიანად აქვთ წარმოდგენილი, სართულთაშუა გადახურვების გარეშე, როგორც ეს ძირითად ილუსტრაციასზეა ნაჩვენები (ნახ. 29—6)—უდავოა, რომ იგი არ შეიძლება ყოფილიყო ასეთი სიმაღლისა, ეს ეწინააღმდეგება ყოველ საღ აზრს, არაა გონივრული.

ვიტრუვიუსის კოლხური სახლი ამგვარად არაა კოშკური და ავტორების ყველა ის დასკვნა, რომელიც ამ არასწორ რეკონსტრუქციასზეა დაფუძნებული — არ შეიძლება ჩაითვალოს მისაღებად.

კოლხური სახლის რეკონსტრუქციაში ავტორები უშვებენ კიდევ ერთ აშკარა შეცდომას. ძეგლები ამ ნაგებობაში ჭდობითა აქვთ გადაბმული, რაც გამოორიცხავს შუალედებს, „რომლებიც ხეებს შორის რჩება მათი სისქის გამო“, რომლებსაც შემდეგ „ამოავსებენ ფაფხებითა და თიხით“²⁰. მსგავსი არასწორი ინტერპრეტაცია ანტიკური ტექსტისა ვ. გაგოშიძისა და თ. ჩიქოვანის მიერ ჩვენ გავაჩივით ჯერ კიდევ 1968 წელს ნარკვევში „კოლხური სახლი, ვიტრუვიუსის მიხედვით და ქართული ხალხური საცხოვრებლის კვლევის პრობლემები“²¹, ნარკვევში, რომელიც „ხალხური კოშკური არქიტექტურის“ ავტორებს აგრეთვე შეუძინეველი ღარჩათ.

¹⁸ Д. Сумбадзе, Колхидское жилище по Витрувию, Тб., 960. გვ. 24. 88. 48.

¹⁹ იქვე. გვ. 25.

²⁰ ვიტრუვიუსი.

²¹ „მაცნე“, 1968, № 4, გვ. 201-220.

VI. „მოქცეული“ და გვირგვინი; „მოქცეული სახლი და დარბაზი

ცხადი გახდა, რომ ფშავში ფიქსირებული და ს. ს. ორბელიანთან განმარტებული „მოქცეული“ წარმოადგენს დარბაზული საცხოვრებლის ძირითადი ბირთვის უმარტივეს, პარალელური წყობის ოთხკუთხოვან გვირგვინულ გადახურვას, „მოქცეული სახლი“ კი მიწურ-ბანიან დარბაზულ საცხოვრებელს, რომელიც უმარტივესი სახის გვირგვინითაა (მოქცეულით) გადახურული.

მოქცეულის ფორმითაა გადახურული გ. ნ. ჩუბინაშვილის მიერ პირველად გამოქვეყნებული „ქართლის დარბაზები“ (1926-27 წწ). დილომში. ნადარბაზევში, წილკანში; ასეთივე გვირგვინითაა გადახურული ლეგენდებით მოსილი თენოთ დარბაზი ს. ხიზაბაძეში (ასპინძის რ-ნი), რომლის დედაბოძათაც ცოცხალი (ფესვებგადგმული) ხე იყო გამოყენებული²².

კ. გვარამაძის ცნობით, არსებობდა ორგვარი დარბაზი: მარტივი, რომელსაც „ხეტყის შენობას“ ეძახდნენ და „გვირგვინი — დარბაზები“ ე. ი. მერცხლისბუდეური, რომელსაც კონუსისებრი შეხედულება ჰქონდა. ქვეშ განიერი იყო და ზევით კენ თანდათან შევიწროებული.

მეორე ძთხრობლის მიხედვით, პირველი სახის მარტივ გადახურვაა „გარეწლებზე“ დვეწდარმა (საწარბე) აქვს გადებული, შენობის მოსაყრელად (ზევით შესავიწროებლად) სახურავისა მასალები საქ. შინამრეწვ. და ხელოსნობის ისტორიისათვის“, ტ. I, თბ., 1976, გვ. 254) ცხადია, რომ პირველი სახის („ხეტყის შენობის“) გადახურვა — მოქცეულია, მეორისა კი — გვირგვინი.

მარტივი სახის გადახურვა (მოქცეული) ფართოდ იყო გამოყენებული არა მხოლოდ საქართველოს დარბაზოვნებში, არამედ სომხეთის „გლხა ტუნებში“ და განსაკუთრებით აზერბაიჯანის „ყარაღამებში“, სადაც მოქცეულის ფორმის გარდა, გვირგვინის სხვა სახე დღესდღეობით არცაა ცნობილი.

საინტერესოა ალინიშნოს, ის ფაქტიც, რომ ტაჯიკისტანსა (პამირსა) და მის მოსაზღვრე ჰინდუკუშის საცხოვრებლებში, რომელთა ფორმებიც, მეტისმეტ მსგავსებას ამჟღავნებენ ქართულ დარბაზებთან — გავრცელებულია გადახურვის მხოლოდ და მხოლოდ ერთი ფორმა — ოთხკუთხოვანი, კუთხური წყობის გვირგვინები²³.

გვირგვინის ეს სახე თითქმის უცნობია ადერბაიჯანსა და ქართლში (თუ არ ჩავთვლით ქვის პრიმიტიულ გადახურვებს წირქოლის ტაძარსა და ლარგისის კოშკში)²⁴. მაგრამ ფართოდაა გავრცელებული სომხეთსა და სამცხე-თრიალეთში.

პარალელური წყობის ოთხკუთხოვანი გვირგვინი — მოქცეული, გვირგვინული გადახურვების იმ დიდი ოჯახის წარმომადგენელია, რომელიც ფართოდ იყო გავრცელებული ძველი მსოფლიოს დიდ სივრცეებზე კორეიდან მოყოლებული ხმელთაშუა ზღვის დასავლეთ სანაპირომდე.

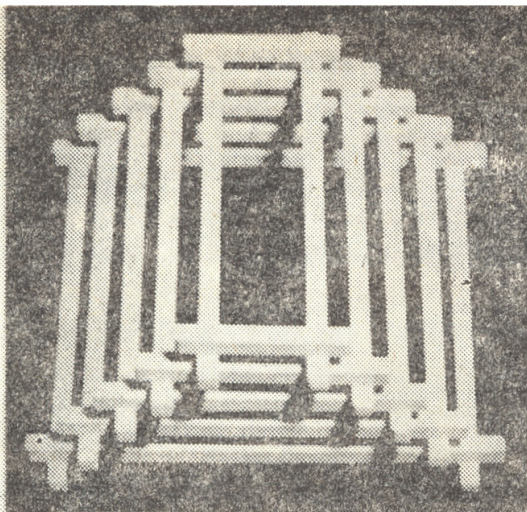
ჰორიზონტულ გვირგვინულ (საფეხუროვან-კოჭოვან) გადახურვათა ზოგად ტიპოლოგიაში გამოირჩევა ორი ძირითადი ჯგუფი: გრძივგვირგვინული (ოღური, შირვანული) და ცენტრულგვირგვინული (დარბა-

²² Л. Сумбадзе, Грузинские дарбази, Тб., 1960, Таб. 10, 11.

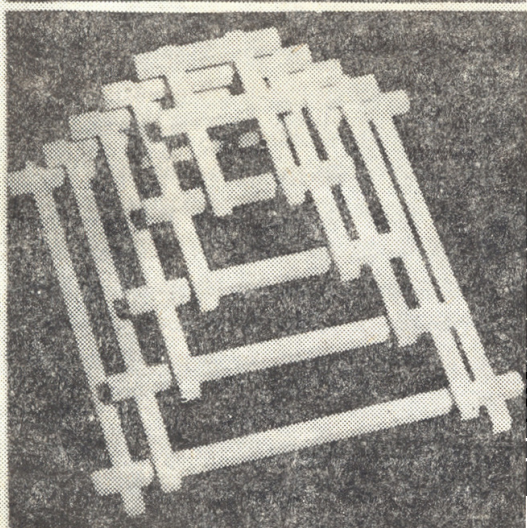
²³ М. С. Андреев, Таджики Долины Хуф., Вып. 1, Сталинабад. 1953, ил. А. Писарчик, Примечания и дополнения XI, Жилище, гв. 486.

²⁴ Л. Сумбадзе, Грузинские дарбази, гв. 22.

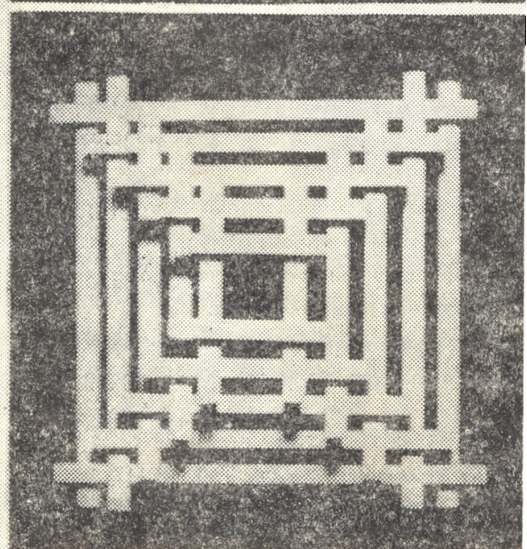
1

2

3

ზული). გრძივ-გვირგვინულ გადახურვებში კოჭების გადანაცვლება შუა ხაზისაკენ მხოლოდ გვერდებიდან ხდება, მაშინ, როდესაც წინა და უკანა მხრის კოჭები კედლების ვერტიკალურ სიბრტყეში რჩებიან. ფორმა ასეთი გადახურვისა — ორფერდაა, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ოღურ გადახურვაში დატოვებულ შუა ვიწრო ზოლს, რომელიც მთლიანად ან ნაწილობრივ დახრილად კეთდება, ტორსოში ვერტიკალური ერდოსარკმლის მოსაწყობად [სურ. 3—1].

პარალელური წყობის ოთხკუთხევიან გვირგვინში და სიმეტრიული სახის მოქცეულში კი კოჭების გადანაცვლება ცენტრისაკენ ოთხივე მხრიდან ხდება [სურ. 3—3] ამგვარად, პერიზონტულ-გვირგვინულ გადახურვებში გვქონდა: ორმხრივ მოქცეული (ოღური) და ოთხმხრივ მოქცეული (დარბაზული) გადახურვა. ფშაური მოქცეულის შარახეულის ვარიანტის სახით

სურ. 3. ორმხრივ მოქცეული (ოღური), სამხრივ მოქცეული და ოთხმხრივ მოქცეული (დარბაზული) გადახურვები.

ჩვენ შემოგვემატა სამხმარივ მოქცეული გადახურვა — უკანა ვერტიკალური გვერდით. იგი მოგვევლინა დამაკავშირებელ რგოლად, რომელიც ერთ კონსტრუქციულ მთლიანობაში აბავს პირველ და მესამეს ფორმას (აურ. 3—2). იგი აუცილებლად უნდა არსებულებოდა, რადგან ზუროთმოძღვრულ-მხატვრული თვალსაზრისითაც, ჩვენი ღრმა რწმენით, მისი ფორმა უკეთ პასუხობს დიდი ოთხმალის დარბაზის წაგრძელებულ სივრცეს, ვიდრე სიმეტრიული გვირგვინი. ეს ფორმა უკეთესად უნდა პასუხობდეს ფუნქციასაც, რადგან წევა ჰაერისა კარებიდან ერდოსაკენ ხდება და ასიმეტრიული მოქცეული სწორედ კარებისაკენაა გაშლილი. ასიმეტრიული მოქცეული არც ტექნიკური თვალსაზრისით ქმნის რაიმე დამატებით სირთულეს.

სამფერდა მოქცეული საშუალებას იძლევა ერდო-სარკმელი გადახურვის უკანა მხარეს, ვერტიკალურ ნაწილში მოეწყოს, და ამით ააცილოს დარბაზს წვიმა. მაგრამ ერდოს მოწყობის ამ ხერხმა მოქცეულში ვერ პოვა გავრცელება შეიძლება იმიტომაც, რომ სინათლე სახლში შესულს პირდაპირ თვალში მოხედებოდა და ამგვარი განათება არც ინტერიერის მხატვრულ გააზრებას შეესატყვისებოდა.

გვირგვინულ გადახურვებში ვერტიკალური განათების მოწყობის პროგრესულმა იდეამ განვითარება პოვა ოდურ სისტემაში, სადაც სარკმელი შესასვლელის მხრიდან ეწყობა და კერა შეცვლილია ბუხრით. თაკარებიანი ოდის გადახურვის ერთი სახე დაქანებული შუა ნაწილით გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებს სამფერდა მოქცეულთან.

ს. ს. ორბელიანის განმარტებაში არაა დაზუსტებული მოქცეულის სახე; გულისხმობს თუ არა ამ ცნებაში ლექსიკოგრაფი, მხოლოდ პარალელური წყობის ოთხკუთხედ გვირგვინს? „სიტყვის კონის“ განმარტება გვირგვინის ყველა სახეს უდგება, როგორც პარალელური ისე კუთხური წყობისას, როგორც ოთხკუთხოვან, ისე რვაკუთხოვან გვირგვინსაც; არსებითად ყველა ისინი „სივიწროზე წამოსული ერდოებია“. მაგრამ ტერმინის სემანტიკური არსი როგორც უკვე აღინიშნა, უფრო პარალელური წყობის ოთხკუთხოვან გვირგვინს უნდა უდგებოდეს, ე. ი. პირამიდული ფორმის სახურავს, რომელიც დახრილი გვერდებითაა მოქცეული კერისაკენ. რაკი ამას გარდა მთხრობელთა აღწერით ორივე ცნობილ მოქცეულში პარალელური წყობის ოთხკუთხოვანი გვირგვინია გამოყენებული, ჩვენ ვფიქრობთ, რომ უფრო სწორი იქნება მოქცეული ვუწოდოთ მხოლოდ ამ სახის გვირგვინს და მოქცეული სახლი კი — ისეთ დარბაზს (მიუხედავად მალეების რაოდენობისა), რომელიც მოქცეულითაა (პარალელური წყობის ოთხკუთხოვანი გვირგვინით) დახურული.

მოქცეულის სიმეტრიული სახე, ე. ი. პარალელური წყობის ოთხკუთხოვანი გვირგვინი ქართული დარბაზული საცხოვრებლის ძირითადი ფორმაა. ამ ამოსავალი, საწყისი წინაფორმიდან წარმოიშვა და განვითარდა გვირგვინული გადახურვების მთელი ოჯახი. საქართველოში გავრცელებული იყო გვირგვინული წყობის მრავალი სახე კუთხური წყობის უნიკალური თორმეტკუთხოვანი გვირგვინის ჩათვლით, რომლის ერთი ნიმუშიც ამშვენებს ქართული ხალხური ზუროთმოძღვრების და ყოფის მუზეუმის ექსპოზიციას. იგი აგებულია 38 რიგად დაწყობილი თორმეტკუთხედებისაგან 456 კოქის გამოყენებით. ძნელი დასაჯერებელია, რომ ეს კრისტალივით მოციმციმე გვირგვინ-გუმბათი პირდაპირი შთამომავალია უმარტივესი ოთხმხრივ მოქცეული წინაპრისა,

„ბარბაროსთათვის ჩვეულებრივი კუსმაგვარი კოშკური სახურავისა“ (ეიტ-რუეისი).

ქართველმა მშენებელმა მოქცეულის დაბალ. უმარტივეს ფორმასაც მოუწია საინტერესო ხუროთმოძღვრულ-მხატვრული გარდასახვა, რომელთა შორისაც განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს აჭარული ჯამეების ორ-სამ იარუსიანი (კასეტებიანი) თავანი — დიდოსტატ ლაზების ეს შესანიშნავი ნახელავი, რომლის ერთი ნიშნშიც შემოსხენებული პარკ-მუზეუმის ტერიტორიაზეა დამკვიდრებული. აღნაგობა ამ გადახურვისა იგივეა, რაც მოქცეულისა, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ ყოველი რიგის (საფეხურის) ოთხი კოჭი აქ ერთმანეთში ნახევრად ჩაჭრის წყალობით მოთავსებულია ერთ სიბრტყეში.

აღსანიშნავია ს. მაკალათიას მოქცეულის (გვირგვინი) სიმცირე. იგი სამი წყვილი კოჭისაგან („სახანობლისაგან“) არის შეკრული და სიმაღლით 0,8 მ. არ აღემატება. გვირგვინის ფუძე უდრის 1,20 X 1,20 მ. ეს ზომები მსგავსი კონსტრუქციისათვის მინიმალურია, რადგან უფრო ნაკლები ზომების შემთხვევაში ბანის ზედაპირს აღარ ექნებოდა დაქანება.

საცხოვრებელი სივრცის ასეთი მცირე ნაწილის გადახურვა მოქცეულით (მისი ჰიგანე სათავისი სიგანის 1/3-ზე ნაკლებია), ცხადია ვერ შექმნის შთამბეჭდავ ხუროთმოძღვრულ-მხატვრულ ეფექტს.

შარახეველი დარბაზი დიდი ოთხმალიანი (სამთავხიანი) დარბაზია, მარტივი პარალელური წყობის ოთხკუთხოვანი გვირგვინით გადახურული. ეს გვირგვინი (მოქცეული) დაყრდნობილია უკანდან პირველ და მეორე თავხეებზე, მეორე მალის თავზე, რომლის შუაშიც კერაა მოთავსებული. ხელაშვილის მიხედვით მოქცეული „უფრო წესიერად აგებული 'შენობაა“, რომელშიც „გათლილი ხეებია“ გამოყენებული. ამიტომაც, რომ მას „მოქცეული სახლი“ უფრო გვიან (თავდაპირველად ქვემო ფშავში) შემოსულად მიაჩნია, სადაც უკეთესი სამშენებლო ხე იპოვებოდა.

შარახეველი მოქცეული სახლის გვირგვინის ჰიგანე სათავისი სიგანის 2/3-ს აღემატება. მისი მოცულობა ამდიდრებს საცხოვრებლის სივრცეს და ცხოველხატულობას მატებს მის ხუროთმოძღვრულ-მხატვრულ გამომეტყველებას.

ცნება „მოქცეული“ სემანტიკურად უფრო დიდი ზომის გვირგვინულ გადახურვას შეეფერება. ს. ორბელიანის განმარტებაც დიდ გადახურვას უნდა გულისხმობდეს რაკი „ერდო“ — მიწური ბანია ე. ი. გადახურვა, რომელიც სივითროეზე აღის, ალბათ იგი საკმაოდ უნდა იყოს შემალღებული ბანის ზედაპირიდან.

მსგავსი 4-6 მალიანი დიდი დარბაზები ჩვენ დავაფიქსირეთ 1945 წ. ქსნის ხეობის მთიანეთში. ყველაზე დიდის ფართობი (ს. ბალაანში და დუაჩიაში) 110 და 90 კმ. მ. აღწევდა. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ყველა ეს დარბაზი მხოლოდ პარალელური წყობის ოთხკუთხოვან გვირგვინს, ე. ი. მოქცეულს იყენებდა, რომელიც 5-6 წყვილი კოჭისაგანაა აგებული. გვირგვინის სხვა ტიპი ჩვენ აქ არ შეგვხვედრია. ამ მიწურბანიან დარბაზოვანებს აქ ერთობის სახლს ეძახიან. სახელწოდება „მოქცეული სახლი“ აქ ცნობილი არ ყოფილა²⁵.

²⁵ მ. ი. ილინა დარბაზული სახლის ზოგად სახელწოდებად „ერდოიან“ სახლს გვთავაზობს (М. И. Ильин, Древнейшие типы жилищ Закавказья, М., 1946, გვ. 20.), რაც არ მიგვაჩნია მზანწეონილად. თუმცა დარბაზი მუდამ ერდოიანია (სარკმლიანი), მაგრამ ყველა ერდო

ზემოთ ითქვა, რომ მსგავსი გვირგვინული გადახურვები ძველ მსოფლიო-შიც ფართოდ იყო გავრცელებული.

დიდ ინტერესს წარმოადგენს მოქცეულის ფორმის გადახურვის არსებობა ეტრუსკების ქვის აკლამებში. „ეტრურიის ძეგლებში, — წერს ოგ. შუაზი, — ჩვენ ვხვდებით ხის გადახურვათა ტიპებს, განხორციელებულს ქვაში. რომ ეს წარმოადგენს ხის კონსტრუქციების ზუსტ მიბაძვას, აშკარად დასტურდება ტუფში გამოკვეთილი ერთ-ერთი აკლამის იმ პროპორციებით, რომელთაც ესოდენ უმნიშვნელო ცვლილება განუცდიათ ერთი მასალიდან — მეორეში გადატანის დროს. აღადგინეთ ამ გადახურვის ძირითადი კონსტრუქციები და თქვენ დაინახავთ რომ იგი გადაიქცევა სისტემად თანდათანობით გადანაცვლებული, ერთმანეთზე საფეხურებად დაწყობილი კოჭებისა, დაახლოვებით იმგვარად, როგორც ეწყობა ხის მორები კოლხიდის სახლებში, რომელთა შესახებაც ვიტრუვიუსი ლაპარაკობს (წიგნი II, თავი 1)²⁶ (იხ. ნახ. 4, 1, A).

აქ არ შეიძლება არ გავისვენოთ აგრეთვე სახლის ფორმის ეტრუსკული ტერაკოტის სანუშტე ურნა. პოჯო გაელადან (ძვ. წ. IV საუკ.) ოთხფერდა სახურავით, რომელსაც შუაში საკვამლე და სასინათლო ერდო აქვს დატანებული²⁷. (ნახ. 4—3). ამ ურნის სახურავის გარე ფორმები უფლებას გვაძლევენ დავასკვნათ, რომ იგი წარმოადგენს მოქცეულს, ანუ კვადრატული გეგმის პარალელური წყობის დაბალ გვირგვინს, გადახურულს ქანობიან ბურგილით.

კოლხურ სახლს („მოქცეულს“) ადარებს აგრეთვე ვიოლე ლე დუკი ინდოეთის მსგავსი აღნაგობის ქვის გადახურვებს. „ინდოეთში მოიპოვება ქვის მთელი რიგი საკულტო ნაგებობებისა, რომლებიც უცნაურად გვაგონებენ ვიტრუვიუსის მიერ აღწერილ ხის პირამიდას, ე. ი. ხის მორებისაგან ან ბამბუკის ჯოხებისაგან აგებულ, ფუძიდან სახურავისაკენ ერთმანეთზე ჰორიზონტალურ საფეხურებად დაწყობით აშენებულ ნაგებობას“²⁸.

VII. „მოქცეულის“ ადგილი ძველ ქართულ ხუროთმოძღვრებაში ისტორიაში

კოქოვანი კამარების კონსტრუქცია, როგორც ხეში, ისე ქვაში წარმოადგენს გადახურვის უძველეს სახეს, მათი განვითარების პირველ საფეხურს. „ჰორიზონტულ რიგებად დაწყობილი კონსტრუქციები, — წერს ოგ. შუაზი, — უნდა ჩაითვალოს საერთო იდეად არქიტექტურის ყველა არქაული სკოლებისათვის“. „მოქცეულის“ ცნებისა და მოქცეული სახლების არსებობა ქვეყნის ცენტრალური რაიონებიდან მოცილებულ მთიან ადგილებში კიდევ ერთხელ ადასტურებს მსგავსი სტრუქტურის საცხოვრებლის ძველთაძველობას.

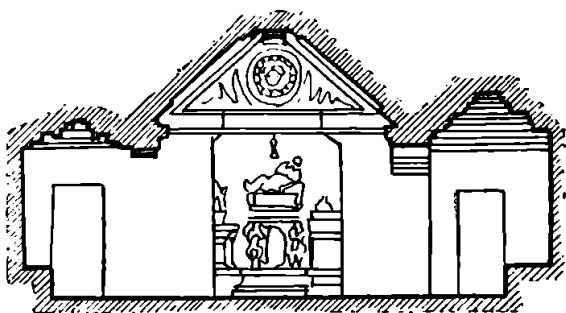
ტერმინ „მოქცეულის“ გააზრება მთხრობელთა მიერ კიდევ ერთხელ გვარწმუნებს იმ აზრში, რომ დარბაზული ტიპის საცხოვრებლის მთავარი დამახასიათებელი ნიშანი — მისი გადახურვაა, გვირგვინია. ამის დამადასტურებელ ერთ-ერთ საბუთად ჩვენ მოგვყავდა ის ფაქტი, რომ მესხეთ-ჯავახეთის დამხმა-

გვირგვინის საფუძველზე როდია აგებული? ძალიან ხშირად ერდოიან სახლში ერდო საკომყოფითაა მოზღუდული. და უბრალო, ცოლნდრულ ღობეს წარმოადგენს.

²⁶ О. Ш у а з и, Строительное искусство древних римлян, М., 1938, გვ. 114.

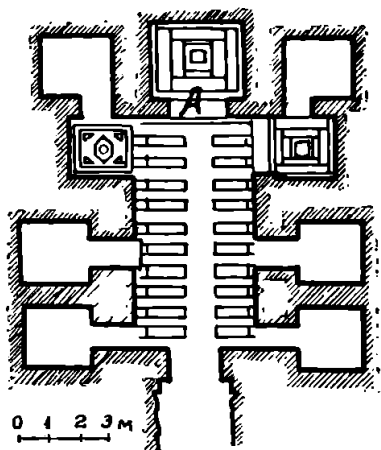
²⁷ Всеобщая история архитектуры т. II, М., 1975, გვ. 412.

²⁸ В и о л л е Д ю к, Беседы об архитектуре, т. I, М., 1977, გვ. 36.

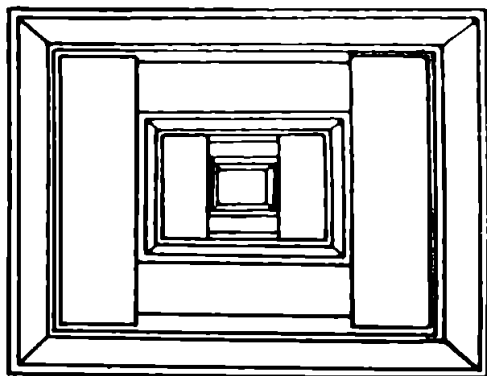

УСТУПЧАТЫЕ ПЕРЕКРЫТИЯ У ЭТРУСКОВ

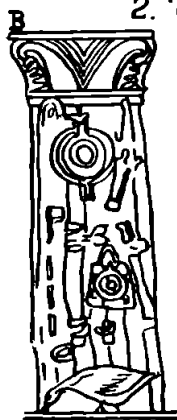
1. Перузия
Гробница Волумниев

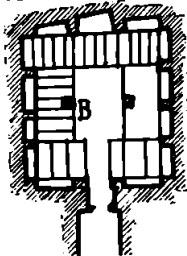
А

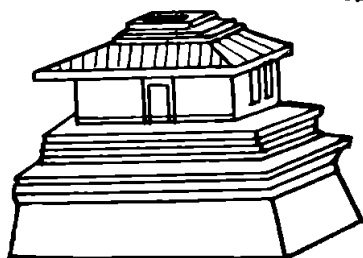
2. Терветери. Гробница Рельефов

2

3. Поджа Талла. Жерракотония
урна

ნახ. 4. ეტრუსკული საფლავიანი გადახურვები. 1. აკლამა პერუზიაში. გეგმა, კრილი და კამერის პლანონი; 2. აკლამა ჩერეტერიში. „ოღური“ გეგმა და რელიეფიანი ბოძი. (B); 3. ტერაკოტის სანეშტე ურნა პოჯო გაელდან.

რე სათავეებში გასანათებლად დაყოლებულ გვირგვინის კონსტრუქციას ხალხი მოღარბაზულს უწოდებდა. ახლა შეიძლება დავუმატოთ ისიც, რომ „მოქცეულად“ იწოდებოდა, როგორც გადახურვის კონსტრუქცია, ისე მთელი სახლი, რომლის ცენტრალურ ნაწილშიც ეს გადახურვა იყო მოწყობილი. გადახურვის ხასიათმა განსაზღვრა სახლის ტიპი*.

ლ. აღნიაშვილის მოწმობით („სპარსეთი და იქაური ქართველები“, თბ., 1896), ფერეიდანში მის დროს ჯერ კიდევ ხშირად შეხვდებოდათ ძველებური ჩვენი დარბაზების მსგავს 4, 6, 8 ბოძიან ერდოიან სახლებს. მათი მიბაძვით სხვებსაც დაუწყიათ ასეთი სახლების მშენებლობა, რის გამოც მათ „გურჯიფუშს“, ე. ი. ქართულად გადახურულს უწოდებდნენ. (გვ. 192). ჩვენი ღრმა რწმენით, ეს „გურჯიფუში“ სწორედ მოქცეული უნდა იყოს, გადახურვის ფორმა, რომლითაც იხურებოდა გარე კახეთის (ფერეიდანელთა თავდაპირველი სამყოფელი) — მიწურ-ბანიათი სახლები. მათი ერთი შესანიშნავი ნიმუში ორი მდიდრულად მოჩუქურთმებული ბოძ-ბალავრით დღემდე შემორჩენილი ს. უჯარმაში.

მოქცეულის არსებობის ფაქტი და მისი კონსტრუქციის ანალიზი კიდევ ერთხელ ადასტურებს იმ დასკვნას, რომ გადახურვის ეს სტრუქტურა, განსაკუთრებით მისი პირველადი, უმარტივესი ფორმა — პარალელური წყობის ოთხკუთხედიანი გვირგვინი, იგივე მოქცეული — ხეშია წარმოშობილი, როგორც ეს მიაჩნია მკვლევართა დიდ უმეტესობას (შუაზი, ვოდარი, ვიოლე ლე დუკი, მორკრაფტი და სხვ.). ამასთან ერთად ჩვენ დასაშვებად მიგვაჩნია სტრუქტურის მეორე სახის — კუთხური წყობის გვირგვინის — ქვაში ჩასახვის შესაძლებლობაც²⁹.

მოქცეულის კონსტრუქციის ანალიზი კიდევ ერთხელ ადასტურებს იმ აზრს, რომ ეიტრუსკის მიერ აღწერილი კოლხური სახლის აღნაგობა პროტოტიპია დარბაზული საცხოვრებლისა, რომლის წინარესახეც ფშაურმა მოქცეულმა „სივიწროეზე წამოსული ერდოთი“ თითქმის დღევანდელამდე შემოგვინახა.

კოჭოვან-საფეხუროვანი გადახურვების ყველა სახესხვაობის არსებობა საქართველოში, მისი პირველადი ფორმიდან — მოქცეულიდან დაწყებული და უნიკალური 12-კუთხედიანი გვირგვინით გათავებული, — მათი უმარტივესი ფორმის გავრცელება კოლხიდაში ჯერ კიდევ ძვ. წ. პირველ საუკუნეში, მიწური საცხოვრებლების აღწერა ქსენოფონტეს „ანაბაზისში“ (ძვ. წ. V ს.). სამხრეთ-დასავლეთ ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე, საფუძველს გვაძლევენ დავასკვნათ, რომ ამიერ კავკასიის ტერიტორია გვევლინებოდა ერთ-ერთ ძირითად კერად ხის კოჭოვან-საფეხუროვანი გვირგვინებისა და ამ კონსტრუქციებით გადახურული დარბაზული საცხოვრებლის წარმოშობა-განვითარებისა.

გვირგვინის ფორმათა ანალიზი და მათი ფართო გავრცელება როგორც

* მინო მედრი თბილისური დარბაზული საცხოვრებლის აღწერას ასე ამთავრებს: „ყველა ამ სახლის სახურავს „დარბაზი ეწოდება“ (ვ. ბერიძე, თბილისის ზღვითმოსაზრება 1801-1917 წწ. ტ. 1, გვ. 65, დარბაზი აქ გაიგებებოდა გვირგვინთან.

²⁹ Л. Сумбадзе, Дарбазные перекрытия и их место в истории архитектуры. Моск. сг. 11 სერათაშორის სიმბოლოზე, თბ., 1977, გვ. 7).

სივრცეში, ისე დროში მოწმობენ, იმას, რომ მათი მარტოვი სახესხვაობანი შეიძლებოდა გაჩენილიყო სხვადასხვა ქვეყანაში. ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად. საამისო სტიმულს იძლეოდა მცდელობა, რაც შეიძლება მარტივად მოწყობილიყო კერის ზემოთ კვამლის ასასვლელად და სასინათლოდ, მოქცეული გადახურვა. —საფიწროვეზე წამოსული ერდო“.

როდის შეიძლებოდა ჩამოყალიბებულიყო კავკასიაში დარბაზული ტიპის საცხოვრებელი, რომლის მოცულობით-სივრცითი სტრუქტურაც ისეთივე იყო, როგორიც ეგეოსის სამყაროს მეგარონისა (დიდი, ჰიპეტრალური დარბაზი შუაში კერით, ოთხი (არქაულებში 2) ხის სვეტით, მიწურ-ბანიანი სახურავითა და ანტებიანი პორტიკით)?

დადგენილია, რომ ქართველ ტომთა წინაპრებს შორის სპილენძ-ბრინჯაოს კულტურის ადრეულ სტადიაზე (მესამე ათასწლეული პირველ ნახევარში) ფართოდ იყო გავრცელებული დარბაზ-მეგარონის ტიპის დერეფნიანი ორბალიანი საცხოვრებელი (ერთი დედაბოძით) და შუაში კერით. ჰქონდა თუ არა ამ სახლს ერდო? შეიძლება ვიფიქროთ, ამბობს ალ. ჯავახიშვილი, რომ ჩვეულებას ტიპის სახლების ცენტრალური ნაწილის და საერთოდ დარბაზული საცხოვრებლის კონსტრუქცია გენეტიკურად დაკავშირებულია ვიტრუვიუსის კოლხური სახლის ტიპის გადახურვასთან³⁰. თუ რას ნიშნავს კონკრეტულად ეს გენეტიკური კავშირი, ტექსტში არაა განმარტებული. არ ჩანს ავტორის აზრი ამ საკითხზე არც ამ შენობის, პრინციპულად სწორი რეკონსტრუქციის სქემაზე³¹.

ჩვენი რეკონსტრუქციის მიხედვით, ამ სახლებს ცენტრალური ნაწილი კერის ზევით მოქცეულით ე. ი. პარალელური წყობის დაბალი ოთხკუთხოვანი გვირგვინითაა გადახურული. ამ ავეფორმის გვირგვინით (მოქცეულით) უნდა ყოფილიყო დახურული მეგარონის უძველესი ტიპი. მაგრამ, როგორც ჩანს, ამ კონსტრუქციამ კრეტა-მიკენის კულტურაში ვერ მიაღწია დიდ განვითარებას, რადგან ზე შეიცვალა უფრო გამძლე მასალით — ქვით, რომელშიც ჩამოყალიბდა ანტიკური საბერძნეთის კლასიკური ორდერული სისტემა.

კავკასიის მიწაზე კი დარბაზული საცხოვრებლის თემა ათასი წლების მანძილზე ხეში ვითარდებოდა პრიმიტიული მიწურ-ბანიანი სახურავის შენარჩუნებით. სწორედ ამის წყალობით მიაღწია საცხოვრებლის ამ სტრუქტურამ ქართულ მიწაზე კონსტრუქციულ-მხატვრული განვითარების მაღალ მწვერვალებს³².

უკვე იყო აღნიშნული, რომ მოქცეული სახლი და დარბაზი ერთი და იმავე ტიპის კერიანი, მიწურბანიანი, ერდოიან-გვირგვინიანი ძველქართულ საცხოვრებელია. უნდა ვიფიქროთ, რომ მას თავიდანვე მოქცეული სახლი ერქვა, რადგან ეს სახელი, საზოგადოდ გამოხატავს ამ ტიპის ნაგებობის, მისი გადახურვის, არსს, მის ძირითად დამახასიათებელ თავისებურებას, რომლითაც იგი გამოირჩევა ყველა სხვა სახის საცხოვრებლისაგან.

³⁰ А. И. Джавахишвили, Строительное дело и архитектура поселений Южного Кавказа V-III тыс. до н. э. Тб., 1973, გვ. 363.

³¹ იქვე, ტბ. 13.

³² Л. Сумбадзе, Дарбазы—древнейшей тип грузинского народного жилища и его место в истории архитектуры, Тб., 1964, გვ. 8.

„მოქცეული“ თავდაპირველად პარალელური წყობის ოთხკუთხედიან გვირგვინს ეწოდებოდა — ხის გუმბათური გადახურვის უმარტივეს და უძველეს სახეს. ორივე მოქცეული სახლი, რომელთა გადახურვაც ჩვენთვის ცნობილია — სწორედ ამ სახის გვირგვინითაა დახურული. მისი სიმეტრიული და ასიმეტრიული ვარიანტით. „მოქცეულის“ ცნება ყველაზედ უფრო მეტად, სწორედ ამ სახის გვირგვინს უდგება.

უნდა ვიფიქროთ, რომ შემდგომში ეს სახელი სხვა სახის გვირგვინებზედაც გავრცელდა, რომელთა მრავალწახნაგოვან ვარიანტებსაც მოგვიანებით გვირგვინი შეარქვეს. ცნება „მოქცეულის“, როგორც პირველი ნაწილი — მიმართულების პრევერბი «მო» (сo значением всторону к говорящему), ისე მისი ძირი «ქც» (გადაქცევა — пре вращать) მომდინარეობს ქართულ-ზანური ენობრივი ეპოქიდან და გვხვდება ქართული დამწერლობის უძველეს ძეგლებში.³³ ილ. აბულაძის «ძველი ქართული ენის ლექსიკონში» დამოწმებულ წყაროებში ცნება „მოქცეული“ გადახურვის მნიშვნელობით არსადაა გამოყენებული. მოქცეულიან (ერდოსარკმლიან) სახლს «დარბაზი» მოგვიანებით უნდა შეერქმეოდა, როგორც მეორე, «ზედმეტი სახელი». თავდაპირველად ეს სახელწოდება ალბათ დიდი ფართობის მალალ გვირგვინიან მოქცეულებს მიეკუთვნა. გენეტიკურად «დარბაზის» ცნება არაა არავითარ კავშირში ერდო-სარკმელთან, გვირგვინთან; იგი ქართულად — სამეფო დიდ სახლს (საბა), სასახლეთა შინა უდიდეს პალატს (ნ. ჩუბინაშვილი) ნიშნავდა. კიდევ ერთ საბუთად იმისა, რომ «დარბაზის» ცნება არ იყო დაკავშირებული გვირგვინიან სახლთან, შეიძლება მოვიყვანოთ ის, რომ ძველებური სვანური საცხოვრებლის ზედა სართულს («მაჟიბს») — დარბაზსაც უწოდებდნენ. ნიშანდობლივია, რომ დარბაზის სახელი შეურქმევიათ არა ძირითადი საცხოვრებელი სათავსოსათვის — «მაჩუბისათვის», არამედ მყორეხარისხოვან, სამეურნეო სათავსისათვის, რომელიც ძირითადად განკუთვნილია საქონლის საკვების შესანახავად.³⁴ ეს გარემოება ჩვენი აზრით, იმით უნდა აიხსნას, რომ «მაჟიბი»-ერთიან, დიდ სივრცეს წარმოადგენს ბევრად მალალს ვიდრე «მაჩუბი», რომლის შინაგანი სივრცე, ამას გარდა დანაწევრებულია საქონლის სადგომის გარშემო შემოვლებული ტიხრებით — «ლეჭვინდრით».

«მაჟიბისათვის» «დარბაზის» შეერქმევაში ხომ არ ითამაშა რაიმე როლი იმ გარემოებამაც, რომ მას ყოველთვის კარები აქვს დაყოლებული თივით დატვირთული, უღელ-ხარ-შებმული მარხილის შესატანად («დარ-ვეზე» ხომ თავდაპირველად ალაყაფის კარს ნიშნავდა)?³⁵

ნიშანდობლივია, რომ დარბაზულ საცხოვრებელს ტრადიციით განიერი კარები ჰქონდა დაყოლებული. მთელ აღმოსავლეთ საქართველოში, გავრცელებულია აზრი, რომ ძველად, დარბაზში ხის უზარმაზარი მორი უღელი ხარით შეჰქონდათ კერისათვის. მესხეთის დარბაზოვანებში კარი იმ სიგანე უნდა ყოფილიყო, რომ შიგ თავისუფლად გასულიყო ხურჯინ-გადაკიდებული ცხენი. „დარბაზი“ ქართულ ენაში თავდაპირველად ხომ არ შეერქვა დიდკარიან (ფართოკარიან) შენობას, რომელიც ცხადია ფართობითაც

³³ Г. Климов, Этимологический словарь картвельских языков, М., 1964, გვ. 136.

³⁴ ზაფხულის პერიოდში საცხოვრებლად მას მხოლოდ ბალსზედა სვანეთში იყენებენ.

³⁵ ტერმინი „დარვაზა“ ალაყაფის კარის მნიშვნელობით დღემდე ხმარებაშია საინგილოს ქართველებს შორის: „დარვაზა მალალი, ხისკარბოანი ქიშკარი“. ნ. როსტიაშვილი, ინგილოური ლექსიკონი, თბ., 1968.

დიდი იქნებოდა? დარბაზის სახელი ძველად, ალბათ 3-4-5 მალიან, მაღალ მოქცეულიან, დიდი ოჯახის საცხოვრებელ სახლს შეარქვეს, რომელშიც ერთ პერქვეშ სამი-ოთხი თაობა ცხოვრობდა და რომლის ფართობიც ზოგჯერ 100 კვ. მეტრს აღემატებოდა, რომელთაც ქსნის ხეობაში, „ერთობის სახლს“ უწოდებდნენ. შემდეგ, უკვე XVII საუკუნიდან, ალბათ ეს სახელწოდება ყველა გვირგვინიან-ერდოიან სახლზე გავრცელდა (ვახტანგ VI კანონები), თუმცა მის პარალელურად თანაარსებობდა „მოქცეული სახლიც“³⁶.

ჩვენამდე მოაღწია დარბაზული საცხოვრებლის ორმა ძირითადმა სტრუქტურამ: 1 კვადრატული ფორმის სათავსმა, რომლის მოქცეულიც (გვირგვინიც) სათავსის მთელ ფართობს ხურავს და 2. წაგრძელებული გემის სათავსმა, რომელშიც გვირგვინით იხურება 2—3. (4—5) მალიანი სივრცის მხოლოდ ერთი (უკანიდან მეორე) მალი. პირველი მათგანი XIX—XX საუკუნეებში ძირითადად სამცხე-თრიალეთის კომპლექსურ საცხოვრებლებში (დარბაზოვანებში) იყო გავრცელებული მეორე კი — ქართლსა და გარეკახეთში, აღმოსავლეთის მაღალმთიანეთის ჩათვლით (სამხრეთ-ოსეთში, განსაკუთრებით ქსნის ხეობაში, ფშავსა და ერწო-თიანეთში — „მოქცეული სახლების“ სახით). დარბაზის პირველი სახე (კვადრატული ფორმისა) უფრო არქაული ნიშნების მატარებელია, თუმცა მეორე მათგანის სტრუქტურა, როგორც დავინახეთ, ქართულ მიწაზე ჯერ კიდევ მტკვარ-არაქსის კულტურაში იყო ცნობილი. წაგრძელებულ (მეგარონის ტიპის) დედაბოძებიან დარბაზების ძველ ობიექტებში გამოყენებულია მხოლოდ პარალელური წყობის ოთხკუთხოვანი გვირგვინი (მოქცეული), უბოძო (კვადრატულ) დარბაზებში კი მოქცეულის პარალელურად შენდებოდა კუთხური წყობის ოთხკუთხოვანი გვირგვინებიც.

გვირგვინის ზომები დედაბოძიან დარბაზებში მეტისმეტად მერყევია. დაწყებული ორი-სამი წყვილი ლატნისაგან შეკრული ერდოთი, რომელიც ოდნავ სცილდება ბანას ზედაპირს და გათავებული რამდენიმე მეტრის სიმაღლის გვირგვინებით.

მოქცეულის ანალიზი საშუალებას გვაძლევს წამოვაყენოთ ჩვენი მოსაზრება მიწურ-ბანიანი, 2-3 მალიანი, ბოძებიანი, ერდო-გვირგვინიანი დარბაზული საცხოვრებლის ჩასახვა-განვითარების შესახებ.

კვადრატული (ან მასთან ახლო) გეგმის მქონე სახლის ფართობის გაზრდის საჭიროებამ გამოიწვია მისი წაგრძელება და საყრდენის გამოყენება მიძივ, მიწურ-ბანიანი გადახურვის მალეების შემცირების მიზნით. დიდი ოჯახის ყოფაცხოვრების პირობები მოითხოვდა კერის განთავსებას სამყოფის შუაში (მისი კედელთან მიტანა ორჯერ ამცირებდა კერის ფრონტს). კერის კვამლია მოსაცილებლად, მის ზევით საჭირო იყო ერდო-სარკმელი, რომელიც თან საცხოვრებელს გაანათებდა კიდევ. თავზე (თავებზე), რომლებზედაც გადახურვის კოჭები უნდა დაეწყო, არ შეიძლებოდა შენობის ღერძზე გრძელად გადებულიყო, როგორც ეს აღმოსავლეთ მთიანეთის სახლებში იყო მიღებული. რადგან კერის თავზე, შუაში ერდო ველარ მოეწყობოდა. ამიტომ დარბაზებში თავზე (ერთი ან რამდენიმე), შენობის სიგანეზე გადებული, რომ გრძივ ღერძზე საცხოვრებლისა ერთ-ერთი მალის შუაში-კერა და მის

³⁶ ბაგრატი კურაპალატის სამართალში (XI ს.) საუფროსო სახლი (რომელსაც ვახტანგ VI-ის კანონებში დარბაზი ეწოდება) მოხსენიებულია როგორც თავი სახლი (115, თუ გლენი გაიყარნენ. უხუცესსა ძმასა ანუ თავერსა ხლი ანუ ერთი ვენაჟი ანუ უფროსნი ჭურნი ... „ქართული სამართლის ძეგლები“, ი. დოლიძის გამოც., ტ. 1, თბ., 1964, გვ. 469.

ზემოთ ერდო სარკმელი მოეწყო. ქართლ-კახური კლასიკური დარბაზი (მეგარონის ტიპისა) სამშალაინია (ორთავიანი), ორი (უმეტესად), სამი (ხშირად), ან ოთხი (იშვიათად) დედაბოძით. რაკი დარბაზის სიგანე ექვს მეტრს იშვიათად აღემატება (თავზე, როგორც კანონი, უჭრია, ერთიანი), ამიტომ მის დასაყრდნობად, კონსტრუქციულად სრულიად საკმარისია ერთი ბოძი; ორი ბოძის გამოყენება თავისი ქვეშ უმთავრესად ხუროთმოძღვრულ-მხატვრული მოსახრებითაა გამოწვეული.

საკვამლე და სანათური ღიობი მიწურ-ბანიან სახურავში შეიძლება ორნაირად გაკეთდეს: 1. კოდის („საკომკოდის“) — ამოფულუროვებული ხის ნაკერის ჩასმით და 2. მოქცეულის (სივიწროვზე წასული ერდოს) აგებით. გარე კახეთში ხის კოდის მაგიერ ზოგჯერ ძირ-ამოტეხილ ქილას ან ქოცოს იყენებდნენ. პირველი წესი გვაძლევს ერდო-ბანიან სახლს ბრტყელი ჭერით, მეორე კი — მოქცეულს, რომელიც გვირგვინის სახეს იღებს და საბოლოოდ დარბაზული საცხოვრებლის ნიშანდობლივი გადახურვის ფორმად იქცევა. შევნიშნავთ, რომ მოქცეული სახლი, პრიმიტიული, განუვითარებელი გვირგვინის ჩანასახით ჯერ კიდევ არ არის დარბაზი და თავისი აღნაგობით უფრო უახლოვდება ერდო-ბანიანი სახლის ტიპს, ვიდრე დარბაზს, რომლის შინაგან სივრცეშიც გვირგვინი ბატონობს.

გვირგვინის ზომებს 3(4-5) მალიან დარბაზებში განსაზღვრავს მალის სიღრმე, რომელიც ჩვეულებრივად სამყოფის სიგანის ნახევრიდან — ორ მესამედამდეა. მინიმალური სიმაღლე კი გვირგვინისა პრიმიტიულ დარბაზებში (მოქცეულებში) ისაზღვრება მიწურ-ბანიანი გადახურვის სისქით: ერდო-სარკმელი უნდა ასცდეს ოდნავ მაინც ბანის ზედაპირს, რომელიც უნდა უზრუნველყოფილი იყოს საკმარისი ქანობით ერდოდან კედლებსაკენ. რაც უფრო მაღალია გვირგვინი, ცხადია, ბოლის წვეცა უკეთესია და სინათლეც მეტი შემოდის.

სწორედ ერდო-სარკმლისა და ბანიანი გადახურვის ტექნიკური გაუმჯობესებისაკენ (ერდო-სარკმლის ამალეებისაკენ და ბანისათვის საკმარისი ქანობის უზრუნველყოფისაკენ) მისწრაფებამ მიიყვანა დარბაზის მშენებელი, სამშენებლო ტექნიკის განვითარების იმდროინდელი დონის პირობებში, — მოქცეულს — (სივიწროვზე წასული ერდოს) გამოყენებაზე.

სამშენებლო ტექნიკის განვითარებას თან მოჰყვა იმ „აუცილებლის“, რასაც ადამიანი აშენებდა, თანდათანობითი გადაზრდა „მოხერხებულში“ და „მოხერხებულისა“ კი — „ლამაზში“³⁷. კოლხური სახლის სახურავი უკვე „გუმბათურ“, კამაროვან ფორმას იღებს, იგი უკვე ნამდვილი მოქცეულია სივიწროვზე წასული, რომლის საფუძველზედაც გაიშალა გვირგვინის უფრო რთული და მაღალმხატვრული სახეები, ჩამოყალიბდა ძველქართული საცხოვრებლის სამი ძირითადი სტრუქტურა: კი ბ უ რ- გ უ მ ბ ა თ ო ვ ა ნ ი (მესხური დარბაზი) კი ბ უ რ- კ ა მ ა რ ო ვ ა ნ ი (სამცხური ოდა) და კი ბ უ რ- გ უ მ ბ ა თ ო ვ ა ნ ი ბ ო ძ ე ბ ზ ე (ქართლის დარბაზი)³⁸.

დარბაზული საცხოვრებლის მაღალმხატვრულ დონემდე განვითარებამ გამოიწვია ის, რომ ტერმინმა „დარბაზმა“, რომელიც XVII ს-ის დასასრული-

³⁷ ვიქტუვიუსი...

³⁸ ლ. ს უ მ ბ ა ძ ე, სამცხე-თრიალეთის თავარებიანი ოდა, „მაცნე“, ისტორიის სერია, № 4, თბ., 1976, გვ. 77.

დან მაინც ფართოდ იყო გავრცელებული „მოქცეულის“ პარალელურად, XIX საუკუნეში თითქმის მთლად გამოდევნა ხმარებიდან უფრო ძველი, ქართული წარმოშობის სახელწოდება. დარბაზული საცხოვრებლის არქიტექტურულ-მხატვრული აღნაგობა და გვირგვინების მდიდარი ფორმები, როგორც ქართლ-კახური, ისე სამცხური სახესხვაობისა, უნდა ვიფიქროთ, რომ — XVII — XIX საუკუნეების მანძილზე იყო განვითარებული და ხუროთმოძღვრულ-მხატვრულ სრულყოფილებამდე აყვანილი.

Л. З. СУМБАДЗЕ

«МОКЦЕУЛИ»

(к генезису дарбазного жилища)

Резюме

«Мокцеули» — реликтовая форма простейшего четырехугольного, центрично-венчатого перекрытия древнегрузинского жилища, со световым отверстием посередине.

По С. С. Орбелиани «мокцеули» — суживающееся кверху перекрытие. Жилище с подобным перекрытием исследуется на основании обмерного и этнографического материала с привлечением историко-литературных источников.

На основании анализа форм перекрытия «мокцеули» колхидского дома, описанного Витрувием, гвиргвини (венца) древне-грузинского дарбази, еще раз подтверждается мнение о том, что простейшая форма «мокцеули» — прототип дарбазного перекрытия — зарождена в дереве; что подобную форму (в зачаточном виде) имело перекрытие жилища Куро-Араксского периода (III тыс. л. до н. э.) и возможно, крито-микенский мегарон (III—II тыс. л. до н. э.)

Высокохудожественные варианты гвиргвини являются логическим развитием «мокцеули».

Архитектурно-художественная структура дарбазных жилищ Кар-тли-Кахети, Месхети и богатые формы их перекрытия должны были быть развиты и доведены до художественного совершенства на протяжении XVII—XIX вв. Старые понятия «мокцеули сахли», «мокцеули» окончательно исчезают и заменяются терминами «дарбази» (в значении крестьянского жилища) и «гвиргвини» (в значении венчатого перекрытия).

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა
აკადემიის აკადემიკოსმა ვ. ბერიძემ.

გალერი სილოგავა

შარსის ციხის ერთი ქართული წარწერა

XIX ს-ის შუა ხანებიდან ცნობილია, რომ ყარსის (ისტორიული კარის; ამჟამად თურქეთშია) ციხეზე არსებობდა ორი ქართული წარწერა — ერთი, მოთავსებული სომხურ და გვიან ჩასმულ თურქულ წარწერებთან ერთად ციხის მთავარი შესასვლელის კარების გარშემო და მეორე — მოთავსებული შიდაციხის (ციტადელის) შესასვლელის ერთ-ერთი კოშკის კედელზე. ჩვენი შესწავლის საგანს შეადგენს შიდაციხეზე მოთავსებული წარწერა.

ქართულ ნარატიულ წყაროებში კარის ერთ-ერთი უადრესი მოხსენიება განეკუთვნება გიორგი II-ის (1072-1089) დროს, როდესაც „მომადლა ღმერთ-მან [გიორგი მეფესა], აღიღო ქალაქი კარისა, ციხე-ქუეყანა, და სიმაგრენი ვანანდისა და კარნიფორისანი, და იოტნა თურქნი მის ქუეყანისანი“¹; ხოლო დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობით, კარი გიორგი II-ს გადასცა „აღმოსავლეთის ზორვარმა“ გრიგოლ ბაკურიანის ძემ² და გიორგი II-მ „დაუტევნა კარს აზნაურნი შავშნი“³. დიდი თურქობის დროს, ივ. ჯავახიშვილის

¹ მატჩანე ქართლისა, „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ ი ს მიერ, თბ., 1955, გვ. 317 (ქვემოთ — ქ¹ცა, I); შდრ. ქ¹ცა, IV, 153. უფრო ადრინდელი ცნობები კარის და კარის ქვეყნის შესახებ შემონახულია ხელნაწერთა ანდრძ-ძინაწერებსა და ეპიგრაფიკულ ძეგლებში. როგორც ჩანს, ამ ადრეულ ხანას უნდა განეკუთვნებოდეს ციხეზე არსებული მეორე ქართული წარწერა, რომელიც დ. ბაქრაძის ცნობით, კარის ქართულ ეკლესიაზე იყო თავდაპირველად მოთავსებული (იხ. აქვე, შენ. 14). მაგრამ ეს ცნობები ჩვენი შესწავლის საგანს — ყარსის ციხის XIII ს-ის წარწერას დიდად უსწრებენ წინ და ჯათ აქ არ შევხებით.

² ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართველი ერის ისტორია, წ. II, თბ., 1965, გვ. 160; ქ¹ცა, I, 318¹¹. ორი ისტორიკოსის მიერ ამ ფაქტის განსხვავებულად გადმოცემის მოტივების შესახებ იხ. М. Д. Лордкипанидзе, Из истории византийско-грузинских взаимоотношений (70-е годы XI в.), «Византийский временник», 40, 1979, გვ. 92—95).

³ ქ¹ცა, I, 318¹¹. როგორც ჩანს, თავისი ამ მოქმედების (ბიზანტიის ციხე-სიმაგრის საქართველოს მეფისათვის გადაცემის) გასაძარტლებლად გრიგოლ ბაკურიანის ძეს ბიზანტიის იმპერატორისაგან მოუპოვებია „ოქრობეკედი ერთი უბრალოებისათვის კარს თავადობისა ჩემისა“ (აქ. შ ა ნ ი ძ ე, ქართველთა მონასტრები ბულგარეთში და მისი ტიპიკონი. ტიპიკონის ქართული რედაქცია, თბ., 1971, გვ. 122, № 6). გრიგოლ ბაკურიანის ძის მიერ მოპოვებულ სხვა ოქრობეკედების ერთ ნაწილთან ერთად, იგი ინახებოდა კონსტანტინოპოლში, „დიდსა შინა ეკლესიასა“, ე. ი. სოფაშოში და იყო „კელსა ქუეშე“ სის ძიერ დაარსებული პეტრიწონის მონასტრის მამასახლისისა, „რაჟთა მომავალსა შინა ეამსა, ოღესცა საქმარ იყოს, გამოიღებდნენ და უჩუენებდნენ“ (აქ. შ ა ნ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 125). „კარს თავადობის“ დროს „უბრალოებისათვის“ ოქრობეკედის მოპოვების როგორც განსაკუთრებული შემთხვევის მაჩვენებელია შე. დეგი ფაქტი: პეტრიწონის მონასტრისათვის დატოვებულ ძრავალრიცხოვან ოქრობეკედებში, ოქრობეკედთა „სწორებში“ (ე. ი. ასლებში), „ნასყიდის ნაწერებში“, „ბიჭაყებში, პრახტიკონებში, პერიერუზონებში, წიგნებში, კელით წერილებში, პარადოდოციონებსა და აპოტიქსებში (სულ დასახლებულია 60-ზე მეტი სხვადასხვა საბუთი, რომელთა სახელები აღნიშნულია ხან ქართული და ხან ბიზანტიური დიპლომატიკური ტერმინებით; მაგ., „გელით წერილი“ და „აპოტიქსი“) გრიგოლ ბაკურიანის ძე ასახელებს „უბრალოდ ყოფის“ კიდევ 3 ოქრობეკედს — ორი განეკუთვნება „ულოლარისოდ დადგრომას... სამეფოჲსა განძისათვის, რომელი წარვაგეთ კომანთა გამოყვანებასა შინა“ და მესამეა „ოქრობეკედი... უბრალოებისათვის თემისა ზმოლინაჲსა“ (აქ. შ ა ნ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 123, № 7, 8).

11. „მ ა ც ნ ე“, ისტორიის სერია, 1980, № 1

მიხედვით 1074-1080 წლებში, ქართველებმა კარი კვლავ დაკარგეს⁴ და ამჯერად, როგორც ჩანს, დიდი ხნით, რადგან მისი შემდგომი ხსენება ქართულ წყაროებში მხოლოდ თამარის დროს ჩანს. ზაქარია მხარგრძელს, მანდატურთუხუცესსა და ამირსპასალარს, ლაშა გიორგის დროინდელი მემკვიდრის ცნობით, „დიდმან თამარ მეფეთ-მეფემან გაალაშქრებინა მისსა ბედსა ზედა და აილო კარი“⁵. მეორეგან, ამავე ავტორის მიერ „მისსა ბედსა ზედა“ განმარტებულია, როგორც „გიორგის შობასა ზედა გაილაშქრა და აილო კარი: ესრე ჩნდა ბედნიერობა ამისი და თამარ მეფისა“⁶.

თამარის მეორე ისტორიკოსი დაწვრილებით გადმოგვცემს თამარის დროს კარის ალების შესახებ:

თამარმა „ოცდაშესამდე, გინა-თუ მეოთხედ, აღმაელობასა მეფობისა მისისა წელიწადსა იკითხა საქმე კარისა. რამეთუ მრავლით უამითგან პბრძოდეს სარგის თმოგუელი, შალვა თორელი და მესხნი, გარნა ვერარა ღონე ქმნეს აღებისა, რამეთუ ზამთრის მესინეარებისაგან და სიციეისა უღონო იყვნეს მიდგომად. ხოლო უამსა ყინვისასა წყლისაგან განყინულისა ვერ შეუძლებდეს ბრძოლად, ვარე შემოუსუნეს ყოველნი ციხენი და სოფელნი, და ავი მხოლოდ მარტოა პქონდათ სპარსთა. ამისთვის განიზრახა კეთილისა გონებითა და წარაუღინა დაეით ზემოთ ლაშქრობა. წაატანა ზაქარია და ივანე, და უბრძანა, რათა დადგენ მუნ და ძლიერად ეომონ. და სანგრძლად იქმნა ესე, და თჳთ თამარ დადგა ჯაეახეთს, და მუნ მოელოდა ამბავსა მათსა.

ხოლო ივანი მივიდეს და ებრძოდეს უკუე შეკრულსა მას ღობესა წყლისათჳს და მრავალსა შინა დღეთა განტესეს ადგილი იგი. და გამოიცალა წყალი და მის თანა უმრავლესნი მოქალაქენიცა. ხოლო დაშთომილთა მათ ითხოვეს დაეითისაგან, რათა თჳთ თამარ მივიდეს და მას მიენდგენ, რამეთუ ეშინოდათ სიტყუათა მათთვის გინებისათა, რომელთა ციხით გამოიტყოდეს პირველ.

მაშინ მოაქსენეს ესე ყოველი თამარს. ხოლო იგი მივიდა, და მოისუნეს ცისოყანათა მათ კლიტენი წინაშე ძისა მისისა გიორგისა და მერმე თამარის წინაშე და ითხოვეს მშვიდობასა და ფიცსა, რათა არა განსცეს კარი, ეითარ ანისი და დეინი, არაშედ საშეფოდ და იმჭიროს. ამისთვის მისცა სიტყუა მტკიცე და უბრძანა ძესა ოვხსა გიორგის, რათა შევიდეს და თჳთ მოითუალოს ქალაქი და ციხე. რომელი-ესე ესრეთ იქმნა. და ესე ერთი ქალაქი და ციხე თჳსად და იმჭიროა“⁷.

როგორც ვხედავთ, კარი თამარის დროს სამეფოდ „დაიმჭირეს“, ისე, რომ იგი სამფლობელოდ არაეისტვის არ გადაუციათ. იბნ ალ-ასირის ცნობით, ეს მოხდა 1206-7 წელს⁸, ვარდანის ცნობით — 1206 წელს⁹, ხოლო ბასილი ეზოს-მოძღვრის მიხედვით — თამარის მეფობის ოცდამესამე თუ ოცდამეოთხე წელს, ე. ი. ან 1207, ან 1208 წელს¹⁰. „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის“ ცნობით, კარის მცველად მეფემ „დაუტევა... ახალციხელი ივანე, და აჩინა მონაპირედ, და უბოძა ათაბაგობა და ამირთა-ამირობა, რომლისათჳსცა დიდი წყება შეექმნა თურქთა; და დიდად აგებდა, რომელ წარულო თურქთა გარეშე-მონი ქუეყანანი, აიხუნა და მიითუალნა. და წარმოგზავნა მახარობელი მეფესა წინაშე და დაიმადლა“¹¹. ამის შემდეგ კარი კარგა ხანს იყო ახალციხელების

⁴ იე. ჟ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 161.

⁵ ლაშა გიორგის-დროინდელი მემკვიდრე, ქცა, I, გვ. 370₁₈₋₁₈.

⁶ ქცა, I, გვ. 369₁₃₋₁₄.

⁷ ბასილი ეზოსმოძღვარი, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, ქცა, II, გვ. 143₁₂₋₁₄₄.

⁸ იე. ჟ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 274.

⁹ იქვე.

¹⁰ აქედან ჩანს, რომ ბასილი ეზოსმოძღვართან თამარის მეფობის წლები ათვლილია მისი ერთმეფობიდან (1184 წ.) და არა თანამოსაყდრედ კურთხევიდან (1178 წ.).

¹¹ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, ქცა, II, გვ. 92₅₋₆.

გამგებლობაში, ხოლო „მისი მიმდგომნი ქუეყანანი“, როგორც ჩანს, მათ ზამთლობელოდაც ჰქონდათ. ეს კარგად ჩანს შემდეგი ფაქტორიდან: გვიან, XIII ს-ის დასასრულს, როგორც ჟამთაღმწერელი გადმოგვცემს, საღუნმა „იყიდა მრავალნი ქუეყანანი, და უბოძეს მეფეთა კარი. და დაჯდა კარსა, და მისი მიმდგომი ქუეყანანი მოივერაგა ახალციხელთაგან, და ასული ახალციხელისა ცოლად მოიყვანა“¹². აქ, როგორც ვხედავთ, დიფერენცირებულად არის წარმოდგენილი საღუნის მიერ კარის და მისი მიმდგომი ქვეყნის მოპოვება — კარი საღუნს „მეფეთა უბოძეს“, ხოლო „მიმდგომი ქუეყანა“ მან ახალციხელთაგან „მოივერაგა“ და როგორც ჩანს, მემკვიდრეობით სამფლობელოდ მიიღო ახალციხელის ასულის ცოლად მოყვანის გზით.

წარწერა, რომელიც ჩვენი შესწავლის საგანს წარმოადგენს განეკუთვნება ქართველთა მიერ კარის ფლობის ბოლო პერიოდს და, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, გადმოგვცემს მათი აქ მოღვაწეობის ერთი ფაქტის — ციხის ერთ-ერთი კოშკის აგების შესახებ.

როგორც ცნობილია, ყარსი და ყარსის ოლქი, ბათუმ-ბაიაზეთ-არდაგანის ოლქებთან ერთად, რუსეთის მფლობელობაში გადმოვიდა 1878 წლის სან-სტეფანოს საზავო ხელშეკრულებით და იგი მის შემადგენლობაში იყო 1918 წლის მაისამდე, სანამ ყარსი არ დაიკავეს თურქეთის ჯარებმა რუსეთის I მსოფლიო ომიდან გასვლის შემდეგ. სამწუხაროდ, ყარსის სიძველეების ფიქსაცია და შესწავლა თუნდაც იმ მოცულობით, როგორც ეს ტაო-კლარჯეთში 1917 წელს ექ. თაყაიშვილის ხელმძღვანელობით მოწყობილი ექსპედიციის დროს განხორციელდა, ვერ მოესწრო. ვერ მოხერხდა სრულად შესწავლა, აგრეთვე, ყარსის ეპიგრაფიკისა — როგორც ქართული, ისე სომხური და სხვა წარწერებისა. ხოლო ამჟამად ეს წარწერები, მათი დიდი და უმნიშვნელოვანესი ნაწილი მაინც, როგორც ქვემოთ დავინახეთ, არ არსებობს; ასე რომ ყოველი ახალი ფაქტი, უცნობი საარქივო მასალა, ან მივიწყებული ცნობა მათ შესახებ ჩვენთვის ძვირფასია და საყურადღებო. ამ ინფორმაციის ძირითადი მიზეზია ის, რომ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში, ე. ვეილენბაუმის კუთვნილ ფოტოსურათებში მიკვლეულ იქნა ყარსის ციხის ერთ-ერთი ფოტოსურათი, რომელზეზედაც ჩანს ქართული წარწერაც, რომლის შესახებ აქამდე ან ცნობა გვქონდა მხოლოდ, ან ფრაგმენტულად გამოცემული ტექსტი მოგვეპოვებოდა. ტექსტის გამართვაში გვშველის, აგრეთვე, დ. ბაქრაძის არქივში დაცული გამოუქვეყნებელი მასალა.

სხვაზე ადრე ყარსის სიძველეთა შესახებ ცნობებს გვაწვდის გიორგი ავალიშვილი. 1820 წელს იერუსალიმიდან თბილისში მომავალი გ. ავალიშვილი ყარსში იყო ორ დღეს — 23 და 24 ივნისს. „ქალაქი ესე კარსი არს უკანასკნელი ბუდე ოსმანთა საფაშოჲსა და მეზობელი დიდისა კარსიისა სამზღუართა“¹³, — წერს იგი. ჩვენთვის საინტერესო ციხის შესახებ აღნიშნავს შემდეგს: „ციხეჲ ესე არს მომადლოსა კლდეჲსა ზედა მდგარ და აქედამ შთაყოლებულნი კედელნი მისნი იპყრობენ თჳს შორის ჩინებულთა მოწესეთა, ვაჰართა და მოქალაქეთა თათართა. უზემოესსა ნაწილსა ციხისა ამისსა არს საკუთარი მომც-

¹² ჟამთაღმწერელი, ქცა, II, გვ. 273-4.

¹³ გ. ავალიშვილი, მგზავრობა თბილისიდან იერუსალიმად, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გაბეჭდვით, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ელ. მეტრეველმა, თბ., 1967, გვ. 338.

რომ ციხე (ე. ი. შიდაციხე, ციტადელი. — ვ. ს.), პერობილი მხოლოდ ფაშისა და მახლობელთა მისთა მიერ. არარაჲ იპოვნების აქა ღირსი შენიშვნისა — განაგრძობს გ. ავალიშვილი, გარდა ერთისა უადრესთა საუკუნეთა შინა პალატიანთა მეფისა არშოტის მიერ თლილისა ქუთა აღშენებულისა ეკლესიისა, სახელთა ზედა 12-თა მოციქულთასა¹⁴, რომელთა რელიეფური გამოსახულებები მოთავსებულია ეკლესიის გუმბათის ყელზე გარედანო. „ქალაქსა ამას, კვესა შინა დაშენებულსა და ფრიად იწრო უწმინდურ-უსაძაგლესსა, ჰშთამოუღის თეს შორის მომცროჲ მდინარეჲ განწყოფელი ციხისა ქალაქისაგან, შემოვლის თუთქემის სრულიად ქალაქისა ამის გარემოსა და ერთეს არფაჩაისა“¹⁵. როგორც ვხედავთ, ყარსის წარწერების შესახებ გ. ავალიშვილი არაფერს აღნიშნავს, თუმცა მოგზაურობის დროს სიძველეთა დათვალიერებისას მას ეპიგრაფიკული ძეგლებისათვისაც მიუქცევია ყურადღება და ასახელებს კიდევ ზოგიერთს, ხოლო ზოგიერთის ტექსტიც მოჰყავს თავის ჩანაწერებში¹⁶.

ყარსის ციხის წარწერის ფრაგმენტული ტექსტი პირველად გამოსცა ვენეციელმა მხითარისტმა ნერსეს სარგისიანმა ჟურნალ «ბაზმავეჰ»-ში. ამ ჟურნალში 1863-1864 წწ. გამოქვეყნდა მისი «დიდი და მცირე სომხეთის აღწერა», რომელიც შეიცავს ავტორის მიერ 1843-1853 წწ. მოგზაურობის დროს შეკრებილი მასალები.

¹⁴ გ. ავალიშვილი, დასახ. ნაშრომი, იქვე. ეს უნდა იყოს ის ეკლესია, რომელიც სომხური საისტორიო ტრადიციის მიხედვით აშენდა X ს-ის I ნახევარში (Н. О. Э м и н, Армянские надписи в Карсе, Ани и в окрестностях последнего, М., 1881, გვ. 4—5) და რომელიც უკვე მეჩეთად გადაქცეული თურქეთის ბატონობის დროს, ხელახლა აკურთხეს რუსულ მართლმადიდებელურ ეკლესიად 1879 წლის 6 იანვარს მიქაელ მთავარანგელოზის სახელზე (Е. Вейденгаузм, Путеводитель по Кавказу, Тифлис, 1888, გვ. 406). ამ ეკლესიის ფოტოსურათები (6 ც., ორ-ორი სურათი ორი სხედასხვა ხედისა გარედან და ორიც შიდა ხედისა საკურთხევლისაკენ), გადაღებული XX ს-ის დასაწყისში, ინახება კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში ექ. თაყაიშვილის პირად სააქიფო ფონდში (№ 352, 1, 2; 20, 21; 5, 22). ყარსის სომხური კათოდრალური ეკლესიის ფოტო: D. Hills, My travels in Turkey, London, 1964, გვ. 15. დ. ჰილზის წიგნში თავმოყრილი ცნობები თურქეთის საქართველოს ქართული სიძველეების შესახებ გამოცემულია ქართულადაც: დ. ჰილზი, ჩემი მოგზაურობანი თურქეთში, «მომოხილველი», 6—9, თბ., 1972, გვ. 130—143 (თარგმანი რ. გაჩეჩიძისა).

დ. ბაქრაძის მოსაზრებით, ყარსში ქართული ეკლესიაც ყოფილა, რომლისაგან დარჩენილი „ძველი“ ქართული ასომთავრული წარწერანი ქვის ფრაგმენტი „აფხაზთა მეფეთ-მეფის“ მოხსენიებით (სახელი არ იკითხებაო) მას უნახავს „ქალაქის შესავალის ალაყაფის კარის მალა“ (ვახუშტი, საქართველოს ისტორია, ნაწ. I, ტფ., 1885, გვ. 150—დ. ბაქრაძის შენიშვნა; Дм. Б а к р а д з е, Историко-этнографический очерк Карсской области, ИКОИРГО, т. VIII, 1881, № 1, გვ. 202). წარწერის ფრაგმენტული ტექსტი მას მოჰყავს თავის დღიურში (ხელნაწერთა ინსტიტუტი, დ. ბაქრაძის სააქიფო ფონდი, № 32, 50 v), რომლის მიხედვითაც იგი გააოსცა ექ. თაყაიშვილმა (МАК, XII, 1909, გვ. XI); ჩვენი საყარადლო აღდგენებით ეს ტექსტი ასეთია: „ქ აღიდენ ღ(მერთან) [....] აფხ(ა) ზო[ა] მ(ე)ფისა წყალობით[ა] [...ადგენენ] [ე ლეაია] ეაე [...]-ოთგანესა (ან: ჩუენისა) [...].“ ამ წარწერას, დ. ბაქრაძე, დამწერლობის მიხედვით, ათარიღებს X—XI ს-ით (იხ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი, დ. ბაქრაძის პირადი სააქიფო ფონდი, № 32, 50 v).

¹⁵ თ. ავალიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 338.

¹⁶ ასეთია, მაგალითად, იერუსალიმის აბრაჰამის ეკლესიის კარბქის ქართული წარწერა 1599 წლისა (გ. ავალიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 045—046). ხოლო ყარსის სხლობლად მდებარე კიოიქლიისი ეკლესიის წარწერის შესახებ აღნიშნავს: ეკლესიის „ბქისა თავსა არს ქუაჲ წერილიანი ქართულითა მთავრულთა ასოებითა და სომხურთაჲ; გარნა კელთა ჰიერ დროჲსა ყოვლისა განმქარებელისა და მასთანა კელთაგანცა უკეთილ-სახურთათა არიან წერილნი ესე გატუდებულ და არ შესაძლო წარკითხვად მათსა. იტყვან არზრუ-კარსელნი სოქხნი, სენოზნი წინაპართა მიერ თესთა, თჳმარ მეფისაგან აღშენებასა ამ ეკლესიისასა“ (გ. ავალიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 338, შენ. 1; იხ. აგრეთვე, იქვე, გვ. 046).

ბის პუბლიკაციას. «აღწერა» 1864 წელს გამოქვეყნდა ცალკე წიგნადაც ვენეციაში¹⁷. ნერსეს სარგისიანის პუბლიკაციის მიხედვით ფრაგმენტული წარწერის ქართული ტექსტი ფრანგული თარგმანით 1861 წელს გამოსცა მ. ბროსემ¹⁸. 1881 წლის 23 ივლისს, როგორც მისი საველე დღიურიდან ჩანს, წარწერა აღგიღზე შეუსწავლია დ. ბაქრაძეს¹⁹. იმავე წელს მან გამოაქვეყნა ცნობა ყარსის ქართულ წარწერებზე და მათ შორის ამ წარწერის შესახებაც, ხოლო თვით წარწერის ტექსტი არ გამოუცია²⁰. 1909 წელს წარწერის ფრაგმენტული ტექსტი, მაგრამ ამ დროისათვის არსებულ პუბლიკაციებთან შედარებით მაინც უფრო შევსებული სახით, გამოაქვეყნა ე. თაყაიშვილმა²¹. მისივე, აღნიშვნით, მან ეს პუბლიკაცია მოამზადა დ. ბაქრაძის დღიურში დაცული ტექსტისა და „პოდანტოი ინსპექტორის“ დავით ვასილის ძე ქუთათელაძის მიერ მისთვის გადაცემული წარწერის ტექსტის გადმონაწერის მიხედვით²². ამგვარად, ამჟამად არსებობს წარწერის ტექსტის ოთხი გამოცემა (ნ. სარგისიანისა — 2, მ. ბროსესი და ე. თაყაიშვილისა) და ერთი გადმონაწერი (დ. ბაქრაძისა). აქედან წარწერის *de visu* შესწავლას ემყარება ორი გამოცემა (ნ. სარგისიანისა) და გადმონაწერი (დ. ბაქრაძისა). ჩვენ მიერ გამოსაცემად მომზადებული ტექსტი, გარდა ამ გამოცემებისა და დ. ბაქრაძის არქივში დაცული გადმონაწერისა, ემყარება წარწერის ფოტოს, გადაღებულს 1875 წ. ო. ა. ქურქიანის მიერ. ეს ფოტო, როგორც აღინიშნა აღმოჩნდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ეთნოგრაფიის განყოფილებაში, ევგ. ვეიდენბაუმის კუთვნილი ძველი ფოტოსუ-

¹⁷ ნ. შ ა რ გ ი ს ი ა ნ, *Сборникъ древнихъ надписей въ Грузіи*, 1864, გვ. 103. ჩვენ ვსარგებლობთ ამ გამოცემით, რადგან ჟურნალ „ბაზმევეკ“-ის ის ნომრები ვერ მოვიპოვეთ. უნდა აღნიშნოს, რომ ნერსეს სარგისიანს დიდი ღვაწლი მიუძღვის სამხრეთ საქართველოს — ტაო-კლარჯეთი, აგრეთვე, ყარსის, ანისის და სხვ. ქართული სიძველეების შესწავლაში. აკად. ე. თაყაიშვილი აღნიშნავდა: „უნდა მიუზღოს დიდი პატივი დაუღალავესა, უანჯარო და პატიოსანი მკვლევარის ნერსეს სარგისიანის ხსოვნას: მას საზოგადოდ გულმოდგინედ აქვს გადმოღებული ხან კალკით და ხან ხელით, წარწერები, რომლებიც შეუძნეველია და რომლებიც მის დროს კარგად უფიქროს დაცული“ (ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, თბ., 1960, გვ. 6).

¹⁸ M. B r o s s e t, *Inscriptions géorgiennes et autres recueillies par le Père Nersès Sargisian, MAIS, t. VIII, № 10, SPb., 1864, გვ. 21.*

¹⁹ ხელნაწერთა ინსტიტუტი, დ. ბაქრაძის პირადი საარქივო ფონდი, № 32, 50 v.

²⁰ Д. Б а к р а д з е, *Историко-этнографический очерк...*, გვ. 202.

²¹ МАК, XII, 1909, გვ. XI.

²² უნდა აღინიშნოს, რომ დავით ვასილის ძე ქუთათელაძეს, „პოდანტოი ინსპექტორს“ ოლთისში, სხვა წვლილიც მიუძღვის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების შესწავლისა და შეკრების საქმეში. ე. თაყაიშვილის ცნობით (ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, *არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში* და ჩანგლში 1907 წელს, პარზი, 1938, გვ. 7—8), დ. ქუთათელაძეს XX ს-ის დასაწყისში (1907 წ.-მდე, ე. თაყაიშვილის მიერ კოლა-ოლთისში ექსპედიციის მოწყობამდე) თბილისში განოუზგავნია ოლთისის ციხის ეკლესიის საკურთხეველის ქვის კვარცხლბეკი, რომელზედაც ამოკვეთილია ქართული წარწერები. ერთ-ერთ წარწერაში დავით ქურაპალატი მოხსენიებულია ჯერ კიდევ მაგისტროსის ხარისხით დაე ..., წარწერა 973—977 წწ. თარიღდება. სხვა მხრივაც არის ეს ძეგლი უნიკალური — ჩვენ არ მოგვეპოვება ეკლესიის საკურთხეველის კვარცხლბეკის საშენებლო წარწერა და ისიც ასეთი ადრინდელი ხანისა. კვარცხლბეკი ინახებოდა საქართველოს საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმში, უნივერსიტეტის პირველ კორპუსში; ამჟამად დაცულია საქართველოს სსრ ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმში (№ 173). სამწუხაროდ, მისი წარწერების პუბლიკაციაში (ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 48) ტექსტი სწორად წაკითხული არ არის (გაოტოვებულია მთლიანად დავით მაგისტროსის წოდება...) და ამიტომაც არც ძეგლია სათანადოდ შეფასებული.

რათების ფონდში²³. ესაა 133 X 93 მლმ. ზომის ყავისფერი ფოტოსურათი დაკრული 180 X 130 მლმ. ზომის მუყაოს ოთხკუთხა ფურცელზე. სურათის ზურგზე მელნით აწერია: «Армянская и грузинская надписи на пятнадцатой башне восточ(ной) внутренней стены г. Карса. Фотография О. А. Куркчянца. 1875 г.», ზემოთ ფაქსიმილეთი — «От Е. Г. Вейденбаума»²⁴.

ფოტოსურათზე წარმოდგენილია ყარსის ციხის ერთერთი კოშკის ზედა ნაწილის ფრაგმენტი. კოშკი აშენებულია ფლეთილი ქვების თითქმის ოთხკუთხა კვადრებით, რომელთა წყობა სწორ ჰორიზონტალურ რიგებს ქმნის (სურ. 1). ნ. სარგსიანის მიხედვით, ეს უნდა იყოს დასავლეთი მხარე ყარსის ციტადელის ჰიმერისა, რომელსაც „ბერიმ ფაშა გაფური“ ეწოდებოდა²⁵. სურათის ცენტრში გამოსახულია სომხური რელიეფური ასომთავრული წარწერა, შესრულებული ხუთ სტრიქონად და მოთავსებული ქვის სამ ფილაზე. ეს ფილები დაახლოებით თანაბარი ზომისაა და ისინი თითქმის კვადრატის ფორმისანი არიან. შუა ფილაზე ტექსტი გადარეცხილია, ხოლო გვერდით ფილებზე, განსაკუთრებით მარცხენაზე, კარგად არის შემორჩენილი და თავისუფლად იკითხება²⁶. შუა ფილის ზემოთ ჩასმულია ვიწრო მოგრძო ფილა (სიგრძით, თითქმის შუა ფილის სიგანის ზომისა), ამოკვეთით შესრულებული ორსტრიქონიანი სომხური წარწერით²⁷; ხოლო ამ ფილის ზემოთ ჩასმულია ხაჩქარის ორნამენ-

²³ ფოტოსურათზე ყურადღება მივაქცევინა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის უფროსმა მეცნიერ-თანაშრომელმა ნ. ნ. სილოგავამ (28. I. 1978), რისთვისაც უღრმეს მადლობას გვავსენებთ.

²⁴ აქვე ფოტოსურათზე წარწერილია სამი სხვადასხვა საინვენტარო ნომერი: 297—010/737 — საერთო საქუთუში ნომერი 1926 წელს ჩატარებული აღრიცხვის მიხედვით; 523 ბ (ფანქარი) — მუზეუმის ეთნოგრაფიის განყოფილების ნომერი და 14—10—ეგვ. ვეიდენბაუმის კოლექციის ნომერი, საიდანაც ჩანს, რომ ეს ფოტო კავკასიის მუზეუმში შემოვიდა [19]10 წელს.

ვევენო ვუსტაიხი ქე ვეიდენბაუმი (1843—1913) იყო ცნობილი კავკასოლოგი, დ. ბაქრაძესთან ერთად დამაარსებელი კავკასიის ისტორიისა და არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოების (დაარსდა 1881 წ.), თავმჯდომარე კავკასიის არქეოგრაფიული კომისიისა 1904—1906 წწ. და 1914 წ.-დან. მისი ღირსი პირადი არქივი დამის მიერ შედგენილი კართოტეკა კავკასიის მოღვაწეთა ვრცელი ბიო-ბიბლიოგრაფიული ლექსიკონისა აშემაღ დატულია კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში. იხ. მასზე: Л. М. Меликсет-Бекоев, Е. Г. Вейденбаум, как кавказовед, «Известия Кавказского Музея», т. XII, Т., 1919 (ცალკე ამონაბედი გვ. 1—17).

²⁵ ს. შარეჩიხიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 103; Н. Эмин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 5.; შტრ. М. Grosset, დასახ. ნაშრომი, გვ. 21.

²⁶ წარწერის ტექსტის გამოცემები: 1) ს. შარეჩიხიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 103; 2) Н. Эмин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 5—6; წარწერაში აღნიშნულია 1236 წელს, რუსუდანის მეფობის დროს, აშირა მუშრფ აბრაჰამის მიერ ყარსის ციხის მეორე კოშკზე ჩატარებული რაღაც სამუშაოს შესახებ (ტექსტი, როგორც აღინიშნა, ძალზე ნაღლულია).

²⁷ ეს წარწერა, როგორც ჩანს, ძალზე დაზიანების გამო თითქმის არ იკითხებოდა, და არ გამოცემულა. ნ. სარგსიანს დამის მიხედვით სხვა გამოცემულებს მოჰყავთ ყარსის ციხის კიდევ ორი სომხური წარწერა, რომლებიც დასახელებული წარწერების მახლობლად იყვნენ თითქმის განლაგებული, მაგრამ ისინი კ. ჭურჭიანის ფოტოზე არ მოხვედრილან. ერთი — 1234 წლის წარწერა ყარსის კოშკების აგების შესახებ რუსუდანის მეფობის დროს (ს. შარეჩიხიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 104; Н. Эмин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 6, № 2) და მეორე — იმავე 1234 წლის წარწერა, რომელშიც აღნიშნულია, რომ რუსუდანის მეფობისა და ივანეს ათაბაგობის დროს კოშკები (ყიფჩიქ) აშენეს ყარსელმა ქრისტიანებმა თავიანთი ფულით (ს. შარეჩიხიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 104; Н. Эмин, დასახ. ნაშრომი, გვ. 6, № 3). დ. ბაქრაძე ყარსის ციტადელის კოშკებზე ხუთი სხვადასხვა სომხური წარწერის და ორი ხაჩქარის არსებობას მიუთითებს (ხელნაწერთა ინსტიტუტი, დ. ბაქრაძის პირადი საარქივო ფონდი, № 32, 50 ვ).

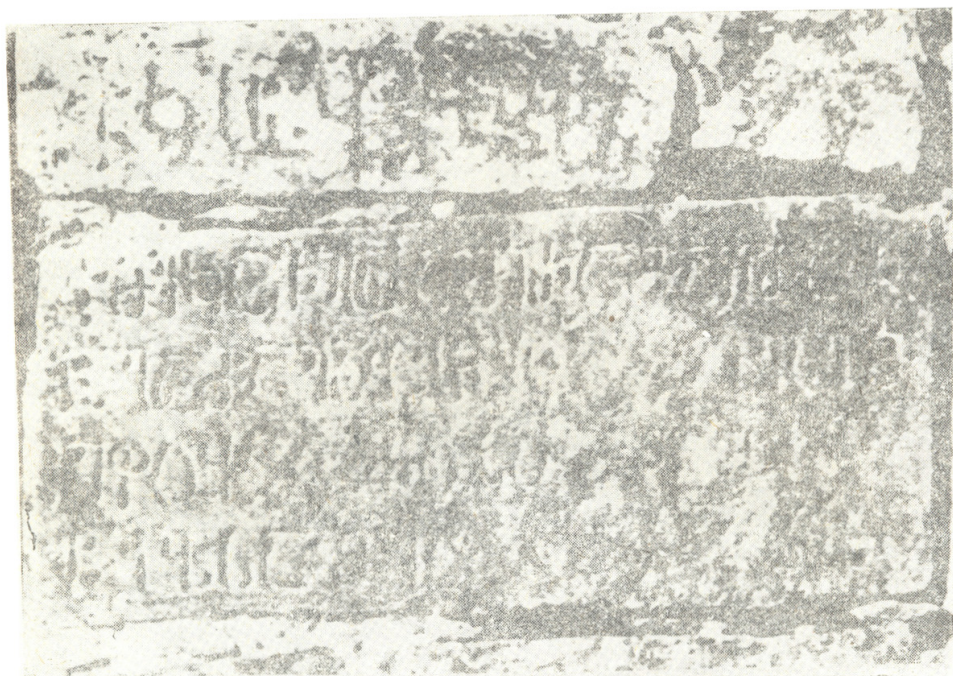
სურ. 1.

ტული ბორღურებით და შუაში დიდი ზომის რელიეფური „აყვავებული“ ჯვრით, რომელიც მთლიანად ავსებს ფილის ცენტრალურ ნაწილს. ხაჩქარის ზედა კიდე, დახრით მარჯვენა მხრისაკენ, გადატეხილია; გადარეცხილ-გადაცრეცილია, აგრეთვე, მისი ქვედა მარჯვენა ნაწილიც²⁸. ხაჩქარით მთავრდება კოშკის ზედა ნაწილში ქვის ფილების წყობა.

ასომთავრული ქართული წარწერა (სურ. 2), შესრულებული ოთხ სტრიქონად, ამოკვეთილია ქვის ფილაზე, რომელიც მოთავსებულია ხაჩქარის მარცხნივ და მარჯვენა კიდით უშუალოდ მას ეკვრის. იგი ჩასმულია ზემოდან ქვების მესამე წყობაში. მის ზემოთ მოთავსებულია შედარებით მომცრო ზომის

²⁸ ხაჩქარი, როგორც ჩანს, უწარწერო იყო.

მოგრო ფილა, რომელზეც ამოკვეთილია ერთსტრიქონიანი ქართული ასომთავრული წარწერა და წარწერის ტექსტი მთლიანად ავსებს ფილის ზედაპირს. იგი შეიცავს მხოლოდ თარიღის აღნიშვნას. ამრიგად, ქართული წარწერა ამოკვეთილია ორ ფილაზე, ხუთ სტრიქონად, ოდნავ კიდურწაისრული ასოებით²⁹.

სურ. 2.

პირველ, ერთსტრიქონიან ფილაზე ასოები, მეორე ფილის ასოებთან შედარებით, მოზრდილია, მაგრამ ორივე ფილის წარწერა შესრულებულია ერთი ხელით. განკვეთილობის ნიშნებად დასმულია ორწერტილი ყოველი სიტყვის შემდეგ. წარწერის შემსრულებელი სიტყვების დაქარაგმებას მიმართავს, როგორც ჩანს, მხოლოდ ერთ შემთხვევაში — პირველ სტრიქონში („ქკა“) და აქ ქარაგმის ნიშნად დასმულია კიდურწაისრული, განივი, სწორი ხაზი³⁰. ფილის ზედაპირის დაზიანების გამო წარწერის ტექსტი ნაკლულია: პირველ ფილაზე მისი ზედა მარჯვენა კილის გადარეცხისა, თუ გადაცრეცხის შედეგად დაზიან-

²⁹ აღსანიშნავია, რომ კიდურწაისრულობა XIII საუკუნისათვის, რა დროსაც ეს წარწერა განკვეთილია, უკვე არ წარმოადგენს ქართული წარწერების დამწერლობის დამახასიათებელ ნიშანს. ივ. ჯავახიშვილი ასეთი დამწერლობით შესრულებულ ძეგლებს მიიჩნევს „გადაგვარებული“ ტუბუნეტივანი დამწერლობის ნიმუშებად (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1949, გვ. 125). კერძოდ, როგორც თვითონვე აღნიშნავს, ქართული დამწერლობის ერთერთი ასეთი ძეგლია ანისის 1218 წლის წარწერა ეტიფანე კათალიკოსისა (იხ. Н. Я. Марр, Надпись Епифанія, католикаса Грузин, ИИАН, 1910, № 17, გვ. 1433—1442), რომლის პალეოგრაფიული ნიმუშები მსგავსია ყარსის ციხის წარწერის ნიმუშისა.

³⁰ შეიძლება ქარაგმის ნიშნები დასმული იყო რიცხვების აღმნიშვნელი ასოების თავზეც, როგორც ეს მიღებული იყო საერთოდ, მაგრამ ფილაზე ის აღგლეხი სადაც პათი არსებობდა მოსალოდნელი გადატეხილია და ჩვენც მათ არ აღვადგენთ, რადგანაც წარწერის ტექსტის დადგენისათვის ამ ნიშნებს მნიშვნელობა არა აქვს.

წარწერის ფრაგმენტული ტექსტის ამჟამად არსებულ გამოცემათა³⁰ გარდა, როგორც აღენიშნეთ, ჩვენ განყარგულებაში იყო, აგრეთვე, დ. ბაქრაძის არქივში დაცული გადმონაწერი წარწერის ასევე ფრაგმენტული ტექსტისა³¹ და ო. ქუჩქიაძის მიერ გადაღებული წარწერის ფოტოსურათი. ამ მასალებზე დაყრდნობით წარწერას მთლიანი სახით ჩვენ ასე ვკითხულობთ:

ተፈጥሮ: ል: ጊ:

[illegible]

3. კითხვასხეობებში აღინიშნება ლიტერით ბქ.

ტიკულ მოვლენად მიიჩნეეს და სავარაუდოდ თელოს, რომ რომელიდაც ქართული გრამატიკული სკოლა ანბანში ზ-ის მერვე ადგილს მიუჩენდა ჭ-ს ნაცვლად³⁷.

სტრქ. 2. ამ სტრიქონის პირველი სამი სიტყვა არსებულ გამოცემებსა, გადმონაწერსა და ფოტოსურათზე ერთნაირად არის წარმოდგენილი და მისი წაკითხვა ექვს არ იწვევს. მეოთხე სიტყვა, რომელიც კარის ამირას სახელს გადმოსცემს, გადაღის წარწერის მესამე სტრიქონზე. ეს სიტყვა ფოტოზე დაზიანებული სახითაა წარმოდგენილი — ნაკლულია ასოები მეორე სტრიქონის ბოლოს და მესამე სტრიქონის დასაწყისში. ასევე დაზიანებული ყოფილა იგი ნ. სარგისიანისა და დ. ბაქრაძის მიერ მისი ადგილზე შესწავლის დროს. კარის ამირას სახელის გადმოცემი სიტყვის პირველი ორი ასოა „რა“ — ასეა ფოტოზე, გამოცემებში და გადმონაწერებში. ამთ შემდეგ ფოტოზე ჩანს კვალი კიდევ ერთი, ან ორი ასოსი. ნ. სარგისიანი აქ ორ-წერტილს სვამს იმის ნიშნად, რომ არ იკითხება 2 ასო. დ. ბაქრაძის გადმონაწერით „რა“-ს შემდეგ რაღაც გაურკვეველი მოხაზულობის ასოა და მის შემდეგ „რ“. ე. თაყაიშვილთან „რა“-ს შემდეგ იკითხება „არა“³⁸. ფოტოზე, როგორც აღინიშნა, ერთი, ან ორი ასოს კვალი ჩანს. ფართობის მიხედვით, ჩვენ ვთვლით, რომ უფრო სწორი იქნება თუ აქ ერთ ასოს ვიგულისხმებო, რადგან ის ასო, რომელიც დ. ბაქრაძის გადმონაწერის მიხედვით გაურკვეველი მოხაზულობისაა და თითქოს სტრიქონის სიგანის ნახევარი ეკავა, როგორც ჩანს, შემთხვევით დასპული ხაზია. ფოტოზე წარმოდგენილი მოხაზულობის მიხედვით, თითქოს უფრო სწორი იქნება მეორე სტრიქონის ბოლოს ვ-ის ადგილზე და მაშინ კარის ამირას სახელს დასაწყისი უნდა წავიკითხოთ, როგორც „რაჲ“. თუმცა, ვიმეორებთ, „ვ“-ს წაკითხვა პირობითია და შეიძლება აქ საკმაოდღემო სულ სხვა ასო — „ზ“ ან „ლ“ იყოს. ამირას სახელი, როგორც აღინიშნა, გადაღის მე-3 სტრიქონზე. აქ სტრიქონის დასაწყისში დაზიანებულია ერთი ასო „შ“ (მოტეხილია ნაწილობრივ მისი ზედა განივი ხაზი), რომელიც გამოტოვებულია ნ. სარგისიანთან და დ. ბაქრაძესთან. „შ“-ს მოსდევს „ალამ“, რომელიც მარჯვნიდან ორწერტილითაა გამოყოფილი მომდევნო სიტყვისაგან; ეს ასოები ფოტოზე გარკვევით ჩანან და მათი წაკითხვა ექვს არ იწვევს. ნ. სარგისიანი „ალამ“-ს ნაცვლად კითხულობს „აგამ“. ამრიგად, კარის ამირას სახელი აღდგება, როგორც „რაჲმალა“³⁹.

სტრქ. 3. ამ სტრიქონის პირველი დამოუკიდებელი სიტყვაა „აღვაშენე“, ამოკვეთილი „მალამ“-ს შემდეგ. ფოტოზე დაზიანებულადაა წარმოდგენილი მისი ბოლო ასო „ე“ და პირველი ასოს — „ა“-ს ქვედა ნაწილი. ნ. სარგისიანის გამოცემით, თითქოს აქ იკითხებოდა მზალოდ „აე“, ხოლო „აშენე“ ჩასმულია მრგვალ კავებში, როგორც სიტყვის გადასული და გამოცემლის მიერ აღდგენილი ნაწილი. დ. ბაქრაძე და მისი მიხედვით ე. თაყაიშვილმა აქ კითხულობენ „აღვაშენე“, ე. ი. თითქოს „აღვაშენე“ გადმოცემული ყოფილა დაქარავებით. მაგრამ ფოტოზე გარკვევით იკითხება „აეაშენე“. როგორც ჩანს, „ა“-ში შეწიალებული იყო „ლ“, რადგან „ა“-სა და „ე“-ს შორის, ისე მიჩრთია ეს ასოები ამოკვეთილი, რომ ადგილი კიდევ ერთი ასოსათვის („ლ“) არ რჩება. ამიტომ „ა“-ში შეწიალებული „ლ“, ისევე როგორც თვით „ა“-ს ქვედა ნაწილი, ო. ქურჭიანის მიერ წარწერისათვის ფოტოს გაღებების დროს მოტეხილი ყოფილა, თუმცა, „ლ“-ს მოხაზულობის კვალი თითქოს შეიმჩნევა „ა“-ს მუცელში. ამრიგად, აქ სიტყვა „აღვაშენე“ გადმოცემული იყო სრული, დაუქარავებელი სახით. ამის შემდეგ ამ სტრიქონში მთლიანად გადასულია დაახლოებით 4—5 ასო. ეს ასოები, როგორც ჩანს, ქმნიდნენ ერთ, დამოუკიდებელ, ცალკე სიტყვას, რომლის ბოლო ასოს „ი“-ს შემდეგ ვანკვეთილობის ნიშნად დასმული ორწერტილის ერთი, ქვედა წერტილი გარკვევით ჩანს ფოტოზე. ასევე გარკვევით ჩანს ფოტოზე მისი მომდევნო სიტყვა „ეხე“, რომელიც ასევე ორწერტილებში ყოფილა ორივე მხრიდან ჩასმული. ფოტოზე ამ ორწერტილებიდან სიტყვის ორსავე მხარეს სახეზეა თითო წერტილი (მარცხნივ — ქვედა და მარჯვნივ — ზედა). „ესე“-ს, მის წინ „ი“-ს და კიდევ 4—5 ასოს ადგილას გამოცემებში და დ. ბაქრაძის გადმონაწერში დასმულია მრავალწერტილი. „ესე“-ს წინ ამოკვეთილი იყო „ი“-ზე დამთავრებული სიტყვა, რომელიც გადმოსცემდა იმას, თუ რა აღაწერა კარის ამირად. ცნობილია, რომ ყარსის ციხეზე შემონახულ სხვა სამ სომხურ წარწერაში აღნიშნულია კოშკების აგებაზე, ან მათი მშენებლობის დასრულებაზე — 1236 წელს

³⁷ H. Я. М а р р, დასახ. ნაშრომი, გვ. 1440.

³⁸ ე. თაყაიშვილთან წარწერის სტრიქონების არასწორი დაყოფის გამო ამირას სახელი კი არ გადაღის მეორედან მესამე სტრიქონზე, არამედ მთლიანად გადმოცემულია მეორე სტრიქონის ბოლოს და იკითხება, როგორც „რაჲარაჲამ“.

³⁹ ხოლო თუ „ე“-ს ნაცვლად მეორე სტრიქონის ბოლოს „ზ“-ს ან „ლ“-ს ვიგულისხმებთ: „რაზმალა“, ან „რალმალა“.

ამირა მუშრიფ აბრაჰამის მიერ⁴⁰, 1234 წელს ყარსელი ქრისტიანებისა და იმავე 1234 წელს ასევე ყარსელი ქრისტიანების მიერ (ამჟერად, სხვა კოშკისა)⁴¹. 1238 წლის წარწერაშიც, როგორც ჩანს, კოშკის აგებაზე („აღმშენებაზე“) იყო საუბარი. ზემოაღნიშნული მონაცემების გათვალისწინებით (სიტყვა მთავრდება „ი“-ზე, იგი შედგებოდა 4—5 ასოსაგან...), წარწერის მესამე სტრიქონის შუაში, ნაკლულ ადგილას აღვადგენთ სიტყვას „ქოშკი“. ეს სიტყვა, ისე როგორც ამ წარწერის მეორე ფილაზე ამოკვეთილი ყველა სიტყვა, გადმოცემული იქნებოდა დაუქარაგმებელი სახით. როგორც აღინიშნა, მას მოსდევს სიტყვა „ესე“, რომელიც მოჰდევნო სიტყვისაგან გამოყოფილია ორწერტილით.

სტრქ. 4. ამ სტრიქონის დასაწყისში ფოტოზე ვარკვევით იკითხება „ეფოზა“, რომლის პირველი ასო „მ“ ამოკვეთილია მე-3 სტრიქონის ბოლოს, სადაც იგი ასევე ვარკვევით იკითხება. ნ. სარგისიანმა მე-4 სტრიქონის დასაწყისს კითხულობს, როგორც „ფოზისა“, ხოლო „მე“-ს აღადგენს მე-3 სტრიქონის ბოლოს მრავალ კავებში ჩასმით. როგორც ჩანს, „მეფოზა“-ს შემდეგ უნდა აღვადგინოთ „სა“ და მივიღებთ „მეფოზასა“. მართლაც, მომდევნო სიტყვის პირველი ასო „ი“-ს წინ ფილაზე ამოტეხილია დაახლოებით 2 ასოს ადგილი, რაც შესაძლებელს ხდის აქ აღვადგინოთ „სა“. დ. ბაქრაძისთან „მეფოზასა“ გადმოწერილია მთლიანად სახით, დაზიანებათა გარეშე და თანაც, შეცდომით, მთელი სიტყვა მოთავსებულია მე-3 სტრიქონის ბოლოს. ასევეა ეს სიტყვა წარმოდგენილი ე. თაყაიშვილისეულ პუბლიკაციაში. სატყვა „მეფოზასა“, როგორც ჩანს, მომდევნო სიტყვისაგან გამოყოფილი იყო ორწერტილით. ამ მომდევნო სიტყვის პირველი ასოა „რ“, მის შემდეგ კიდევ ჩანს სამი ასოს ნაწყვეტები, რომელშიც „უსუ“ იკითხება და მთლიანად ამ სიტყვის პირველი 4 ასო იქნება „რუსუ“. ამ სიტყვის დანარჩენი ასოების ნაწყვეტები საშუალებას გვაძლევს მთლიანად სიტყვა წავიკითხოთ, როგორც „რუსულანისა“. ნ. სარგისიანთან და შაჰასადაშე, ბ. ბროსესთან, ეს სიტყვა მთლიანად გამოტოვებულია და არც მინიშნებაა იმაზე, რომ მის ადგილას რამე ეწერა. დ. ბაქრაძის გადმონაწერში აქ იკითხება „რსნ“ (ე. ი. „რუსულან“, დაქარაგმებით), ხოლო ე. თაყაიშვილისეულ პუბლიკაციაში, როგორც ჩანს, დ. ქუთათელაძისეულ გადმონაწერზე დაყრდნობით — „რსდნ“ (ე. ი. „რუსულან“, აქაც დაქარაგმებით). მაგრამ, როგორც აღინიშნა, ფოტოზე წარმოდგენილი მონაცემებით აქ სიტყვა „რუსულანისა“ იკითხება მთლიანად, დაუქარაგმებელი სახით. როგორც აღინიშნა, ამ წარწერის შემსრულებელს საერთოდ ახასიათებს სიტყვების მთლიანი, დაუქარაგმებელი გადმოცემა და მას მეფის სახელიც ასევე გადმოჰყვია. ბუნებრივია ამ სიტყვის და მასაჰადაშე მთლიანად სტრიქონის ბოლოს დასმული იქნებოდა ორწერტილი და მას ჩვენც აღვადგენთ.

სტრქ. 5. ყველა გამოცემასა და გადმონაწერში, ისევე, როგორც ფოტოზე ვარკვევით ამ სტრიქონის დასაწყისში იკითხება „წელსა“, რომელიც მომდევნო სიტყვისაგან გამოყოფილია ორწერტილით. ამის შემდეგ ფოტოზე იკითხება „მე“ და „ფ“-ს თავის მარცხენა ნაწილი. ნ. სარგისიანთან და ნ. ბროსესთან „წელსა“-ს შემდეგ დასმულია მრავალწერტილი და წარწერის ტექსტი აქ წყდება; ხოლო დ. ბაქრაძის გადმონაწერსა და ე. თაყაიშვილისეულ პუბლიკაციაში იკითხება „მეფ“, შემდეგ დასმულია მრავალწერტილი და წარწერის ტექსტი მათთან აქ წყდება. ამის შემდეგ ბოლოდღე წარწერის ტექსტს ჩვენ ვარაუდით აღვადგენთ, რადგან ფოტოზე ეს ადგილი პირწმინდად გადასულია. „მეფ“, კონტექსტის მიხედვით, მთლიანი სახით უნდა აღდგეს, როგორც „მეფ[ოზისა]“. ამის შემდეგ აღვადგენთ ორწერტილს, რადგან ამ წარწერაში ყველგან, სადაც კი შემორჩენილია სიტყვათა გაყოფის ადგილები (ტექსტში ასეთი ადგილი ცხრაა), დასმულია ორწერტილი. ბუნებრივია სიტყვებს „წელსა მეფ[ოზისა]“ უნდა მისდევდეს „მათისა“⁴², რომელსაც აღვადგენთ დაუქარაგმებელი სახით, რადგან, როგორც არაერთხელ აღინიშნა, ამ წარწერაში, ერთის გარდა, სიტყვები საერთოდ არ არის დაქარაგმებული (ფოტოზე მთლიანი სახით წარმოდგენილია წარწერის 9 სიტყვა, ტექსტი, როგორც ჩანს, შედგებოდა 12—13 სიტყვისაგან; აქედან მოღწეული 9 სიტყვიდან დაუქარაგმებელია 8 და მხოლოდ ერთი სიტყვა „ქრონიკონსა“-ა დაქარაგმებული პირველ სტრიქონში). „წელსა მეფოზისა მათისა“ მოითხოვს, რომ მის შემდეგ აღნიშნული იყო თუ მეფობის რომელი წელია. ჩვენი ვარაუდით, აქ აღნიშნული იქნებოდა რუსულანის მეფობის მე-16 წელი, ე. ი. ივ, რომლის

⁴⁰ იხ. აქვე, შენ. 26.

⁴¹ იხ. აქვე, შენ. 27.

⁴² შდრ. გიორგი III-ის შესახებ სამთავისის 1168 წლის წარწერაში: „... აღე(ა)შ(ე)ნ(ე) კ(ა)-რისბჟე ესე ს(ა)ლ(ო)ცე(ე)ლ(ა)დ მ(ე)ფ(ო)ზისა მ(ა)თისა, [ინ]დ(ი)კტ(ო)ნსა მ(ე)ფ(ო)ზისა მ(ა)თისსა იბ, კ(რონი)კ(ო)ნი იყო ტჰმ“ (გ. ს. ო. ხ. ა. შ. ვ. ი. ლ. ი., სამთავისის ტაძარი, „მაღნე“, 1968, № 3, გვ. 193; მ. ი. ს. ი. ე. ე., სამთავისი, თბ., 1973, გვ. 94).

ასოები ორივე მხრივ და ორივე ასო ცალ-ცალკე ჩასმული იქნებოდა ორწერტილებში, როგორც ეს წარწერის პირველ სტრიქონში რიცხვების გაღმაცემის შემთხვევაში გვაქვს. ივ-ს, ანუ რუსულანის მეფობის მე-16 წელს, ჩვენ აქ აღვადგინეთ შემდეგი მოსაზრებით: წარწერის პირველი სტრიქონიდან ვიცი, რომ კოწიკი ამირამ ალაშენა 1238 წელს: ცნობილია, რომ რუსულანი გამეფდა 1222 წელს გიორგი ლაშას გარდაცვალებისთანავე. ლაშა გიორგის-დროინდელი მემკვიდრის ცნობით: „მოკულა გიორგი მეფე ბაგვაჲს იანვარსა თურამეტსა, ღღესა ორშაბათსა. კრონიკონი იყო ოთხას ორმოცდარი“⁴³. იმავე წყაროს ცნობით: „ესრე ღმრთისა ნებით დარჩომილი ამასვე სამეფოსა შინა რუსულან დასუეს მეფედ მასვე წელიწადსა“⁴⁴. მაშასადამე, თუ რუსულანი 1222 წელს გამეფდა, 1238 წელს იქნებოდა მისი მეფობის 16 (ე. ი. მე-16) წელი და წარწერის ტექსტის დასასრულს ამ ასოებს აღვადგენთ. მე-5 სტრიქონში, მისი მოცულობის თითქმის ნახევრის აღდგენისას, მივიღეთ 21 ასო, რაც კარგად უთანხმდება სხვა სტრიქონებში ასოთა საერთო რაოდენობას⁴⁵.

ამრიგად, საარქივო მასალების (დღიური, ფოტოსურათები...) და არსებული გამოცემების ურთიერთშეჯერების საფუძველზე, შესაძლებლობა მოგვეცა მთლიანი სახით აღგვედგინა XIII ს-ის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი და საყურადღებო ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლი. წარწერის ტექსტის მონაცემები საშუალებას გვაძლევს გავაკეთოთ რამდენიმე დასკვნა:

1. 1238 წლისათვის, მიუხედავად იმისა, რომ ამ დროს საქართველოში ზონოლოგები ბატონობდნენ, კარი ჯერ კიდევ საქართველოს მეფის სრულ გამგებლობაში ითვლებოდა და იგი იყო აქ უმაღლესი ხელისუფალი. ამასვე ადასტურებს ყარსის ციხის სომხური წარწერები.

2. კარი, როგორც ჩანს, ბოლომდე, სანამ იგი საქართველოს სამეფოში შემოდიოდა, დარჩა სამეფო სამფლობელოდ, რომლის მართვა-გამგებლობას მეფე ახორციელებდა მის მიერ დანიშნული მოხელის — ამირას მეშვეობით. ნარატიული წყაროებით ცნობილ ამ ფაქტს კარგად ადასტურებს ეს წარწერაც.

3. კარის ციხე, რომელიც წარმოადგენდა ერთ-ერთ ფორპოსტს საქართველოს სამხრეთ საზღვარზე, როგორც ჩანს, ცენტრალური ხელისუფლების განსაკუთრებული ყურადღებისა და ზრუნვის ობიექტი იყო — მასზე არსებული ეპიგრაფიკული ძეგლები გადმოგვცემენ ამ ციხის არაერთხელ შეკეთების, მისთვის კომპლექსისა და ზღუდეების აგების შესახებ; ერთ-ერთი ასეთი ფაქტი დაუტყვეს ამ წარწერასაც*.

⁴³ ლაშა გიორგის-დროინდელი მემკვიდრე, ქცა, I, გვ. 371-გ.

⁴⁴ იქვე, გვ. 371-დ-18.

⁴⁵ ფოტოანბეჭდები ო. ქურქჩიანის ფოტოსურათიდან დააწადა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ფოტოლაბორატორიის თანამშრომელმა ნიკო ანდრონიკაშვილმა, ხოლო ყარსის ციხის წარწერის გრაფიკული მონახაზი შესრულებულია ჩვენ მიერ ფოტოს მიხედვით.

* ეს წერილი გადაცემული იყო გამოსაქვეყნებლად, როდესაც საშუალება მოგვეცა გავცნობოდით ერევნელი მეცნიერის პ. მურადიანის წიგნს „სომხეთის ქართული ეპიგრაფიკა“ (Պ. Մ. ՄԱՐԱԴԻԱՆԻ, Հայաստանի վրացիներն ու թուրքագրությունները, Երևան, 1977). აქ ავტორს, მისთვის ხელმისაწვდომ მასალაზე (ნ. სარგისიანისა და MAK-ის გამოცემები) დაყრდნობით წარმოდგენილი აქვს ყარსის ციხის ამ წარწერის ტექსტის შემდეგი აღდგენა და წაკითხვა: „ქ(რონი)კ(ონ)სა უნჲ. მე კარისა ამრამან აბრაჰამ(?) აღე(ა)შენე [ხურჯი (ბქე?) ესე] მეფობასა რ(უ)ს(უ)ლან [დედოფლისას], წელსა მეფ[ობისა მისისა ივ-სა]“ (გვ. 84). როგორც ვხედავთ, ეს ტექსტი არსებითად განსხვავდება ყარსის ციხის წარწერის წინამდებარე სტატიაში დადგენილი ტექსტისაგან; განსხვავება, როგორც ჩანს, განპირობებულია წარწერის ტექსტის აღსადგენად პ. მურადიანის მიერ მოხმობილი მასალის შეზღუდული ხასიათითაც.

В. И. СИЛОГАВА

ГРУЗИНСКАЯ НАДПИСЬ КАРССКОЙ КРЕПОСТИ

Резюме

С середины XIX века известно, что на Карсской крепости (ныне в Турции) находились две грузинские надписи, которые были утеряны еще в конце того же столетия. Одна из них — надпись Карсского эмира 1238 года, содержала интересные историко-хронологические сведения. В специальной литературе представлен неполный и неточный текст этой надписи. Сопоставляя данные архивных материалов (дневники, фотоснимки...) и существующих публикаций, представилась возможность полного восстановления текста этого важного эпиграфического памятника XIII века. Текст надписи, по-видимому, следует читать следующим образом:

«В хроникон 458 (= 1238 г.).

Я, амира Карса Рамвала, построил эту [башню] в царствование Русу[дан, в 16-ый] год ее цар[ствования]».

Данные текста надписи дают возможность сделать следующие заключения:

1. В 1238 году, несмотря на то, что в это время в Грузии господствовали монголы, Карс еще находился под полным владычеством царя Грузии и он являлся здесь высшим правителем. Это подтверждают и армянские надписи Карсской крепости.

2. Карс, видимо, пока он входил в состав грузинского царства, до конца, оставался царским доменом, который управлялся эмиром — назначенным царем правителем. Этот факт, известный по нарративным источникам, полностью подтверждается и этой надписью.

3. Карсская крепость, которая являлась одним из форпостов на южной границе грузинского царства, видимо, находилась под постоянным пристальным вниманием и под особой опекой центральной власти — находящиеся на ее стенах эпиграфические памятники сообщают о неоднократном ремонте и строительстве башень и укреплений в ней. Об одном таком факте сообщает и эта надпись.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
ვ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტმა

ალენე კავალაშვილი

ლესთაგის მოხატულობის კბიტორული პორტრეტები

ლესთაგის ღვთისმშობლის სახელზე აგებული ეკლესია მდებარეობს მესტიის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში ე. წ. ჩართოლანების უბანში. ფერდობზე მდგარი კოშკისებური პროპორციების მქონე ეკლესიისაკენ გზა ვიწრო ქუჩით მიემართება სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით. ორსართულიანი ეკლესიის დარბაზში შევდივართ ჩრდილოეთის ფასადზე გამართული ქვის კიბით. აღმოსავლეთის მხრიდან გაჭრილი კარით შეიძლება მოხვედრა ქვედა სართულში, სადაც ორი სხვადასხვა პერიოდის საძვალე გაირჩევა. მთავარ კრიპტაზე ეკლესიის დარბაზია აღმართული, ხოლო მოგვიანო ხანის საძვალეზე დასავლეთის მიწაშენი.

დარბაზული ტიპის ეკლესიის შიგა სივრცე მთლიანად ყოფილა დაფარული კედლის მხატვრობით, რომლისაგანაც დღეს ქტიტორთა გამოსახულებანი, ცალკეული კომპოზიციების მცირე ფრაგმენტები და დეკორაციული ფარდის ნაშთებია დარჩენილი.

საკურთხევლის აფსიდის ფრაგმენტულ მოხატულობაში სარკმლის ორივე მხარეს განაწილებული ექვტი მღვდელმთავრის ფიგურიდან დაუზიანებლად შემონახულია სამხრეთის კალთაზე გამოსახული ბასილ კესარიელი. აქვე გაირჩევა ორი მღვდელმთავრის ფიგურის კონტური, ჩრდილოეთის კალთაზე კი მხოლოდ იოანე ოქროპირის სახელის აღმნიშვნელი წარწერაა დარჩენილი მღვდელმთავრებს ხელში გაშლილი გრაგნილები უპყრიათ. ქვემოდან მეორე რეგისტრში შემორჩენილია „ოდიგიტრიის“ ტიპის ღვთისმშობლის („ელეუ-სა“) და მთავარანგელოზის წელამდე გამოსახული ფიგურები. სარკმლის ქვემოთ არსებულ სიბრტყეზე, მღვდელმთავართა რიგში, ჩართულია მაცხოვრის „ხელთუქმნელი ხატი“, ხოლო ტრაპეზთან ფარდის ზოლში ჩაჭრილია „ზვარაკი“ — ფეშხუმზე მწოლარე ყრმა მაცხოვარი. ტრაპეზის საფასადო ნაწილზე გამოსახულია „ჯუარი ქრისტესი“, ძლევის ჯვრის იკონოგრაფიული სქემის სახით.

ეკლესიის კედლებზე მაცხოვრის „ათორმეტი დღესასწაულის“ ციკლიდან მხოლოდ უმნიშვნელო ფრაგმენტებია დარჩენილი, რომელთაგან უკეთ გაირჩევა სამხრეთის კედელზე განაწილებული მაცხოვრის განბანების სცენა „შობის“ კომპოზიციიდან.

ლესთაგის კედლის მხატვრობაში რეგისტრების და კომპოზიციების გამოყოფად ვიწრო წითელი ზოლები გამოდის. მხოლოდ ერთადერთ შემთხვევაში — საკურთხეველში გვაქვს კიბური ორნამენტისაგან შედგენილი დეკორაციული ზოლი. მოხატულობის საერთო მხატვრულ გადაწყვეტაში შედიოდა ჭარბი დეკორაციული ელემენტებით გაფორმებული კანკელის მხატვრობა. დეკორაციულ აქცენტებად გვევლინებიან ჩარჩოებით შემოსაზღვრული, და-

მოუციდებელი ფუნქციის მქონე, ორნამენტები. ასეთებია: კარის თაღის სისქისა და მისი ტიშპანის მოსართავი ელემენტები, აგრეთვე, დასავლეთის კედელზე ქტიტორთა შორის, კარის ზემოთ გამოსახული ორნამენტი. ლენტაგის მოხატულობაში შედარებით უკეთ არის დაცული სამხრეთისა და დასავლეთის კედლებზე განაწილებული ქტიტორული გამოსახულებები.

სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობას ლენტაგის ქტიტორებზე პირველად ე. თაყაიშვილთან ვხვდებით. მკვლევრის დაკვირვებით საერო პირები მხოლოდ დასავლეთის კედელზე ყოფილან წარმოდგენილი, რომელთა შორის არჩევს ასლან მჯაფარასძის წარწერას¹.

ნ. ჩოფეკაშვილს სპეციალურად არ შეუსწავლია ამ საერო პირთა ჩაცმულობა, მაგრამ სამკაულთან დაკავშირებით მას ლენტაგის ქტიტორი ქალების ბეჭდები და საყურეები XVI საუკუნის პარალელურ მასალად მოაქვს².

მ. ბერძნიშვილი შედარებით ვრცლად მიმოიხილავს ლენტაგის ქტიტორებს, მკვლევრის აღნიშვნით: „ეკლესიაში მოთავსებულია ექვსი ისტორიული პირის ფრესკა. ოთხი სამხრეთის კედელზე და ორიც დასავლეთისაზე“³.

ამავე დროს მ. ბერძნიშვილმა პირველმა გააიგივა ლენტაგის ქტიტორები №№ 6⁴ და 106⁵ სვანურ დოკუმენტებში მოხსენიებულ პირნათელ ჯაფარაიძესა და მის ვაჟებთან დოდოლ, ივანე, ასლანთან და კედლის მხატვრობის წინასწარული თარიღის (XV ს.)⁶ გათვალისწინებით აღნიშნული დოკუმენტების შედგენის ხანა XV საუკუნით განსაზღვრა⁷.

ვ. სილოგავამ ლენტაგის ფრესკული წარწერები პალეოგრაფიული ნიშნებით XVII საუკუნით დაათარიღა და უარყო მ. ბერძნიშვილის მიერ შემოთავაზებული სვანურ დოკუმენტებში მოხსენიებულ პირნათელ და ასლან ჯაფარაიძეების იდენტიფიკაცია კედლის მხატვრობის ქტიტორებთან⁸.

ასეთია მოკლედ ჩვენი ქტიტორების ირგვლივ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრებანი, რომლებიც ქრონოლოგიური თვალსაზრისით განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან.

ჩვენი წერილის მიზანს შეადგენს კრიტიკულად შევაფასოთ ზემოაღნიშნული მოსაზრებანი და შეძლებისდაგვარად გავარკვიოთ ამ საერო პირთა ვინაობა და ქრონოლოგია.

ლენტაგის ღვთისმშობლის ეკლესიის ფრაგმენტულად შემორჩენილი მოხატულობის შესწავლამ გვაჩვენა, რომ ქტიტორთა გამოსახულებები ჩრდილო-

¹ ექ. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობა ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს, პარიზი, 1937, გვ. 299.

² ნ. ჩოფეკაშვილი, ქართული კოსტიუმი, თბ., 1964, გვ. 157.

³ მ. ბერძნიშვილი, სვანური დოკუმენტები, როგორც წყარო XIV-XV საუკუნის სვანეთის სოციალური ისტორიისათვის, ქართული წყაროთმცოდნეობა, II, თბ., 1968, გვ. 109.

⁴ პ. ივგოროყეა, სვანეთის საისტორიო ძეგლები, ნაკვეთი 11, თბ., 1941, გვ. 13.

⁵ იქვე გვ. 95-96. პ. ინგოროყეა ორივე დოკუმენტს პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით XIV ს-ის დასასრულით XV ს-ის დასაწყისით ათარიღებს.

⁶ მ. ბერძნიშვილის აღნიშვნით მხატვრობის თარიღი (XV ს.). ხელოვნებათმცოდნეთა წინასწარულ თვალსაზრისს წარმოადგენს. ასევე წინასწარულია მოხატულობის XVI საუკუნით დათარიღების ვარაუდიც.

⁷ მ. ბერძნიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 108-111.

⁸ ვ. სილოგავა, ქტიტორთა ფრესკული წარწერები ზემო სვანეთში, სვანეთი, 1, მასალები მატერიალური და სულიერი კულტურის შესწავლისათვის, თბ., 1977, გვ. 74.

ეთის, სამხრეთის და დასავლეთის კედლებზეა განაწილებული⁹ და არა მხოლოდ სამხრეთისა და დასავლეთისაზე, როგორც ეს სამეცნიერო ლიტერატურაშია აღნიშნული.

ქტიტორთა პორტრეტულ გამოსახულებებს ახლავს მათი ვინაობის აღმნიშვნელი ვრცელი წარწერები შესრულებული ნეიტრალურ, ღია ფონზე, წითელი საღებავით. ამ მხრივ გამონაკლისს შეადგენს დემეტრე ჩართველანის წარწერა, რომელიც ვარდისფერი საღებავითაა შესრულებული.

როგორც წესი. ქტიტორთა ვინაობის მაუწყებელი წარწერები გამოსახულების თავის დონეზეა განაწილებული მის ორივე მხარეს. ერთადერთ გამონაკლისს წარმოადგენს სამხრეთის კედელზე გამოსახული პირველი ქტიტორი, რომლის ვედრებით გაწვდილი ხელის ასწვრივ — კედლის საკმაოდ ფართო მონაკვეთზე მისი ვინაობის განმსაზღვრელი წარწერა თავისუფლად ნაწილდება (სურ. 1, I), რაც შეეხება დანარჩენ ფიგურებს ისინი ერთმანეთთან ახლოს დგანან და მათი მავედრებელი ხელები წინ მდგომ ფიგურებში იჭრებიან. ამიტომ არის, რომ მათი ვინაობის მაუწყებელი წარწერა მცირე ფართობის გამო გამოსახულების ორსავე მხარეზე ნაწილდება (სურ. 1, II, III). ქტიტორთა იდენტიფიკაციის თვალსაზრისით, საჭიროდ მიგვაჩნია ამ პორტრეტების განხილვის დაწყება სამხრეთის კედლიდან, მიუხედავად იმისა, რომ ისინი არ არიან მთავარი ქტიტორები. ქვემოთ ვაჩვენებთ, რომ მხოლოდ ასეთი გზით შეიძლება დავადგინოთ ჩრდილოეთის კედელზე წარმოდგენილ ქტიტორთა ვინაობა, რომელთა სახელების აღმნიშვნელი ფრაგმენტირებული წარწერები და თითოეული ფიგურის მცირე ნარჩენებია შემორჩენილი. ამავე დროს ვაჩვენებთ, რომ სწორედ ეს პირები არიან კედლის მხატვრობის მთავარი ქტიტორები.

სამხრეთის კედლის აღმოსავლეთ ნაწილში განოახულია საკუთრებელებისავენ ვედრებით მიმართული ქტიტორი ქალის ფიგურა (სურ. 1, I). მისი წარწერა შემდეგს გვაუწყებს:

1. **ᲞᲠᲚᲠᲚᲚᲚᲚᲚ**

2. **ᲚᲚᲚᲚᲚ ᲚᲚᲚ**

ᲛᲚ ᲛᲚ ᲚᲚ

1. „**მჟაფარ (ა)სისია**¹⁰

2. **ას(ო)ლსა ჯიმაღ**

3. **შის¹¹ შ (ენდო) ს ღ (მერთმა) ნ**“

შემდეგი ქტიტორი ქალის თავის ორსავე მხარეზე განაწილებული საკმაოდ გაფერმკრთალებული წარწერა ფრაგმენტულადაა შემორჩენილი (სურ. 1, II).

ყღჟყღჟ Ლ ᲚᲚ

ᲚᲚᲚᲚᲚᲚ ᲚᲚᲚ Ლ Ლ

ᲛᲚ ᲚᲚ Ლ :

1. „**ჟორჟო Ლ ის¹²**

2. **ასო (ლ)სა პ(ი)რნა Ლ თ(ელისა)**

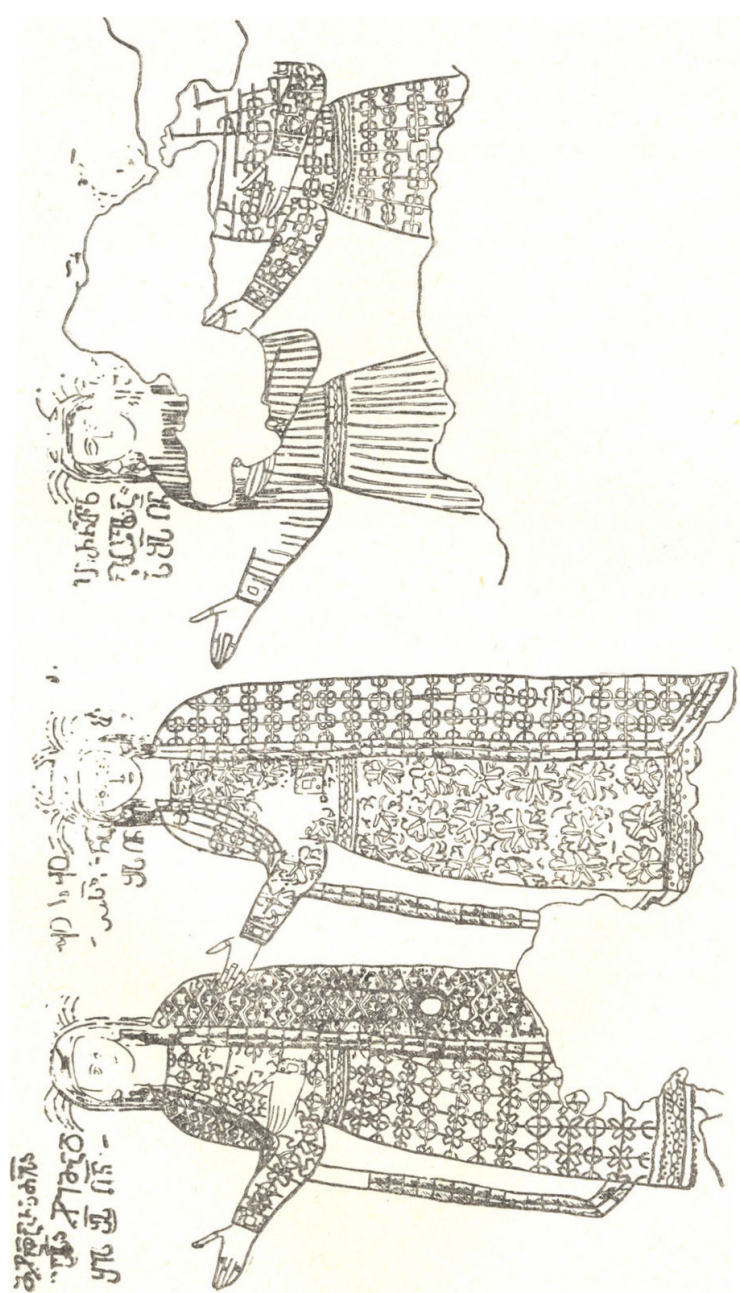
3. **შ (ენდო)ს ღ (მერთმა)ნ**“

⁹ სამხრეთის ფსალზე გვიანი რესტავრაციის დროს ცემენტის შეღვსილობაზე არსებული წარწერის თანახმად, ლუბაჯის დანგრეული ეკლესია 1916 წელს აღუდგენია ივანე ჩართოლანს. ამ სარესტავრაციო სამუშაოების დროს ჩამოღებულ ცემენტის თხელ ხსნარს დაუფარავს ისედაც დაზიანებული კედლის მხატვრობის გარკვეული ნაწილი—განსაკუთრებით ჩრდილოეთის კედელზე აქა-იქ შემორჩენილი მოხატულობის ფრაგმენტები, რომლებიც მკვლევართათვის შეუძნელებელი დარჩა. მათი გამოვლენა შეეძლოთ ხანგრძლივი დაკვირვების შედეგად.

¹⁰ მ. ბე რ ძ ნ ი შ ვ ი ლ ის წაკითხვით: ჯაღარს ძისა, იხ. მისი დასახ. ნაშრომი, გვ. 110.

¹¹ მ. ბე რ ძ ნ ი შ ვ ი ლ ს **ᲛᲚ**—(„შის“) ასოთა კომპლექსი ვერ შეუძენევია, იხ. მისი დასახ. ნაშრომი, გვ. 110.

¹² ან ეურეჟულის. მ. ბე რ ძ ნ ი შ ვ ი ლ ს აღნიშნული წარწერა ვერ შეუძნევეია და მომდევნო ქტიტორის თანხმობა წარწერას მიიჩნევს ამ ქტიტორი ქალის ვინაობის განმსაზღვრელად. იხ. მისი დასახ. ნაშრომი, გვ. 110. ვ. ს ი ლ ო გ ა ვ ა აქ კითხულობს, მხოლოდ „ჟო“ მარცვალს, იხ. მისი დასახ. ნაშრომი, გვ. 73.

ပုံ ၁. ၁.

მესამე ქტიტოტრის (ს.ჯრ. 1, III) წარწერა ასე იკითხება:

ህገብዓቱ ። ገጠ፤ር፤

ፕላንቤት፡፡ ፆፊ

6 5 6 0 6

1. „პირნ(ა)თ(ე)ლ || ისა

2. ახლოსა || მრ (მ)¹³

პ. ს. შ (ეუნდო) ს ლ (მერთმა)ნ“

სამხრეთ კედლის მეოთხე ქტიტორის ვინაობის განმსაზღვრელი წარწერიდან ქარაგმის ნიშანი და ორი ასოს უმნიშვნელო ფრაგმენტია დარჩენილი¹⁴ (სურ. 1, IV).

სურ. 2.

დასავლეთის კედელზე კარის ორსავე მხარეს არსებულ სიბრტყეებზე განაწილებული ორი ქტიტორი მამაკაცის ფიგურა ერთმანეთის საწინააღმდეგო მიმართულებითაა წარმოდგენილი. კარიდან მარჯვნივ გამოსახული შვე

13 ან მრ(ბ) ს. როგორც აღვნიშნეთ მ. ბ ე რ ძ ნ ი შ ვ ი ლ ი ა მ წარუერას უორეს (უერუეს) ვინაობის მაუწყებლად მიიჩნევს. კითხულობს მხოლოდ წარუერის მარცხენა ნაწილს და აღნიშნავს: „აქ დაკარგულია პირნათელის ასულის სახელი“. ხოლო მეკლევარს მესამე კტორიო ქალის — მარიამის (მარიხის) სახე და თავსაბურავი ვერ შეუშჩნეია და იგი მამაკაცად, კეროდ პირნათელ მკეთარასძის ძედ — ლოდლად მიუჩნეეია. იხ. მისი დსახ. ნაშრომი, გვ. 110. ე. ს ი ლ ო გ ა ე ა ს, წარუერის მარჯვენა მხარის ნაწილობრივი დაზიანებებს გამო, ასეთა მოხაზულობის მხოლოდ უმნიშვნელო ფრაგმენტები გაუჩჩნეია და მხედრულ ტრანსლიტერაციაში აღადგენს „პირნათელ მკეთარასძის ასულსა“. რად იმ მცირე მონაკვეთზე ვერ დაეტეოდა. იხ. ე. ს ი ლ ო გ ა ე ა, დსახ. ნაშრომი, გვ. 73.

¹⁴ შ. ბერძენიშვილი ამ გამოსახულებასაც პირნათელ მჯაფარასძის ძედ, კერძოდ—ივანედ პოჩნევს. იხ. მისი დასახ. ნაშრომი, გვ. 110. კედლის მხატვრობაზე გვიანი ხანის რესტავრაციის დროს, ჩამოღებული ცემენტის თხელი ხსნარის ქვეშ გაირჩევა ქალის თავსაბურავის ნარჩენები (სურ. 1, IV). ექვტარება, რომ აქაც ქალაი გამოსახული, საჯარალოა, პირნათელ მჯაფარასძის ძედ, რომელიც ქალიშვილი. ივანე მჯაფარასძე კი მისი საპირისპირო მხარეზე ყოფილა წარმოდგენილი.

წვერ-ულვაშიანი მამაკაცი, რომელსაც მარჯვენა ხელში გრაგნილი უპყრია, ხოლო მარცხენა ვედრების ნიშნად მკერდთან აქვს აღმართული, თავისი დგომითა და პოზით სამხრეთის კედელზე განაწილებულ ქტიტორთა რიგს აგრძელებს, მიუხედავად იმისა, რომ დამოუკიდებელი მოჩარჩოება აქვს (სურ. 2). ამ საერო პირის თავის ორსავე მხარეზე არსებული, ვარდისფერი საღებავით შესრულებული, ორსტრიქონიანი წარწერა¹⁵ ასე იკითხება:

ზს¹ჯ² || ღ³ ი⁴ ხ⁵ტ⁶ო⁷ზ⁸ზ⁹

ს¹⁰ ჰ¹¹ს¹² || ი¹³ ნ¹⁴

1. „... ლააჲ || დ(ემეტრ)ე ჩართველ (ან) ს შ(ეუნდო)ს || დ(მერთმა)ნ“

დასაღვთ კედლის ჩრდილო მონაკვეთზე გამოსახული ჭაბუკის თავის ორსავე მხარეს განაწილებულია ორსტრიქონიანი წარწერა (სურ. 3.)

ბ¹ჯ²ტ³ფ⁴ჯ⁵ || ბ⁶ს⁷ს⁸ბ⁹ს¹⁰ჯ¹¹

ზს¹²ზს¹³ნ¹⁴ს¹⁵ || ჰ¹⁶ს¹⁷ ი¹⁸ ნ¹⁹

1. „მჯაფა || რასძესა

2. ასლანს || შ(ეუნდო)ს || დ(მერთმა)ნ¹⁶“

საყურთხველისაქენ ვედრების პოზით მიმართული ასლანის ფიგურა ზურგით დგას ზემოხსენებულ ქტიტორთა რიგის მიმართ. იგი თავისი დგომით და პოზით მკაფიოდაა გამიჯნული აღნიშნული მწკრივისაგან, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ ეს საერო პირი ზემოხსენებულ ქტიტორთა ჯგუფში არ შედის.

საყურადღებოა ერთი გარემოება. სამხრეთის კედელზე გამოსახულ ქტიტორთა რიგში მხოლოდ ქალები არიან წარმოდგენილი. ეპეგარეშეა, რომ

¹⁵ წარწერის პირველი სტრიქონის მარცხენა მხარეს ბათქაში ჩამოქცეულია და ტექსტის გარკვეული ნაწილი დაზიანებულია. მ. ბ ე რ ძ ნ ი შ ვ ი ლ ს შემქმნარტული საქტიტორო წარწერა ვერ შეუძენევია და აღნიშნული პიროვნება პირნათელ მჭაფარასძედ მიუჩნევია. იხ. მისი დასახ. ნაშრომი, გვ. 110. ვ. ს ი ლ ო გ ა ვ ა აღნიშნავს: „კედლის შემქმნარტულ ს გამო იკითხება მისი მხოლოდ მეორე ფრაგმენტები“. მკვლევარმა გარკვეული ასოები ვერ გააჩია, როგორცაა: პირველი სტრიქონის მარცხენა ნაწილში „ლასის“ მუცელი და „სანი“, მარჯვენა ნაწილში „თანო“. მეორე სტრიქონში „სანი“, ხოლო პირველი სტრიქონის მარჯვენა ნაწილში გარკვეულ ასო-ნიშნებს არასწორად კითხულობს ხ(ჩ) ს ნაცვლად ჭ(წ)-ს ბ(რ)-ს ნაცვლად ბ(მ)-ს რის გამოც იძლევა წარწერის არაზუსტ წაკითხვას და გარკვევით წარმოდგენილი სახელისა და გვარის (დემეტრე ჩართველანის) ნაცვლად აზრობრიად გაუმართავ ტექსტს გვთავაზობს: „... აა დე წამ... ...ველ შ(ეუნდო)ს დ(მერთმა)ნ“. ამავდროს პირველ სტრიქონში-ას შემდეგ მ-ს ისევ „ა“-დ კითხულობს. (იხ. ვ. ს ი ლ ო გ ა ვ ა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 74).

¹⁶ მ. ბ ე რ ძ ნ ი შ ვ ი ლ ი წარწერას მეორე განსხვავებით კითხულობს „მჯაფა რას ძისაჲ ასლანს შს ღნ“, იხ. მისი დასახ. ნაშრომი, გვ. 110. ვ. ს ი ლ ო გ ა ვ ა ს ნაშრომში მ. ბერძნნიშვილის წაკითხვის ამ მეორე განსხვავების ციტირების დროს კორექტურული შეცდომა დაშვებულია: „მჭაფარასძისაჲ“. იხ. ვ. ს ი ლ ო გ ა ვ ა ს დასახ. ნაშრომი, გვ. 74.

ისინი მეორე ხარისხოვანი კტიტორებია. ამავე დროს ჩვენ მიერ განხილულ კტიტორთა ფიგურებს შორის არ ჩანს პირნათელ მჯაფარასძე — პიროვნება, ვისი სახელის ან გვარის საშუალებითაც განსაზღვრულია ზემოხსენებულ საერო პირთა ვინაობა. ყოველივე ამან და ასლანის ფიგურის ქალთა რიგისადმი ზურგით დაყენებამ გვაფიქრებინა, რომ ეკლესიაში გამოსახული უნდა ყოფილიყო, აგრეთვე, კტიტორ მამაკაცთა დამოუკიდებელი რიგი, რომელიც ჩრდილოეთის კედელზე იქნებოდა განაწილებული, რადგან ეს კედელი, როგორც წესი საქტიტოროა. ამ გარემოების გამო დავიწყეთ აღნიშნულ კედელზე შემორჩენილი მოხატულობის ფრაგმენტების შესწავლა.

ჩრდილოეთის კედელზე მხოლოდ ქვედა რეგისტრშია შემორჩენილი მხატვრობის მცირე ნარჩენები. მათგან გარკვეული ნაწილი დაფარულია გვიან ხანაში ჩატარებული რესტავრაციის დროს ჩამოღობილი ცემენტის თხელი ხსნარით. კედლის მხატვრობის მცირე ფრაგმენტებზე დავიკრებამ გვიჩვენა, რომ ამ კედელზე მოხატულობის ქვედა რეგისტრი, სამხრეთის კედლის ქვედა რეგისტრის მსგავსად დაუნაწევრებელია და ერთი მთლიანი ფრიზის სახითაა წარმოდგენილი (სურ. 4). მის დასავლეთ კუთხეში შემორჩენილია წითელი საღებავით შესრულებული ასომთავრული წარწერის ფრაგმენტი (სურ. 4, I):

ⲕⲁⲕⲥⲣⲥ

ⲛⲉⲥ ⲛⲉⲥ

1. „მჟაფა . . . .“

2. ი (ვა)ნეს შ(ეუნდო)ს . . . .“

წარწერა ამჟერადაც გამოსახულების ორსავე მხარეს ყოფილა განაწილებული, რადგან შემორჩენილი ფრაგმენტების შემდეგ გავარჩიეთ წითელი თავსაბურავის მონახაზი. ხოლო ქვემოთ მკლავის და კაბის მცირე ნარჩენები. მსგავსად ასლანის წარწერისა იგი ასეთი შინაარსისა უნდა ყოფილიყო:

1. „მჟაფა // [რახმება]

2. ი(ვა)ნეს შ(ეუნდო)ს // [დმერთმან]“

რეგისტრის შუა ნაწილში შემორჩენილია წითელი თავსაბურავის ნაშთები, შავ წვერ-ულვაშიანი ახალგაზრდა მამაკაცის სახის ქვედა ნაწილი, მხრის მონახაზი, ვედრების ნიშნად გაწვდილი მარცხენა მკლავი და ფრაგმენტირებული ყვავილოვანი სამოსი. მისი სახის ღონეზე მარცხენა მხარეს მოთავსებულია კტიტორის ვინაობის აღმნიშვნელი, წითელი საღებავით შესრულებული, წარწერის ფრაგმენტი ორსტრიქონად (სურ. 4, II):

... || ⲫⲥⲁⲛⲥⲁ

... || ⲛⲥⲥ ⲛⲉⲥ

1. „... ფარასძ

2. . . . . ლას შ(ეუნდო)ს [დმერთმან]“

წარწერა ამ შემთხვევაშიც გამოსახულების თავის ორსავე მხარეს არის მოთავსებული, სადაც პირველი სტრიქონის ფრაგმენტი „...ფარასძ“, წინა წარწერების ტექსტის მსგავსად, გვარს უნდა აღნიშნავდეს. მაშინ ტექსტი ასეთი სახის იქნება:

1. „[მჟა] // ფარასძ[ესა]

2. . . . . // ლას შ(ეუნდო)ს [დმერთმან]“

რეგისტრის აღმოსავლეთ ნაწილში არსებული, ცემენტის თხელი ხსნარით დაფარული, მოხატულობის ფრაგმენტების ოდნავი დასველების შემდეგ მკაფიოდ გამოჩნდა მამაკაცის წითელი ფერის თავსაბურავი. ჰალარაშერეული შავი წვერით შემოსილი ყბის და საკმაოდ მაღალი კისრის ნაწილი. გამოსა-

Fig. 4.

ხულების თავის მარჯვენა მხარეს შემორჩენილია წითელი საღებავით შესრულებული წარწერის ფრაგმენტები, რომელთაგანაც ყველაზე მკაფიოდ გაირჩევა „ენის“ თუ „ინის“ ტარი და „ლასი“ — „|ზ“ (სურ. 4, III).

ამ გამოსახულების წინ გაირჩევა ეკლესიის მოღელის სახურავი და საკმაოდ დიდ ფართობზე განაწილებული ასომთავრული წარწერის ნარჩენები. რომელიც რეგისტრის თითქმის მთელ სიმაღლეზე ნაწილდება (სურ. 4, III). ეპეგარეშეა, აღნიშნული ცალკეული ასოების ან ასოთა ჯგუფების სახით შემორჩენილი ფრაგმენტები, ვრცელი საქტიტორო წარწერის ნაშთია, რომელიც აღარ იკითხება. უნდა აღინიშნოს, რომ ასეთი ვრცელი წარწერა, რაც უდავოდ საქტიტორო ყოფილა, ამ მხატვრობის არც ერთ საერო პირს არ ახლავს. ეს გარემოება საფუძველს გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ეკლესიის მოღელის საერო პირი, რომელიც მამაკაც კტიტორთა თავშია დაყენებული და რომლის წინ ვრცელი საქტიტორო წარწერა ყოფილა მოთავსებული, უპირველესი კტიტორია. თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ სამხრეთის კედელზე გამოსახულ კტიტორ ქალთა წარწერებში ხაზგასმით არის აღნიშნული, რომ ისინი პირნათელ მჯაფარასძის ასულებია, მაშინ შეგვიძლია ვიფიქროთ, რომ მამაკაცთა რიგში გამოსახული პირველი კტიტორი პირნათელია. ასეთ იდენტიფიკაციას მხარს უჭერს ამ გამოსახულების კუთვნილი წარწერის ფრაგმენტი, რომელიც მისი სახელის ბოლო ნაწილს უნდა წარმოადგენდეს. თუ გავითვალისწინებთ ლექსთაგის საქტიტორო წარწერების საერთო აღნაგობას, სადაც ჯერ გვარია დასახელებული შემდეგ სახელი, რომელსაც მოსდევს ღმრთისაგან შენდობა, ბუნებრივია პირველ კტიტორთანაც ანალოგიური მდგომარეობა ვიგულისხმეთ. მართლაც სახელის აღმნიშვნელ ბოლო ორ ასოს ქვემოთ დაქარაგმებული „ღნ“ ასოები და ტექსტის დამთავრების ნიშანია შემორჩენილი (სურ. 4, III).

ეს პროვინება უდავოდ მჯაფარასძეა, რადგან იგი სწორედ ამ გვარის კტიტორებს მეთაურობს. ყოველივე ზემოთქმული უფლებას გვაძლევს პირველი კტიტორის წარწერის ფრაგმენტი ასე აღვადგინოთ:

[მჯაფარასძისა]

1. „[მჯაფარასძესა]

[სახელი]

2. [პირნათელ]

[ს პნ] ი რ

3. [ს¹⁷ შეუნდოს] ღ(მერთმა)ნ“.

ჩრდილოეთის კედელზე გამოსახულ მამაკაცთა კტიტორული ფიგურების ფრაგმენტულობის მიუხედავად მაინც ჩანს ამ მწყრივის ასაკობრივი თანმიმდევრობა. კტიტორთა შორის უპირველესი და ბუნებრივია ვიფიქროთ ამ სახლის მამა — პირნათელ მჯაფარასძე, მისი ქალარა შერეული წვერის ფარგმენტის გათვალისწინებით. ჰარმაგი მამაკაცია. მომდევნო შავ წვერ-ულვაშიან კტიტორს სრული ასაკის იერი აქვს. მესამე კტიტორის — ივანე მჯაფარასძის გამოსახულებიდან წარწერის გარდა, ქუდისა და კაბის მცირე ფრაგმენტებია დარჩენილი. ამდენად, მის წლოვანებაზე მსჯელობა არ შეგვიძლია. რაც შეეხება მეოთხე კტიტორს — ესლან მჯაფარასძის იგი უწყვერული ქაბუკია.

საყურადღებოა, რომ №№ 6 და 106¹⁸ სევანურ დოკუმენტებში დასახე-

¹⁷ მსგავსი გადმოტანა ერთი ასოსი დასტურდება ეკლესიის სამხრეთის კედელზე პირნათელის ქალწულის მარამის (მარისის) წარწერაში, ამდენად, ჩვენი აღდგენა ეფიქრობთ, საფუძველს მოკლებული არ უნდა იყოს.

¹⁸ პ. ი ნ გ ო რ ო უ ე ა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 13, 95.

ლებულ პირნათელ ჯაფარაიძესთან ერთად მოხსენიებული მისი ვაჟები: დოდილი, ივანე, ასლანი ისეთივე თანმიმდევრობით არიან წარმოდგენილი, როგორც ლეხთაგის კედლის მხატვრობაში გვაქვს. ამიტომაც გვგონია, რომ პირნათელ მჯაფარასძის შემდეგ გამოსახული ქტიტორის სახელის ბოლო ნაწილი „ლას“ აღვადგენოთ, როგორც „დოდი||ლას“. მაშინ მისი თანმხლები წარწერა სრული სახით ასე აღდგება:

1. „[მჯა] // ფარასძ[ესა]

2. [დოდი] // ლას შ(უენდო)ს [ღმერთმან]“

ვფიქრობთ, რომ ლეხთაგის ეკლესიაში გამოსახული პირნათელი და მისი ვაჟები — დოდილ, ივანე¹⁹, ასლანი და სევანურ დოკუმენტებში დასახელებული პირნათელ ჯაფარაიძე და მისი ვაჟები დოდილ, ივანე და ასლანი ერთი და იგივე პიროვნებანი არიან.

მ. ბერძნიშვილი პირველი მკვლევარია, რომელმაც გააიგივა სევანურ დოკუმენტებში მოხსენიებული და ლეხთაგის მხატვრობაში ასახული პირნათელ და ასლან მჯაფარაიძეები. ამ საკითხის შესწავლამ დაგვარწმუნა, რომ მ. ბერძნიშვილის მიერ ქტიტორთა ვინაობის გარკვევის დროს დაშვებული ცალკეული უზუსტობების მიუხედავად ეს იდენტიფიკაცია იმთავითვე სწორ მეცნიერულ საფუძველზე იდგა.

ვ. სილოგავამ ლეხთაგის ფრესკული წარწერები პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით XVII საუკუნით დაათარილა. მკვლევარი იზიარებს პ. ინგოროყვას მიერ პალეოგრაფიული ნიშნებით განსაზღვრულ სევანური დოკუმენტების თარიღს — XIV—XV საუკუნეებს. ამის საფუძველზე დოკუმენტებში მოხსენიებული და კედლის მხატვრობაში ასახული პირნათელ და ასლან მჯაფარაიძეები სხვადასხვა პერიოდის მოღვაწეებად მიაჩნია და უარყოფს მ. ბერძნიშვილის იდენტიფიკაციას.

ვ. სილოგავა ლეხთაგის ფრესკული წარწერების დათარიღების დროს მხოლოდ ზოგადი განცხადებით იფარგლება. მისი სიტყვებით: „ლეხთაგის ლამარიას ფრესკული წარწერები პალეოგრაფიული ნიშნებით XVII ს-თ თარიღდება“. მთავარ დასაყრდენს ასეთი დათარიღებისათვის წარმოადგენს ასომთავრულით დაწერილ ტექსტში მხედრული „ანის“ შერევა²⁰. შემდეგ დასძენს: „ეს წარწერები სხვა პალეოგრაფიული ნიშნებითაც XVII ს-საა“²¹. სამწუხაროდ, ის „სხვა პალეოგრაფიული ნიშნები“ ავტორს აღარ მოაქვს. ვფიქრობთ, დავას არ უნდა იწვევდეს, რომ ვ. სილოგავას მიერ ამგვარი განცხადებებით ძეგლის დათარიღება და საკითხის ირგვლივ არსებული თვალსაზრისის უარყოფა არადაამაჯერებელია.

ვნახოთ მისი „დათარიღებისათვის მთავარი დასაყრდენი“ — ასომთავრულში მხედრული „ანის“ ჩართვა რამდენად შესაფერი არგუმენტი ძეგლის დათარიღებისათვის. ვ. სილოგავას განცხადებით, „მხედრული ანი, მოზრდილი დაწერილობით, ისე, რომ იგი ასომთავრულის გრაფიკის პროპორციული, ხოლო ზოგჯერ მათზე უფრო მომცრო ზომისა იყოს, XVII ს-დან გვხვდება ასომთავრულით დაწერილ ზოგიერთ წარწერაში“²². ამის მაგალითად მოაქვს

¹⁹ პირნათელს ვაჟთა ასაკობრივი თანმიმდევრობა გვარწმუნებს, რომ ივანე დოდილზე უმცროსია, ხოლო ასლანზე უფროსი, რაც კარგად შეესატყვისება სევანურ დოკუმენტებში დასახელებულ თანმიმდევრობას.

²⁰ ვ. სილოგავა, დასახ. ნაშრომი, გვ.74.

²¹ იქვე.

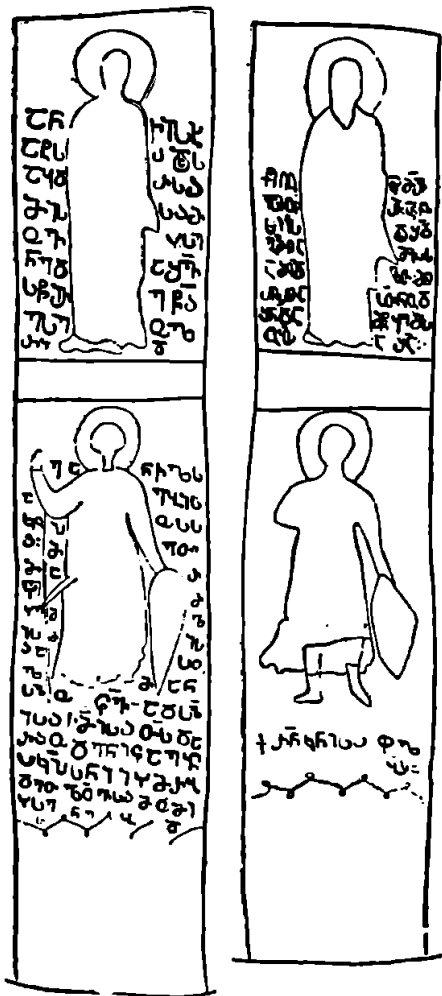
²² იქვე.

იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის 1643 წლის წარწერები²³. უნდა შევნიშნოთ, რომ ჯვრის მონასტრის ასომთავრულ წარწერებში არც ერთი ა(ე), რომელიც „ანად“ იკითხება, არ არის მის გვერდით განაწილებულ მთავრულ ასო-ნი-ნანთა პროპორციული²⁴.

ა(ე) „ანის“ ნაცვლად, რომ მხოლოდ XVII საუკუნიდან არ გვხვდება ამის საილუსტრაციოდ გამოდგება ხელნაწერი A — 619, რომელიც XVI ს-ის I ნახევარს განეკუთვნება²⁵ და სამეცნიერო ლიტერატურაში კარგად ცნობილი, საქართველოს ხელოვნების მუზეუმის ქსოვილებისა და ნაქარგების ფონდში დაცული ანჩელი ეპისკოპოსის იოანეს კუთვნილი ოლარი. აღსანიშნავია, რომ ეს ოლარი თარიღს შეიცავს (ქსჩინ სა **ფხვ** — სა ქრ/ო/ნი-კ/ო/რისა ფლბ-სა = 532.780 + 532 = 1313 წ/ევ²⁶. ამ ოლარის 1312 წლის წარწერაში ა (ე), რომელიც „ანად“ იკითხება, სიმალლით ცალკეულ შემთხვევაში სტრიქონის ტოლია, უმეტესად კი მომცრო ზომისაა (სურ. 5). მსგავსი ვითარება დასტურდება ლესთაგის ფრესკულ წარწერებში.

ამრიგად, ლესთაგის წარწერების დათარიღების ის „მთავარი დასაყრდენი“, რაც ვ. სილოგავას ა (ე) „ანის“ შენაცვლება-არგუმენტად მოაქვს, უსაფუძვლოა. ვ. სილოგავას მიერ განსაზღვრული ლესთაგის საქტიტორო წარწერების თარიღი XVII ს., რაც კედლის მხატვრობის თარიღიც გამოვიდოდა, მიუღებელია.

ლესთაგის ეკლესიის მხატვრობის თარიღის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული სამი სხვადასხვა თვალსაზრისი XV²⁷—XVI²⁸—XVII²⁹

სურ. 5.

²³ ვ. სილოგავა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 74.

²⁴ Е. Такайшвили. Образцы надписей и стенной росписи монастыря Св. Креста близ Иерусалима, сборник материалов вып. XIII, Тифлис, 1913, გვ. 155.

²⁵ ზ. ალექსიძე, არსენი საფარელის „განყოფისათვის ქართლისა და სომხეთისა“, ქართული წყაროთმცოდნეობა, IV, 1973, გვ. 127-130.

²⁶ ქრონიკონი XIII მოქცევით უნდა ვიანგარიშოთ, რადგან XIV მოქცევის შემთხვევაში 1844 წელს მივიღებთ. გარდა ამისა ოლარზე არსებული წარწერებიდან ყველაზე გვიანია შეკეთების დროის თარიღიანი წარწერა, რომელიც 1652 წელს განეკუთვნება ამის შესახებ იხ. ვ. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობა სამეგრელოში, ტ. II, ტფ., 1914, გვ. 181-185, ქ. დავეითაშვილი, ქართული ნაქარგობის უძველესი ნიმუში, „ძეგლის მეგობარი“, 22 თბ., 1970, გვ. 30-33. ხელოვნების მუზეუმის ქსოვილებისა და ნაქარგობის ფონდი № 1359 (ო. 76).

საუკუნეები გვაეალდებულებს ჩვენი მოხატულობა ამ პერიოდის ნიმუშებს შევადაროთ. საქმეს ის ართულებს, რომ ამ ხანის ძეგლები ამჟღავნებენ დიდ ტენდენციას არქაული იკონოგრაფიული სქემების გამეორებისადმი, თუმცა მათში მანკ ალიბეჭდება შედარებით მოგვიანო ხანის სტილისტური ნიშნები. ამის მიუხედავად ამა თუ იმ თემის ტოპოგრაფიაც გარკვეულად დაგვეხმარებოდა ლეხთაგის ფრაგმენტული მოხატულობის თარიღის განსაზღვრაში. ასეთად მიგვაჩნია მაცხოვრის ხელთუქმნელი ხატის — „მანდილიონის“ — არა იკონოგრაფია, არამედ მისი ტოპოგრაფია.

ლეხთაგის მოხატულობაში სარკმელსა და ტრაპეზს შორის არსებულ სიბრტყეზე გამოსახულია მაცხოვრის „მანდილიონი“. საყურადღებოა, რომ ამ თემის ზუსტად ამდაგვარი ტოპოგრაფია გვხვდება XII—XIII საუკუნეების შემდეგ ძეგლებში: კაზრეთის ისპიანში (XIII ს.), თანლილში (XII—XIII სს)³⁰, ხობში (XIII ს.), ქობაირში (XIII ს.), სოფ. ხეს წმ. ბარბარეს ეკლესიაში (XIII—XIV სს.)³¹.

XIV ს.-ის I ნახევრიდან „მანდილიონის“ თემა კონქის საკვექ თაღში გადადის (უბისი XIV ს. I ნახ.)³², ხოლო XIV ს.-ის შუა წლებში — თაღში ინაცვლებს ადგალს (სორი)³³. XVI—XVII სს. ის მოხატულობანი, რომლებშიც „მანდილიონია“ გამოსახული, იმეორებენ XIV ს.-ის II ნახევრის ტოპოგრაფიას და ამ თემას თაღში ანაწილებენ (ლატალის თარინგზელი XVI ს., გრემი XVII ს.)

როგორც ვნახეთ, საკურთხეველის სარკმელსა და ტრაპეზს შორის არსებულ სიბრტყეზე განაწილებული „მანდილიონის“ თემა XIV ს.-ის და მის მომდევნო ხანის არც ერთ ძეგლში არ დასტურდება. ლეხთაგის ფრაგმენტული მხატვრობა „მანდილიონის“ ტოპოგრაფიის გათვალისწინებით XIII ს.-ის ძეგლებთან პოულობს მსგავსებას.

ლეხთაგის კედლის მხატვრობაში ჩვენს ყურადღებას იპყრობს ერთგვარად მონუმენტური ფიგურები, ალბეჭდილი სამოსის დრაპირების დეკორაციული ელემენტებით, რითაც XIII ს.-ის კედლის მხატვრობის ნიმუშებთან ამჟღავნებს მსგავსებას. ეს შთაბეჭდილება კიდევ უფრო ძლიერდება, საკურთხეველის აფსიდში რეგისტრის გამყოფი, კიბური ორნამენტით შედგენილი ფართო დეკორაციული ზოლით. ეს დეკორი თავისი საერთო იერით განსხვავდება შედარებით მოგვიანო ხანის მსგავსი კიბური ორნამენტისაგან, იმით, რომ მას არ გააჩნია დამატებითი ფერადოვანი ზოლები.

გარდა ამისა ლეხთაგის მხატვრობაში ხაზი ნახატის მთავარი გამომსახველი საშუალება, ტეხილი კი არ არის, როგორც ეს გვიანი ხანის კედლის მხატვრობისათვისაა დამახასიათებელი, არამედ მისი განვითარება მწყობრი და ერთგვარად დენადია. ეს დეტალიც ძეგლის ადრეულობაზე მიუთითებს.

²⁷ მ. ბ ე რ ძ ნ ი ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 127.

²⁸ ნ. ჩოფიკაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 157.

²⁹ ე. სილოგაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 74.

³⁰ თანლილის მეორე პერიოდის მხატვარი ზუსტად იმეორებს „მანდილიონის“ თავდაპირველ სახეს.

³¹ ი. ყიფშიძე, ზემო სვანეთის სოფ. ხეს ეკლესიის მხატვრობის იკონოგრაფიული სქემის თავისებურება, შანე, ისტორიის სერია, III, 1975, გვ. 46-54.

³² შ. ამირანაშვილი, უბისი, მასალები ქართული კედლის მხატვრობის ისტორიისათვის, ტფ., 1929, ტაბ. XXIII.

³³ შ. ამირანაშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია, თბ., 1961, გვ. 355.

ზემო აღნიშნულის გვერდით ჩვენს ფრაგმენტულ მოხატულობაში შეინიშნება ისეთი დეტალები, რომლებიც პალეოლოგთა სტილის კედლის მხატვრობისათვისაა დამახასიათებელი. ასეთია კარის თავზე გამოსახული ორნამენტული მოტივი, რომელიც ჩარჩოშია ჩაწერილი. ჩარჩოში ჩასმული ორნამენტი, რომელსაც ფუნქციურად დამოუკიდებელი მხატვრული სახე აქვს. გეხდება უბისის³⁴, წალენჯიხის, ნაბახტევის³⁵ კედლის მხატვრობაში. აგრეთვე ლესთაგის კარის თაღში განაწილებული, სამკუთხედებში ჩაწერილი მცენარეული დეკორის მსგავსი მოტივი ფართოდაა გავრცელებული უბისის³⁶, ხობის, წალენჯიხის მოხატულობაში.

ლესთაგის ფრაგმენტულად შემორჩენილი კედლის მხატვრობის თარიღის განსაზღვრაში გადამწყვეტი მნიშვნელობა ქტიტორთა სამოსის ენიჭება, რადგან მხატვრობაში ყველაზე კარგად ქტიტორთა პორტრეტული გამოსახულებებია დაცული. მათი სამოსის და თავსაბურავების გავრცელების ქრონოლოგიური საზღვრების გარკვევა, ცხადია, კედლის მხატვრობის თარიღსაც განსაზღვრავს.

ლესთაგის მამაკაც ქტიტორთა ჩაცმულობისათვის დამახასიათებელია წელზე მომდგარი, ბოლო გაფართოებული მცენარეული და გეომეტრიული მოტივებით დეკორირებული კაბა³⁷ (სურ. 2, სურ. 4, II), რომლის გულისპირი სამკუთხადაა ჩაჭრილი. გულისპირი, ფართო სარტყელი, ქობა და ყოშები ძვირფასი ქვებითა და მარგალიტებითაა შემკული. გულისპირის ქვეშ მოჩანს „ფესუელი“³⁸ სამოსი.

მჭაფარასიეების წითელი ფერის თავსაბურავი ე. წ. „ზარისებური“³⁹ ფორმისაა, რომლის ქვედა ნაწილი ბეწვითაა გაწყობილი (სურ. 3). ამ კონუსისებური ფორმის ქუდის ზედა ნაწილი პატარა მორჩებით გაფორმებული დიდი ზომის კოპით მთავრდება. წითელი წერტილებით გაწყობილი (თვლებით?) ორი მოხრილი, ფრთის ფორმის მქონე, ღერი ამკობს თავსაბურავს. როგორც ძეგლის შესწავლამ დაგვარწმუნა მჭაფარასძეთა თავსაბურავების ფორმა იდენტურია ასლან მჭაფარასძის თავსაბურავისა, რომელიც ყველაზე უკეთესადაა შემორჩენილი (სურ. 3,4).

რაც შეეხება დემეტრე ჩართველანის ქტიტორულ გამოსახულებას — მჭაფარასძეებისაგან იგი განსხვავდება მხოლოდ ქუდით, რომელიც წაკვეთილი კონუსის ფორმისაა და მისი ორივე მხარე დაბლა დაშვებულ მსხვილი ნაკვეთებით ფორმდება⁴⁰ (სურ. 2).

როგორც ვიცით, სამეცნიერო ლიტერატურაში ლესთაგის მხატვრობის თარიღი XV, XVI, XVII საუკუნეებით არის განსაზღვრული. ეს გარემოება გვაი-

³⁴ შ. ამირანაშვილი, უბისი, ტაბ. LXI, LXVI, LXXXI, LXXX, XCI.

³⁵ ი. ლორთქიფანიძე, ნაბახტევის მხატვრობა, თბ., 1973, ტაბ. 71.

³⁶ შ. ამირანაშვილი, უბისი, ტაბ. XIII.

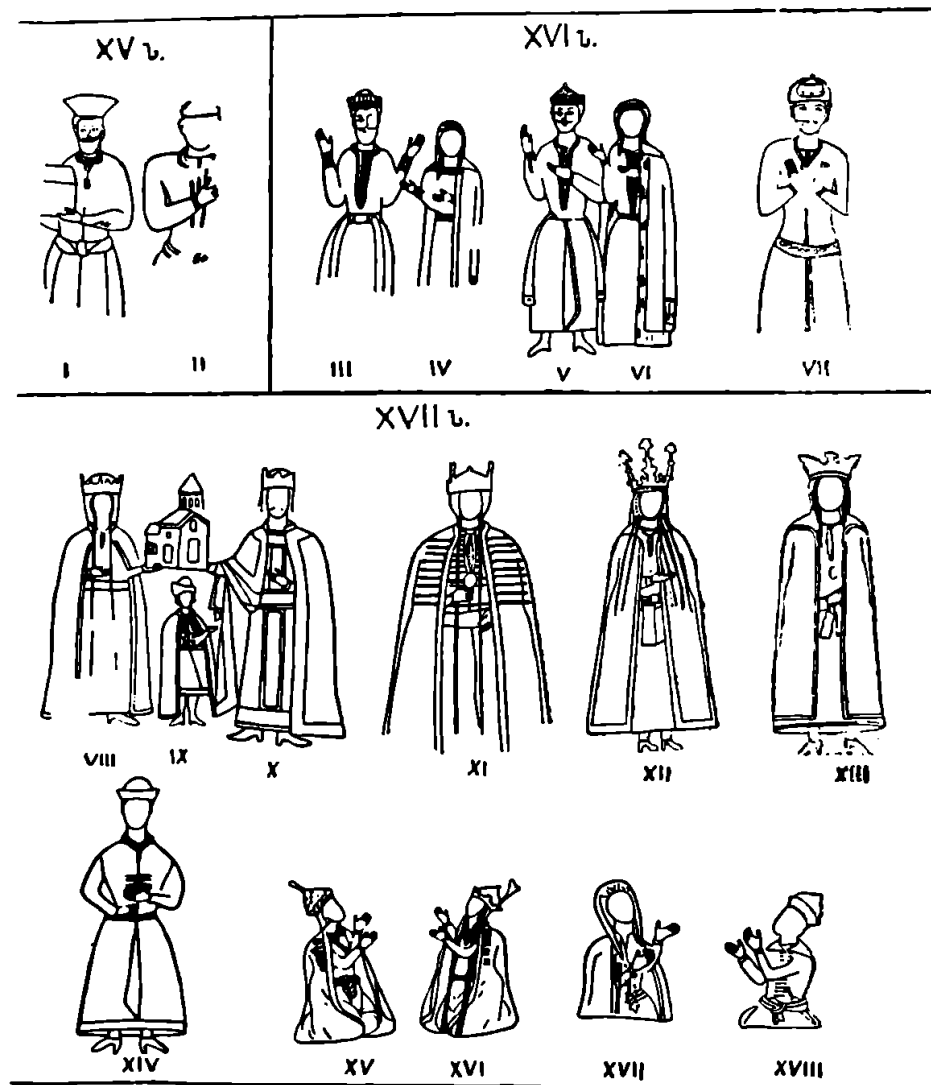
³⁷ მხოლოდ ერთ შემთხვევაში (ასლანი) გეხდება ზოლიანი კაბა (სურ. 3).

³⁸ ასე უწოდებს სამოსს ქვეშ არსებულ ჩასაცმელს ივ. ჯავახიშვილი, იხ. მისი მასალები ქართული ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, ტ. III-IV, თბ., 1962, გვ. 37, 66.

³⁹ ასე უწოდებს ასეთი ფორმის ქუდებს ნ. ჩოფიკაშვილი, იხ. მისი დასახ. ნაშრომი, გვ. 157.

⁴⁰ ის ფაქტი, რომ სხვადასხვა სახლის წარმომადგენელს ერთნაირი კაბები მოსავთ, მაგრამ მათი ქუდები არსებითად განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, ხომ არ უნდა მოგვანიშნებდეს იმაზე, რომ თითოეული სახლისათვის (გვარისათვის) რეგლამენტირებული იყო გარკვეული ფორმის ქუდი, მსაზღვრებლის შესაბამისი ინსიგნიებით.

ძულებს ჩვენი ქტიტორთა სამოსი ზემოთ დასახელებულ საუკუნეებში გავრცელებულ ჩაცმულობას შევადაროთ. XV ს-ის კარგად დათარიღებული ნაბახტევის ქტიტორთა სამოსიდან ჩვენთვის საყურადღებოა ქუცნა ამირეჯიბის ჩაცმულობა⁴¹, რომელიც არსებითად განსხვავდება ლეხთაგის ქტიტორთა სამოსისაგან. ქუცნას აცვია კისერთან მრგვალად ამოღებული, ბოლომდე ჩახსნილი, გრძელი კაბა, სამოსის ფართო სახელოები მაჭებთან ვიწროვდება.

სურ. 6.

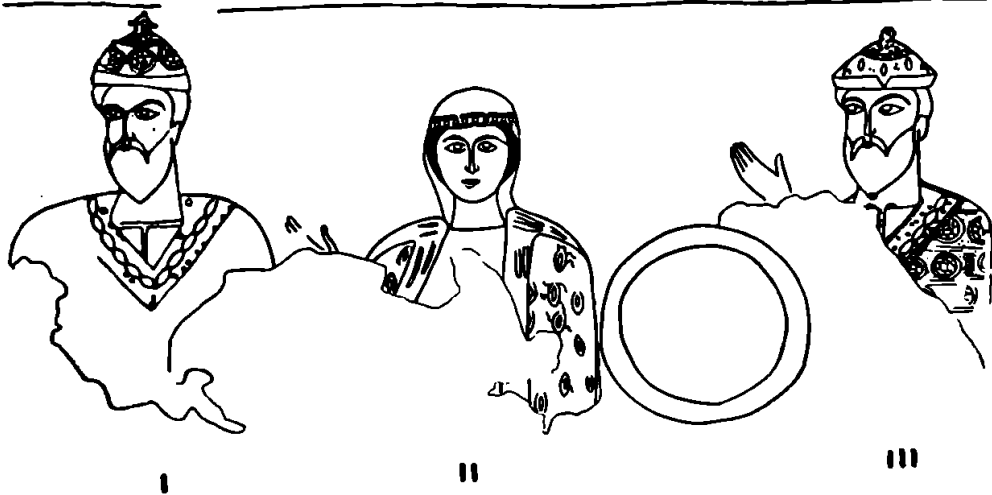
მარგალიტებით შემკული მრგვალად ამოჭრილი გულისპირიდან მოჩანს ღია ფერის ქვედა სამოსი. წინ სქელ მარყუჟად განასკველი ქსოვილის ფართო ქამრის ზოლები გვერდებზე თავისუფლად ეშვება (სურ. 6, I). მსგავსადაა

⁴¹ ალექსანდრეს ჩაცმულობა არ გამოდგება ჩვენთვის შესაძარებელ მასალად, რადგან მას ლორატული საკოსი მოსავს.

შემოსილი გომართის XV ს. კედლის მხატვრობის ქტიტორი—ზვიადი (სურ. 6, II). რაც შეეხება ამავე პერიოდის ქტიტორს, ზაზა ფანასკერტელს, მისი კაბა ქუცნა ამირეჯიბის კაბის მსგავსია, მაგრამ მისი გულისპირი სამკუთხადაა ამოჭრილი. ამ მხრივ იგი არც ლესთავის ქტიტორების სამოსის გულისპირთან ანალოგიულობას მსგავსებს.

XVI ს-ის მამაკაც ქტიტორთა სამოსი მსგავსებას იჩენს ქუცნა ამირეჯიბის ჩაცმულობასთან (ობჩა, ბუგეული), მაგრამ მათი თავსაბურავები განსხვავდებიან (სურ. 6, III, V).

XVII ს-ის მამაკაცთა სამოსი არსებითად განსხვავდება როგორც ლესთავის, ისე XV—XVI სს. ჩაცმულობისაგან. ამ ხანაში მამაკაცთა სამოსში ფართო გავრცელებას პოულობს მოსასხამები (სურ. 6, X, XV). როგორც მოსასხამები, ისე ჩაჭრილი კაბების გულსპირები, ჩაფრასტებით იკვრება. საყურადღებოა, რომ ამ ხანიდან როგორც მამაკაცებს, ისე ქალებს აცვიათ ქუსლიანი ფეხსაცმელები. თუნდაც ამ ნიშნებითაც ისინი არსებითად განსხვავდებიან ჩვენს ქტიტორთა ჩაცმულობისაგან.

სურ. 7.

ლესთავის ქტიტორთა (მამაკაცთა) სამოსი დიდ მსგავსებას პოულობს მღვიმევის XIII ს-ის 80-იანი წლების⁴² კედლის მხატვრობის ქტიტორთა სამოსთან (სურ. 7, I, III). კახაბერისა და რატის კაბების გულის პირი სამკუთხადაა ჩაჭრილი ლესთავის ქტიტორთა კაბების მსგავსად მათი სამოსის გულის პირი, ძვირფასი ქვებითა და მარგალიტებით შემკული ფართო ზოლებითაა გაწყობილი ისეთივე წესით, თვლების მონაცვლეობით და ფერადოვანი გამით, როგორც ლესთავში გვაქვს. გარდა ამისა დიდი მსგავსება ჩანს მჭაფარასების, რატისა და კახაბერის თავსაბურავების ფორმათა შორის.

ლესთავის ქტიტორი ქალებიდან მხოლოდ ორია მოსასხამიანი, დანარჩენი ორი კი მოსასხამის გარეშეა წარმოდგენილი. მცენარეული დეკორით შემკულ მოსასხამებს ცრუ სახელოები აქვს (სურ. 1, I, II). მათი წელზე მომდ-

⁴² იხ. ან. მესხიძე ნ. ჩოფიკაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 35-36, შენ. 75.

გარი და ქობისაყენ ოდნავ გაგანიერებული კაბები ქტიტორ მამაკაცთა სამოსის მსგავსია⁴³ (სურ. 1, 2, 3). იმ განსხვავებით, რომ ქალებს კაბების ყელზე მომდგარი გულისპირი სწორი ხაზით ბოლოვდება და დამატებითი შემკულობა არ გააჩნია (სურ. 1). მათი თავსაბურავები გამჭვირვალე ქსოვილის კუბასტს წარმოადგენს, რომელიც წითელი თვლებით გაწყობილი მოხრილი ღერებით არის შემკული. სამკაულებიდან აღსანიშნავია რკალზე დაკიდებული წითელი და ცისფერი ქვებით შედგენილი საყურეები. თითებზე უხვად (თითქმის ყველა თითზე, ზოგ შემთხვევაში თითოზე ორიც კი) აქვთ აცმული სხვადასხვა ფორმის ბეჭდები (სურ. 1).

ლესთაგის ქტიტორ ქალთა მოსახლამის ცრუ სახელოები რაიმე ქრონოლოგიურ მითითებად არ გამოგვადგება, რადგან აღრეული შუა საუკუნეებიდან მოყოლებული XVII სს. ჩათვლით ქალთა სამოსში ცრუ სახელოები გვხვდება⁴⁴. ამ შემთხვევაში ჩვენთვის კაბების გულისპირის თარგა საინტერესო. XVI—XVII საუკუნეებში კაბის გულისპირი ჩაჭრილია, საიდანაც მოჩანს ქვედა სამოსი. გარდა ამისა, როგორც მოსახლამები, ისე კაბები უმეტესწილად ჩაფრასტებით იკვრება. ამ პერიოდის ქალის სამოსში ხვდება ქსოვილის ფართო სარტყლებს, რომლებიც წინ არიან შეკრული და ტოტებით დაბლა ჩამოშვებული (სურ. 6, XI, XII, XIII, XVII). ზემოჩამოთვლილი არც ერთი ელემენტი არ დასტურდება ლესთაგის ქალთა სამოსში. დამატებითი შემკულობის გარეშე წარმოდგენილი, ყელზე მომდგარი, სწორი ხაზით გაფორმებული გულისპირი გვხვდება მღვიმევის XIII ს-ის კედლის მხატვრობის ქტიტორის—რუსუდანის სამოსში (სურ. 7, II)⁴⁵. ლესთაგის ქტიტორ ქალთა სამკაულში ჩვენს ყურადღებას იქცევს ხელების ბეჭდებით უხვად შემკობა, რაც დადასტურებულია მხოლოდ შუაფეოდალური ხანის ერთადერთ მაგალითში (თამარ მეფის ქტიტორული გამოსახულება ბეთანიაში).

რაც შეეხება კუბასტის მოსართავ ელემენტებს — დეკორატიულ მოხრილ ღერებს, ჩვენთან ვერ მოეძებნა პარალელი. ერთადერთი მსგავსება ჩანს კვიპროსის ერთ-ერთ ფერწერულ ხატზე გამოსახულ ქტიტორი ქალის თავსაბურავთან, რომელზეც მსგავსი ღერებია გამოსახული. ხატი 1356 წლით თარიღდება⁴⁶.

ლესთაგის ქტიტორ ქალთა თმის დაყენების წესი განსხვავდება XVI, XVII სს ქალთა თმის ვარცხნილობისაგან. ლესთაგში ქალებს თმები ყურს უკან აქვთ გადატანილი, მსგავსად აღრეული ხანის თმის დაყენების წესისა. როგორც ცნობილია, გვიან ხანებში თმები ნაწნავებადაა წინ ჩამოშვებული (ოზჩა, ბუგეული, წალენჯიხა, მარტვილი, ცაიში, ნიკორწმინდა (იხ. სურ. 6, IV, VI, VIII, XI, XII, XIII, XVI, XVII).

ასეთივე სხვაობა ჩანს მამაკაცების ულვაშის დაყენების წესში. ლესთაგის ქტიტორებს ულვაშის ბოლო დაბლა აქვთ დაშვებული. გვიან ხანაში კი

⁴³ ამის გამო მიუჩნევა მ. ბერძენიშვილს მოსახლამის გარეშე გამოსახულ მარამ (მარბს) მჭაფარასძე და ანონიმი ასული პირნათელის ვაჟებად

⁴⁴ ნ. ჩოფიკაშვილი, ქართული კოსტიუმი, გვ. 41-49.

⁴⁵ ხელოვნების მუზეუმის ფონდში დაცულ მღვიმევის ქტიტორების ასლზე ძეგლიდან ჩანს კაბის სწორხაზოვანი გულისპირი და მოსახლამის ზედა ნაწილი. ნ. ჩოფიკაშვილი აქ ოქროქსოვილთა შემკულ კაბის გულისპირს ხედავს. მეცლევარს ვერ შეუმჩნევა მოსახლამი. იხ. ნ. ჩოფიკაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 48.

⁴⁶ Сокровища Кипра, М., 1976, Таб. X и X а.

ნაბახტევიდან მოყოლებული XVII ს-ის ჩათვლით, როგორც ჩანს, შეიცვალა ულვაშის დაყენების წესი და ისინი ზევით აპრენილი წაწვეტებული ბოლოებით გამოისახებიან (სურ. 6, I, III, V, VII).

ზემოთქმულის საფუძველზე დავასკვნით: ლექთაგის ფრაგმენტული კედლის მხატვრობა, რომელშიც მკაფიოდაა აღბეჭდილი პროვინციული სამხატვრო სკოლის ტრადიციები, ნათლად ავლენს XIII—XIV სს. მ მიჯნის სტილისტურსა და იკონოგრაფიულ ნიშნებს და საფიქრებელია, მისი ყველაზე გვიან ხანა XIV ს-ის I ნახევარი იყო.

Е. К. КАВЛЕЛАШВИЛИ

КТИТОРСКИЕ ПОРТРЕТЫ ЦЕРКВИ В ЛЕХТАГИ

Резюме

Внутреннее пространство Лехтагской церкви, находящейся в Верхней Сванети в Местиа, было полностью оформлено росписью. До нас дошли лишь изображения ктиторов, небольшие фрагменты композиций и следы декорационного занавеса.

О ктиторских портретах и, соответственно, о дате росписи в научной литературе высказаны три совершенно различных мнения (XV, XVI, XVII вв.). Вместе с тем, изображения исторических лиц исследователи заметили только на южной и северной стенах.

В статье показано, что ктиторские изображения распределены на северной, западной и южной стенах. На северной стене представлены главные ктиторы — Пирнател, Додил и Иванэ Мджапарасдзе. На противоположной стене — дочери Пирнатэла, а на западной стене — младший сын Пирнатэла — Аслан и Деметре Чартвелани.

Изображения Пирнатэла Мджапарасдзе и его сыновей в росписи представлены в той же возрастной последовательности, что и в сванских документах №№ 6 и 106. Это дало возможность автору идентифицировать лиц, упомянутых в историческом документе и изображенных в росписи церкви Лехтаг.

В одеяниях ктиторов Лехтагской церкви выявляется сходство с одеяниями ктиторов в Мгвимевской росписи, датируемой 80-ми годами XIII века.

Сравнительный, стилистический и иконографический анализ росписи позволяет определить дату памятника концом XIII, первой половиной XIV веков.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმი.

ილია ანთელავა

ნიკორწმინდის „დაწერილის“ დათარიღებისათვის

ნიკორწმინდელის დაწერილი გამოსცა და დაათარიღა თ. ჟორდანიამ¹. იგი უეჭველად თელიდა, რომ დოკუმენტის გამცემი იყო კახაბერყოფილი კირილე, ძე ერისთავთ-ერისთავის რატისა². პალეოგრაფიულადაც იგი დოკუმენტს XI საუკუნეს მიაკუთვნებდა. სამწუხაროდ, დაწერილის დედანი დაკარგულია და დღეს ძნელია მსჯელობა მისი პალეოგრაფიული ნიშნების შესახებ. თ. ჟორდანიას იმდენად დასაბუთებულად მიაჩნდა აზრი, რომ დოკუმენტის გამცემი კახაბერყოფილი კირილე იყო, რომ არ ჩაუთვლია საჭიროდ ტექსტის უფრო ღრმა პალეოგრაფიული და ტექსტოლოგიური ანალიზი ჩაეტარებინა. შემდგომი ხანის მკვლევრებს კი აღარ ჰქონდათ დოკუმენტის პალეოგრაფიული შესწავლის საშუალება.

თ. ჟორდანიას მიერ გადაწერილი პირის გარდა არსებობს ს. კაკაბაძის მიერ გადაწერილი პირიც, რომელმაც ხელი შეუწყო დოკუმენტის შემდგომ გამომცემლებს ტექსტის გამართვაში.

ი. ჭავჭავაძე იზიარებდა აზრს, რომ ნიკორწმინდელის დაწერილი XI ს.-ის ძეგლია, მაგრამ საეკვოდ მიაჩნდა თ. ჟორდანიას აზრი მისი კახაბერყოფილი კირილესთვის მიკუთვნების შესახებ³.

ნიკორწმინდელის დაწერილი ვრცლად შეისწავლა და ტექსტი გამოსცა მ. ბერძენიშვილმა⁴. მკვლევარმა დოკუმენტი ასევე დაათარიღა XI საუკუნით, უფრო ზუსტად 1060—80 წლებით. საამისო არგუმენტად მკვლევარმა მოიტანა შემდეგი ფაქტები: 1. საბუთში არ გვხვდება ბიზანტიური ფული ბოტინატი, რაც იმაზე უნდა მიგვანიშნებდეს, რომ დოკუმენტი ბოტინატის მოჭრამდეა შედგენილი; 2. დაწერილში იხსენიება ვინმე იოანე ლიპარიტის ძე, რომელიც უნდა იყოს ბაგრატ IV-ისა და გიორგი II-ის თანამედროვე იოანე ბალვამი; 3. დოკუმენტში „გაურკვეველ კონტექსტში“ მოხსენიებული კახაბერი უნდა იყოს XI ს. მოღვაწე კახაბერ კახაბერის ძე; 4. დაწერილში მოხსენიებული ვინმე ვარაზგაჩე უნდა იყოს ბიზანტიური წყაროების მიხედვით ცნობილი ვარაზგაჩე, რომელიც ბიზანტიაში მოღვაწეობდა.

მკვლევრის პირველი არგუმენტი საკმაოდ სათუთაა. დოკუმენტში ამა თუ იმ ფულის მოუხსენებლობა სრულიადაც არ ნიშნავს, რომ დოკუმენტი ამ ფულის მოჭრამდეა შექმნილი. ა. მ. ბოტინატი არ მოიხსენება გრიგოლ სურამე-

¹ თ. ჟორდანიას, ქრონიკები, II, გვ. 44-49.

² იქვე, გვ. 43.

³ ი. ჭავჭავაძის ვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, ტ. 1, ტფ., 1930, გვ. 101.

⁴ მ. ბერძენიშვილი, ნიკორწმინდის „დაწერილი“, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 34, თბ., 1962.

ლის დაწერილში, მაგრამ იქ მოიხსენება დუკატი⁵, რომლის მოჭრა უსწრებდა ბოტინატის მოჭრას⁶. ასეთივე მდგომარეობაა „კელმწიფის კარის გარიგებაში“⁷ და სხვ. შესაძლოა ნიკორწმინდის წინამძღვარს არ ჰქონდა ხელთ ბოტინატი. ეს არგუმენტი, ფიქრობთ, ნაკლებ საფუძველს გვიქმნის დაწერილის დათარიღებისათვის.

არ არის ნათელი ასევე, რა კავშირი უნდა ჰქონოდა გარდა სახელისა, ბიზანტიაში მოღვაწე ვარაზეაჩეს იმერეთის სოფელ ფუთში ორი გლეხის შემწირველ ვარაზეაჩესთან.

დოკუმენტის დათარიღების შესახებ არსებული მასალების შესწავლამ დაგვარწმუნა, რომ გამომცემელთა ერთადერთი სერიოზული არგუმენტი დაწერილის XI საუკუნით დათარიღებისათვის არის იოანე ლიპარიტის ძისა და კახაბერის მოხსენიება. რომლებიც იდენტიფიცირებული არიან იოანე ბაღვაშთან და კახაბერ კახაბერისძესთან. ეს იდენტიფიკაცია ძალზე საეჭვოა.

ნიკორწმინდელის დაწერილში მოხსენიებული საკმაოდ მრავალრიცხოვანი პირებიდან ერთადერთი პიროვნება, რომელიც მოიხსენიება ერისთავთ-ერისთავის ტიტულით. არის ვინმე მიქელი. არც იოანე ლიპარიტის ძის და არც ვინმე კახაბერის მიმართ დოკუმენტის შემდგენელი არ თვლის საჭიროდ ერისთავთ-ერისთავის ტიტული იხმაროს. შეუძლიათ მიგვითითონ, რომ ეს შემთხვევითი ფაქტია, მაგრამ თვალში საცემია ერთი გარემოება: ერისთავთ-ერისთავი მიქელ დოკუმენტში მოიხსენიება ორჯერ და დოკუმენტის გამცემს არც ერთხელ არ ავიწყდება მისი ერისთავთ-ერისთავობა: „და მუნვე ზნაკუას ერისთავთ-ერისთავმან მიქელ წორბელისაგან და ვახტანგისაგან იყიდა მიწა ტყიანი...“⁸ „და ერისთავთ-ერისთავმა მიქელ შემოსწირა, წიგნი სენაქსარა ა.“⁹. ეს ფაქტი გამორიცხავს შემთხვევითობას და საშუალებას გვაძლევს ვამტკიცოთ, რომ დოკუმენტში მოხსენიებული პირებიდან მხოლოდ ერთია ერისთავთ-ერისთავი და ეს პიროვნება ვინმე მიქელია. მ. ბერძნიშვილი ვარაუდობს, რომ მიქელი „ადგილობრივი“ საგვარეულოს, ე. ი. კახაბერიძეების წარმომადგენელი უნდა იყოს¹⁰, მაგრამ სამწუხაროდ, ეს ვარაუდი ვერ ხსნის კითხვას: რატომ არ არიან მოხსენიებულნი ერისთავთ-ერისთავებად იოანე და კახაბერი.

დოკუმენტში მოიბოვება ზოგიერთი საყრდენი, რომელიც გამორიცხავს მის მიკუთვნებას XI საუკუნისათვის. მოვიტანოთ სათანადო ადგილი მ. ბერძნიშვილის გამოცემიდან: „2. ი-ე ლიპარიტის [ქემან შემოსწირა] სტავრაი ლომოან ბერძ... და უკიდავს. 3. კახაბერსა.... ს. ცოლმან ზაზი შე[მოსწირა] [ბა]ლდადური აფი ა და შეგვე[რე]ნ კუართი ა და სასთაული ბ.“¹¹ მოტანილ ადგილში ი. დოლიძემ „ბერძ“.... აღადგინა, როგორც „ბერძ[ნული]“¹².

ხსენებული კონტექსტიდან გამომავლად დასკვნა, რომ კახაბერის ცოლმა, სახელად „ზაზიმ“ შესწირა ნიკორწმინდას ბალდადური ქსოვილი „აფი“, საიდანაც მონასტერში შეეკრეს ერთი კვართი და ორი სასთაული.

⁵ ი. დოლიძე, ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 43.

⁶ იხ. გ. ჯაფარიძე, ოქროს მონეტის ტერმინოლოგია, XI—XIII სს. საქართველოში, მაცნე, № 3, 1976. გვ. 91.

⁷ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 84.

⁸ მ. ბერძნიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 34.

⁹ იქვე, გვ. 37.

¹⁰ იქვე, გვ. 29.

¹¹ მ. ბერძნიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 33.

¹² ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 27.

უნდა აღინიშნოს, რომ სიტყვა „კახაბერსა“ საერთოდ არ უნდა ეკუთვნოდეს იმ წინადადებას, სადაც ქსოვილის შეწირვაზეა საუბარი. ციტირებული ადგილიდან არ გამომდინარეობს, რომ ვინმე „ზაზი“ კახაბერს მეუღლეა. „კახაბერსა“ უნდა ეკუთვნოდეს წინამავალ წინადადებას, სადაც „ლომონი სტავრის“ შეწირვაზეა საუბარი. გამომცემლებს როგორღაც შეუშინევთ დარჩენიათ, რომ „და უკიდავს“ უნდა შესწორებულიყო, როგორც „დაუკიდავს“. წინადადება რომ აზრობრივადაც და გრამატიკულადაც გაიმართოს, ვფიქრობთ, მან ასეთი სახე უნდა მიიღოს: „იოანე ლიპარიტის [ძისა სულისათვის?] სტავრაი ლომონი ბერძნული დაუკიდავს კახაბერსა“. იმ პირის სახელი, ვისმა ცოლმაც მონასტერს ბალდადური ქსოვილი შესწირა, წაშლილია და მისგან მხოლოდ ბოლოკიდური „ს“ არის დარჩენილი („კახაბერსა...ს ცოლმან“).

განვიხილოთ მეორე წინადადება: „...ს ცოლმან ზაზი შე[მოსწირა] [ბა]-ლდადური აფი“. რას ნიშნავს „აფი“? თ. ჟორდანია ვარაუდობდა, რომ ეს შეიძლება ყოფილიყო „ქაფი“¹³. მიუხედავად ამისა მან ეს სქოლიოში აღნიშნა კითხვის ნიშნით და ტექსტში არ შეუტანია. „ქაფი“ სულხან-საბას განმარტებით „სამხარილიე ჯავშანია“, რომლისგანაც ცხადია კვართსა და სასთაულს ვერ შეეკრავდნენ. მ. ბერძნიშვილმა „აფი“ განმარტა, როგორც „ქსოვილი ერთდაგვარი“¹⁴. მკვლევარს არ მოუტანია რაიმე საბუთი იმის დასამტკიცებლად, რომ ქსოვილი „აფის“ სახელწოდებით ნამდვილად არსებობდა. ხანგრძლივი ძიების მიუხედავად ვერც ჩვენ ვერ მივაკვლიეთ ქსოვილს ამ სახელწოდებით. საფიქრებელია, რომ მონასტრისათვის შეწირული ქსოვილის სახელი არის არა „აფი“, არამედ „ზაზი“, რომელიც ქალის სახელადაა მიჩნეული. „ზაზი“ უნდა იყოს ის ქსოვილი, რომელიც გვხვდება „ზეზი“, „ზეპეზის“ სახელწოდებით¹⁵. „ზაზი“ „ზეზის“ ვარიანტული სახელი უნდა იყოს, თუ აქ გრაფიკულ შეცდომასთან არ გვაქვს საქმე, რაც ასე ხშირია ჩვენთვის საინტერესო დოკუმენტში (მაგ., ხაბასტა-ტაბასტა, საყნისი — საყნისი, საჯი-ლი — საჯადი და სხვა)¹⁶.

„ზეზი“ ი. აბულაძის განმარტებით არის «ბისონი»¹⁷. დ. ჩუბინოვის ლექსიკონში «ზეზი» განმარტებულია, როგორც «галун. виссон, драгоценная ткань»¹⁸. ბ. ლომინაძის განმარტებით, ბისონის ქსოვილად გამოიყენებოდა სკარამანგი, ზეზი, ოქსინო, ოქროქსოვილი, სტავრა, დიბა და სხვა.¹⁹ ნათელია, რომ კვართი და სასთაული შეუეკრავთ ზეზისაგან და არა არასტებული ქსოვილისაგან, «აფისაგან».

თუ „აფი“ ქსოვილის სახელწოდება არ არის, მაშ რას ნიშნავს ეს სიტყვა?! ნათელია, რომ ქსოვილი ზეზი, რომელიც უცნობი პირის ცოლმა (რომლის სახელი ასევე უცნობია) შესწირა მონასტერს, „ბალდადური“ ყოფილა. ეს კი საშუალებას გვაძლევს აღვადგინოთ „აფი“, როგორც „[ალ]აფი“. წინადადება, ჩვენი აზრით უნდა გამოიყირებოდეს ამგვარად: „.....ს ცოლმან ზეზი (ზაზი)

¹³ თ. ჟორდანია, ქრონიკები, II, გვ. 44.

¹⁴ მ. ბერძნიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 41.

¹⁵ ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973, გვ. 16.

¹⁶ იხ. მ. ბერძნიშვილი, დასახ. ნაშრომი.

¹⁷ ი. აბულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 165.

¹⁸ Д. Чубинов, Грузино-русский словарь, СПб., 1887, гв. 519.

¹⁹ ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. II, თბ., 1977, გვ. 415.

შე[შოსწირა] [ბა]ლდადური [ალ]აფი ა და შეეკე[რე]ნ კუართი ა და სას-
თაული ბ“.

წინადადების ამგვარი აღდგენა ნებისმიერი არ არის. მას შემდეგ, რაც ზაზი გაგებულ იქნა ქსოვილის სახელად, ცხადია ძნელია ქსოვილის აღმნიშვნელად ვიგულისხმეთ „აფიც“, რომელიც ვერც წყაროებში და ვერც სპეციალურ ლიტერატურაში ვერ დავადასტურეთ ქსოვილის სახელად.

როგორც ჩანს, უცნობი პირის ცოლს „ბალდადური ალაფიდან“ მოყოლილი „ზეზის“ ერთი ნაპერი შეუწირავს მონასტრისათვის კუართისა და სასთაულის შესაკერად, რომელთაც მართლაც ძვირფასი ქსოვილებსაგან კერავდნენ. „ბალდადური ალაფი“ კი თავისთავად მიგვიითმებს XIII ს-ის 60-იან წლებზე და არა XI ს-ის 60—80-იან წლებზე. რკონის დაწერილში აღნიშნულია: „ბალ[დადური ა]ლაფი ყუელა იეფად იყო“²⁰. „ბალდადს ნაშოები ოქრო“ მოიხსენიება ძაგან აბულეთის ძის დაწერილში²¹. „ბალდადური ალაფი“ დაკავშირებულია კონკრეტულ ისტორიულ ფაქტთან, მონღოლთა მიერ ბალდადის აღებასთან და მოოხრებასთან 1258 წელს. ამ ლაშქრობაში ქართველებიც მონაწილეობდნენ და დიდი ალაფიც იშოვეს. ეპითაღმწერლის ცნობით: „ხოლო სიმდიდრისა და ალაფისა მაშინ პოვნილთა ვინ-მე მიუთხრნეს? რამეთუ აღივსნეს თათარნი და ქართველნი ოქროთა, ვერცხლითა, თუალითა, მარგალიტითა, პატიოსნითა ლარიითა და შესამოსლითა“²². (ზაზი ჩვენია. — ი. ა.) „პატიოსანი ლარი“ სწორედ ძვირფას ქსოვილს ნიშნავს. როგორც ვხედავთ, „ბალდადურ ალაფში“, ქართველებს სხვა ძვირფასეულობასთან ერთად ქსოვილებიც წამოუღიათ, ხოლო „ზეზი“, როგორც აღვნიშნეთ, სწორედ ძვირფასი ქსოვილი, „ლარია“.

საფიქრებელია, რომ ნიკორწმინდის მონასტერს შესწირეს სწორედ „ბალდადურ ალაფში“ მოყოლილი „ზეზი“.

ამგვარი გაგება ცხადია, საფუძველს აცლის იოანე ლიპარიტის ძისა და კახაბერის იდენტიფიკაციას, რაც ზემოთ მოტანილი მასალის მიხედვით ისედაც საეჭვოა.

ვინ უნდა იყვნენ იოანე და კახაბერი?! ნიშანდობლივია, რომ თუ ტექსტის ჩვენეული აღდგენა სწორია, ეს პირები ერთად იხსენიებიან. იოანეს „ლომონ სტავრას“ კახაბერი „უცილებს“ მონასტერს. იოანე და კახაბერი იხსენიებიან იერუსალიმის ალაპებში: „ი/ოვან/ე და კახაბერ... ჩამ/ო/ლ/ო/ცვი/თა. შემოსწირა მ/ო/ნასტერსა ორი ათასისა დრ/ა/მა ღიდსა დაჰ[ირება]სა შინა მონ[ასტრი]სასა“²³. ეს ალაპი უეჭველად მიეკუთვნება XIII ს-ის უკანასკნელ მეოთხედს²⁴. თავის მხრივ, იერუსალიმის ეს ალაპი ათარიღებს სინას მთის მოსახსენებელსაც, სადაც მოიხსენიებიან კახაბერი და იოანე²⁵. იმავე მოსახსენებელში არის ვინმე ლიპარიტიც²⁶. სინას მთის მოსახსენებელში კახაბერი და იოანე მოიხსენიებიან, როგორც მიცვალებულნი.

²⁰ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 58.

²¹ იქვე, გვ. 70.

²² ეპითაღმწერელი, ქართლის ცხოვრება, II, თბ., 1959, გვ. 233.

²³ ე. მ. გ. ტ. რ. ე. ე. ლ. ი., მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, თბ., 1962, გვ. 80.

²⁴ იქვე, გვ. 113.

²⁵ ი. ჭ ა ე ა ხ ი შ ე ი ლ ი, სინას მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, თბ., 1947, გვ. 247; იხ. ე. მ. გ. ტ. რ. ე. ე. ლ. ი., დასახ. ნაშრომი, გვ. 118.

²⁶ ი. ჭ ა ე ა ხ ი შ ე ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 247.

გვინდა ყურადღება მივაპყროთ ერთ დეტალს. ნიკორწმინდელის დაწერილში „ლომონ სტავრის“ შეწირვის სუბიექტი არის კახაბერი. სწორედ მან „დაუკიდა“ მონასტერს იოანე ლიპარიტის ძის „სტავრა“. ასევე იერუსალიმის ალაპში შეწირვის სუბიექტად კახაბერი ჩანს, რადგან ალაპი გაჩენილია იოანესა და კახაბერის სახელზე, ხოლო შემომწირველად ერთი პირი იგულისხმება („შემოსწირა“ და არა „შემოსწირნეს“). საფიქრებელია, რომ კახაბერი იოანეს ძმა იყო და ზრუნავდა როგორც ძმის, ისე საკუთარ „სულზეც“.

რაც შეეხება „ბაღდადურ ალაფში“ მოყოლილ „ზეზს“, ის შემწირველს შეეძლო მისი მოპოვებიდან წლების მერეც შეეწირა და ეს არ უშლის ხელს ნიკორწმინდელის დაწერილის XIII ს-ის დასასრულით დათარიღებას.

„ბაღდადური ალაფი“, იოანესა და კახაბერის იდენტიფიკაცია მიგვითითებენ, რომ ნიკორწმინდელის დაწერილი შედგენილი უნდა იყოს XIII ს-ის ბოლო მესამედსა და XIV ს-ის დასაწყისში. ამ თარიღზე მიგვითითებს ერისთავთ-ერისთავი მიქელიც. როგორც ცნობილია, დავით ნარინის გარდაცვალების შემდეგ დასავლეთსაქართველოში ტახტზე ავიდა მისი ძე კონსტანტინე, „რომლის მეფობასა წინააღმდეგა ძმა მისი მიქელ და დაიპყრა ქუეყანა რაჭისა და არგუეთი“²⁷. ამითვე უნდა აიხსნას, რომ ნიკორწმინდელის დაწერილში არსად არ ფიგურირებს მეფე და უმაღლეს პირად დოკუმენტში მოხსენიებულთა შორის სწორედ ერისთავთ-ერისთავი მიქელი მოჩანს.

თუ ჩვენი დოკუმენტი მართლაც XIII ს-ის ბოლო მესამედით და XIV ს-ის დასაწყისით დათარიღდება, შესაძლებელია კიდევ ერთი პიროვნების იდენტიფიკაცია. ჩვენს დოკუმენტში აღნიშნულია: „შემოსწირა .....კობასტი..... ინვე შუშანმან“²⁸. სახელი შუშანი არ არის პოპულარული დასავლეთსაქართველოში. შუა საუკუნეების წყაროებში ჩვენ მას ვერსად წავაწყდით. იგი გვხვდება ერთგან, კერძოდ, ლაბეჭინის სახარების ცნობილ მინაწერში, რომელიც თარიღდება XIII ს-ის მიწურულით: „ბაღმელაძისა სახლი და მამული ნახევარი შუშანასა სალოცველად და სააღაპოდ შემოწირულია“²⁹.

გვინდა ზაზგასმით მივუთითოთ, რომ ლაბეჭინა და ნიკორწმინდა გეოგრაფიულად ძალზე ახლოს არიან ერთმანეთთან. ლაბეჭინის სახარების მინაწერში მოხსენიებული „ზემო აგარა“ უნდა იყოს ნიკორწმინდელის დაწერილის „ზედა აგარა“. ხოლო ზნაკვის აგარა კი ქვემო აგარა³⁰. გეოგრაფიული სიახლოვე, შემომწირველის საკმაოდ იშვიათი სახელის დამთხვევა და ზემოაღნიშნული სხვა ფაქტები მიგვითითებენ, რომ ნიკორწმინდელის დაწერილი და ლაბეჭინელის მინაწერი დაახლოებით ერთ დროს უნდა იყოს შედგენილი. ნიკორწმინდელის დაწერილში არ მოიხსენიება არც ერთი ფულის ნიშანი, რომელიც უცხო იყოს XIII საუკუნისათვის. კონსტანტინატი, დუკატი, აჟურა და სხვა XIII საუკუნეშიც გვხვდება³¹. იგივე შეიძლება ითქვას საწყაოებზე (გრივი, კაბიწი, ლიტრა და სხვა).

²⁷ ქაბთაღმწერელი, გვ. 295.

²⁸ მ. ბერძენიშვილი, დასაზ. ნაშრომი, გვ. 33.

²⁹ ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობა ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს, ბაროზი, 1937, გვ. 21.

³⁰ იხ. თ. ბერაქე, რაქა ფეოდალურ ხანაში, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, V, თბ., 1975, გვ. 137.

³¹ იხ. თ. ლომოური, ფული შოთა რუსთაველის ეპოქაში, კრებ. შოთა რუსთაველის მატერიალური კულტურა, თბ., 1938, გვ. 296; გეორგიკა, ტ. VIII, გვ. 272.

ცხადია, ლიპარიტის ძეობა თავისთავად სრულებით არ მიგვეითებებს ამა თუ იმ პირის ბაღვაშთა საგვარეულოსადმი კუთვნილებაზე, ისევე როგორც სახელი კახაბერი კახაბერის ძეობაზე. „ტბეთის სულთა მატთანეში“ მოხსენიებულია ვინმე იოანე კახაბერიძე³², რომელსაც არავითარი კავშირი რაჭის ერისთავების საგვარეულოსთან არა აქვს. წყაროებში მოიხსენიებიან ლიპარიტის ძე, ლიპარტიანის ძე, რომელთაც ცხადია ბაღვაშებთან არაფერი აქვთ საერთო³³.

ამრიგად, ნიკორწმინდის დაწერილში არ არის არც ერთი ფაქტი, რომელიც აუცილებლად XI საუკუნეზე მიგვეითებდეს, მაშინ როდესაც, საკმაო რაოდენობის ფაქტები დაგვიგროვდა მის XIII საუკუნის უკანასკნელი მესამედისა და XIV საუკუნის დასაწყისისათვის მისაკუთვნიებლად. ასეთებია. „ბაღდადური ალაფი“, ერისთავთ-ერისთავის მიქელის იდენტიფიკაცია და სხვ. ყოველივე ეს საფუძველს გვაძლევს დოკუმენტი დავათარილოთ XIII ს-ის დასასრულით და XIV ს-ის დასაწყისით.

ტექსტის შემდგომი დახვეწისათვის ინტერესმოკლებული არ იქნება ერთი შენიშვნა. მკვლევრებს გამოცემული აქვთ: „მუნვე საწირეს ნადარბაზევსა ძულსა უკანაჲთ მოვიგე მიწაჲ“³⁴. ვფიქრობთ, რომ აქ უნდა გვქონოდა „ნადარბაზევსა ძულსა უკანაჲთ“.

И. П. АНТЕЛАВА

К ДАТИРОВКЕ «ПИСАНЬЯ НИКОРЦМИНДЕЛИ»

Резюме

В специальной литературе «Писанье Никорцминдели» датируется 60—80 гг. XI в. По мнению автора документ датируется последней четвертью XIII в. — началом XIV в.

³² ტბეთის სულთა მატთანე, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო თ. ენუქიძემ, თბ., 1977, გვ. 92.

³³ ე. თაყაიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 235 და სხვ.

³⁴ მ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 37; ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 33.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის სამეცნიერო ინფორმაციის განყოფილებამ

Д. Л. МУСХЕЛИШВИЛИ

ИЗ ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ ДРЕВНЕГО КАВКАЗА

Данные лингвистики показывают, что современное аборигенное население Кавказа, несмотря на разновременные более или менее интенсивные инородные влияния, в основном является автохтонным. Археология, со своей стороны, подтверждает длительное и последовательное развитие материальной культуры, начиная с древнейших времен до образования классовых обществ, когда письменные источники проливали достаточный свет на этническую карту этого края. Правда, в археологии Кавказа есть еще культурно-хронологические периоды, генетическая связь материальной культуры которых пока не совсем ясна, однако это можно объяснить сдвигами в социально-экономическом развитии общества с одной стороны, а с другой — инфильтрацией инородного этнического элемента, который, постепенно ассимилировавшись, существенно не менял этнического облика аборигенов.

Следует отметить, что чем дальше проникает наш взгляд вглубь веков, тем яснее выявляется этническая пестрота населения. Так, например, изучение исторической топонимики Грузии со всей очевидностью убеждает нас, что в глубокой древности на этой территории рядом с грузинскими племенами жили также племена негрузинского происхождения, в частности, черкесско-адыгейские в Западной и вейнахско-дагестанские в Восточной Грузии. Археология подтверждает это наблюдение. В течение многовековых и многогранных взаимоотношений, в результате которых одни племена, более слабо организованные, исчезали или ассимилировались с другими, происходил процесс постепенного укрупнения этно-территориальных образований. Весь этот процесс протекал в определенной естественно-экологической среде. Это последнее обстоятельство в значительной степени обуславливало развитие указанного процесса, с определенного этапа которого то или иное племя или народность, находившиеся в лучших естественно-экологических условиях или лучше приспособленные к ним, получают преимущество. Впоследствии процесс этот протекает под знаком политической и культурной гегемонии этого племени или народности. В конце концов возникает общество с однородной культурой, расселенное на единой территории.

Таковыми этно-территориальными образованиями представляются локальные археологические культуры Кавказа в эпоху поздней брон-

---

* Доклад прочитан 12. VI. 1979 г. в Милане на Первом международном симпозиуме, посвященном культуре Закавказья.

зы и раннего железа. Этническая идентификация, по крайней мере, некоторых из них, как будто стоит на твердой почве. Так, ретроспективный анализ археологических культур, распространенных на территории Западной и Восточной Грузии, показывает, что первая, называемая колхидской культурой, в основном принадлежит западно-грузинским племенам, а также абхазам, вторая же — восточно-грузинская — представляет собой материальную культуру восточно-грузинских племен. Однако на самой восточной периферии нынешней Грузии (Кахети) констатируется своеобразная археологическая культура, которая, по нашему мнению, принадлежала одному из племен древнеалбанской народности Кавказа.

Интересно отметить, что в смежных зонах распространения соседних культур, как правило, встречаются смешанные археологические комплексы, содержащие элементы обоих культурных ареалов, что несомненно указывает на уже известное нам интенсивное взаимодействие разных племен и народностей.

Во второй половине I тысячелетия до н. э. в результате указанного выше интенсивного этногенетического процесса, на базе этнокультурных образований позднебронзовой и раннежелезной эпох в Закавказье постепенно складываются четыре политических организации, четыре государства: Колхида в Западной Грузии, Иберия или Картли в Восточной Грузии, Албания на территории нынешней Азербайджанской ССР и Армения.

Ни одно из этих государств этнически не было однородным. С точки зрения этнографической и этнической пестроты особенно выделялись Колхида и Албания. Это обстоятельство в значительной степени определяло их относительную слабость по сравнению с Арменией и Иберией. Правда, племена горной части Картлийского царства (Иберии) еще в первых веках нашей эры отличались от населения низинных районов не только с точки зрения социального развития, но и этнически, однако уже Страбон отмечает, что они были сильно иберизованы. На это указывает то, что греческий географ другого имени, кроме «иберов», для населения горной Иберии не знает. Мощная экономика иберов или собственно картвелов, основанная на интенсивном земледелии и скотоводстве, обуславливала прочную зависимость горных племен, а это в свою очередь, как и взаимная инфильтрация населения горной и низинной зон, определяло и ускоряло процесс их этнической нивелировки.

В Армении протекал аналогичный этногенетический процесс, в результате которого к началу нового летоисчисления общегосударственным языком для разных племен и народностей Армянского царства был уже армянский.

Однако, кроме внутригосударственных этнических процессов, интенсифицируются подобные взаимоотношения в пограничных зонах закавказских государств. Эти явления были обусловлены как политическими, так и экономическими факторами. Наиболее активными в этой связи являются Армения и Картли (Иберия).

Так, например, еще в начале II века до н. э. Арташес I, царь Армении, сумел расширить свои владения за счет соседних народов. В частности, у иберов он отнял южные провинции: предгорье Париадра и Хорзену (бассейн верхнего течения р. Чорохи), а также Гогарену (ущелья рек Алгети, Кциа и Дебеда-чай).

Эти провинции на протяжении долгих веков являлись яблоком раздора между Картлийским и Армянским царствами. Армянское политическое влияние, видимо, сказывалось и на этнической судьбе этих провинций. Так, например, хотя сами древнеармянские историки (Фавстос Бузанд, Мовсес Хоренаци, Иоанн Драсханакертци) коренное население Гогарены — гугаров — считали не армянским, а грузинским, однако с ним, видимо, смешивалось и армянское население. Во всяком случае, в V—VI веках, когда эта древнегрузинская провинция являлась неотъемлемой частью Картли, христианское богослужение здесь проводилось на грузинском и армянском языках.

Политическое влияние Армении распространялось также на южные области Албании.

Несмотря на то, что в первые века своего существования картлийскому царству приходилось сдерживать натиск своего могучего южного соседа, само оно постепенно и неуклонно расширяло сферу своего влияния, как на восток в сторону Албании, так и на запад в пределы Колхиды, а позднее, возникшего на ее развалинах западно-грузинского Эгрисского царства. Эта политическая диффузия, обусловленная экономическими факторами, усугублялась постепенной инфильтрацией восточногрузинских племен, картов, что постепенно влекло за собой проникновение и на восток и на запад восточногрузинского языка, культуры и социальных отношений. Особенно усиливается этот процесс после принятия в Картли в начале IV века христианства в качестве государственной религии. Так как языком христианской церкви царства Картли был грузинский, то на той территории, где христианство распространялось по его инициативе, литературным и церковным языком был грузинский. Это вело также к распространению соответствующей культуры и, в конечном итоге, к постепенной ассимиляции аборигенов.

Грузинская христианская церковь стала мощным орудием в руках правителей Картли. После церковного раскола с Арменией в начале VII века, православная грузинская церковь с успехом соперничала с армяно-григорианской не только в смежных с Арменией областях, например, в Гогарене и Тао-Тайке (др. Хорзена), но и в Западной Албании. В Эгрисском царстве она также с успехом соперничала с греческой православной церковью, язык которой западно-грузинскому населению был совершенно чужд.

К этому времени Картлийское царство стояло уже на пути интенсивного развития феодальных отношений. Таким образом, вместе с проникновением восточногрузинского этнического элемента, несущего с собой свой язык, письменность и культурные традиции, в от-

меченные выше области распространялись также характерные для Картли социальные отношения. Уже в V веке, при царствовании в Картли Вахтанга Горгасали, Западная Грузия, так же как и западные провинции Албании, присоединяются к Картлийскому царству. Столицей этого обширного государства стал Тбилиси, роль которого в межнациональных отношениях Закавказья с этого времени быстро растет. Если в первых веках н. э. экономическим центром Закавказья можно считать столицу Армении Арташата, а с V века — Двин, то уже в начале VII века эту роль вместе с Двином берет на себя и Тбилиси, о чем свидетельствуют как исторические источники, так и данные палеозоологии.

В последующие века, несмотря на завоевания арабов, в особенности с IX—X веков, после перемещения международных торговых магистралей на север, роль Тбилиси еще больше возрастает. Однако теперь с ним соперничают новый армянский город Ани, взявший на себя взамен Двина роль политического центра южного Закавказья, а также Барда (Партав) — значительный экономический центр правобережной Албании.

К этому времени на базе расцвета феодальных отношений в Закавказье на месте древних государств возникли феодальные княжества и царства: княжество куропалатов в юго-западной Грузии, «абхазское» царство в западной Грузии, Кахетское княжество и Эретское царство в восточной Грузии. На территории Армении возникло Анийское царство. Кроме того, на территории древней Албании появились мусульманские княжества Ширвана и Арана.

Начались нескончаемые междоусобные войны за расширение сфер влияния и за гегемонию в Закавказье.

Активная роль в этой борьбе вновь принадлежала грузинским и армянским династиям. Конечной целью этой борьбы было объединение всего Закавказья. Действительно, в результате многовекового социального и экономического развития, Закавказье, да и весь Кавказ, стал как бы единым культурным миром. Это хорошо понимали политические и культурные деятели той эпохи. Свидетельством тому служит этнологическая концепция епископа Леонтия Мровели (Руисского), по мнению которого все коренное население Кавказа произошло от восьми братьев, сыновей Торгома, правнука Ноя. Все они получили определенные уделы Кавказа, и от них произошли все малые и большие народы этого края. Концепция просвещенного епископа являлась идеологическим обоснованием политического курса правителей Грузии, которые, после объединения к началу XI века почти всех грузинских земель, наметили реальную политическую программу объединения всего Кавказа.

Для характеристики тенденции общественного развития важно указать, что к этому времени термин «картвели», означавший раньше коренного жителя Картли, кроме узкоэтнического, приобретает также культурно-политическое значение: «картвелами» (грузинами) называются все те, кто, невзирая на этническое происхождение, ис-

поведывал грузинское (диофизитское) христианство и приобщался к социальным отношениям грузинского общества. Поэтому «картвелами» становились широкие слои феодального класса кавказских народов, которые вовлекались в общую политическую борьбу за объединение Кавказа.

Интересно отметить, что как грузинские, так и армянские политические деятели понимали, что при развитии тогдашних социальных и экономических отношений решающим звеном для осуществления этой большой политической программы было владение центральной областью Грузии, этнографической Картли с центром в Тбилиси, которым тогда владел арабский эмир. Поэтому, по меткому выражению современного источника, разгоралась борьба между грузинами и армянами «из-за Картли».

Обстоятельства не благоприятствовали армянам. В то время как Грузия объединилась, Анийское царство распалось на составные части, которые не смогли противостоять византийской экспансии и в XI веке исчезли одна за другой.

Грузия, напротив, устояла не только против византийцев, но и выдержала опустошительные нашествия турок-сельджуков, и под руководством известного политического деятеля Давида Строителя в начале XII века объединила весь Кавказ. С этого времени берет начало знаменитая формула, характеризующая крайние точки территории государства грузинских царей, владеющих «от Никопсии до Дербента». Центром этого большого феодального государства стал город Тбилиси.

К этому же времени, в результате развития отмеченных выше этнических и культурных взаимоотношений, завершилось в основном складывание этнической карты Кавказа. Дальнейший процесс эволюции шел под знаком последующего этнического и культурного сближения народов этого края. Однако процесс этот в начале XII века был прерван нашествием монголов. Былое единство распалось. Начался экономический регресс и социальная стагнация. Собственно Грузия в XV веке раздробилась на мелкие этно-политические образования, которые не успели раствориться в едином котле грузинской национальности. В таком положении застала ее Россия, вышедшая в XVIII веке к рубежам Кавказа. Именно под ее эгидой в первой половине XIX века завершилось вторичное объединение Кавказа.

Представил отдел исторической географии Института истории, археологии и этнографии им. И. А. Джавахишвили АН Грузинской ССР

სვანეთი ძველად და ახლად

(„სვანეთი“-ს I და II ნაკვეთის გამოქვეყნების გამო)

საქართველოს მთიანეთის სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურული პროგრესის საკითხი ჩვენი რესპუბლიკის ხელმძღვანელი ორგანოების ყოველდღიური ზრუნვის საგანია. ამ მზრუნველობის ერთ-ერთი გამოვლინებაა სვანეთის კომპლექსური შესწავლის კომისიის მუშაობა, რომელიც ჩამოყალიბდა 1971 წელს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმთან აკადემიის განსვენებული პრეზიდენტის აკად. ილია ევუქას ინიციატივით და რომლის თავმჯდომარეობით ფართო მასშტაბის მუშაობა გაიშალა საქართველოს კპ ცკ დადგენილებიდან გამომდინარე ღონისძიებათა განხორციელების მიზნით.

კომისიის მოღვაწეობა იმთავითვე ორი ძირითადი ხაზით წარმართა: 1. ახალი ადგილობრივი ბუნებრივი რესურსების გამოვლენა სვანეთის ეკონომიკის შემდგომი აღშავლობის უზრუნველსაყოფად და 2. ახალი წყაროების მოპოვება საქართველოს ამ მკვიდრი ისტორიული რეგიონის წარსულის შესწავლის გაღრმავების მიზნით.

ამ ხნის მანძილზე კომისიის მიერ, რომელსაც ახლა აკად. შ. ძიძგური ხელმძღვანელობს, ჩატარდა მნიშვნელოვანი სამუშაოები. საკუთარე, სვანეთის კომპლექსური შესწავლის კომისიის ექსპედიციამ (ხელმძღვანელი ისტ. მეცნ. კანდ. მ. ჩართოლანი) დღიდან თავისი დაარსებისა (1972 წ.) გამოვლინა, მეცნიერულად აღწერა და სამუშეოდო საცდებში შეიტანა უმთავრესად სრულიად ახალი მასალა, რომელიც მოიცავს რიგ უნიკალურსა და განსაკუთრებული მეცნიერული ღირებულების ძეგლს. ექსპედიციის მიერ პასპორტიზებულია ორასამდე საცხოვრებელი კომპლექსი, აღწერილია, აღრიცხული, დასუფთავებული, დანომრილი და კლასიფიცირებული 4572 დასახელების 8750 ნივთი, რომელთა შორის ექვსასზე მეტი მხოლოდ ხატ-ჭავრია. მოპოვებული მასალის ცალკეული ნიმუშები დაამუშვენებდა მსოფლიოს ნებისმიერი მუზეუმის კოლექციებს. განსაკუთრებით აღსანიშნავია სხვადასხვა სახის წარ-

წერები, რომლებიც შეიცავენ სრულიად ახალ ინფორმაციას სვანეთის ისტორიის მნიშვნელოვანი მხარეების შესახებ.

ცნობილია, თუ რა დიდ სიძნელეს განიცდის სვანეთის მკვლევარი საერთოდ წყაროების სიმცირის, ხოლო ზოგი პერიოდისათვის თითქმის სრულიად უქონლობის გამო. ეს ითქმის განსაკუთრებით VIII—XI სს. შესახებ. ასეთ ეთარებაში სვანეთის კომპლექსური შესწავლის კომისიის ექსპედიციის მიერ მოპოვებულ ზემოთ აღნიშნულ მასალებს პირველხარისხიანი მეცნიერული წყაროს მნიშვნელობა აქვთ — ისინი ახალ შუქს ჰფენენ სვანთა სოციალური ორგანიზაციის, მატერიალური კულტურის და სულიერი ცხოვრების ისტორიას. ამის საბუთია „სვანეთი“-ს I (1977 წ.) და II (1979 წ.) ნაკვეთები, რომლებიც წარმოადგენენ ძირითადად ზემოხსენებული ექსპედიციის მიერ მოპოვებულ მასალაზე დაწერილი წერილების კრებულს.

„სვანეთი“-ს I ნაკვეთი იწყება მისი რედაქტორის მ. ჩართოლანის წერილით „სვანეთის მატერიალური და სულიერი კულტურის ძეგლების შესწავლისათვის“, რომელშიც შეჯამებულია ექსპედიციის მიერ ოთხი წლის მანძილზე შესრულებული სამუშაოები, მოცემულია მოპოვებული მასალის ზოგადი მიმოხილვა და მათი მეცნიერული მნიშვნელობის შეფასება. ავტორი არ ჯერდება საანგარიშო მოხსენებების ფარგლებით და აქა-იქ პრინციპულ საკითხსაც სემს. ასე მაგ., იგი შედარებით ვრცლად ეხება სვანეთის საცხოვრებელ ნაგებობებს და მცდელობს ამ რიგის მონაცემების მიხედვით დაახასიათოს სვანთა სოციალური ორგანიზაციის თავისებურებანი მათი მშენებლობის დროისათვის. ამასთან კავშირში მ. ჩართოლანს მოჰყავს საინტერესო სტატისტიკა იმის შესახებ თუ რამდენი კოშკიანი სახლი ეკუთვნოდა თავისუფალ მეთემეს, რამდენი სოციალურად დაწინაურებულ ვარგს, ითვალისწინებს მათი გავრცელების არეალს და ნ. ბერძენიშვილის სათანადო დებულებების

მოშედეგებით ასკენის, რომ ბალსზემო სვანეთში ფეოდალურმა ფეხი ვერ მოიყიდა. თვით ტერმინ ვარგის იმ თავისებური მნიშვნელობის გათვალისწინების გარეშე, რომელიც ამ ტერმინს სვანეთში ჰქონდა, ავტორისეული ეს მსჯელობა რამდენადმე წინააღმდეგობრივია. ტერმინ ვარგის შესახებ არსებული ლიტერატურის გათვალისწინება მეტ სიცხადეს შეიტანდა ავტორის შეხედულებებში ამ საკითხზე.

განსაკუთრებული მნიშვნელობის მქონეა „სვანეთი“-ს ამავე ნაკვეთში მოთავსებული მ. ჩართოლანის მეორე წერილი — „ჩხუდანი — სვანური სახლის კერა“, რომელიც დაწერილია სვანეთში მის მიერვე მიკვლეული უნიკალური ძეგლის ისტორიულ-შედარებითი შესწავლის შედეგად.

სვანეთის მატერიალური კულტურის ჩვენამდე მოღწეული ძეგლები შედარებით კარგად არის შესწავლილი, რაც თვალნათლივ ჩანს მ. ჩართოლანის ზემოთ დასახელებული პირველი წერილიდანაც. მაგრამ დღეს საქართველოს მთიანეთში საოჯახო სალოცავის მიგება ქვის კერპის სახით შეფასებული უნდა იყოს როგორც მნიშვნელოვანი მეცნიერული აღმოჩენა. ამ რიგის კერპის არსებობას ავტორი სავსებით სამართლიანად უკავშირებს, ერთი მხრით, დიდ ოჯახს და მისთვის დამახასიათებელი ოჯახის მფარველის კულტს — მეზიარს. ამ კულტის გენეზისი, ავტორისეული დასაბუთებით, უკავშირდება ქართველი ხალხის წინაქრისტიანულ რწმენა-წარმოდგენათა სისტემას; იგი განვითარების შემდეგ საფეხურზე შეერწყა ქრისტიანობას და „სახლის ანგელოზი“-ს სახე მიიღო.

ეს სრულიად ახალი მასალა საშუალებას იძლევა დავადგინოთ ქართველი ხალხის უძველეს რწმენა-წარმოდგენათა სისტემის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი, ჩვენამდე უცვლელად მოღწეული ელემენტი, მასთან დაკავშირებულ წარმოდგენათა განვითარების ძირითადი საფეხურები და ის ადგილი, რომელიც მას ეჭირა სვანთა ეთნოგრაფიულ ყოფაში ისტორიული პერსპექტივის თვალსაზრისით სულ ახლო წარსულამდე.

ასევე უძველეს რწმენა-წარმოდგენათა ამსახველი მასალის შესწავლისადმი მიძღვნილი ლ. ბედუიძის წერილი „სვანურ ავეჯზე მოცემული ზოგიერთი სიმბოლური გამოსახულების შინაარსის ანსისათვის“, რომელშიც ავტორი ეთნოგრაფიულ ყოფაში შემონახულ ნივთებზე მოცემულ გამოსახულებებს იხილავს არქეოლოგიური და ფოლკლორული მონაცემების შუქზე, რაც საშუალებას აძლევს მას თვალი გაადევნოს სხვადასხვა კულტის, პირველყო-

ლისა ხარის კულტის განვითარების პროცესებს საქართველოში და დაადგინოს რიგი პარალელური სხვა ხალხების ყოფიდან.

რელიგიურ რწმენა-წარმოდგენათა ისტორიის პრობლემას ეძღვნება მ. მაკალათიას წერილი „წარმართულა ხასიათის ზოგიერთი საკულტო ძეგლი სვანეთში“, რომელშიც განხილულია ძირითადად სხვადასხვა ცხოველთა გამოსახულებანი საკულტო ნივთებზე და ხატზე შეწირული რქები. ავტორის მიერ მიკვლეულ მასალას ახალი შუქი შეაქვს ქართველი ხალხის წინაქრისტიანული ეპოქის რწმენა-წარმოდგენათა საკითხში და, რამდენადაც საქმე ეხება მატერიალური კულტურის ძეგლებს, ხელს უწყობს ცალკეული კულტების შესწავლას მათი განვითარების პროცესში.

უაღრესად საყურადღებოა ექსპედიციის მიერ მიკვლეული არქეოლოგიური მასალა, რომელიც განეკუთვნება ბრინჯაოს, ანტიკური ხანისა და შუა საუკუნეების სხვადასხვა ეპოქას. მასში განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს მხატვრული ხელოვნობის ნაწარმი, საკუთარივე ბრინჯაოსაგან ნაკეთები ცხვრის, ძაღლის, ცხენის, სხვადასხვა ფრინველის გამოსახულებანი. დასახელებულ მასალას მიეძღვნა არქეოლოგ შ. ჩართოლანის წერილი „სვანთა უძველესი რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები არქეოლოგიური მასალის შუქზე“. ამ არქეოლოგიური მონაცემების მეცნიერულ შესწავლას ხელს უწყობს სვანეთში ჯერ კიდევ კარგად შემონახული ეთნოგრაფიული მასალა. ავტორის დებულების მნიშვნელობა სვანეთში ძველად ტოტემისტურ შეხედულებათა სისტემისა და სათანადო რიტუალის არსებობის შესახებ განპირობებულია პირველყოვლისა იმით, რომ ახლა უკვე კარგად დათარიღებული მატერიალური კულტურის ძეგლების მეშვეობით დასტურდება აქამდე მხოლოდ ეთნოგრაფიის მონაცემების მიხედვით აღწერილი ფაქტები. ამასთან ერთად დგინდება ტოტემისტური კონცეფციის ადრინდელი ფორმები, რასაც გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს ტოტემიზმის მეცნიერული შესწავლისათვის მისი განვითარების პროცესში.

ზემოხსენებულ წერილებს, გარდა იმისა, რომ ისინი შუქს ჰფენენ ქართველი ხალხის სულიერი კულტურის განვითარების უძველეს საფეხურებს და მათს ადგილს ქართველი ხალხის ეთნოგრაფიულ ყოფაში, თეორიული და მეთოდოლოგიური მნიშვნელობაც გააჩნიათ — ეს არის ერთ-ერთი უტყუარი წყარო გადმონათვის ბუნების სწორად გაგებისათვის და ამავე დროს დამაჯერებელი არგუმენტი იმ სკეპტიციზმის წინააღმდეგ, რომელსაც იჩენს ზოგი მკვლევარი (მათ შორის ეთნოგრაფი?!).

გადმონაშთების მდგრადობისა და ამდენად, ისტორიულ კვლევაში მათი დიდი წყარო-მეცოდნეობითი მნიშვნელობის მიმართ.

შ. შუკეანის წერილი „მიწათმოქმედების კულტურა სვანეთში“ ეთნოგრაფიის პეტუალურ თემას ეხება — მასში დასმულია მეურნეობის ამ დარგის გენეზისისა და სვანთა სამეურნეო ყოფაში მისი ადგილის საკითხი. ავტორი უმთავრესად ლიტერატურული წყაროების მიხედვით ადგენს სვანეთში მიწათმოქმედების ძირითად დამახასიათებელ ნიშნებს და არა პერსპექტიულად მიიჩნევს დებულებას ბრინჯაოს ხანაში მიწათმოქმედებასთან შედარებით მესაქონლეობის უპირატესობისა და უკანასკნელის წამყვანი მნიშვნელობის შესახებ. სამიწათმოქმედო ტრადიციებისა და სათანადო ემპირიული ცოდნის მაღალი დონის გათვალისწინებით ავტორი მხარს უჭერს მოსაზრებას იმის შესახებ, რომ სვანეთი საქართველოსა და კავკასიის სინამდვილეში წარმოადგენდა მიწათმოქმედებისა და მარცვლოვანი კულტურების წარმოშობა-განვითარების ერთ-ერთ კერას.

მიწათმოქმედება სვანეთში, ისევე როგორც საქართველოს მთიანეთის სხვა რეგიონებში, მართლაც ტრადიციულია. რაზედაც არქეოლოგიური მასალა მიუთითებს. უფრო მეტის იქნება შეიძლება: იმის გამო, რომ საქართველოს მთიანეთში და მათ შორის სვანეთში არც საკმაო რაოდენობის სახნავი ფართი იყო და არც მეურნეობის ამ დარგის ფართოდ განვითარებისათვის საკმარისი კლიმატური პირობები, მიწათმოქმედებამ აქ საკმაოდ ინტენსიური ხასიათი მიიღო (ხელოვნური ტერასირება. მორწყვა, თესლბრუნვა...). მაგრამ, როგორც არაერთხელ აღინიშნა ეთნოგრაფიულ ლიტერატურაში, მიწათმოქმედების ტრადიციულობა და ინტენსიურობა მის წამყვანობის საბუთად ვერ გამოდგება. რომ ეს ასეა, კარვად ჩანს „სვანეთი“-ს II ნაკვეთში მოთავსებული სპეციალური წერილებიდან, რაზედაც უფრო დამაჯერებელი ქვევით გვექნება საუბარი.

ვ. სილოგავას მიერ მიქცეული და გამოქვეყნებული პალეოგრაფიული მასალა — „ქტიტორთა ფრესკული წარწერები ზემო სვანეთში“ უთუოდ ახალსა და საყურადღებო ცნობას შეიცავს XI-XVI სს. სვანეთის შესახებ. წარწერებში მოხსენიებულია მრავალი ისტორიული პირი, მათ შორის ცნობილი მხატვარი თეოდორე. განსაკუთრებული ინტერესის აღმძვრელია ის წარწერები, რომლებიც ისეთ სოციალურ ტერმინებს შეიცავენ, როგორიცაა მაგ. აზნაური. ავტორი არ იზიარებს ზოგი წარწერის ძველებურ წაკითხვას და საამისო საბუთად მოჰყავს. ამ ოცნის ტერმინებს ჩვენ

პ. ინგოროყვას პუბლიკაციითაც ვიცნობთ, მაგრამ ვ. სილოგავას მიერ გამოქვეყნებული ეს მასალა ზოგჯერ უფრო აღრინდელ წარწერას წოდებდა და ამით არის იგი ძვირფასი. მხედველობაში გვაქვს პირველყოვლისა კალაში იფარის მთავარანგელოზის ეკლესიის 1096 წლით დათარიღებული წარწერა, რომელშიც ნათქვამია, რომ ეს ეკლესია შეამკო და მოხატა „ამისა კევისა ყო(ე)- ლთა: დ(ი)ლთა და მ(ი)რ(ე)-თა, შ(ი)ლთა და მომე(ა)ლთა მათთა“. აშკარაა, რომ „დიდი“ და „მცირე“ სოციალური მდგომარეობის მნიშვნელობით არის ნახმარი, ისევე როგორც პ. ინგოროყვას მიერ გადმოცემულ წარწერებში.

თუ გავიხსენებთ, რომ პ. ინგოროყვას მიერ გამოცემული წარწერები ძირითადად XIV-XV ს-ით არის დათარიღებული და, შეიძლება, როგორც ამას ნ. ბერძენიშვილი ფიქრობდა, რომდენადმე გვიანდელი დროისაც იყოს, ვ. სილოგავას მიერ გამოცემული ამ წარწერების მნიშვნელობა უფრო გასაგები გახდება. ამასთან ერთად ეთნოგრაფიულ ლიტერატურაში გამოთქმულ დებულებას, რომ სვანეთში „...სოციალური დიფერენციაციის პროცესი ზემო მოყვანილი საბუთების შედგენის პერიოდისათვის დიდი ხნის დაწყებული იყო“ (რ. ხარაძე, 1964), ახალი არგუმენტი დაემატება.

ასევე საყურადღებო მასალებისა და წერილების შემცველია „სვანეთი“-ს II ნაკვეთი, რომელიც ვარკვეულ ნაწილში აგრძელებს წინა ნაკვეთის თემატიკას, მაგრამ ძირითადად სვანეთის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების საკითხებისადმი მიძღვნილ საინტერესო წერილებს შეიცავს. ამ რიგის ნარკვევებს ეკუთვნის ბ. ბლაგაჟის, მ. იოსელიანისა და დ. ციციშვილის წერილი „სვანეთის ტერიტორიაზე ჩატარებული და მომავალი გეოფიზიკური კვლევების შესახებ“, რომელშიც მოყვანილი დაკვირვების შედეგებს დიდი მნიშვნელობა აქვთ პადროლექტროსადგურების მშენებლობისათვის, სასარგებლო მადნების გამოვლინებისათვის და საერთოდ სვანეთის მეურნეობრივი კულტურის შემდგომი განვითარებისათვის.

ბ. გოიშვილას წერილი „ცანის მადნიანი ველის გეოლოგიის საკითხებისათვის“ მიეძღვნა სვანეთში წლების მანძილზე წარმოებულ გეოლოგიური ძიების შედეგებს, დადგენილია საკუთრივ ცანის მადნიანი ველის ფარგლებში მრავალრიცხოვანი მინერალოგიური შემადგენლობითა და წარმოშობის დროით სხვადასხვა მადნიანი ერთეულები, კერძოდ, კვარცისა და არსენობირიტის ძარღვები, მათი განვითარების ძირითადი მიმართულებანი და ცურუნგა-

ლისა და ჰოროზის ველის გამადნების პროცესების თავისებურება. ეს მასალაც სვანეთის ეკონომიკის შემდგომი პროგრესის ინტერესებს ემსახურება.

მრავალმხრივ ინტერესს იწვევს გ. გველსიანისა და ე. კობახიძის წერილი „ზემო სვანეთის ბუნებრივი პირობებისა და რესურსების სამეურნეო შეფასება“, რომელსაც მნიშვნელობა აქვს არა მარტო სვანეთის ეკონომიკური მომავლისათვის, არამედ მისი სამეურნეო ყოფის ისტორიის შესწავლისთვისაც, თუმცა ამ უკანასკნელი პრობლემის მიმართ ავტორები არაერთაზრად პრეტენზიას არ აცხადებენ. წერილში მოცემულია ზემო სვანეთის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების ბუნებრივი პირობების დახასიათება, საიდანაც ირკვევა, რომ საქართველოს ამ კუთხის ეკონომიკური ჩამორჩენილობის ერთ-ერთ ძირითად პირობას წარმოადგენს ბუნებრივი გარემოს არახელსაყრელი ფაქტორები, რასაც არ შეეძლო უარყოფითი გავლენა არ მოეხდინა სვანეთის სოციალურ-ეკონომიკური სისტემის სტრუქტურაზე. ამ ფაქტორთა შორის აღსანიშნავია სამიწათმოქმედო ფართობის სიმცირე, კლიმატურ-ნიადავობრივი თავისებურებებით გამოწვეული მარცვლეულ კულტურათა დაბალი მოსავლიანობა და სხვ.

ისტორიულ-ეთნოგრაფიული კვლევისათვის საყურადღებოა ამ მონაცემებთან ერთად, ზემო სვანეთის ეეოგრაფიული ლანდშაფტის ის თავისებურება, რომელიც გულისხმობს ხეობათა განლაგებას უმთავრესად განედური მიმართულებით, რასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს მეურნეობის ისეთი ძირითადი დარგების განვითარებისათვის, როგორიცაა მიწათმოქმედება და ნაწილობრივ მესაქონლეობაც. ზემო სვანეთის ბუნებრივ პირობათა ერთ-ერთ დამახასიათებელ ნიშან-თვისებას წარმოადგენს, აგრეთვე, რელიეფი და სიმაღლე. ყოველივე ამან განაპირობა ზემო სვანეთის მოსახლეობის სამეურნეო ყოფაში მესაქონლეობის დაწინაურება და მისი წამყვანი ადგილი შედარებით მიწათმოქმედებასთან, რომელიც აქაც, ისევე როგორც საქართველოს მთამალაშში, საერთოდ ძველთაგანვე ტრადიციული და მაღალგანვითარებული იყო. ზემო სვანეთის გეო-მორფოლოგიური ეს თავისებურებანი კიდევ ერთხელ მიუთითებენ იმაზე, თუ რაოდენ ისტორიულად მდარია და სამეურნეო განვითარების პროგნოზირების თვალსაზრისით მიუღებელი მიწათმოქმედების მიჩნევა საქართველოს ამ კუთხის მეურნეობის წამყვან დარგად.

სვანეთის ტერიტორიის ზონებად დაყოფას ბუნებრივი პირობებისა და ნიადაგურ-კლიმა-

ტური რესურსების მიხედვით მნიშვნელობა აქვს აგრეთვე სვანეთში იმ სამი ისტორიულად ჩამოყალიბებული რეგიონის ბუნების გასაგებად, რაზედაც თავის დროზე ჯერ კიდევ ექთაყაიშვილი მიუთითებდა.

ა. თამლიანის წერილში „სვანეთის სოფლის მეურნეობა და მისი განვითარების ძირითადი მიმართულებანი“ დაწერილებით არის დახასიათებული სვანთა სამეურნეო ცხოვრების სურათი და მისი შემდგომი განვითარების პერსპექტივები. უთუოდ ანგარიშსასაწყევია ავტორის მიერ მოყვანილი ცნობა იმის შესახებ, რომ 1975 წლის 1 იანვრისათვის სვანეთში მიწის საეარგული ფართობის 82,0% საძოვარს ეკიარა, 14,8% სათიბს და მხოლოდ 2,7% სახნავს. ავტორის სამართლიანი დასკვნა იმის შესახებ, რომ სვანეთში მიწათმოქმედების განვითარება არ შეიძლება რენტაბელური იყოს, შეუქა ჰყენს აგრეთვე სვანთა მეურნეობრივი ცხოვრების ისტორიულ ვითარებას, რასაც თავისი გავლენა უნდა მოეხდინა სოციალური ორგანიზაციის განვითარების თავისებურებაზე. ამ მხრივ საყვებით გამართლებულია ავტორის შემდეგი დებულება: „მართალია, სვანეთის რაიონებში უძველესი დროიდან მისდევდნენ მარცვლეულის მოყვანას..., მაგრამ ის მაინც ვერ აკმაყოფილებდა მასზე მოთხოვნილებას, ამჟამად კი მისი წარმოება სვანეთის რაიონებისათვის მიზანშეწონილი და არარენტაბელურია“.

საყურადღებოა ავტორის წინადადება იმ მეცხოველეობის შემდგომი განვითარების შესახებ, რომელთა შორის მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს ნახირის სტრუქტურის სრულყოფის აუცილებლობას, რამდენადაც მეცხოველეობის განვითარების ყველა შესაძლებლობა, რომელიც სვანეთს გააჩნია, ჯერ კიდევ არ არის სრულად გამოყენებული.

შ. ახვლედიანის წერილიც „ხეხილოვან კულტურათა გაადგილება და მისი ინტენსიფიკაციის გზები სვანეთში“ ეხება სვანეთის მეურნეობრივი განვითარების პროცესში მეხილეობის ადგილის საკითხს. სამისო ბუნებრივი პირობების ანალიზის შედეგად ავტორი დასაბუთებულად გამოყოფს რამდენიმე ზონას და შესაბამისად ზონალობისა ხეხილის სხვადასხვა ჯიშის გაადგილების პერსპექტივებს სახავს, რაც კიდევ ერთხელ მიუთითებს სვანეთის შიგნით სხვადასხვა ბუნებრივ-მეურნეობრივი ზონის არსებობას. როგორც ეტყობა ეს გარემოება გარკვეული ფაქტორის როლს ასრულებდა ერთობლივი სვანეთის შიგნით ცალკეული რეგიონების ჩამოყალიბების პროცესში, რომლებიც განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისაგან განვითარების ხასიათით.

გ. ზამთარაძის წერილი „ზემო სვანეთის მარშუტიანი მდგომარეობები და მათი გაუმჯობესების ზოგიერთი ღონისძიება“ შეეხება მცენარეული საფარის საკითხს, დაკავშირებულია სვანეთში მეცხოველეობის განვითარების პერსპექტივების საკითხთან, ითვალისწინებს სვანეთის ბუნებრივ-კლიმატურ პირობებს და ასევე შეიცავს პრაქტიკულ რეკომენდაციებს სვანეთში მეცხოველეობის ბაზის შემდგომი განმტკიცებისათვის.

მ. გეგეშიძის წერილში „მთის რეგიონების სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების პერსპექტიული დაგეგმვის მეთოდის საკითხები“ პრობლემის შესახებ ზოგადი მსჯელობაა გაშლილი. ავტორის დავიკრებით, „სვანეთის კომპლექსური შესწავლა ეკონომიკური და სოციალურ-კულტურული საკითხების ფართო წრეს მოიცავს“. ამ თეზისის დასაბუთების შემდეგ იგი ეხება სვანეთის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების შიდა რეგიონალური პროგრამების საკითხს და სამართლიანად აღნიშნავს „მთის პირობებში მეურნეობის მასშტაბებისა და, საერთოდ, სააწარმოო ძალთა განვითარების შეზღუდულობას, რასაც თავის დროზე სვანეთის მრავალი მკვლევარი მიუთითებდა“. ამასთან ავტორის აზრით, ამ გარემოებას არ გამოუწვევია „ქართული მთური მეურნეობის ხარისხობრივი ჩამორჩენა“. მ. გეგეშიძის მსჯელობაზე, ამ საკითხის შესახებ აქ აღარ შეეჩერდებით — ეს საკითხი საქმოდ დაწვრილებით და კონკრეტული მასალის ანალიზის საფუძველზე განხილულია უფრო კომპლექტურ წერილებში, რომელთა ნაწილი „სვანეთის“ პირველ ნაკვეთშია მოთავსებული, ხოლო ნაწილი — მეორეში. აღნიშნავთ მხოლოდ, რომ ავტორი ეხება სვანეთის წარსულის ეთნოგრაფიული შესწავლის საკითხებსაც და შენიშნავს თითქმის საქართველოში ეთნოგრაფიული მეცნიერება მხოლოდ „გვაროვნული წყობილების ძიების სურვილით იფარგლება“. იგი არ ითვალისწინებს იმ კარგად ცნობილ ფაქტს, რომ ფიქშიელთა თითქმის საქართველოს მთიანეთში XIX ს-ში ჯერ კიდევ მიმდინარეობდა გვაროვნული წყობილების დამშლის პროცესი, ეთნოგრაფიულ ლიტერატურაში კარგა ხანია უარყოფილია. ამას ადასტურებს „სვანეთის“ ამავე ნაკვეთში მოთავსებული ედ. ხოშტარიას წერილი, რომლის სიტყვით „ქართველ ეთნოგრაფთა... მიერ ჩატარებული სავანგებო კვლევის შედეგად სამეცნიერო ბრუნვაში შეტანილი და განზოგადებული იქნა სვანეთის ეთნოგრაფიული ყოფის უძვირფასესი მასალა, და ამასთან ბოლო მოეღო მცდარ შეხედულებას სვანეთში გვაროვნული წყობილების განადგურებული არსებობის შესახებ“...

დ. ონიანის წერილში „სვანეთის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების პერსპექტივებისათვის“ სამართლიანად არის აღნიშნული, რომ შრომითი რესურსების გამოყენება სვანეთში უნდა წარიმართოს ამ კუთხის მეურნეობრივი პროფილის შესაბამისად. იგი ამოდის იმ კარგად ცნობილი დებულებიდან, რომ სვანეთი მუდამ წარმოადგენდა საქართველოს ორგანულ შემადგენელ ნაწილს და დასძენს: „მიუხედავად ამისა, მთის პირობები (მთის სული), მაინც ანელებდა აქ ცივილიზაციის ყველა სიკეთის ავკარგიანობით შეღწევის პროცესს. ძველი ყოფის გადმონათქვამის ერთგვარი არსებობა მთის ეკონომიკას ღიძნავს უნარჩუნებად არაქალ ხასიათს“. ეს თავისებურება, რაც ავტორის გამოთქმით განპირობებული იყო „მთის სულით“, გამოიხატება „კუთხის სოციალურ-ეკონომიკური ურთიერთობის სპეციფიკურ ხასიათში“. ჩანს, რომ ამ სპეციფიკურობას მეურნეობის განვითარების შესაძლებლობები განსაზღვრავენ. მაგრამ ამასთან ისიც არის აღსანიშნავი, რომ საწარმოო ძალთა შეზღუდულობას, რაზედაც „სვანეთი“-ს ორივე ნაკვეთის რიგ წერილშია საუბარი, არ შეეძლო გზა გადაეღოთ ცივილიზაციისათვის. ცნობილია, რომ სვანეთი არა მარტო სახიზარი იყო, რომელმაც გადაარჩინა ქართული ხელოვნების შედევრები ვატაცება-განადგურებას, არამედ გამოირჩეოდა ქართული ხელოვნების მაღალმხატვრული ნიმუშების ადგილობრივი წარმოებითაც.

ავტორი უფრო დამაჯერებლად ასაბუთებს დებულებას, რომ „სვანეთის ეკონომიკაში მეცხოველეობას დიდი ზეგავლენით წონა აქვს“, რომ „აქ განვითარების შედარებით მცირე პერსპექტივები მიწათმოქმედებას გააჩნია“, რომ „მთის ბუნებრივი პირობები არ იძლევა აქ წარმოების ფართო მასშტაბებით გაშლის შესაძლებლობას, რამაც განაპირობა სვანეთის ეკონომიკური განვითარების დონის მკვეთრი ჩამორჩენა საქართველოს ბარის რაიონებთან შედარებით“. ყველა ამ პირობას, ბუნებრივია, გარკვეული დალი უნდა დაესვა სვანთა სოციალურ ორგანიზაციაზედაც.

ამ რიგის მონაცემების ანალიზის შედეგად ავტორი ასაბუთებს პრაქტიკულ რეკომენდაციებს, რამაც უნდა უზრუნველყოს სვანეთის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების ახალი აღმავლობა.

ჩამოყალიბებული კონცეფციით, მდიდარი მასალითა და განზოგადებთა მნიშვნელობით გამოირჩევა კ. კაკაბის წერილი „მოსახლეობის თანამედროვე მიგრაცია სვანეთში, რომელიც შეეხება დღეს მსოფლიოს ყველა მთიანი რაიონისათვის დამახასიათებელ მოვლენებს. ავტო-

რი გამოდის რა სვანეთის მევეთრად გამოვლენილი ზონლობიდან, რაც, ჩანს საქართველოს ამ კუთხის შიგნით ცალკეული რეგიონების გამოყოფას უწყობდა ხელს, განასხვავებს სვანეთის სხვადასხვა რეგიონიდან მომდინარე მიგრაციას მისი ბუნების მიხედვით და ხაზს უსვამს სეზონური და სტიქიური მიგრაციის თავისებურებას. წერილში გარკვეულია მიგრაციის მიზეზები და მიმართულება, ქალაქების მიმზიდველი როლი ამ პროცესებში. მართალია, ჩვენში დღეს ჯერ კიდევ არ არის ბოლომდე დამუშავებული მოსახლეობის მიგრაციის თეორიისა და პრაქტიკის ყველა პრობლემა, ავტორმა შეძლო კონკრეტული მასალის გაანალიზების შედეგად დაესახა რიგი მეცნიერულად დასაბუთებული რეკომენდაცია: რაც უთუოდ ხელს შეუწყობს მიგრაციის პროცესებში ადამიანის ჩარევას და მათთვის სასურველი მიმართულებას მიცემას.

ასევე მაღალ დონეზე არის დაწერილი ტ. კინკაძის წერილი „სვანეთის ახალგაზრდობის პროფესიული ადაპტაციის სოციალური ასპექტები“, რომელშიც ავტორი პროფესიული ორიენტაციისა და დროის ბიუჯეტის გამოყენების შესახებ მის მიერ შეკრებილი მონაცემების ანალიზის შედეგად ასაბუთებს რიგ რეკომენდაციას. ამას გარკვეული მნიშვნელობა აქვს ახალგაზრდობის პროფესიული ორიენტაციის ოპტიმიზაციისათვის.

ედ. ხოშტარას წერილი „სვანეთის ადგილას ქართულ ფეოდალურ სოციალურ-პოლიტიკურ სისტემაში მთისა და ბარის ურთიერთობის შექმნა“, შეეხება საქართველოს ისტორიის ერთ-ერთ ღერძულ საკითხს. ავტორის მიზანს შეადგენს სვანეთის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების გზების შესახებ არსებული ეთნოგრაფიული ლიტერატურის კრიტიკული მიმოხილვა და ამ საკითხზე თავისი მოსაზრებები დასაბუთება. ავტორი მიიჩნევს, რომ სვანეთის განვითარების ადრეულ საფეხებზე თეოკრატიული ხასიათის სატაძრო თემი საეკლესიო შეესატყვისებოდა მთის ადრეკლასობრივი საზოგადოების ბუნებას, მაგრამ საკამათოდ მიაჩნია ამ თემის ტიპოლოგიური მიმსგავსება ძველი აღმოსავლეთის სამყაროსთან. იგი არ იზიარებს დებულებას, რომ ამ ტიპის თემი მთამაღალში ფეოდალური ბარის გავლენის შედეგი იყო. განსაკუთრებული ყურადღებით ედ. ხოშტარია იხილავს განვითარებული ფეოდალური საქართველოს დროის სვანეთის ურთიერთობას ბართან, სვანეთის სოციალ-ეკონომიკური განვითარების თავისებურებას და სვანთა საერისთავოს საკითხს. ავტორი, მიიჩნევს, რომ სვანეთში აზნაური და ვარკი იმავე სოციალური ტეალობის წოდებრივი

ტერმინებია რაც ბარში, ამავე დროს შესაძლებლად თვლის XI-XII ს-ის სვანეთის საზოგადოება დაახასიათოს, როგორც „ადრეფეოდალურ საფეხურზე მკვიდრად შემდგარი ორგანული ნაწილი ქართული ფეოდალური სოციალურ-პოლიტიკური სისტემისა“; რომლის აღგავლობას „არ შეიძლება არ დაეჩქარებინა გვაროვნული წყობისდროინდელი ინსტიტუტების საფუძვლიანი რღვევა და ფეოდალური წესების შემოღება“. ეს უკანასკნელი დებულება ძირითად ნაწილში არსებითად არ განსხვავდება ეთნოგრაფიული მასალის შექმნა XIV-XV ს-ის სვანეთის შესახებ არსებული ლოკუმენტების შედეგად მიღებული დასკვნისაგან, რომლის შესახებ ზევით იყო საუბარი.

სწორადაა შენიშნული საქართველოს ბარის განვითარებული ფეოდალიზმის გავლენა მთაზე, აქ ფეოდალიზაციის პროცესების დაჩქარებაზე, მაგრამ რამდენად შეძლება ფეოდალურ ურთიერთობათა ეს იმპორტი იმ სხვაობის ლოკალიზაციას, რომელიც მთასა და ბარს შორის არსებობდა მათი ისტორიული ორგანული ერთიანობის პირობებშიც კი?

სვანეთში დამოწმებული სოციალური ტერმინების თვალსაზრისით საყურადღებოა ს. მარჯანის წერილი „სვანეთის მატანიის“ ჩვენამდე მოღწეული ნუსხების ურთიერთდამოკიდებულების საკითხისათვის“, რომელთა შორის ყურადღებას იპყრობს „მატიანეს“ 2401 ნუსხა მასში ნახმარი ტერმინებით „ბატონი“ და „დიდებული აზნაური“; ამ ტერმინების რეალური შინაარსის დადგენა ახალ შუქს შეიტანდა სვანთა საზოგადოებრივი ყოფის ისტორიის შესწავლის საქმეში.

კრებულის მონაწილე წერილი „ისტორიისა და კულტურის ძეგლები სვანეთში“ მ. ჩართლანს ეკუთვნის. ესეც, ისევე, როგორც წინა კრებულის მისი პირველი წერილი, ძირითადად ექსპედიციის მუშაობის მოკლე ანგარიშს წარმოადგენს, მაგრამ ამასთან ერთად მასში ავტორი საგანგებოდ ეხება სვანეთის მატერიალური კულტურის ძეგლებს, როგორც მათი შემქმნელი საზოგადოების სოციალური ორგანიზაციის შესწავლის ერთ-ერთ წყაროს. წერილში მოტანილი ახალი მასალებიდან საინტერესოა ნაგებობათა სახეობების მიხედვით გარკვეული რაიონების გამოყოფა, რომელშიც კარგად ჩანს საცხოვრებელი კომპლექსების დიფერენციაცია წოდებრივი ნიშნის მიხედვით.

„სვანეთი“-ს მეორე ნაკვეთის ბოლო წერილი „ზემო სვანეთის გრაფიკები“ ვ. სილოგავას ეკუთვნის. კედლის შელესილობაზე აღბეჭდილი წარწერების სერიაში, რომელთაც მიაკვლია ექსპედიციამ, მრავალი საყურადღებო ცნობაა საქართველოს ამ კუთხის ისტორიისა და კულტურის შესახებ.

რიისა და ისტორიული პიროვნებების შესახებ. ისინი შეიცავენ ასომთავრული, ნუსხური, გარდამავალი მხედრული და მხედრული დამწერლობის ნიმუშებს მოყოლებული XI ს-დან ვიდრე XVIII ს-მდე. ცალკეა აღსანიშნავი ს. ჟიბიანის (უწყული) ლამაზი სახ. ეკლესიაში მოთავსებული წარწერა, რომელშიც მოხსენიებულია „გიორგი მამასახლისი“. წარწერას მიიწი ვამოცემელი ათარღებს პალეოგრაფიული

ნიშნების მიხედვით, XI ს-ით. აქაც ეთნოგრაფიულ მასალასთან ამ ცნობის შეპირისპირებას შეუძლია ახალი სიტყვა თქვას სევანთა სოციალური ორგანიზაციის ისტორიის შესახებ.

„სვანეთი“-ს I და II ნაკვეთი უთუოდ მიუთითებს იმ დიდ მუშაობაზე, რომელიც ჩაატარა სვანეთის კომპლექსური შესწავლის კომისიამ და იმ ფართო პერსპექტივებზე, რომლებიც ამ მუშაობას აქვს.

ალექსი რომაძე

ტბეთის სულთა მატიაწე. ტექსტი გამოსაცემად მოამზად, გამომკვლევა და საძიებლები დაურთო თინა ენუშიძე, 1977 (გვ. 172 ტაბულები), გამომცემლობა „მეცნიერება“

„ტბეთის სულთა მატიაწე“ საქართველოს ისტორიის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი დოკუმენტური წყაროა, ინახება სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილების ქართულ ბელწაწერა ფონდში. ტექსტი თავმოლოწკლულია, ადგილ-ადგილ დაზიანების გამო არ იკითხება. დაწერილია ეტრატზე ნუსხა-ხუტურით. აქვს გრაგნილის ფორმა. შინაარსით იგი წარმოადგენს ტბეთის ეკლესიაში შედგენილ სულთა მოსახსენებლების სიას, რომელშიც შეტანილია 903-ზე მეტი შემწირველის პერსონალური მოსახსენებელი ტბეთის ეპარქიიდან, უმთავრესად ოჯახობრივ, 6 სოფლიდან კი შემომწირველთა მოსახსენებლები სოფლობრივია, პერსონათა დაუსახელებლად. ამ სახით აქ გვაქვს სამხრეთ საქართველოს ისტორიული თემების კლარჯეთ-მავშეთისა და აჭარის მოსახლეობის გარკვეული ნაწილის თავისებური აღწერა, ხოლო როგორც ასეთი ტიპის წყაროებში, ამ სიაშიც მეტ-ნაკლებად მოიპოვება ცნობები მხარის ისტორიული გეოგრაფიის, ონომასტიკონის, მოსახლეობის განლაგების, სამეურნეო-სოციალური მდგომარეობისა და სხვათა შესახებ. ტბეთის ეკლესია და მისი ისტორიული სამწყსოს დიდი ნაწილი ამჟამად თურქეთის ტერიტორიაზეა, ეს ვითარება განსაკუთრებულად ზრდის მეცნიერთა ინტერესს ტბეთის წარსულის შესახებ წყაროების მოპოვებისა და გამოცემისადმი. ტბეთის ეს დოკუმენტი სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილია 1878 წლიდან (დ. ბაქრაძე), მაგრამ მისი პუბლიკაცია მოხდა ამჟამად.

სარეცენზიო ნაშრომის ერთი გადათვალიერებითაც კი მკითხველი რწმუნდება, რომ მის

ხელთა ისტორიული დოკუმენტის ყოველმხრივ გამართული გამოცემა, შექმნილი თავდაღებული შრომით, დიდი ცოდნითა და გამოცდილებით. თ. ენუქიძეს საზოგადოება იცნობს საქართველოს ისტორიის წყაროების სხვა მაღალხარისხიანი პუბლიკაციებთან. არ შეცდებით თუ ვიტყვით, რომ სარეცენზიო ნაშრომი ისეთთა რიგს განეკუთვნება, რომელთა ნაკლოვანებებზე რეცენზენტს სათქმელი არაფერი აქვს. ეს ფაქტი მეცნიერებისათვის დიდად სასიხარულოა, ნიშნა საგანგებოდ აღვნიშნო.

ნაშრომის პირველი ნაწილი (I—V თავები) მოიცავს გამოკვლევას, ახლავს ვრცელი რუხიუმე რუსულ და ინგლისურ ენებზე. მეორე ნაწილი დათმობილი აქვს ტექსტს და საძიებლებს.

პირველ ნაწილში ავტორს მოაქვს ცნობები ტბეთის საეპისკოპოსო ეკლესიის აშენების (X ს.), მისი ეპარქიის საზღვრების და ამ საეკლესიო ცენტრის პოლიტიკური თავგადასავლის შესახებ. ამ ნაწილშივე, ძველის ტექნიკურ-არქეოგრაფიული დაწვრილებით აღწერის შემდეგ, განხილულია ძველის დასათურების საკითხი. ავტორი დასაბუთებულად უარყოფს ძველის ძველებურ სათურს და თელის, რომ მას უნდა ეწოდოს არა მიჭიხანის (მაჭახლის) ხეობის სულთა მატიაწე (პ. ინგოროყვა. საურ. კავბაძე...), არამედ ტბეთის სულთა მატიაწე, რადგან ძველი ნაპოვნია ტბეთში (გვ. 10), ხოლო მასში შესული მოსახსენებლები ეკუთვნის არა მხოლოდ მიჭიხანის (მაჭახლის) თემის, არამედ ნაწილობრივ კლარჯეთისა და აჭარის მცხოვრებლებს (გვ. 33). და განაგრძობს: „სამეცნიერო ლიტერატურაში

სავსებით მართებულად დამკვიდრდა ტრადიცია, რომლის მიხედვით სულთა მატიანეებს, ეძლევათ იმ ეკლესიის ან მონასტრის სახელი, სადაც შედგა ეს მატიანე“ (გვ. 11). ამას დავუმატებდით, რომ სულთა მატიანეთა დასათურება მომდინარეობს არა მხოლოდ სამეცნიერო ლიტერატურის „ტრადიციით“, არამედ თვით წყაროდანაც. ე. ი. სულთა მატიანეშივეა მოცემული მატიანის კუთვნილება ეკლესიის თუ მონასტრის მიხედვით. ასე მაგ., „მოსახსენებელი და მატიანე პატროსნისა წმიდისა მონასტრისა ღმრთივ დამყარებულისა სინისაჲ“¹.

ტბეთის სულთა მატიანე უთარიღოა. ვფიქრობთ, ავტორმა სწორად განსაზღვრა მისი ქრონოლოგია XII—XVII სს-ით, ხელის (დაწერილობის) ნიმუშების ფოტოების დართვით გვიჩვენა სხვადასხვა ქრონოლოგიური ფენა და ერთ ფენაში სხვადასხვა განსხვავებული ხელით შესრულებული ტექსტები. საქმე ისაა, რომ სულთა მატიანე თავისი სპეციფიკით ისეთი „ოკუპენტია, რომელიც არ შეიძლება ერთდროულად შემდგარიყო. სულის მოსახსენებლები მას ემატებოდა დროთა განმავლობაში. ამასთან ერთად, იყო ერთბაშად გადაწერის შემთხვევებაც. საღრთოდ, შესაძლოა ახ ზოგჯერ დაბოლოება, იწერებოდა ერთდროულად და ა. შ.

ქართული სულთა მატიანეები ემსგავსებიან ბიზანტიაში და აღმოსავლეთის სხვა მართლმადიდებელ ეკლესიაში გავრცელებულ სულთა მატიანეებს (ძვ. ბერძ. „დმოტიონი“, „სინოდოკონ“). მაგრამ მათ აქვთ ეროვნული თავისებურებანიც.

ტბეთის სულთა მატიანე განეკუთვნება საყოველთაო, საერთო ტიპის სულთა მატიანეებს. ის არ ჰგავს, მაგალითად, ნიკორწმინდის სულთა მატიანეს, სადაც ჩაწერილია მხოლოდ მეფეების, მათი ოჯახის წევრებისა და მაღალი სამღვდელოების მოსახსენებლები. ტბეთის მატიანის მოღწეული ნაწილი მთლიანად, როგორც თ. ენუქიძეც აღნიშნავს, უკავია მხოლოდ და მხოლოდ მშრომელი მოსახლეობის მოსახსენებლებს. ხოლო დასაწყის ნაწილში (რომელიც მოღწეული არაა), როგორც წესი, იქნებოდა მოსახსენებლები მეფეების, კათალიკოს-პატრიარქების და ადგილობრივი ეპისკოპოსებისა. ასეთი პირები თავიანთ თანამდებობათა გამო ავტომატურად ითვლებოდნენ ეკლესიისა და სახელმწიფოს წინაშე დამსახურებულ ადამიანებად და ამიტომ წინ შეჰქონდათ სულთა მატიანეში. მათთვის საეალდებუ-

ლო არ იყო მატერიალური შეწირულება გაეღოთ კონკრეტულად ამ ეკლესიისათვის.

მკითხველს დიდ სიამოვნებას ანიჭებს გამოკვლევის ის ნაწილი, სადაც ავტორი ძველის საისტორიო ღირებულებას არკვევს. ერთობ მშრალი მასალიდან მან გამოავლინა და მიუთითა არაერთი საყურადღებო ცნობა, რითაც მკითხველს გაუადვილა ტექსტის მოხმარება, ასე მაგალითად, მოსახსენებლებში დასახელებული გვარებისა და პიროვნებათა სადაურობის აღმნიშვნელი სახელების მიხედვით მან ტბეთის საეპისკოპოსოს ვრცელ ტერიტორიაზე მიაკვლია 13 გეოგრაფიული პუნქტი: აკრიე-ლიდან — ს. აკრია, ბზათელიდან — ს. ბზათა და მსგავსად ამისა, სოფლები: დაბა. ერგე, ზენდიდი, კიბე, კილნათი, ოლაურა, სინდაეთი, სმადა, ჩახმატი, ხება, ჭოჭო. ამ წყაროთი ვეცნობით სხვა 8 გეოგრაფიულ პუნქტსაც, რომლებიც ტექსტში პირდაპირ არის დასახელებული: აფხაზეთა, ეფფრათი, ზედვაკე, სისოეთი, ქალაქი, ჩიქუნეთი, ჩხუტუნეთი, ხერთვისი. ამ ადგილების არსებობა სხვა წყაროებით ცნობილი არ იყო, ხოლო საინტერესო ისაა, რომ ამთავან ბევრი ღვთაეც მოქმედი სოფელია: ხერთვისი, ბზათა, ხება, დაბა, აკრია, სინდეთი, ზედვაკე, ეფფრათი თურქეთის ტერიტორიაზეა, ხოლო ჩხუტუნეთი, ჩიქუნეთი, კიბე, კილნათი, ოლაური (ოილაური), ერგე სამქონთა საქართველოს ტერიტორიაზეა. ისიც აღსანიშნავია, რომ ძველში დასახელებულ გვართაგან ბევრი ღვთაეც (ყოცხალი გვარია საქართველოს სამხრეთ ტერიტორიაზე.

ავტორმა ქართულ ონომასტიკურ კვლევას დიდძალი ფაქტი შესძინა იმით, რომ გამოკვლევაში და საძიებლებში აღრიცხა და დააჯგუფა გვარები დაბოლოების მიხედვით. განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს გვარების წარმოებაში ავტორის მიერ შემჩნეული თავისებურება. რომელზედაც ის საგანგებოდ მიაქცევს მკითხველის ყურადღებას: ეს არის გვარის განსხვავებული დაბოლოებანი ერთი და იმავე გვარიდან გამოსული მამაკაცისათვის („მე“, „შეილი“) და ქალისათვის („ურ“, „ულ“). ვფიქრობთ, ავტორი მართალია, როცა მამაკაცის სახელისაგან წარმომდგარ ქალის გვარის აღმნიშვნელ სახელს (მაგ., მამრ. ვაბრიჩისძე, დედრ. ვაბრიჩიული მარინე) განიხილავს არა დამოუკიდებელ გვარად, არამედ მამაკაცის გვარისადმი ამ ქალის კუთვნილების აღმნიშვნელ სახელად (გვ. 40-41). ეს ფაქტი გარკვეულად მიგვანიშნებს მთაში გვარების წარმო-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, სინის მთის გვ. 242.

ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, თბ., 1947,

შობის გზებზე. ავტორი წერს: „როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა, ტბეთის სულთა მატიანის ძირითადი ქრონოლოგიური ფენა XII-XIII საუკუნისა შედგენილია უფრო ადრინდელი აღაპების ერთ სულთა მატიანედ გავრთიანების შედეგად“ (გვ. 35). მოტიანილ წინადადებაში სიტყვა „აღაპების“ ნახმარია უადგილოდ, მის მაგიერ უნდა იყოს სიტყვა „მოსახსენებლების“, როგორც ეს ადრე. ავტორისვე მიერ მითითებულ მსგავს წინადადებაში სწორადაა ნახმარი. რაკი ეს ლაფსუსა კორექტურაში გატანილი არაა და შეიძლება მკითხველმა თავისით ვერ შეამჩნიოს, ამიტომ საჭიროდ გვანთ მასზე ყურადღების შეჩერება.

აღაპი და მოსახსენებელი (სახსენებელი) სულის ორი სხვადასხვანაირი მომსახურობის სახეობაა, მათი შეკეთაც ცალ-ცალკე ჩდება. აღაპი შეიცავდა მოსახსენებელს პურის ჰამით, მაშინ როცა მოსახსენებელი პურის ჰამს არ გულისხმობდა. თავის მხრივ არსებობდა აღაპისა და მოსახსენებლის მრავალგვარი სახეობა. ისეთი სულის მოსახსენებელი, რომელიც „სულთა მატიახეში“ ჩაწერას გულისხმობდა, იმაში გამოიხატებოდა, რომ ეკლესიაში დაწესებულ დღეს მღვდელმსახური წირვა-ლოცვის დროს მატიახეში ჩაწერილობის გამოითხოვდა „ცოდვების შენდობას“, „სულის განსვენებას“ და ა. შ. რაკი სულთა მატიახე საერთოდ ვრცელი იყო, ამიტომ ხშირად მოსახსენებლებს პერსონალურად არ კითხულობდნენ.

სარეცენზიო გამოცემაში დედნის ტექსტს პარალელურად მისდევს თვით დედნის საუცხოო ფოტო. ეს მკითხველს უადვილებს ტექსტის ღელანში შემოწმებას, ამასთან უზრუნველყოფს ძეგლის მატერიალურ დაცვას. მხედველობაში თუ მივიღებთ ხელნაწერის დღევანდელ ფიზიკურ მდგომარეობას, რომ „ეპიტაფის ზოგი ადგილი განეკუთვნება და ოდნავი შეხებითაც კი იზღუბა“ (გვ. 9), ადვილი შესაძლებელია, ეს საინტერესო ძეგლი ამ გამოცემით შემორჩეს ისტორიას. ეს გარემოება დიდად ზრდის ამ გამოცემის ღირებულებას და გვარწმუნებს მის დროულობაში.

დედნისეული ტექსტი ავტორის ამოუკითხავს სრულყოფილად, ვერ შევხედებით დამახინჯებულ წაკითხვას, სტრიქონების ან სიტყვების გამოტოვებას. მაქსიმალურად დაჭ-

ლეულია დედნის ძნელი ადგილების ამოკითხვა. ტექსტის ადვილად ათვისებას ემსახურება გამოცემაში დედნის აბზაცების უცვლელად გადმოტანა და მათი დანომვრა. საძიებლების შესახებ უნდა ეთქვას, რომ ის ამდენად ზედმიწევნითი და თემატურად მრავალმხრივია, რომ სცილდება ჩვეულებრივი საძიებლების ფარგლებს და წარმოგიძღვება დამოუკიდებელ ნაშრომად, სადაც ანატომიურად ხედავს მკითხველი მთელ ძეგლს — ტბეთის სულთა მატიახეს. აქ არის საძიებელი 16 თემაზე. ყურადღებას იპყრობს საძიებლები მამაკაცისა და დედაკაცის საკუთარ სახელებზე, გვარების დაღება დაბოლოებების მიხედვით და სხვ.

გვაქვს მცირე შენიშვნა ტექსტის მიმართ: ტბეთის სულთა მატიახის ტექსტში „ძე“-ზე დაბოლოებულ გვარებში, როგორც წესი „ძე“, შერწყმულია მის წინ მდგომ ნათესაობით ზრუნვაში დასმულ სიტყვასთან და ერთად იწერება, ასეც არის გამოცემაში („სულსა კანკარასძისი, გვ. 66: თეთისძისი...“ ზომ არ შეიძლებოდა დაგვეცვა ის გამოწვევები, რომლებიც ამ მხრივ ძეგლს ახასიათებს, ე. ი. სადაც არ არის ძე შერწყმული, ის ასე უცვლელად გადმოგვეცა. მაგ., „სულსა გუნდა-რის ძისა... № 62; VI კეფის I-ზე „ძე“ ცალკეა, ეს კეფი მთლიანად დაწერილია ერთი ხელით; ასევე II კეფის I-ზე სხვადასხვა ხელით ჩაწერილ ზოგ მოსახსენებელში „ძე“ ცალკეა და ა. შ. ასეთის უცვლელად გადმოცემა (ან მასზე სათანადო მითითება). ვფიქრობთ, საჭიროა არა მხოლოდ დედნის საკითხავის დაცვისათვის, არამედ ისეთი ფაქტის ფიქსირებისათვისაც, რომელიც კვებმარება ქართული თანამედროვე გვარების წარმოშობის ისტორიის გარკვევაში. საბედნიეროდ, ამ შენიშვნასაც ნახევრად ძალა ეყარება, რადგან ამ გამოცემის წყალობით მკითხველს თვითონვე აქვს საშუალება წაიკითხოს ფოტო-დედანი.

სარეცენზიო ნაშრომის ღირსებებზე კიდევ შეიძლებოდა ლაპარაკი, მაგრამ ყოველივე ზემოთქმული, ვფიქრობთ, საკმარისია იმის საფუძლად, რომ თინათინ ენუქიძის მიერ მომზადებული „ტბეთის სულთა მატიახის“ გამოცემა ჩაითვალოს ისტორიული წყაროს საწინამშო გამოცემად.

ბაბილინა ლოვინაძე

² „უნდა ვთქვათ, რომ მატიახის ტექსტის ნებში ერთი ხელით ერთ კრებულად (მატიახედ) ლით შედგენილი მოსახსენებლის პირს“, გვ. 13.

ძირითადი ფენა წარმოადგენს XII-XIII საუკუნე- გადაწერილი სხვადასხვა დროს სხვადასხვა ხე-

Д. С. РАЕВСКИЙ, «ОЧЕРКИ ИДЕОЛОГИИ СКИФО-САКСКИХ ПЛЕМЕН»

(Опыт реконструкции скифской мифологии) М., «Наука», 1977

Древнейший период истории населения Кавказа тесно связан с Северным Причерноморьем, огромные просторы которого в I тыс. до н. э. заселяли ираноязычные племена восточноиранской группы, известные под собирательным названием «скифы». Еще Страбон писал, что горную часть Иберии населяют воинственные племена, сходные образом жизни с бытом скифов и сарматов, «с которыми они пахотятся и в соседстве, и в родстве; и в случае какой-нибудь тревоги набирают... воинов как из своей среды, так и из тех народов» (XI, 33). У многих авторов как классической, так и византийской эпох находим сведения, отождествляющие Скифию с Кавказом. Эта традиция нашла отражение в трудах историков и лингвистов начала XX века, создавших теорию о родстве предков грузин со скифо-сарматскими племенами (Н. Я. Марр, Н. А. Джавахишвили).

Интерес к скифскому миру велик и в современной грузинской историографии и нет ничего удивительного в том, что книга Д. С. Раевского «Очерки идеологии скифо-сакских племен», посвященная исследованию важных вопросов из культурной и социальной жизни скифов, не прошла у нас незамеченной. Книга эта — опыт реконструкции идеологии большой группы ныне исчезнувших племен — привлекает внимание и проблематикой, затронутой в ней, и научной позицией автора, и методом исследования. Научная позиция автора довольно четко выражена эпиграфом — словами А. Эйнштейна, в которых восхваляется единство элементов, с виду не имеющих ничего общего, но связанных внутренними закономерностями и создающих прекрасную целостность завершенной структуры.

Первым делом автор определяет круг памятников, наиболее полно отражающих идеологию, характерную для всех скифов во всех регионах их обитания — это памятники так называемого «звериного стиля», содержащие интереснейшую информацию о мифологии, космогонии и религии их создателей. Но, к сожалению, смысловая сторона памятников имеет

по из-за однородности художественно-мифических мотивов и «каноничности» композиций на весь ареал их распространения еще не разгадана, несмотря на многочисленные исследования, посвященные изучению их семантики. Рассматривая существующие теории, автор совершенно справедливо приходит к мнению, что «слабость этих гипотез состоит не в их заведомой ошибочности, а в произвольности выбора, в том, что они исходят из произвольно избранного кода» (с. 6). Пока не разгадан информативный код, заложенный в этих памятниках, они не могут быть использованы в качестве источника, ибо сами нуждаются в объяснении.

В таких условиях единственно целесообразным объектом, позволяющим реконструировать идеологию скифов, остается миф, «так как мифология пронизывала все сферы общественного сознания скифского общества и являлась своего рода инструментом познания внешнего мира...» (с. 8—9). Мифический материал о Скифии сохранился у греко-римских писателей, из которых наиболее полны скифская генеалогическая легенда и сведения Геродота о скифском пантеоне. Привлекая также многочисленные фрагментарные сообщения разных авторов, Д. С. Раевский выделяет первую группу основных источников своего труда.

Во второй группе источников Д. С. Раевский объединяет памятники скифского изобразительного искусства, сюжетные антропоморфные сцены, «украшающие предметы из скифских археологических комплексов». Большинство предшествующих авторов оценивают эти сцены как «этнографические» и меморативные, т. е. отражающие внешний облик и быт скифского населения Причерноморья. Д. С. Раевский убедительно доказал, что сцены эти мифические и что древние люди редко изображали злободневные бытовые сюжеты. Согласно этой теории, все изображения отражают сакральные космические представления и носят «максимальную общественную значимость». Эти вещи, даже изготовленные греческими мастерами, не могут быть полностью десакрализова-

ны, так как прежде всего на них изображены скифские сюжеты; кроме того, мифическое мышление и циклическое ощущение времени в достаточной мере были присущи еще самим грекам (с. 12).

В следующую группу автор объединяет материалы из индоиранской и арийской мифологии по следующим соображениям: 1. скифы относятся к восточно-иранской языковой группе народов и аналогичны более оправданы из этого же этнического мира; 2. скифы, как наиболее изолированные по сравнению с остальными иранскими народами от посторонних влияний, в более чистом виде сохранили исконно иранские представления.

Автор не удовлетворяется простым сходством или совпадением данных даже внутри третьей группы и представляет целую систему схождений, обеспечивающих правомочность введения того или иного элемента в научную операцию.

Автор, исходя из всего вышесказанного, видит «возможность реконструкции по крайней мере какой-то части единого скифского мифологического комплекса, отражающую целостную систему представлений». Реконструкция скифской мифологической системы проливает свет на историю культуры других ираноязычных народов — евразийского степного пояса, менее развернуто отраженных в источниках; реконструируемая система имеет существенное значение для изучения идеологии ираноязычных народов в целом, так как западноиранские народы, попавшие под интенсивное культурное и социальное влияние ближневосточных государств, не смогли сохранить в чистом виде древнейшие индоиранские представления, тогда как в свободной от подобного влияния Скифии они должны были удержаться; реконструированная система скифских представлений будет способствовать выяснению семантики евразийского звериного стиля, так как содержит реальные перспективы получения данных для кода этого стиля.

Первая глава посвящается изучению скифской генеалогической легенды. Автор приводит варианты легенды из Геродота (I, VII), варианты из «Аргонавтики» Валерия Флакка (ВФ), из Диодора (ДС) и греческого эпитафического памятника (Эп.). Сравнительный анализ этих источников и сцен, изображенных на

скифских сосудах, позволяет автору выявить целую серию сюжетов из генеалогической легенды. Путем сопоставления хронологических горизонтов во всех представленных версиях, автор составляет унифицированный вариант легенды (табл. II) и переходит «к выяснению каждого горизонта, к характеристике степени расхождения между версиями и к выяснению степени этих расхождений» (с. 42).

На первом горизонте выявляется тождество греко-римского Зевса-Юпитера и греко-скифского Зевса-Папая, в образе которого автор усматривает общендоевропейское божество неба, супруга Земли и отца богов, людей и всего живущего.

Особенно сложное по своей семантике божество супруга Зевса (варианты Г1, ДС, ВФ) и Геракла (ГП, Эп), фигурирующая на первом или на втором горизонтах, в зависимости от мужского начала, связанного с ней. Во всех версиях она олицетворяет нижний космогонический пояс, подземный мир и отождествляется со скифской богиней Апи, упомянутой Геродотом. В реконструированном варианте мифа Апи в соответствии с греческими источниками и данными иранской мифологии, в союзе с божеством неба порождает первого человека, Таргитая, который, соединяясь с собственной матерью, создает весь человеческий род.

Автор приходит к выводу, что «сущностью первого звена скифской мифической генеалогии является брак мужского небесного бога с богиней земли и вод, т.е. с нижним миром», олицетворяющей плодородные силы земли (с. 53). От союза неба и земли рождается культурный герой, первопредок, воплощение среднего мира, скифский Геракл-Таргитай, эпизоды жизни которого имеют далеко идущие параллели в индоиранской мифологии (с. 51—61).

Выявленная триада Папай-Таргитай-Апи отражает совокупность основных элементов мироздания — верхнего, среднего и нижнего миров, — из которой средний ее член, Таргитай, порождает триаду следующего горизонта. Его сыновья — Арпоксай, Липоксай и Қолаксай являются владыкам глубинных вод, земной поверхности и солнца. Весь этот анализ приводит автора к заключению, что «скифская легенда — это космогонический миф, в котором находит выражение скифская модель мира» (с. 64).

Но значение космогонической легенды этим не ограничивается, так как религиозно-мифическая модель мира определяет структурные модели социальных и политических институтов. Исходя из анализа всех версий, автор утверждает, что этнологическое содержание версии Г1 и ВФ на горизонте ШБ (табл. 2) — это «обоснование трехчленной сословно-кастовой структуры общества, состоящего из военной аристократии, к которой принадлежат и цари, жрецов и свободных — скотоводов и земледельцев. Эта структура моделирует строение вселенной, каким его мыслит скифская мифология (с. 71).

В дополнении к I главе автор доказывает сходство Таргитая с иранским Траетаоной и индийским Тритой, приводит обширный материал из индоиранской мифологии и выдвигает тезис об их мифической и космогонической идентичности. Особого интереса заслуживает анализ знаменитого скифского четырехугольника (согласно сведениям Геродота. Скифия имела форму равностороннего четырехугольника), который является скорее мифическим отражением, символом организованного пространства, чем действительностью.

Вторая глава целиком посвящается проблеме скифской богини Табити, сведения о которой сохранились у Геродота. Геродот приравнивает ее к греко-римской Гестии—Весте, богине-покровительнице огня, очага. Подобное отождествление произошло, вероятно, из-за однозначности этих богинь в скифском и греческом пантеонах.

Автор убедительно доказывает, что Гестия, по греческим литературным традициям первородная дочь Кроноса, в классическую эпоху превращается лишь в покровительницу домашнего очага, так как «в период высокого развития государства, роль очага, как воплощения социального единства уже не могла быть слишком значительной... отсюда скромная роль Гестии в официальных греческих культах этого времени» (с. 90). Ранний пласт культа Гестии сходен с ведическим культом Агни и аналогичными представлениями других индоевропейских народов — иранцев, римлян, славян, хеттов, что вынуждает исследователей признать общий генезис этих представлений (с. 91). Богиня Табити с царским очагом связывается как небесный, космический огонь, основной элемент ми-

роздания, вездесущий и всеобъемлющий. Д. С. Раевский не согласен с другими авторами, отождествляющими Табити и Апи, так как Табити, как это оговорено у Геродота (IV, 127), не прародительница, а владычица, царица скифов. Поэтому Табити не попадает в генеалогическую систему и «толкование Табити как прародительницы скифов и эпифании змееной Апи, действительно выступающей в этой роли в генеалогической легенде... прямо противоречит данным Геродота» (с. 93). Царский титул Табити, по всей вероятности, связан с древним ритуалом брака царя и богини. На существование такого ритуала среди скифов указывают ряд памятников изобразительного искусства, золотые предметы из различных скифских комплексов, с сюжетами, интерпретируемыми автором как сцены этого сакрального акта. Согласно иранской концепции о фарне, автор сакральный брак рассматривает как нисхождение небесной благодати на голову царя. Все это в совокупности придает царскому титулу Табити конкретный религиозно-космогонический смысл. Множественность Табити («царские Гестии») согласно автору основана на космической троиственности индоевропейского божества огня, воплощающего в себе огонь небесный, земной и подземный. Этим зонам и трем социальным группам в обществе скифов соответствуют упавшие согласно версии Г1 с неба золотые предметы, хранимые скифскими царями, воплощения мирового и социального порядка. Они, по-видимому, и являются «царскими Гестиями». Сон царя (или замещающего его лица) со священным золотом во время ежегодного праздника является отражением его символического брака и смерти. Аналогичные ритуалы широко известны в древних религиях.

В дополнении ко второй главе автор выдвигает положение о солярности упомянутого скифского праздника и уточняет срок и место его проведения. Место празднования — центр известного «скифского четырехугольника», урочище Эксампей, символизирующий центр вселенной. Далее он исследует судьбу первого царя скифов, Колаксая, считая его убитым старшими братьями наподобие младшего сына Феридуна — Траетаоны. Эта гипотеза подкреплена данными скифского изобразитель-

ного искусства, где весьма популярен мотив борьбы двух скифских воинов с третьим. Апаалогичная сцена гибели Колакса описана и у Валерия Флакка (с. 110-118).

В третьей главе, строя скифскую модель мира, автор первым долгом старается выяснить форму осмысления скифами мифологического пространства в целом и соотношение космического значения богини Табити с этим пространством. Основываясь на вышеизложенном исследовании природы Табити, автор выдвигает положение об универсальности последней, как божества, обнимающего все мироздание. Табити внутри себя воплощает высшую триаду (Папай-Таргитай-Апи). Далее автор строит трехчленную пространственную модель мира (верх, середина, низ), по которой размещает все соответствующие элементы скифского мифа, имеющие какое-либо космогоническое значение, и получает триады на всех уровнях мифическо-религиозного мышления, социальной и этнической жизни скифов. Построением этой модели он отвергает распространенный в науке взгляд о примитивности скифской религии (с. 119-123).

Во втором разделе третьей главы Д. С. Раевский переходит к систематизации отраженных в источниках сведений о древних ираноязычных народах Средней Азии на основе схождения с реконструированной скифской системой и убедительно доказывает идентичность этих схождений.

Четвертая глава посвящается изучению этнических и социальных проблем жизни скифов. Автор прослеживает у европейских скифов две сходные, но все же самостоятельные мифологические версии, соответствующие мифологическим традициям царских скифов — покорителей и киммерийского населения, покоренного скифами. Сопоставление всех рассмотренных мифологических версий позволяет предполагать, что носителями версии ГП и ДС являются царские скифы (на памятниках изобразительного искусства в основном прокламированные сюжеты из этих версий, т. е. идеи, принадлежащие господствующей прослойке), а версия ГИ и ВФ — население киммерийского происхождения (с. 138—139). Генетическое единство двух этнических групп подтверждается и данными археологии. По мнению Б. Н. Гракова «передвижение кочевых скифов из-за Аракса — Волги в конце VII в. прошло

почти незаметно археологически, именно из-за единообразия культуры и киммерийцев, и земледельческих и кочевых скифов» (с. 140).

Во втором разделе четвертой главы автор переходит к исследованию сословно-кастовой стратификации скифского общества. Он защищает положение, согласно которому трехчленное деление космоса и социальной среды не полностью отражает социальную действительность сильно дифференцированного скифского общества эпохи Геродота, когда рыхлое «племенное объединение превращается в государство», но новые социальные отношения, классовые по сути, должны были восприниматься сквозь призму традиционной модели. Аналогичное положение сохранилось в Иране в эпоху Сасанидов, в Индии и т. д. (с. 145-147). В археологических памятниках и источниках автор находит доказательство того, что миф, «изложенный Геродотом и Диодором, продолжал жить в скифском обществе вплоть до последних веков скифской истории и соотносился с действительной социальной стратификацией скифского общества» (с. 141). В качестве гипотезы автор предлагает интерпретацию материалов некрополя скифской столицы в Крыму, «как соотнесенного по структуре с трехчленным, сословно-кастовым делением скифского общества (с. 151). В процессе формирования социального облика скифского общества наряду с внутренней дифференциацией значительную роль сыграло подчинение царским скифам остальных скифских племен, «ускорившее социальное расслоение». «В таких случаях покоренное население выступает в роли зависимого социального слоя» (с. 154). Сословно-кастовое деление строится не только по принципу социальной дифференциации. В нем значительную роль играет и этнический момент, так как покоренный этнический субстрат входит в состав низших каст (с. 154-155).

Третий раздел этой же главы посвящается освещению традиции и практики царской власти у скифов. Здесь автор останавливается на положении Р. Фрая о том, что идея о божественном происхождении царя не свойственна исконно иранской мифологии. Наличие подобных представлений в скифской генеалогической легенде говорит против этого положения, так как

согласно вышеупомянутому тезису об изолированности скифов, у них могли сохраниться древнейшие пласты уровня скифо-иранской общности. Доказательством своего взгляда он приводит факты широкой пропаганды сюжетов генеалогической легенды версии ГП о царствовании Атея.

В заключении речь идет о внезапном возникновении антропоморфизма в скифском искусстве. В конце книги, на V таблице, автор приводит реконструированный скифский миф.

Таковы в общих чертах проблемы, рассмотренные автором в рецензируемой книге. Важность поставленных проблем и высокая научная квалификация позволяет считать труд Д. С. Раевского серьезным достижением в области изучения культуры скифов. Являясь как бы предшествующим этапом выявления семантики «звериного стиля», в нем подготовлена почва для дальнейших глубинных экскурсов в скифском мировоззрении. Но, несмотря на несомненное высокое достоинство этой работы, в книге все же встречаются положения, на наш взгляд освещенные односторонне и необдуманно. Уже во введении, характеризуя особенности скифской культуры, автор выдвигает тезис об изолированности древнего ираноязычного населения Северного Причерноморья от ближневосточного влияния, позволяющей этим народам сохранить в своей мифологии, структуре социальных институтов и т. д. элементы скифо-индоиранского, или общеперсидского уровня. При этом Северное Причерноморье объявлено местом соприкосновения лишь двух культур — скифской и греческой (с. 12-17). Этот тезис послужил теоретической основой исследования всех коренных вопросов, выдвинутых в книге. Указанная тенденция, характерная для научной позиции автора в данной работе, на первый взгляд хорошо обоснована им, но при более подробном рассмотрении оказывается малоубедительной. Если даже исключим историческую возможность культурного воздействия Ближнего Востока на ираноязычные народы Приазовья и Причерноморья, они все равно не избежали бы соприкосновения с автохтонным населением указанных регионов и Кавказа, тесно связанными с восточными странами. Все ираноязычные племена, пришедшие из-за Урала и Волги, несомненно, должны были быть кочевни-

ками, ибо в противном случае они не одолели бы необозримые просторы степного пояса. По всей вероятности, они кочевниками оставались в течение определенного времени и после вторжения в эти регионы, на что прямо указывает послание к Дарию скифского царя Идапфирса, объясняющее отступление скифов: «Я прежде никогда не бежал из страха перед кем-либо и теперь... поступаю так же, как обычно в мирное время... У нас ведь нет ни городов, ни обработанной земли. Мы не боимся их разорения и опустошения, и поэтому не вступили с вами в бой немедленно» (Геродот, IV, 127).

Киммерийцы, известные уже Гомеру как прибрежное население, появились на берегах Черного моря гораздо раньше скифов. В истории ухода киммерийцев с насиженных мест после междоусобных столкновений, описанной Геродотом, отражена неоднородность социального уровня и хозяйственного быта этого этноса в целом. «Цари», не желавшие покинуть родину, по всей вероятности, были вождями прибрежных земледельческих киммерийцев, а «народ», ушедший на юг, соответственно представлял собой менее развитую социальную среду, с кочевническим хозяйством. (Геродот говорит о разделении народа на две равные части, IV, II).

Естественно, что земледельцам трудно было уйти (Геродот подчеркнуто говорит о высоком значении родины, как о понятии вполне осознанном, в отличие от «народов», царями; Геродот, IV, II) а для кочевых племен массовое переселение было актом относительно несложным. Вряд ли следует думать, что земледельческие навыки бывшие кочевники принесли с собой и не заимствовали их у местного населения Кавказа и Причерноморья, обладающего высокоразвитой культурой земледелия, умением обрабатывать металлы и соответствующими формами религиозно-мифологического мышления. Известно, что против постоянной опасности вторжения кочевников оседлые киммерийцы строили укрепления (Геродот IV, II). Видимо, эту опасность до появления скифов создавали сами же кочевники — киммерийцы.

Вследствии аналогичная картина повторилась и после вторжения скифов. Так что происходящее в этом регионе многократное смещение культур разной этнической принадлежности исключает возмо-

жность хотя бы относительной культурной изоляции какого-либо отдельного этноса. Следовательно, тезис автора о большой научной ценности параллельных данных из индоиранской и арийской культурной среды при изучении проблем культуры скифов не может дать полного ответа на ряд вопросов, возникших во время всестороннего рассмотрения указанных проблем.

На тесную связь исторического Причерноморья и Кавказа, в частности, Колхиды, указывают античные и византийские источники, данные археологии. Страбон в приведенном выше отрывке говорит даже о родстве и о военной взаимопомощи. С этим сообщением перекликается факт присутствия скифских вождей в лагере брата Эета, Перса (по «аргонавтике» Валерия Флакка). Академик И. А. Джавахишвили в свое время в топонимическом и ономастическом материалах Северного Причерноморья выделил специфические группы герминов кавказского языкового происхождения. В 20-е годы существовала теория о родстве скифо-сарматских и кавказских народов, которая в ходе развития исторической науки оказалась несостоятельной, но выявила ряд данных, доказывающих бесспорное существование культурных связей между историческим населением этих регионов. Кроме исторических источников, следы интенсивной инфильтрации прослеживаются в мифе и фольклоре. Например, в грузинском фольклоре широко известен сюжет об упавшем с неба плуге. По представлениям осетин его подобрал грузин и научил других пользоваться им. Плуг как мифический символ, безусловно, должен быть связан с мифологией земледельческих народов, и существование его у грузин следует считать обоснованным традиционными формами хозяйства. Аналогичное явление наблюдается и в отношении атрибута божества— чаши, падающей с неба. В грузинских сакральных текстах чаша (таси) является синонимом, или наделена параллельным значением клада (гандзи) и вместе с ним составляет композит (тас-гандзи), означающий имущество храма (священные сосуды). Наличие аналогичных символов в скифской мифологии следует объяснить не иранским, а греко-кавказским-малоазиатским влиянием, так как трудно представить возникно-

вление земледельческих символов в мифологии кочевников, какими должны были быть скифы и киммерийцы до появления в Причерноморье. Так же неубедительно положение о сохранности этих символов со времени скифо-иранской общности, так как формирование основных этнокультурных черт скифов произошло после разрушения этой общности. Кроме того, следует выяснить, владела ли скифо-иранская или арийская общность плужным земледелием.

Автор тщательно анализирует мифический мотив героя, «угоняющего быков», и относит его к иранской мифологии, как наиболее характерный для нее образ. Но этот образ в весьма многочисленных аспектах встречается в ряде кавказских мифов. Например, божество, хахматский Гп-орги из страны каджов похищает прекрасных женщин, золотую, деятиструнную бандуру, наковальню и т. д. и гонит скот. Мотив угона (освобождения) скота или быков весьма популярен и в сказках. В грузинской специальной литературе высказано мнение, что регулярное хождение упомянутого божества в сказочный мир каджов (злых духов), и возвращение его с символами обилья и плодородия находит объяснение в представлениях об умирающих божествах, принявших в мифе и фольклоре современных народов форму приключенческого путешествия божества или героя (ср. эпос об Амрани).

К сожалению, автор не подвергает анализу сон Геракла, завернутого в львиную шкуру. Этот интересный пассаж представляет Геракла—Таргитая спящим змеем божеством плодородия, образом, характерным для древневосточных, античных и кавказских религий.

Так же интересна символика шкуры, особенно аспекты ее семантики, отраженные на памятниках бронзы Кавказа. Согласно этим представлениям, шкура и тело неразделимые понятия и они осмыслены по аналогии с землей, так как земная растительность, ее появление и сезонная смерть рассматривались как явления, идентичные появлению рогов и шерсти. Поэтому на памятниках культуры раннеземледельческих народов уже появляется колоссальное количество оленей и туров, рога, хвосты и шерсть которых превратились в растительные мотивы. Эти изображения распространены по всему Древнему Востоку, Кавказу, в трипольской культуре и

далее на запад. Отголоски представлений об идентичности растительного и волосяного покрова, т. е. тела и земли, сохранялись и в современном грузинском языке, в котором одни и те же явления и термины связаны как с растительным, так и животным миром (например, колыхание ливы — колыхание бороды; рка — rog — означает и рога животного, и отростки виноградной лозы). Львиная шкура, безусловно, отражает соллярную символику самого льва, но как солнечный символ связана с охотничьим миром, сезонной смертью и возрождением, поэтому она часто является символом смерти, знаком траура и печали. Скорбящий по Энкиду Гильгамеш надевает львиную шкуру и удаляется в пустыню. Реминисценцией этого мотива является тигровая шкура Таризла, скорбящего по исчезнувшей возлюбленной, и ушедшего, как Гильгамеш, в пустыню. Временный уход солнечных героев, облаченных в львиную шкуру, в пустыню или хождение божеств в легендарные страны изобилия указывает на их связь с представлениями о смерти и возрождении божеств, столь характерными для религии Ближнего Востока, Кавказа и эгейского мира. Появление аналогичных мотивов у скифо-киммерийских племен после соприкосновения с земледельческим населением бассейна Черного моря совершенно закономерно и находит объяснение в их культурно-исторических отношениях с автохтонным населением этого региона. Сам факт освоения ираноязычными кочевниками оседлого образа жизни и земледельческого хозяйства уже принуждает признать несомненное влияние культуры местных неиндоиранских народов, что отразилось и в скифской мифологии.

Автор не анализирует интереснейшие данные послания скифов к Дарию (Геродот, IV, 131-132). Скифы послали ему птицу, мышь, лягушку и пять стрел. Если сопоставить зооморфную космогоническую символику этих даров с предметами, упавшими с неба, получим ту же

тернарную систему, отражавшую три основных элемента мироздания (птица — верхний мир, мышь и стрела — средний мир, т. е. дикая природа и человеческое общество, лягушка — нижний мир). Зооморфность этих символов создает интересные перспективы их применения в изучении семантики «звериного стиля». Сюжеты с изображениями животных с явным космогоническим содержанием характерны для бронзовых культур Кавказа. Значение этого стиля нельзя ограничить каким-либо одним этносом, так как космогоническая зооморфная символика в принципе универсальна.

То же самое можно сказать о трехчленном делении общества. Аналогичную социальную систему находим в сведениях Страбона (XI, III) о социальном укладе пберов, где четвертый член, возможно, возник в результате расчленения третьего. Видимо, тернарная социальная система не является прерогативой индоевропейских, в частности, скифо-иранских народов, более вероятно, что она универсальное явление в исторической жизни народов, достигших определенного уровня социального развития.

Вот в основном все замечания, выражающие нашу точку зрения относительно авторских положений, основанных на тезисе об изолированности скифов от влияния исторического населения Кавказа и Северного Причерноморья. Если бы не эта заведомо избранная и не обоснованная позиция, реконструируемая система выглядела бы несколько иначе. Она, с учетом культурных связей скифского мира с историческим населением Кавказа и Ближнего Востока, обрела бы более прочную и убедительную историческую основу.

Но, невзирая на все упомянутые несогласия, труд Д. С. Раевского — важный этап в изучении скифской мифологии, своего рода форпост, способствующий еще глубже проникнуть в недра культур Древнего Мира.

И. К. СУРГУЛАДЗЕ

3. ბარდაველიძის ხსოვნისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია

პროფესორი ეერა ბარდაველიძე ცოცხალი რომ ყოფილიყო 1979 წელს მისი დაბადების 80 წლისთავს ეიზეიმებდით. მეათე წელია რაც იგი ჩვენთან აღარ არის, მაგრამ დანაკლისი ისეთივე სიმწეავით იგრძნობა, როგორც მისი დაღუპვის პირველ ხანებში. ქართველ ეთნოგრაფებს გამოაყლდათ მკაცრი და პრინციპული ხელმძღვანელი, ვულისხმევი აღმზრდელი, ნამუშევრის პირუთენელად შემეფასებელი, ახალი მეცნიერული სიტყვის, დიდი ისტორიული მნიშვნელობის აღმოჩენათა ავტორი.

ე. ბარდაველიძე იე. ჯავახიშვილის შემდეგ პირველი იყო, ვინც ქართველი ხალხის სულიერი კულტურის შესწავლას მოჰკიდა ხელი. მან ქართველი ხალხის ისტორიულ წარსულში გაარკვია კონტაგიოზისა და ემანიზმის, მაგიის, ტოტემიზმის, ანთროპომორფიზმისა და კულტის გადმონაშთების არსებობა. რომლებიც თავისი წარმოშობით პირველყოფილ თემური საზოგადოებებს ზედნაშენ მოვლენებს განეკუთვნებიან.

მიუხედავად იმისა, რომ მისი კვლევის ობიექტი ძირითადად საქართველოს მთა იყო. იგი მთიელთა ეთნოგრაფიულ ყოფას ყოველთვის საქართველოს ბარისაგან მოუწყვეტლად იკვლევდა, აღგენდა საერთოსა და სპეციფიკურს, არკვევდა თუ რა წვლილი მიუძღვის თითოეულ მათგანს საერთო ქართული კულტურის შექმნასა და განვითარებაში. ამ პრინციპითაა მის მიერ მონოგრაფიულად შესწავლილი ხალხური ორნამენტი (გ. ჩიტაიასთან ერთად), მზის ღვთაების კულტი, საწესო გრაფიკული ხელოვნება, მთიელთა სარწმუნოებრივი გადმონაშთების საფუძველზე — თემის სოციალური ორგანიზაციისა და სტრუქტურის. სახატო მეურნეობისა და საკუთრება-მფლობელობის საკითხები.

ე. ბარდაველიძემ დაადგინა აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელთა სარწმუნოებაში ანტრადური პანთეონის ორი საფეხური — ერთი პირველყოფილ თემური წყობილების რღვევის ხანისა, ხოლო მეორე — საზოგადოებრივ-ისტორიული განვითარების ადრეკლასობრივი საფეხურისა. ეს მონაპოვარი ახლებურად აშუქებს ქართველი ხალხის ისტორიული გან-

ვითარების გზას. იმდენად რამდენადაც მის საფუძველზე ე. ბარდაველიძემ ეთნოგრაფიულ მეცნიერებაში პირველად წამოაყენა დებულება, რომ მთის მოსახლეობის სოციალურ-ეკონომიკური წყობილება ერთ წერტილზე გაყინული არ ყოფილა, რომ მთიელებმა განვლეს სხვადასხვა და მათ შორის საზოგადოებრივი განვითარების ადრეკლასობრივი საფეხური.

ამ ძირითად დებულებასთან დაკავშირებით, ე. ბარდაველიძემ ხელი მოჰკიდა მის მიერ დადგენილი ზედნაშენური მოვლენების მატერიალური ბაზის, კერძოდ, მთიელთა საზოგადოებრივ-საკულტო ძეგლების სისტემატურ კვლევა-ძიებას. სრულყოფილად აღწერილი, არქიტექტურულად აზომილ-ავეგმილი და შესწავლილ იქნა აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელთა-ხევსურების, ფშაველების, თუშების, მოხევეებისა და მთიულ-გუდამაყარელების საკულტო ნაგებობათა კომპლექსები. ამ სამუშაოს შესრულებით ე. ბარდაველიძემ უდიდესი სამსახური გაუწია ქართული კულტურის შესწავლის საქმეს. შთამომავლობას შემოუნახა დასავიწყებლად განწირული მრავალი უნიკალური მნიშვნელობის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, წინ წასწია ქართულ-კავკასიურ და უფრო შორეულ კულტურულ ურთიერთობათა პრობლემების კვლევის საქმე. ამ ნაშრომის გამოქვეყნება განსვენებულმა მეცნიერმა სიცოცხლეში ეერ მოასწორო; სიკვდილის შემდეგ გამოიცა I ტომი, ხოლო II ტომი 1981 წელს გამოქვეყნდებოდა.

ე. ბარდაველიძის მეცნიერულ წარმატებებს განაპირობებდა დიდი მეცნიერული ღიაპაზონი, ღრმა ერუდიცია, ფართო პუბლიცისტური განათლება, ანალიზისა და სინთეზის იშვიათი უნარი, მეცნიერული პრინციპულობა, შეუპოვებლობა ზეჩელობის, სქემატიზმისა და ტრადიციისადმი.

ე. ბარდაველიძის კვლევის ძირითადი ბაზა ეელზე შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალა იყო. მას ჰქონდა იშვიათი უნარი მთხრობელთან კონტაქტის დამყარებისა, მისი ნდობის მოპოვებისა. იგი არასოდეს მიდიოდა

მოუზადებელი სამუშაო; წინასწარ შესწავლილი და დამუშავებული ჰქონდა რაც კი რამ არსებობდა იმ ხალხის ყოფასა და ისტორიაზე, ესთანაც იგი მუშაობას აპირებდა. მის მიერ გამოცემული მასალები სევანურ ხალხურ დღეობათა კალენდარზე და სხვებზე მუშაობის დღიური — „ივრის ფშავლებში“, — ნიშნავდა იმისა, თუ როგორ ამოწმებდა, ყოველმხრივ შემოწმებულად და კომპლექსურად ჰქრებდა იგი მასალას.

დიდი დამსახურება მიუძღვის ვ. ბარდაველიძეს შემკრებლობით მუშაობაში კორესპონდენტთა ჩაბმის მხრივ. მან 1937 წელს შეადგინა ვრცელი პროგრამა-კითხვარი ქართული ხალხური სარწმუნოების შესახებ მასალების შესაკრებლად, რომელიც დაეგზავნა სხვადასხვა კუთხის მხარეთმცოდნეებს. მათ მიერ მოწოდებული უნიკალური მასალით ვ. ბარდაველიძემ საიმედო ბაზა შეუქმნა ეთნოგრაფიულ კვლევა-ძიებას ჩვენში.

პროფ. ვ. ბარდაველიძის მოღვაწეობის განუყოფელი ნაწილია სამუზეუმო საქმიანობა. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში ჩაეყარა საფუძველი საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილებას. აქ დაიწერა და დაიბეჭდა პირველი შრომები, შემუშავდა სხვადასხვა მუშაობისა და კვლევის მეთოდოლოგია, მოეწყო პირველი ეთნოგრაფიული გამოფენები. ამ მუშაობას ერთი ორგანიზატორთაგანი იყო ვ. ბარდაველიძე, რომელსაც არასოდეს გაუწყვეტია საქმიანი თანამშრომლობა მუზეუმთან.

არანაკლები ღვაწლი აქვს ვ. ბარდაველიძეს სამეცნიერო კადრების მომზადებაში.

ვ. ბარდაველიძეს, გამოქვეყნებული ნაშრომის გარდა, რომელთა რიცხვი ასსს აღემატება, მდიდარი სამეცნიერო მემკვიდრეობა დარჩა. ამ ნაშრომთა გამოქვეყნება გაამდიდრებს ქართულ ეთნოგრაფიულ მეცნიერებას, შექმნის მომავალ ქართველ ხალხის სულიერი კულტურის მრავალ საკითხს.

1979 წლის 20-21 დეკემბერს გაიმართა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ი. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ეთნოგრაფიის სექტორის, საქართველოს საისტორიო საზოგადოებისა და თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ეთნოგრაფიის კათედრის ერთობლივი სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი პროფ. ვ. ბარდაველიძის 80 წლისთავისადმი.

სესია შესავალი სიტყვით გახსნა პროფ. ნ. სტურუაძე, ვ. ბარდაველიძის ცხოვრებასა და შემოქმედებაზე მოხსენება წაიკითხა ჟ. რ. ხაბაძემ. ბიოგრაფიულ მონაცემებთან ერთად, იგი შეეხო განსვენებული მეცნიერის

მოღვაწეობის სხვადასხვა მხარეებს და სამეცნიერო კვლევა-ძიების ძირითად შედეგებსა და იმ დიდ მნიშვნელობას, რომელიც მათ ენიჭებათ ეთნოგრაფიული მეცნიერების დარგში, სხვადასხვა მუშაობას, მისი თაოსნობით ამ მუშაობაში კორესპონდენტთა ჩაბმას და დიდძალი უნიკალური მასალის თავმოყრა-დაუნჯებას, სამუზეუმო საქმიანობას, სტუდენტებთან და ახალგაზრდა სამეცნიერო კადრებთან აღმზრდელობით-პედაგოგიურ საქმიანობას. ბოლოს შეეხო დიდი მეცნიერის პირად აღმანიშნურ თვისებებს და აჩვენა, რომ ეს თვისებები მისი მეცნიერული და ორგანიზატორული მუშაობისათვის ერთ-ერთი არსებითი მხარე იყო (შრომის სიყვარული, პრინციპულობა, მომთხოვნეობა, შეურიგებლობა სქემატურობასთან. სამართლიანობა, პრედაპრობა, აღმანიშნური სიბრძნე).

მ. გეგეშიძის მოხსენებაში — კომპლექსურ-ინტენსიური მეთოდი პროფ. ვ. ბარდაველიძის საკვლევადობო მუშაობაში — განსაკუთრებით გაესვა ხაზი იმ ფაქტს, რომ ქართული საბჭოთა ეთნოგრაფიული სკოლის მიერ ათეული წლების მანძილზე წარმატებით გამოყენებული კომპლექსურ-ინტენსიური საკვლევადობო მეთოდის (ავტორი აკად. გ. ჩიტაია) პრაქტიკულ დამკვიდრებასა და შემოქმედებით განვითარებაში ერთ-ერთი ყველაზე დიდი და თვალსაჩინო წვლილი მიუძღვის პროფ. ვ. ბარდაველიძეს.

ბაზისური და ზედნაშენური მოვლენების ურთიერთკავშირისა და ურთიერთშემოქმედების კომპლექსური კვლევის მრავალი მაგალითიდან, რასაც აღნიშნული მეთოდი ითვალისწინებს, მოხსენებაში მოტანილი იყო ვ. ბარდაველიძის მიერ აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის, კერძოდ, ხევსურული თემის ყოველმხრივი (მეურნეობრივ-მატერიალური, სოციალური, და სულიერი ყოფისა და კულტურის თავისებურებათა ერთობლიობა), შიდა რეგიონალური ინტენსიური შესწავლის შედეგები, რაშიც წარმოაჩინა ხევსურული თემის თეოკრატიული ბუნება და თემის შიგნით საგრძნობი სოციალურ-ქონებრივი დიფერენცია. ეს მოვლენა კი ადრეკლასობრივი საზოგადოებისათვის იყო დამახასიათებელი. კვლევის ამ შედეგებით, რაც სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში მნიშვნელოვან აღმოჩენად იყო მიჩნეული, ნიშნავდა გამოცალა საქართველოს მთაში მუდმივი გვაროვნული წყობილების თეორიას.

ნანა ხაზარაძის მოხსენების მიზანი იყო გაერკვია ქართველური ტომის სკვითების სახელწოდების სემანტიკა. მან გაიზარა ქართველ ისტორიკოსთა მიერ

(ივ. ჯავახიშვილის, თ. მიქელაძე) გამოქვეყნებული მოსაზრება, რომლის თანახმადაც, სკეითინების (იგივე ჰეპტაკომეტების) და სკეიდის მთის სახელწოდებები დასაყვე-შირებელია „შეიდის“ მეტაფორულ შესატყვის „შქვით“-თან. ძველადმოსავლური და ქართულ-კავკასიური არქეოლოგიური, ენობრივი, ფოლკლორული და ეთნოგრაფიული მასალების შესწავლისა და ანალიზის უზით ნ. ხაზარაძემ გამოთქვა ვარაუდი, რომ სკეითინების — ჰეპტაკომეტებისა და სკეიდის მთის სახელწოდებებში დადასტურებულია „შეიდი“ „შქვითი“, საკრალური ბუნებისა და გენერტურად უკავშირდება ქართველური ტომების უძველეს სოლარულ რწმენა-წარმოდგენებს.

ა. სოხაძის მოხსენება შეეხებოდა ე. ბარდაველიძის გამოცდევას — აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელთა საეკლტო ნაგებობების შესახებ. იგი შეეხო იმ ღვაწლს, რომელიც ე. ბარდაველიძის მიუძღვის ამ ძეგლების შესწავლაში. ფაქტობრივ მასალაზე აჩვენა თუ რა დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ე. ბარდაველიძის ნაშრომს ქართული წარმართული ტაძრების გენეზისისა და ევოლუციის კვლევის საქმეში.

ბ. ბრეგაძემ წაიკითხა მოხსენება „ერთი სოციალური ტერმინის შესახებ“ — მან ახსნა სიტყვის — მეფე — პოლისემანტიზმი აგრარულ დღესასწაულ ბერეკაობასთან დაკავშირებული მასალის საფუძველზე.

გ. შამუღიას — მოხსენებაში — ე. ბარდაველიძის თვალსაზრისი სახლისკაცობისა და გვარის შესახებ და ძველი ქართული სოციალური ტერმინები — „ხაჯამული იყო, რომ სახლისკაცობა და გვარიშვილობა შეესატყვისება ძველ ქართულ სოციალურ ტერმინებს — „თხსხა“ და „ნათესავს“ და რომ, აღნიშნულ სოციალურ ტერმინთა ურთიერთმიმართება დადასტურებს ე. ბარდაველიძის აზრს სახლისკაცობისა და გვარიშვილობის შესახებ.

დ. გორიშვილის მოხსენების თემა იყო — „ხელოსანის ინსტიტუტი ხელსურთში“. მან ყურადღება გაამახვილა ხელოსანთაგან თეოკრატიულ ხელისუფლების წარმომადგენელთა — ხუცესის, მეგანძის, მედროშის, მეზარისა და ა. შ. გამოყოფის საკითხებზე. ტერმინი — ხელოსანი — მიიჩნია ჭვარიონის ცალკეულ წარმომადგენელთა ზოგად აღმნიშვნელ სახელად (მეზარე — ხელოსანი, მეგანძე — ხელოსანი, მედროშე — ხელოსანი, ხუცესი — ხელოსანი და ა. შ.). ხელოსანობის ინსტიტუტის შესწავლა, მომხსენებლის აზრით, მნიშვნელოვანია აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ადრეკლასობრივი საზოგადოების ზედაფენის ჩამოყალიბების პროცესის კვლევისათვის.

ე. შაიხურაძემ მოხსენებაში — „ქარ-

თული ხალხური მუსიკის შესწავლის ისტორიიდან“ — ყურადღება გაამახვილა ე. ბარდაველიძის ღვაწლზე და შეხედულებებზე მუსიკალური ეთნოგრაფიის საზით.

ნ. აბაქელიას — მოხსენების თემა იყო „Jex Tallonis თუ კულტმასხურების ფორმა? მედეას მითის ინტერპრეტაციისათვის“. მომხსენებელმა აღნიშნა, რომ მედეას ლეგენდის ანტიკური ფორმა გაცილებით განსხვავდება ფორმისაგან, რომელიც მას ევრიპიდემ მისცა. ევრიპიდეს მიერ გამოყენებული ისტორია მოდიფიცირებული და დაშორებულია პირველ წყაროდან. მისი ტრაგედიის მიხედვით მედეას ღირსი შვილების დახოცვა მოტივირებულია შურისძიებით, ე. ი. აქ ტალიონის კანონი მოქმედებს. როგორც მედეას, ისე, სხვა ევრსიით. კორინთელების მიერ ბავშვების დახოცვის მოტივები, თანაბრად კეშმარიტი შეიძლება იყოს. ორსავე შემთხვევაში კულტმასახურებასთან გვაქვს საქმე, რომელსაც თავისი მიზნები გააჩნდა და შეესაბამებოდა გარკვეულ საზოგადოებრივი დონის მოთხოვნას.

ნ. მინდაძემ წაიკითხა მოხსენება — „ქადაგობის ინსტიტუტის ერთი ასპექტი“. განხილული იყო თუშეთში დამოწმებული ქადაგობის ცალკეული მხარეები. მომხსენებელმა გამოავლინა მისი მსგავსება აღმოსავლეთ საქართველოს ბარში გავრცელებულ ხატის მონობასთან. ამის მიზეზად მიიჩნია თუშების ბარში ჩამოსახლების შედეგად მათ ტრადიციულ რწმენა-წარმოდგენებში მომხდარი ცვლილებები.

საკულტო ნაგებობებს — ზედაშესა და ოხვამერს მიუძღვნა თავისი მოხსენება ნ. თოფურიამ. მან ყურადღება გაამახვილა მარანზე, როგორც საკულტო დანიშნულების ნაგებობაზე, სადაც ოხვამერი და ზედაშე იყო მოთავსებული. მისი შეხედულებით ზედაშე — ოხვამერის მარნისაგან დამოუკიდებლად არსებობდა. როგორც საკულტო სამლოცველოსი, ოჯახის გაყოფასა და აყრისთან უნდა ყოფილიყო შემართებული. ამ გარემოებას დასაყვე-შირა მან ოხვამერი — ზედაშის მეშვიდრეობით თაობიდან თაობაზე გადაცემის საკითხი.

დ. გორიშვილის მოხსენება თემაზე — „სულის ხუცესის საკითხისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში“. იგი შეეხო სულის ხუცესად დადგომისათვის საჭირო პირობებს. აღნიშნა, რომ მიცვალებულნი: უწმიდესობის იდეას უნდა განეპირობებინა სულის ხუცესის სახით საგანგებო პირობის არსებობა, რომელსაც ევალეობა მიცვალებულთან დაკავშირებული საკულტო წესების შესრულება, მით უმეტეს, რომ ხატის მსახურებს ეკრძალებოდათ მონაწილეობა მიც-

ვალეზულთან დაკავშირებულ წესებში. მომხსენებელი შეეხო აგრეთვე ტერმინ ხუცესს და ახსნა მისი გაჩენის მიზეზი მიცვალებულის კულტში.

ლ. ბერიაშვილის მოხსენების თემა იყო — „ნიადაგების ათვისებისა და დაცვის ტრადიცია საქართველოში (ზემო იმერეთი)“. ეთნოგრაფიული მასალისა და მომიჯნავე დარგების ლიტერატურული მონაცემების საფუძველზე მომხსენებელმა განიხილა ნიადაგების ათვისებისა და მისი მოვლის ხალხური საშუალებანი, აჩვენა, თუ დღემდე როგორ შემოინახა სამეურნეო პოტენციალი მდიდარმა საწარმოო ტრადიციამ და ცოდნა-გამოცდილებამ და რა პრაქტიკული მნიშვნელობა აქვს მის გათვალისწინებას დღევანდელობისათვის.

ნ. აბესაძემ მოხსენებაში — „ხელოსნური ორგანიზაციის საკითხისათვის ძველ საქართველოში“ აღნიშნა, რომ მცხეთის არქეოლოგიური მონაპოვარი ხელოსნური წარმოების დაწინაურებისა და საქალაქო ცხოვრების მაღალი დონის შესახებ და VI ს-ის წყაროს — „ვესტათი მცხეთელის მარტილობის“ მონაცემები ხელოსნობის ორგანიზატორული მოქმედებისა და საერთო რელიგიურ დღესასწაულების არსებობაზე, საფუძველს იძლევა ეივარადლოთ ხელოსნური ორგანიზაციების არსებობა VI ს-ის საქართველოში.

სესიის დასასრულს პროფ. ვ. ბარდაველიძის შესახებ მოგონებებით გამოვიდნენ თ. ოჩიაური და კ. ჩოლოყაშვილი.

სესიის მუშაობა შეაჯამა პროფ. მ. ლორთქიფანიძემ.

თინათინ ოჩიაური

ქართულმა თურქოლოგიამ დიდი დანაკლისი განიცადა, 1979 წლის 8 აგვისტოს უეცრად გარდაიცვალა თურქოლოგი-ისტორიკოსი, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, თბილისის შრომის წითელი დროშის ორდენოსანი სახელმწიფო უნივერსიტეტის აღმოსავლეთის ისტორიის კათედრის პროფესორი, სკკ წევრი 1948 წლიდან ვიტალი გიორგის ძე ჩოჩიევი. ქართველ თურქოლოგთა რიგებს გამოაყლდა ნიჭიერი, ბეჭითი მეცლევარი.

ვ. ჩოჩიევი დაიბადა 1925 წ. ქ. ცხინვალში მოსამსახურის ოჯახში. საშუალო განათლება იქვე მიიღო, ხოლო უმაღლესი — თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში, აღმოსავლეთ-მცოდნეობის ფაკულტეტზე, რომელიც წარჩინებით დაამთავრა 1950 წ. საერთაშორისო ურთიერთობათა განხრით. იგი სტუდენტობის წლებიდანვე ჩაება სამეცნიერო მუშაობაში, უნივერსიტეტის დამთავრებისთანავე ვ. ჩოჩიევი დატოვებულ იქნა ასპირანტურაში სწავლის გასაგრძელებლად თურქეთის ისტორიის სპეციალობით. იგი წარმატებით მუშაობდა ასპირანტურაში პროფ. ვალერიან გაბაშვილის ხელმძღვანელობით. ასპირანტურაში სწავლის წლებში ვ. ჩოჩიევი დიდი გულისყურით იკვლევდა საქართველოს ისტორიის თურქულ, ქართულ და ევროპულ ენებზე არსებულ პირველწყაროებს და ამუშავებდა სპეციალურ ლიტერატურას.

1953 წ. ვიტალი ჩოჩიევა წარმატებით გაიარა ასპირანტურის კურსი და მომდევნო წელს დაიცვა დისერტაცია ისტორიის მეცნიე-

რებათა განვლიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად თემაზე: „ირან-ოსმალეთის 1639 წლის ზავი და საქართველო“. ამ ნაშრომში განსვენებულმა მეცნიერმა სხვადასხვაენოვანი პირველწყაროების მოძიებისა და შესწავლა-გაანალიზების საფუძველზე ნათელი მოჰყენა ჩვენს ისტორიოგრაფიაში სრულიად შეუსწავლელ საკითხს — ირან-ოსმალეთის 1639 წლის ზავის მიხედვით საქართველოს მდგომარეობას, წარმოაჩინა სამცხე-საათაბაგოს პოლიტიკური ვითარება.

ასპირანტურის დამთავრებისთანავე ვ. ჩოჩიევი იწევს პედაგოგიურ მუშაობას თსუ აღმოსავლეთის ისტორიის კათედრაზე. შემდეგ იგი სამუშაოდ თავის მშობლიურ ქ. ცხინვალში გადავიდა.

1955-66 წლებში ვ. ჩოჩიევი საქართველოს კბ ცხინვალის ქალაქკომთან არსებული მარქსიზმ-ლენინიზმის საღამოს უნივერსიტეტის დირექტორაა. 1956-58 წლებში კი ცხინვალის პედაგოგიური ინსტიტუტის მარქსიზმ-ლენინიზმის კათედრის უფროსი მასწავლებელია, ხოლო 1959-60 წლებში ამავე კათედრის დოცენტი.

1960 წ. ვ. ჩოჩიევი სამუშაოდ კვლავ თბილისში გადმოდის, მას თსუ აღმოსავლეთის ისტორიის კათედრის დოცენტად ირჩევენ, 1976 წლიდან გარდაცვალებამდე იგი ამ კათედრის პროფესორი იყო.

მთელი თავისი ნიჭი და შემოქმედებითი საქმიანობა მან უპართოდ გამოავლინა აღმოსავლეთის ისტორიის კათედრაზე დაბრუნების

შემდეგ, იგი ინტენსიურ შემოქმედებით კვლევად მიებას ეწეოდა. 1972 წ. მან დაიცვა სადოქტორო დისერტაცია თემაზე: „მასლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობანი XVI-XVIII საუკუნეებში“. მასში ავტორმა არაერთი საკვანძო საკითხი სრულიად ორიგინალურად განიხილა და შესწავლა. აღმოსავლურ და ევროპულ ენებზე არსებული პირველწყაროების საფუძვლიანმა შესწავლამ ვ. ჩოჩიევს საშუალება მისცა მთელი სიღრმით შეესწავლა როგორც ირან-ოსმალეთის პოლიტიკური ურთიერთობანი მთელ XVI-XVIII საუკუნეთა მანძილზე, ასევე მათი ურთიერთობის შექმნე თვალი მიედევნებინა საქართველოსა და ამიერკავკასიის ქვეყნებისათვის. მან საქართველოს ისტორიის დღემდე საცხებით შეუსწავლელი არაერთი საკითხი დაამუშავა და საპატიო წვლილი შეიტანა ქართულ ისტორიოგრაფიაში. საკმაოდ ფართო იყო ვ. ჩოჩიევის კვლევის ინტერესები. იგი წარმატებით იკვლევდა ირან-ოსმალეთს შორის საუკუნეთა მანძილზე არსებულ საზავო ზღმუკერულებებს, არკვევდა მათ შორის არსებულ საუკუნოვანი დაპირისპირების მიზეზებს, მოვლენათა ლოგიკურ თანმიმდევრობას. შედეგებს და აკეთებდა ორიგინალურ დასკვნებს. მასლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნების ისტორიის საკითხების კვლევას იგი უკავშირებდა საქართველოს ისტორიის მთელ რივ პრობლემებს და წარმატებით ათმევდა თავს საქართველოს ირან-ოსმალეთთან ურთიერთობის ისტორიის საკითხების კვლევას. გარდა ამისა მისი ინტერესების სფეროში შემოდიოდა ირან-საქართველოს და ოსმალეთ-საქართველოს ურთიერთობის საკითხებიც. იგი ამ პრობლემების კვლევისას გვევლინება როგორც ფართო პროფილის აღმოსავლეთმცოდნე-ისტორიკოსი, რომლისთვის ისეთივე მასლობელია ოსმალეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიის საკითხები, როგორც ირან-საქართველოსა და ირან-ოსმალეთის ურთიერთობათა ისტორია. მისი ნაშრომები ყოველთვის გამოირჩეოდა კონკრეტულობითა და მეცნიერული სიღრმით.

ვ. ჩოჩიევის კვლევა-ძიების ინტერესებში შემოდიოდა საქართველოს ისტორიის ოსმალური დოკუმენტური და ნარატიული ძეგლების შესწავლა-გაანალიზება, თარგმან-კომენტირება და პუბლიკაცია. ამ მხრივ მან მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ქართულ ოსმანისტულში. ოსმალური ენის კარგი ცოდნა მას საშუალებას აძლევდა ურთულესი ენით დაწერილი წყაროები წაეთხზა. გადმოეთარგმნა და

სათანადო მეცნიერული შენიშვნებითა და გამოკვლევით ჩვენს სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოიტანა.

ვ. ჩოჩიევი წლების მანძილზე აღმოსავლეთმცოდნეობისა და ისტორიის ფაკულტეტებზე კითხულობდა მასლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის, თურქეთისა და ირანის ახალი და უახლესი ისტორიის კურსებს, სპეცურსებს, ატარებდა სპეცსემინარებს. მისი ლექციები ყოველთვის გამოირჩეოდა მაღალი პროფესიონალიზმით, მას სტუდენტებთან მიჰქონდა აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხებზე წარმომებული უახლესი კვლევა-ძიების შედეგები. იგი მთელი გულმოდგინებით ემსახურებოდა სტუდენტთა აღზრდის კეთილშობილურ საქმეს, ზღმძღვანელობდა სტუდენტთა სამეცნიერო მუშაობას. მეცნიერულ ზღმძღვანელობას უწევდა ასპირანტებსა და ხარისხის მაძიებლებს.

ვ. ჩოჩიევი 1967-75 წლებში პარალელურად მოღვაწეობდა ქართული საბჭოთა ენციკლოპედიის მთავარ სამეცნიერო რედაქციაში უფროსი რედაქტორის თანამდებობაზე. მისი უშუალო ავტორობითა და რედაქციით მასლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხებზე არაერთი სტატია მომზადდა და დაიბეჭდა ქართული საბჭოთა ენციკლოპედიის I-IV ტომებში.

ვ. ჩოჩიევი ყოველთვის გამოირჩეოდა დიდი შრომისმოყვარეობით, დაკისრებული მოვალეობისადმი კეთილსინდისიერი დამოკიდებულებით, ფართო განათლებითა და ერუდიციით. იგი აქტიურ მონაწილეობას იღებდა უნივერსიტეტის საზოგადოებრივ საქმიანობაში. წლებს მანძილზე იყო აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკულტეტის პარტორგანიზაციის მდივანი, პროფესორ-მასწავლებელთა თეორიული სემინარის ზღმძღვანელი.

ვ. ჩოჩიევი ნაადრევად წავიდა ჩვენგან. მან მაშინ დატოვა სამეცნიერო და პედაგოგიური მოღვაწეობის ასპარეზი, როდესაც სრული ძალით ევლინებოდა წლების მანძილზე დაგროვილი ცოდნა და ნიჭი. მას ჯერ კიდევ დიდ ხანს შეეძლო ახალ-ახალი მეცნიერული გამოკვლევებით გაემდიოდა ჩართული საისტორიო მეცნიერება. ვ. ჩოჩიევის სერიოზული გამოკვლევები ყოველთვის იქნება სანიშნუშო მომავალი თაობებისათვის.

ვიტალი ჩოჩიევის კოლეგები, მოწაფეები და ყველა ვინც მას იცნობდა ყოველთვის დიდი პატივით მოიგონებენ ნაადრევად წასულ ვალმოხდილ მეცნიერს, პედაგოგსა და მოქალაქეს.